Արշ. Չօպանեան

ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

դասախօսութիւն

ՓԱՐԻԶ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ

413

ԱԴԴԷ ՔՀՆՑ. ՓԱՅԼԱԿԵԱՆ

281.6(09)
Կ718

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

A II/3911

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՓԱՐԻԶ

Imp. Araxes
46, Rue Richer, Paris

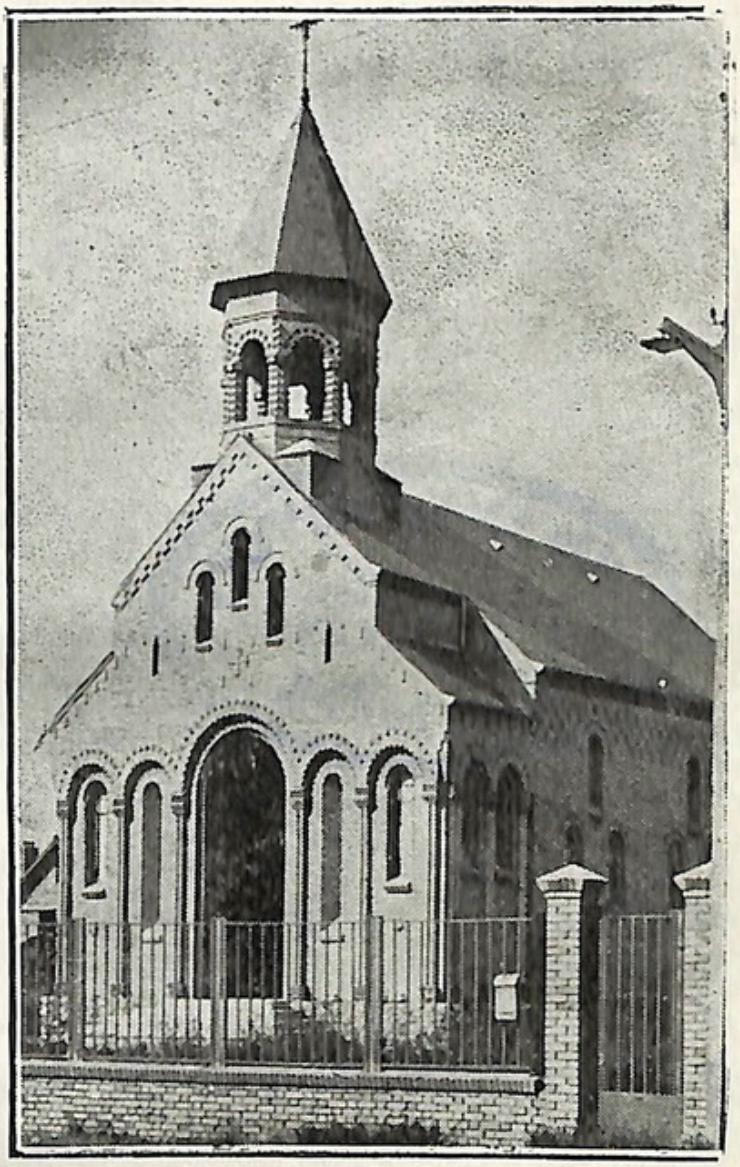

ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

(Արնուվիլ)

Վերարտադրութիւն Անիի Մայր Եկեղեցւոյ

կառուցուած՝ ճարտարապետ Արմէն Յակոբեանէ

ՀԱՅԿ. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ եկեղեցական պատմութիւնը դիրի առած ժամանակներս, մեր աչքին առջեւ կը պատկերանան կարգ մը մարդիկ, որոնք բնականաբար հաչտ աչքով պիտի չդիտեն մեր այս աշխատութիւնը, որովհետեւ այդպիսիներուն համար ո՛չ մէկ արժէք կը ներկայացնէ այս գործը: Այդպիսիները կը կարծեն, թէ ի սպառ խզած են իրենց կապը մայրենի եկեղեցիէն եւ երբեք պէտք չունին անոր կեանքովը զբաղելու, պարապ ժամավաճառութիւն մը նկատելով եկեղեցական կեանքը եւ անոր պատմութիւնը, մինչդեռ եթէ իրենց մէջ խօսէր ճշմարիտ եւ անկեղծ հայրենասիրութիւնը, անոնք առաջին հերթին պիտի ուզէին զբաղիլ անոր կեանքով եւ տարած դերմարդկային հզօր ճիգերով, որովհետեւ ներկայիս իրենց հայու կեանքը առաւելապէս կը պարտին այս եկեղեցիին գարերու ոգորումներուն եւ պայքարներուն: Հայ եկեղեցին միայն մէկ նպատակ հետապնդած է դարերու իր գոյութեան ընթացքին, այն է՝ անեղծ պահել հայ անհատին եւ հայ հաւաքականութեան աղդային դիմագիծը եւ ապահովել անոր ինքնուրոյնութիւնը: Անոր պաշտօնը եղած է՝ բոցը միշտ վառ պահել եւ բոցակէզ այդ կրակը յաջորդ սերունդներուն աւանդել, որոնք, իրենց կարգին, պիտի աւանդեն իրենց յաջորդներուն:

Մենք այն անխախտ եւ հաստատ հաւատքը ունինք, թէ մեր պաշտամունքի առարկայ սուրբ Եկեղեցին, մեր կեանքի երկարատեւ շրջանին, իր բարոյական անմեկնելի ուժով պիտի առաջնորդէ մեզ «առ ջուրս հանգըստեան»: Մեր աղատութիւնը, մեր երաշները եւ իղձերը պիտի իրականանան միայն եւ միայն Հայաստանեայց Եկեղեցիին զոհաբերութեամբ եւ հզօր պաշտպանութեամբ, որքան ժամանակ որ հայ ժողովուրդը սիրէ եւ դուրգուրայ անոր վրայ, այլապէս մենք ալ պիտի անհետանանք պատմութեան բեմէն, ինչպէս մեզմէ շատ աւելի ուժեղ եւ զօրաւոր ազգեր անհետացան, բայց իրողութիւն էր, որ այդ հզօրագոյն ազգերու մէջ չէր խօսեր ցեղին ձայնը, այլ տիրել եւ ստրկացնել ուրիշ ազգերը, հոգեկան ուժը կը պակսէր անոնց· բայց հայ ժողովուրդին համար պատկերը նոյնը չէ եղած բարեբախտաբար: Ան աւելի փարած է բարոյական ուժին, որ ազգակն է ժողովուրդներու պաշտպանութեան եւ պահպանութեան: Բարձրագոյն գաղափարի ուժը գերիվեր է բոլոր տեսակի զօրութիւններէն:

Կը փճանան այն ազգերը միայն երբ անոնց մէջ չի խօսիր բարձր գաղափարաբանութիւնը, իսկ հայ ժողովուրդը եղած է առաւելապէս գաղափարի մարդը քան բիրտ ուժի եւ անիրաւութեան:

Վստահ ենք թէ մեր ժողովուրդը պիտի գնահատէ մեր սոյն աշխատութիւնը, որուն համար օգտագործեցինք մեր ձեռքին տակ գտնուող բոլոր աղբիւրները, ներկայանալի եւ ապրող աշխատութիւն մը յանձնելու համար հանրութեան:

Նախորդ մեր մէկ փոքրիկ աշխատութիւնը՝ «Հայ Եկեղեցւոյ դերը ազգային կեանքին մէջ» երբ հրապա-

րակ նետեցինք, ուրախութեամբ եւ սրտի մեծ գոհունակութեամբ ստացանք Փարիզի մտաւորական մեր ազգայիններու սրտագին չնորհաւորութիւնները եւ գնահատական գիրերը, որոնք մեզ զրգիռ մը եղան մեր ուժերը պրկելու եւ ձգտելու լաւագոյնին:

Շնորհակալութիւն մեզ գնահատող յարգելի բարեկամներուն՝ բժշկապետ Վահրամ Թորգոմեանին, որ կ'ըսէր իր 15 Նոյեմբեր 1941 թուակիր նամակին մէջ, «չնորհաւորութիւններս ձեր այս զեղեցիկ աշխատութեանը համար, որ օտար երկինքին ներքեւը, կրնայ իբր դասագիրք ծառայել ամէն անոնց որոնք կը սիրեն Հայ Եկեղեցւոյ անցեալն ու կատարած հրաշագործութիւններուն վրայ զաղափար մը ունենալ, եւ գիտնալ՝ թէ Հայ Եկեղեցին, մեր ազգային գոյութեանը իՙնչ ծառայութիւններ է մատուցած, ծառայութիւններ՝ զորս ես հրաշագործութիւն կ'անուանեմ:

« Ձեր այս աշխատութիւնը Հայ Եկեղեցւոյ բազմակողմանի դարաւոր պատմութեան ամփոփ խտացումն է· գրած էք զայն դիւրահասկնալի, մեկին ոճով եւ դիւրամատչելի ամէն դասակարգի ազգայիններու:

« Շատ լաւ ներկայացուցած էք մեր եկեղեցական այն մեծ դէմքերը, որոնք սուրբերէ աւելի սուրբ եղած են, բոլորանուէր իրենց տառապակոծ Ազգին»:

Հատուած մը Պրն. Սիմոն Զիլինկիրեանի 22 Հոկտեմբեր 1941 թուակիր նամակէն:

« Ըսեմ անմիջապէս որ պարունակութիւնը խիստ չահեկան եւ ձեր չօշափած նիւթը մեծապէս օգտակար գտայ, նիւթ, որ զեղեցիկ եւ գովելի զաղափարը ունեցեր էք ընտրելու, եւ առանց վարանելու կրնամ նոյն

իսկ ըսել թէ առանց երկիւղի ներկայ նիւթապաշտ, հակազգայնական եւ հակաեկեղեցական շրջանին մէջ քաջութեամբ հրատարակութեան էք տուեր այդ դողտրիկ գրքոյկը, երբ կրնայիք մտածել որ կարդացողները պիտի պակսին, եւ այդ մտածումը թերեւս ձեզի ձեռնթափ ընէր ձեռնարկելէ այդ պիտանի աշխատութեան:

« Արդարեւ, երբ ընթերցումը ատարտեցի, այն տպաւորութիւնն ունեցայ, որ չատ լուրջ աշխատութեամբ եւ հիմնական ու խորունկ ուսումնասիրութեան արդիւնք է այդ, թէեւ ծաւալով փոքր, բայց կուռ տրամաբանութեամբ կառուցուած գործ է: Ազգային – եկեղեցական պատմական դէպքեր եւ նշանակալից ու կարեւոր անցուդարձեր, ինչպէս նաեւ մեր պաշտելի երջանկայիշատակ սուրբ Հայրապետներու դէմքեր, իրարու կը յաջորդեն այնքան հեզասահ եւ բնական կերպով ընդելուզուած, որ ընթերցողը անձանձրոյթ կը հետեւի անոնց, կատարեալ հետաքրքրութեամբ, դէմքեր ու դէպքեր, որոնք կերտեցին մեր վառաւոր, պանծալի Սուրբ Եկեղեցին որ, արդարեւ, կրցաւ մեր ազգութիւնը անկորուստ պահել:

« Ցայտնեմ նաեւ որ գրքոյկը չարադրուած է դեղեցիկ, լաւ ընտրուած եւ յարմար կերպով տեղին զործածուած բառերով, որոնցմով հիւսուած են նախադասութիւնները, մէկ խօսքով՝ ոճը բոլորովին գուրկ է վարդապետական կամ պատուելիական ցամաք, միօրինակ եւ ձանձրացուցիչ վիճակէն, որ անհրապոյր կը դարձնէ գրուածքը, այլ նոր եւ արդիական բացատրութիւններով եւ բառերով կազմուած»:

Պրն. Գառնիկ Բարունակեան կը գրէ 17 Նոյեմբեր 1941 թուականով.—

« Գրեթէ ծայրէ ի ծայր կարդացի զայն: Կատարելապէս համաձայնիլ եմ ձեր յօրինած դրքին գաղափարներուն, մանաւանդ՝ անոր 42 – 45 էջերուն պարունակութեան»:

Ատամնաբոյժ Պ. Արամ Հանչէր կը գրէ 26 Նոյեմ. 1941–ին. —

« Հոն գտայ վերջապէս բարոյական մեծ գոհացում մը, իմ գաղափարիս համապատասխան: Սրտանց կը շնորհաւորեմ ձեզ»:

Պրն. Պօղոս Արսլանեան 23 Դեկտ. 1941 թուակիր նամակով կը յայտնէ հետեւեալը.—

« Ձեր գիրքը խիստ դիւրընթեռնելի է, մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ նոր սերունդին, ծանօթացնելով անոր պատմական կարեւոր դրուագները, եւ այսու՝ ան կարեւոր պակաս մը պիտի լրացնէ»:

Պ. Սիմոն Գաբամաճեան 21 Յունուար 1942 թուակիրով կը գրէ. —

« Լիուլի գոհունակութեամբ պատիւ ունեցայ ստանալ Ձեր Արժանապատուութեան քաղցրիկ օգտաչատ երկասիրութիւնը, իմ ճաշակիս յոյժ չհեկեան բովանդակութեամբ. աւելին պատրաստել կարելի է, բայց այսքանն ալ չատ փրկարար ծառայութիւն է ներկայ յոյժ անմխիթար կացութեան առջեւ: Ամբողջ բարեպաշտ հայրենակիցներ երախտապարտ զգացումով պիտի ընդունին Ձեր այս սրբանուէր տեսութեանց արդիւնքը»:

Բացի այս գրաւոր գնահատական գիրերէն, շնորհակալութեամբ ընդունեցինք մասնաւոր անհատներու շնորհաւորութիւնները եւ գնահատութիւնները, որոնց իւրաքանչիւրին ալ հրապարակով կը յայտնենք մեր

սրտագին չնորհակալութիւններն ու յարգանքները:

* * *

Հայ Եկեղեցին, այս աշխատութեան մէջ կը ցոլանայ իր ամբողջ գեղեցկութեամբը եւ մեծ վայելչութեամբը, անոր իւրաքանչիւր էջը կը պարունակէ թանկագին զոհարներ, ան իր գոյութեան բազմադարեան ընթացքին կատարած է մեկէ աւելի հերոսութիւններ, Ա. Պահելով եկեղեցին օտար ոտնձգութիւններէ, Բ. Հայ Ազգին նուիրած է անկորնչելի հարստութիւն մը՝ գիրն ու գրականութիւնը, որուն հետեւանքով հայ գեղեցիկ դպրութիւնը հասած է իր կատարելութեան, ան ունեցած է տակաւին Ե.րդ դարու մէջ իր Ոսկեդարը, քաղաքական շփոթ պայմաններու բերմամբ ան չէ դադրած երկնելէ, թէեւ ժամանակին բիրտ եւ բարբարոս վարչութիւնները կրցած են զայն կասեցնել իր յառաջխաղացութենէն, այլ սակայն հակառակ այդ անբարի ժամանակներուն եւ բռնութեանց, ան ունեցաւ իր Արծաթի Դարը ԺԲ. դարուն: Տուած է հսկայ մատենագիրներ, որոնց գործերէն շատերը հասած են մեր ձեռքը եւ մենք հպարտ ենք անոնցմով:

Գ. Հայ Եկեղեցին կատարած է մեր ազգային կեանքին մէջ քաղաքական խոշոր դեր, ինչպէս պիտի տեսնուի վերջին գլուխներէն մէկուն մէջ, անիկա եղած է Հայուն «առանց թագի թագաւորը», այսինքն՝ այդ սեւազգեստ, բրցազգեստ եւ կամ խարազնազգեստ Հայերը յաջողած են գայլին բերնէն ազատել գառնուկը, պահել եւ պահպանելով հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը: Ան ամէն բանէ առաջ մտածած է հայ տղուն

տալ դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն զերծ կրօնապետական մոլեռանդութենէ: Անոր պաշտօնեաները եղած են հայ ժողովուրդին իսկական հայրերը եւ մտերիմ ու ցաւակից բարեկամները, անոր ուրախութեան օրերուն ուրախացեր եւ տրտմութեան ժամերուն ալ տրտմած անոր հետ: Ան իր ժողովուրդին հետ համեր է ցմրուր դառնութեան բաժակը եւ ամէնէն առաջ ինք զոհուած է յանուն իր ժողովուրդին:

Առանց նախնի դարերուն վրայ յետադրձ ակնարկ մը նետելու, եթէ դարձնենք մեր ակնարկը 1895ին առդին, մեզմէ ամէն մէկը կրնայ լիովին տեսնել եւ գնահատել անոր ողջակիզման դառն պարագաները: Որովհետեւ ան չէ եղած վարձկան մշակ մը, որ վտանգը մօտեցած պահուն լքէր իր կալուածը եւ փախուստի ճամբան բռնէր, ո՛չ, ան կեցած է մինչեւ յետին վայրկեանը իր պարտականութեան գլուխը, պատրաստ՝ նուիրելու իր անձը իր հօտին սիրոյն:

Ահա մեր Եկեղեցին դարեր չարունակ ունեցեր է այսպիսի նահատակութեան պատրաստակամ քարօրահոգի եւ հեզահամբոյր *հայ մտաւորական առաջնորդներ, որոնց արեան գինովը պահեր ենք մեր գոյութիւնը:*

Փառք եւ պատիւ անոնց մաքրամաքուր յիշատակին եւ պարծանք մեր Եկեղեցիին, որ այսպիսի հերոս եկեղեցականներ ունենալու պատիւը կը վայելէ:

Եւ մենք, յետին մէկ սպասաւորը այդ զեղեցիկ հիմնարկութեան, սիրով եւ խորին հաւատքով լծուեցանք այս դիրքին պատրաստութեան, մեր կողմէ դոյդն ծառայութիւն մը մատուցանելու համար անոր, որուն սիրովը կը տոչորուինք եւ կը պաշտենք զայն հոգեւին:

Մեր երկարամեայ ուսուցչական պաշտօնավարութեան շրջանին, Կ. Պոլիս թէ Հալէպ, միշտ դասախօսած ենք այս նիւթին շուրջ, սիրելով եւ սիրցնելով զայն մեր երկսեռ աշակերտուհեան:

Այս երկրորդ հրատարակութեանս առթիւ իմ որդիական խորին յարգանքներս եւ երախտապարտ զգացումներս կը յայտնեմ պաշտելի ծնողացս՝ Համբարձումի եւ Ղուսոսիի, որոնք իրենց տնտեսական անկարող վիճակին մէջ կարելին ըրին ինձ բաւականաչափ ուսմունք տալու. նմանապէս պարտք կը զգամ հոս դարձեալ յիշատակելու իմ աննման ուսուցիչներէս ողբացեալ Սողոմոն էֆէնտի Ոսկերիչեանը որ Տէր-Զօրի անջրդի անապատներուն մէջ խողխողուեցաւ բարբարոսներու կողմէ. նոյնպէս Թորոս էֆէնտի Մահիկեանը եւ այլ նահատակուած թանկագին մտաւորական ուսուցիչներս. նաեւ ներկայիս տակաւին ապրող Յակոբ էֆէնտի Դալէմքեարեանը, որ ջամբեց ինձ իմ մայրենի լեզուս անխոնջ կերպով՝ Մարաշի Ազգային Կեդրոնական միջնակարգ Վարժարանին մէջ: Յարգանք բոլորին ալ յիշատակին որոնք իմ կրթութեանս ստտարեցին:

Շնորհապարտ զգացումներ կը տածեմ ազգիս, որ ինծի ձրիօրէն ջամբեց լոյս եւ գիտութիւն, որուն սպասաւորն եմ եղած երէկ, եմ այսօր, վաղը եւ միշտ:

Մնամ Աղօթարար վասն Ազգիս
ԱԴԴԷ ՓՀՆՑ. ՓԱՑԼԱԿԵԱՆ
(Մարաշցի)

Վարագայ Ս. Խաչ Եկեղեցի, 10 Փետր. 1942

ՄԵՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ԵՂԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼՆԵՐԸ

●

1.— Եղիշէի ճննադատութիւն, *Միքայէլ Փորթուկալ Փաշա*, Վիեննա, 1902

2.— Հայոց եկեղեցի, *Մ. Արք. Օրմանեան*, *Կ. Պոլիս*, 1911

3.— Պատմութիւն Հայոց, *Ստեփան Վարժ. Պէրպէրեան*, *Կ. Պոլիս*, 1881

4.— Աշխարհի լոյսն ի Հայս, *Գարեգին Եպիսկոպոս Խաչատուրեան*, *Փարիզ*, 1936

5.— Հայոց Պատմութիւն, *Ստ. Պալասանեան*, *Կ. Պոլիս*, 1911

6.— Պատմութիւն Հայ Գրականութեան, *Եղիշէ Արքեպիսկ. Դուրեան*, *Երուսաղէմ*, 1933

7.— Պատմութիւն Երուսաղէմի, *Տիգրան Սաւալեան*, *աշխարհաբարի վերածած Մեսրոպ Եպսկ. Նշանեան*, *Երուսաղէմ*, 1930

8.— Ազգապատում, *Մ. Արք. Օրմանեան*, *Երուսաղէմ*, 1927

9.— Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, *Բարթէն Աթոռակից Կաթող. Կիլիկիոյ*, *Անթիլիաս*, 1939

10.— Եղիշէ Պատր. Դուրեան, *Թորգոմ Եպիսկ. Գուշակեան*, *Երուսաղէմ*, 1932

11.— Խրիմեան Հայրիկ, *Թորգոմ Արքեպիսկ. Գուշակեան*, *Փարիզ*, 1921

12.— Կրօնի Ուսում, *Դ. Խաչկոնց*, *Կ. Պոլիս*, 1905

13.— Հասկ, *պաշտօնաթերթ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս*, 1939
14.— Պատմութիւն Հայ Լեզուի եւ Բանահիւսութեան, *Գաղիկ Օզանեան, Մարզուան*, 1913
15.— Պատմ. Հայ Գրականութեան և Բանասիրութեան, *Ստ. Մալխասեան, Զեռադիր, Թիֆլիս*, 1895
16.— Լոյս, *կրօնական չաբաթաթերթ, Բարգէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան, Կ. Պոլիս*, 1905
17.— Ժողովուրդին Տօնացոյցը, *Բարգէն Ծ. Վ. Կիւլէսէրեան, Կ. Պոլիս*, 1901
18.— Պատմութիւն դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն, *Գաբ. Արքեպ. Այվազեան, Վաղարշապատ*, 1877

Ա.

ՆԱԽԱԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին Լուսաւորիչներ. — *Հայ Եկեղեցիի հաստատուն եւ նախնական աւանդութիւնը իր առաջին հիմնադիրները կը ճանչնայ Ս. Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալները, որոնք իրեն յատուկ կոչումով Հայաստանեայց առաջին Լուսաւորիչներ կ'անուանէ: Անոնց Գերեզմաններն ալ իբրեւ նուիրական սրբավայր կը պահէ եւ կը յարգէ Արտագի (Մակու) եւ Աղբակի (Պաչ Գալէ) վանքերուն մէջ: Բոլոր օտարներն ալ միաձայնութեամբ կ'ընդունին եւ համաձայն են, թէ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալ իր քարոզչական չրջանը կատարած է Հայաստանի մէջ եւ մարտիրոսացած այնտեղ:*

Իսկ Թադէոս առաքեալի նկատմամբ աւանդութիւնը կը պատմէ, թէ Ս. Թադէոս (Դեղիմոս = երկուորեակ), Թովմաս առաքեալի եղբայրը, նախ գացած է Եդեսիա եւ անկէ անցած է Արտագի գաւառը: Բայց Ասորի Եկեղեցին հաստատելով Թադէոսի Եդեսիա (Ուրֆա) երթալը, կը ժխտէ անոր Արտագ անցնիլը: Բայց մենք առանց անդրադառնալու Ասորիներու ժխտումին, Թադէոս առաքեալին անունը եւ գործունէութիւնը Հայաստան աշխարհին մէջ եւ Հայ Եկեղեցիի աւանդա-

կան պատմութեան մէջ կը մնան հաստատուն, հիմնուելով այն աւանդութեան վրայ, թէ Հայաստանի մէջ Աւետարանի քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս. Ցուղա-Թադէոս առաքեալին, եւ որ Ղէքէոս ալ կոչուած է:

Այս վերջին աւանդութեան համաձայնութիւն են յոյն եւ լատին եկեղեցիները ալ. այս վկայութիւնը բաւական է համոզելու մեզ եւ ճշմարտանմանի նկատել Հայ Եկեղեցիի աւանդութիւնը հաստատելու, ինչպէս նաեւ Արտագի վկայարանին ու դերեզմանին գոյութիւնը ընդունելու:

Թէ Հայ Եկեղեցին իրեն սեփականացուցած է Առաքելականութեան դրոշմը եւ իւրացուցած վաղ ժամանակներէ ի վեր, եւ միշտ ալ կը գործածէ զայն պաշտօնական դրութեանց մէջ, կը հաստատէ անոր նախնական ծագումը եւ միւս կողմէ ալ անոր ուղղակիւ ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւնը, առանց ուրիշ եկեղեցիի մը գործակցութեան:

Առաքելական յորջորջումը, որ ամէն եկեղեցիներէ իրրեւ պայման կը պահանջուի, կը կարօտի երկու պայմաններու: Ա.— Ուղղակի առաքելական ծագում, այսինքն՝ առաքեալի մը անձնական քարոզութեամբը, իսկ միւսը՝ անուղղակի, այն է, քարոզութիւնը կը կատարուի առաքելական եկեղեցիի մը միջոցաւ, այսինքն՝ միջնորդութեամբ, օր.՝ Աղուանից եւ Վրաց քրիստոնէութիւնը Հայ Եկեղեցիի միջոցաւ:

Նմանապէս Պուլկար Եկեղեցին, ինչպէս կը սորվինք պատմութենէն, իրենց երկիրը հաստատեցին 679-ին, որոնց Բոգորիս անուն թագաւորը քրիստոնէութիւնը ընդունելով 861-ին, կը կազմէ Պուլկար Եկեղե-

ցին, Յոյներու հովանաւորութեան տակ, եւ կը դառնայ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան մէկ Թեմը, վերջէն ալ կազմելով Պուլկար Էկզարքութիւնը: 1396 - 1453 Պուլկարները խառնուեցան Յոյներուն հետ, կորսնցնելով Նորաստեղծ Էկզարքութիւնը, եւ այս վիճակը տեւեց մինչեւ 1872:

Դարձեալ, Ռուսներու մէջ քրիստոնէութիւնը արմատացաւ յոյն քարոզիչներու ձեռքով՝ 988-ին, որոնց մետրապոլիտական աթոռը հաստատուած՛էր Քիէվ, միշտ Կ. Պոլսոյ Յոյն Պատրիարքարանի հպատակութեան տակ: Քիէվի մետրապոլիտական աթոռը յետոյ փոխադրուեցաւ Մոսկուա, պատրիարքական իշխանութեամբ՝ 1593-ին՝ Պոլսոյ Երեմիա Պատրիարքին հաւանութեամբ:

Մինչեւ 1660 Մոսկուայի ռուս Պատրիարքները իրենց վաւերացումը կ'ընդունէին Կ. Պոլսոյ յոյն Պատրիարքէն, բայց վերջէն այս դրութիւնը ջնջուեցաւ: Ռուս կրօնական պետին բարձրացումը հաճելի չեկաւ Ցարերուն, հետեւաբար Պետրոս Ա. 1782-1825 նոր Պատրիարքի ընտրութիւնը խափանեց եւ պատրիարքական իրաւասութիւնը նախ առժամապէս եւ յետոյ 1721-ին մշտնջենական կերպով յանձնեց Եպիսկոպոսներու ժողովի մը, որ Սինոդ կոչուեցաւ. անոնց մօտ դրաւ իր կողմէն աչք մը, որ պրոկուրոր (ներկայացուցիչ) կը կոչուէր, կը հսկէր որոշումներու վրայ. գործադրութեան իրաւունքը իրենց վերապահելով, եկեղեցական իշխանութեան տէր եւ պետ կ'ըլլան Ցարերը:

Հայրապետական դրութիւնն է նախնական եկեղեցւոյ կառավարութեան հնադարեան կանոնը եւ դրութիւնը, ուրկէ կը հեռանան թէ՛ Լատին եկեղեցին եւ թէ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ռուս սինոդականութիւնը:

Ուրեմն այս երկու եկեղեցիները ալ առաքելական են:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելականութեան դէմ դիտողութիւն ընողները ուշ դիտել կուտանք թէ բոլոր եկեղեցիներու ծագումն ալ խոր կերպով թաղուած է պատմութեան անդունդին մէջ:

Աւելցնենք նոյնպէս թէ առաքելական դարուն՝ առաքելականութիւնը իրենց սեփականութիւնը դարձնելու յատկնութիւնը չունէին եկեղեցիները. ատոր ճըշմարտութեանը կը վկայեն Գործք Առաքելոց եւ Առաքելական Թուղթերը: Այս դիրքերէն եւ ոչ մէկին մէջ չենք հանդիպիր թէ Հայաստանի, Հռոմի կամ Աղեքսանդրիոյ եկեղեցիները Թադէոս, Պետրոս կամ Մարկոս առաքեալներու ձեռքով հաստատուած ըլլան:

Գործք Առաքելոցի եւ Պօղոսի Թուղթերուն մէջ կը տեսնենք թէ հրեայ-քրիստոնէութեան կեդրոնն էր Երուսաղէմի եկեղեցին, որուն գլխաւոր դէմքն էր Յակոբոս Տեառնեղբայր առաքեալ: Իսկ Անտիոքի մէջ առաջին քրիստոնէական եկեղեցին՝ Անտիոքի եկեղեցին էր, որուն հաստատութեան հաւասար կերպով աշխատեցան Պօղոս, Բառնաբաս եւ Պետրոս:

Հեթանոս քրիստոնէութեան կեդրոնն էր՝ ներկայիս Փոքր Ասիա կոչուած երկրամասը. իրենց գլխաւոր քաղաքներն էին Եփեսոս, Գաղատիա, եւայլն: Նմանապէս Հին Եգիպտոսի եւ Մակեդոնիոյ եկեղեցիները, ամէնն ալ Պօղոսի եւ իր գործակիցներուն ջանքերով եւ քարոզութեամբ հաստատուեցան, բայց եւ այնպէս անոնցմէ ո՛չ մէկը առաքելական յաջորդութեան աթոռ մը

ստեղծելու յաւակնութիւնն ու փառասիրութիւնը ունեցաւ:

Բ.

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնք դարձաւ Դ.րդ դարուն ճիշդ սկիզբը, այսինքն 301 տարին. իսկ այս թուականէն առաջ չենք կրնար ըսել թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը չէր ծաւալած. փաստն այն է, թէ երբ 301 թուին քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք կը հռչակուի Տրդատ Թագաւորի մասնաւոր հրովարտակով, ապա ուրեմն չէ կարելի ուրանալ հոծ քրիստոնեայ հաւատացեալներու գոյութիւնը, այլապէս ինչո՞վ թարգմանել երկրի մը վեհապետին պաշտօնական այդ հրովարտակին ազդեցութիւնը, երբ մարդիկ տակաւին քրիստոնէութիւնը ընդունած չեն. այս մեկնակէտէն դիտելով, արդէն պէտք անգամ չկար ժողովուրդը անծանօթ կրօնքի մը հրաւիրելու՝ եթէ անոր մասին դոյզն գաղափարն իսկ ունեցած չըլլար:

301 թուականէն առաջ աւանդական պատմութենէն գիտենք, թէ քրիստոնէութիւնը միշտ հալածանքներու ենթակայ էր, իր պաշտամունքները կը կատարէր գետնափոր եւ գաղտնի վայրերու մէջ, հեռու թշնամիներու աչքերէն:

Կ'ընդունինք նոյնպէս, որ 301 թուականէն առաջ,

երեք դարերու ընթացքին Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան դոյութիւնը եւ յառաջդիմութիւնը հաստատող յիշատակները լրիւ չեն, քայց դիտել կուտանք. թէ այդ շրջանին, հայ ժողովուրդը իր պատմութիւնը եւ կենցաղը դրի առնելու հնարաւորութենէն զուրկ էր՝ սեփական այբուբեն չունենալուն պատճառով, բայց ի՛նչ ըսենք յոյն եւ հռովմայեցի ազգերուն, որոնք իրենց զարգացման աստիճանին գագաթնակէտին հասած ըլլալով մէկտեղ, չեն կրցած պատմական կարեւոր եղելութիւնները արձանագրել: Ասով մէկտեղ կարդ մը դէպքերը որոնք մեզ կտակած է ազգային աւանդութիւնը, նմանապէս պատմական յիշատակներ որոնք հաղորդած են օտարազգի մատենագիրներ, իրարու զուգորդուելով, կը ցուցնեն մեզ թէ՝ ընդհանուր ժամանակներու մէջ դոյութիւն ունեցած է քրիստոնէութիւնը մեր մէջ եւ որոշ զարգացում ալ ունեցած է. այդ առթիւ մեզ հասած տեղեկութիւններէ կը քաղենք, թէ Սրտաղու Սթեփանին վրայ եօթը եպիսկոպոսներու անունը կ'աւանդուի: Այդ եօթը եպիսկոպոսներն են՝ Զաքարիա, 10 տարի, Զեմենդոս՝ 4 տարի, Ատրներսեհ՝ 15, Մուշէ՝ 30, Շահէն՝ 25, Շաւարշ՝ 20, եւ Ղեւոնդիոս՝17. այս տարեթիւերը գումարելով կը հասնինք ուրեմն՝ Երկրորդ դարուն վերջերը:

Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց Սթեփանին վրայ ուրիշ եպիսկոպոսներ կը յիշէ, որոնք յաջորդած են Եւստաթէոս առաքեալին, որ Սեբաստիայի քարոզած է այս նահանգին մէջ:

Ասոնք են՝ Կումսի, Բաբելաս, Մուշէ, որ յետոյ Սրտաղի Սթեփանին անցած է, Մովսէս Տարոնեցի, Սա-

հակ Տարոնեցի, Զքուանդատ, Ստեփաննոս եւ Յովհաննէս: Այս նախնեպոստներուն ժամանակն ալ մօտաւորապէս կը հասնի Գ. դարուն սկիզբները:

Միւս կողմանէ, Եւսեբիոս Կեսարացի կը յիշատակէ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետ Դիոնեսիոսի մէկ նամակը, որ 254ի ատեններն գրած է Հայ Եպիսկոպոս Մեհրուժանի, որ պէտք է ճանչնալ զայն Արտազու եպիսկոպոսներուն յաջորդը:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը հաստատեն ի կարգ մը պարագաներով ալ, զորս կը կարդանք Յայսմաւուրքի մէջ. այդ քրիստոնեաներէն մաս մը առաքելական շրջանին նահատակուած է, օր.՝ Ս. Սանդուխտ արքայադուստ իշխանուհին, Զարմանդուխտ ազնուական տիկինը, Ս. Սամուէլ եւ Ս. Իսրայէլ նախարարները, նոյնպէս Թադէոս առաքեալի հետ նահատակուած հազար վկաները: Կը յիշատակուին նմանապէս Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ոգուհի իշխանուհին, Տերէնտիոս զօրավարը եւ Բարթուղիմէոսի աշակերտած երեք կոյսերը, նմանապէս Բ. դարուն մէջ նահատակուող Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց նահատակութիւնները եւ այլ մարտիրոսներու շարքը մեզ կը բերեն այն ստոյգ եզրակացութեան, թէ քրիստոնէութիւնը իր հետեւորդները ունեցած է Հայաստանի մէջ հակառակ տեղական հալածանքներու եւ արգելքներու՝ նախկին երեք դարերու ընթացքին, մինչեւ պաշտօնական կրօնք հռչակուիլը Ճըկրին մէջ: Մեր ըսածը կը հաստատէ Կոնիբիր անգլիացին որ կը գրէ, թէ Լուսաւորչէն առաջ Հայաստանի մէջ կար կազմակերպուած եկեղեցի մը, որուն գլուխը կը գտնուէր Մեհրուժան Եպիսկոպոս Արծրունեաց:

Գ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տիրող պաշտօնական կրօնք հռչակուելուն թուականը սովորաբար ընդունուած է 301 թուականը, հետեւելով ճշդադոյն ժամանակագրական հետազօտութեանց. սակայն նոր հեղինակներէն ոմանք այդ թուականը կը բարձրացնեն մինչեւ 285ի, ինչ որ հաւանական չի նկատուիր: Այսքանն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան, աշխարհի մէջ առաջինը եղաւ, ուր թագաւոր, թագուհի, թագաւորական ամբողջ դերդաստանը, աւագանին, նախարարները, բանակը եւ ժողովուրդը ամբողջութեամբ քրիստոնէութեան դարձան եւ իրենց պաշտօնական կրօնք դարձուցին զայն:

Կոստանդիանոս կայսրը տասներկու տարի վերջը, 313ին, ընդունեց քրիստոնէութիւնը եւ պաշտօնական կրօնք հռչակեց զայն իր երկրին մէջ:

Այս դարձին պարագլուխն ու դեկավարը կը գտնենք Սուրէն-Գրիգոր Պարթեւը, զոր Հայերը Լուսաւորիչ պատուանունով անմահացուցած են, եւ որ Աւետարանի լոյսով լուսաւորեց Հայ ազգը: Տրդատ թագաւորն ալ պէտք ենք ընդունիլ որպէս առաքելակից: Գրիգոր եւ Տրդատ, երկուքն ալ պարթեւական ցեղէ, ազգականական կապերով կապուած են իրարու հետ:

Այստեղ մենք զանց կ'ընենք Գրիգորի Հօր՝ Անակին անարի եւ դաւաճան ընթացքը դէպի իր հայրենի

երկրի թագաւոր Խոսրովի դէմ, որուն սպանիչն էղաւ նոյնինքն Անակ՝ Գրիգորի հայրը: Եւ ոչ ալ Տրդատ, որ որդին էր Խոսրով թագաւորին. միայն անցողակի ըսենք սակայն, թէ Խոսրով թագաւոր դաւաճանութեամբ սպաննուած մինչդեռ, հոգեւարքի վայրկեաններուն՝ կտակած է սուրբ անցընել Անակի ամբողջ ընտանիքը մեծով պզտիկով, որուն ցեղէն ազատուեցաւ միայն իր որդին՝ Սուրէն-Գրիգոր, որ մինչդեռ մը վախցուեցաւ Կապադովկեան կեսարիա: Այս դէպքերը պատահած են 240 թուականին:

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, կը բաւականանանք յիշել, թէ Տրդատ մեծցաւ իր հայրենի կրօնքին մէջ եւ Հռոմէացւոց ու Պարսից մինչեւ տեղի ունեցած պատերազմներուն հետեւանքով՝ արկածալի պատահարներու մէջ գտնուեցաւ: Իսկ Գրիգոր կրթուեցաւ քրիստոնէական կրօնի մէջ՝ կեսարիա քաղաքը:

Տրդատ Հայոց թագաւորական գահը բարձրացաւ Գէոկղետիանոս կայսեր օգնութեամբ 287ին, երբ Երիզայի մէջ կատարուած դահաբանական տօնախմբութիւններու առիթով յայտնի եղաւ Գրիգորի ծագումը եւ հաւատքը: Ան, Գրիգոր, ենթարկուեցաւ անտանելի չարչարանքներու եւ վերջապէս նետուեցաւ Արտաշատի խորխիրատին արդելարանը: Գրիգոր՝ 15 տարի մնաց, կ'ըսէ պատմիչը, այդ արդելարանին մէջ եւ ողջ մնաց ու աղդային պատմութիւնը՝ երկնային նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այս եղելութեան մէջ:

Մենք հիմնուեցանք մեր այս պատմութիւնը դրի առած առեններս՝ պատմական ճշմարտութեանց եւ ազգային աւանդութեան վրայ. թերեւս գտնուին անձեր,

որոնք ազգային աւանդութեան վրայ խեթիւ նային եւ արհամարհեն զայն. բայց դիտել կուտանք, թէ աւանդութիւնը չի չինուիր, չի կեղծուիր, առասպելաբանութիւնը չէ որ կը յաւերժացնենք, այլ կը հիմնուինք բերնէ բերան զրուցուած եղելութեանց վրայ, որ աւանդութիւնը ինքն է: Ի՞նչի որ մեր ձեռքին տակ չունինք իրողութիւնները ճշդրտօրէն պատմագրող վաւերական գրութիւններ, այդ պարագային պիտի հիմնուինք ժողովրդային զրոյցներու վրայ, որոնք թէեւ կը-նան ժողովուրդին բերնին մէջ աղաւաղումներու ենթարկուիլ, եւ սակայն ճշմարտութիւնները խափանելու ուժը չունին: Աւանդութիւնները անգիր պատմութիւններ են, զորս ժողովուրդները կը պահեն մեծ զուրգուրանքով եւ խնամքով: Ո՛վ կրնայ ճշդրտօրէն եւ հարազատ կերպով նկարագրել մեր ներկայ դարուս մէջ պատահած դէպքերը, դէպքեր, որոնք մեր աչքերուն տակ կատարուեցան՝ առանց լիովին թափանցելու այդ իրողութեանց խորը. հետեւաբար, աւանդութիւնը միշտ եւ ամէն ժամանակ կը պահէ իր մէջ անհերքելի իրողութիւններ եւ ճշմարտութիւններ, միայն պատմագրին գործը այս պարագային տակ, պիտի ըլլայ չափազանցութիւնները զատել եւ մէջտեղ բերել զուտ իրականը կարելիութեան սահմանին մէջ:

Գրիգորի՝ Արտաչատի դուբին մէջ զտնուած պահուն, Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կոյսեր, առաջնորդութեամբ իրենց մեծաւորին՝ Գայիանէի: Պատմութիւնը կ'ըսէ թէ, անոնք հռոմէական երկիրներու բռնութենէն փախչելով ապաստանեցան մեր երկիրը, բայց կը տարուինք խորհելու, թէ այդ կոյսերու տկար կազմով

խումբը պիտի չկրնար այդքան երկար ճամբորդութիւն մը յանձն առնել՝ ծովեր եւ ցամաքներ կտրելով. այդ կոյսերը, շատ շատ Հայաստանի սահմանակից երկիրներէն կրնան մտնել Հայաստան եւ հոն ջանալ կորսնցնել իրենց հետքերը: Օրմանեան Սրբազան հաւանական կը նկատէ առաւելապէս թէ Մծբին քաղաքէն եկած ըլլան անոնք, քանի որ Մծբին Հայաստանի մօտաւորապէս եւ սահմանակից երկիրն էր:

Եւ սակայն, այս քրիստոնեայ կոյսերը չկրցան Հայաստանի մէջ ալ գաղտնի պահել իրենց գոյութիւնը, քանի որ անոնք պէտք ունէին կերակրուելու եւ պատսպարուելու քնակարանի մը մէջ. եւ պատահեցաւ անխուսափելին. մանաւանդ անոնց մէջ կը գտնուէր Հռիփսիմէ անունով արտակարգ գեղեցկութեամբ աղջիկ մըն ալ, որուն համբաւը հասաւ Տրդատ թագաւորին ականջը: Թէեւ աւանդութիւնը՝ Հռիփսիմէն խլացնելու եւ իրեն (Տրդատին) կին ընելու պարագան կը պատմէ, սակայն նորագոյն պատմիչներ անհաւանական կը նկատեն այդ վարկածը, քանի որ Տրդատ թագաւոր արդէն ամուսնացած էր եւ ունէր իր կինը՝ Աշխէն թագուհին: Մանաւանդ, որ Հայը հեթանոսութեան մէջն իսկ չափազանց կը յարգէր ընտանիքին սրբութիւնը եւ բազմակնութիւնը չէր տարածուած Հայաստանի մէջ այնքան, այլ նա կը փափաքէր հարսնացնել այդ գեղանի օրիորդը իր որդւոյն հետ:

«Գետերու թումբերն աւերող եւ ծովերու յորձանքները ցամքեցնող սիգապանծ Տրդատ», ինչպէս ժողովրդային երգերը կը պանծացնէին Արշակունի այս վէս ու խրոխտ թագաւորը, իր առջեւը կը տեսնէր մարմնով փափկակազմ, գեղեցկութեան տիպար, եւ հո-

գիով քաջ ու պատկառելի այս կոյսը, որ իր համոզումներուն մէջ անդրդուելի կեցած՝ կ'արհամարհէր արքային թելադրութիւնները ու խստութիւնը: Տրդատին համար անհասկնալի կը թուէր այս օտար եւ տկար աղջկան ընդդիմութիւնը, որովհետեւ չէր կրնար ըմբռնել գերագոյն զոհաբերութեան մը զաղափարին բարձրութիւնը Հռիփսիմէին մէջ: Անոր սիրտը հարսնացած էր ուրիշի մը հետ, որուն սիրոյն համար յանձն առած էր իր ընկերուհիներով այնքա՛ն հեռաւոր ճամբորդութիւն մը կատարել:

Հռիփսիմէ՝ իր անվեհերութեան եւ յանդգնութեան պատիժը վերջապէս սիրտ կրէր իր 38 ընկերուհիներով մէկտեղ, որոնք կը համարձակէին արհամարհել թագաւորին հրամանները:

Հռիփսիմէի նահատակութիւնը կատարուեցաւ խուժդուժ պայմաններու տակ. պինդ կապեցին գայն գետինը զարնուած չորս ցիցերու, յետոյ ջահերու բոցով այրեցին եւ խորովեցին, մինչեւ որ մարմինը մոխիրի վերածուեցաւ: Եւ այսպէս վերջ դտաւ Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը, վողոցները նետուելով անոնց սրբազան մարմինները, կեր դառնալու համար թռչուններուն եւ կենդանիներուն:

Հռիփսիմէի ապաննութեան այս դէպքը խոր կերպով ցնցեց Հայոց արքային ջիղերը, իր վրայ երեւան եկաւ մելամաղձոտութեան նշաններ եւ վարուեցաւ դայլախտութեամբ, այնպէս որ կորսնցուց իր բնական առողջ վիճակը ու սկսաւ թափառիլ լեռներու եւ ձորերու մէջ, հեռու մարդկային ընկերութենէ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին՝ Հռիփսիմեանց յիշատակը կը կատարէ ամէն տարի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորի-

չի վերապէն ելքի տօնին նախընթաց երկուշաբթի եւ երեքշաբթի օրերը:

Կոմիտաս Կաթողիկոս, նախապէս եպիսկոպոս Տարոնի, Է. դարու քերթողը, բանաստեղծը եւ երգիչը, Լուսաւորչի ձեռքով չինուած տաճարին մէջ ամփոփեց անոնց ոսկերոտիքը, որ կը կոչուի մինչեւ այժմ Հռիփսիմեանց Վանք: Անոնց յիշատակը յաւերժացնելու համար կը յօրինէ «Անճինք Նուիրեալք» շարականը՝ տաղաչափական արուեստի համաձայն, այբուբենի կարգով:

Թագաւորին վրայ երեւցած գայլախտութիւնը եւ կատաղութիւնը, ձեռք առնուած դարմանումներուն անյաջողութիւնը, Թագաւորին քրոջ՝ Խոսրովիտուխտի քրիստոնեաներուն Աստուծոյն դիմելու խնդրանքները եւ վերապէն հանուած Գրիգորին աղօթքով Տրդատին բժշկուիլը, որ 301 տարուան սկիզբը տեղի ունեցաւ, մեծ ազդեցութիւն գործեցին արքային վրայ եւ վինքը մղեցին քրիստոնէութիւնը ընդունելու: Այս վերջինը, նորահաւատ եռանդին բորբոքումով՝ աճապարեց քրիստոնէութիւնը պետութեան պաշտօնական կրօնքը հռչակել եւ զայն տարածելու միջոցներուն դիմել:

Ինչպէս տեսանք մինչեւ այժմեան պատմուածքէն, Գրիգոր պարզ աշխարհական անհատ մըն էր, իրեն հետ ո՛չ գործակից, ո՛չ քարոզիչ ընկերներ ունէր եւ ոչ ալ եկեղեցականներու խումբ. ասոր հետ մէկտեղ 301 տարին չբոլորած, Հայաստանի կրօնական կեցուածքը հինանպէս փոխուած էր: Աստուածներու պաշտամունքը գրեթէ դադրած, եւ քրիստոնէութիւնը ընդհանուր կերպով ընդունուած էր: Այս եղելութիւնը անհասկնալի կը դառնայ, եթէ չընդունինք նոր կրօնին կանուխէն

տարածուած ըլլալը մեր երկրին մէջ, ինչպէս վերեւ խօսեցանք այս մասին:

Վաւերական արձանագրութիւններ ալ կան, որոնք կը հաստատեն այս եղելութեանց ստուգութիւնը:

Եւսեբէոս կեսարացիի պատմութիւնը կարեւոր վկայութիւն մը ունի այս մասին, երբ կը խօսի 311 թուականին տեղի ունեցած պատերազմին մասին, որ Մաքսիմիանոս Դաժ կայսրը մղեց Հայերուն դէմ, անոնց քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալնուն համար:

Դ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Ս. Գրիգոր ինքնաբերաբար արդէն իսկ նշանակուած էր Հայ Եկեղեցւոյն գլուխը ըլլալու, իր կատարած յեղաշրջող մեծ գործին հետեւանքով: Հետեւաբար բնական կերպով կանչուեցաւ այդ աստիճանին՝ թագաւորին եւ ազգին կողմէ. իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը ստացաւ 302ին, Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսէն: Սոյն եղելութիւնները հաստատուած են պատմամատիրներով եւ ազգային աւանդութեամբ:

Բայց եւ այնպէս, այս ձեռնադրութիւնը տեղի տըւած է կարդ մը վիճաբանութեանց, նուազեցնելու համար Հայոց Հայրապետութեան արժէքը եւ նախաթո-

ռութեան պատիւը վերապահելու համար Յոյն Եկեղեցին. այսինքն, թէ Հայոց Աթոռը ենթարկուած էր Կեսարիոյ Աթոռին մինչեւ Ե. դարը, այդ շրջանին, իբր թէ հերձուածի մը իբրեւ հետեւանք՝ իրարմէ բաժնուած են: Լատիններն ալ կը նկատեն Հայոց Աթոռը ենթակայ Կեսարիոյ Աթոռին, բայց ինքնագլուխ եղած է ան՝ Սեղբեստրոս Ա. Պապին առանձնաշնորհով: Սակայն, ըստ Հայոց, ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսը: Նախ որ քրիստոնէութեան սկզբնական շրջանին բոլոր եղեկեցիները Մի էին, չկար իրենց մէջ նախաթոռութեան նման անոտի վտառասխրութիւններ, եւ երկրորդ, Պապը՝ հեռաւոր արեւմուտքէն ո՛չ միջոցը ունէր եւ ո՛չ ալ նիւթական հնարաւորութիւնը՝ Հայոց գործերուն միջամուխ ըլլալու:

Ինդրոյն իսկութիւնը եւ էութիւնը կը բացատրուի հետեւեալ կերպով: Կ՝ընդունինք թէ նախ քան Լուսաւորիչ՝ արդէն Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէր գաղտնի, բայց կազմակերպուած եկեղեցի մը, որուն վերջին աթոռակալն էր Մեհրուժան եպիսկոպոս Արծրունեաց. նոյնպէս կ՝ընդունինք, թէ Գրիգոր մանկութիւնը անցուց Կեսարիոյ մէջ եւ հոն դաստիարակուեցաւ քրիստոնէական կրօնի մէջ: Ուրեմն բնական երեւոյթ է նման պարագայի մը տակ, թէ Գրիգոր պիտի նախընտրէր Կեսարիոյ մէջ ձեռնադրութիւն ընդունիլ՝ որպէսի հոգեւոր անունդին կեդրոնը: Ահա ա՛յս է բոլոր եղելութիւնը: Ամէն անդին բոլոր ըսուածները անտեղի են եւ դիտումնաւոր, պարզապէս մտացածին ենթադրութիւններով ուրանալ Հայ Կեղեցիին Առաքելականութիւնը:

Նոյնպէս դիտենք որ, Դ. եւ Ե. դարերուն չի յիշ-

ուիր հաստատուն եղելութիւն մը, որով Հայաստանի եւ Կեսարիոյ Աթոռներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ: Այդ յիշատակութեան բացակայութիւնը իրաւունք կուտայ հետեւցնելու, թէ ինքնագլուխ անկախութեան ձեւը, որ մշտատեւ կերպով կ'երեւի, ոչ թէ վերջին պարագայով մը սկսած է, այլ իր ծնունդը ունեցած է նոյն իսկ նուիրապետութեան սկիզբի օրէն, եւ միեւնոյն եղանակով պահուած եւ շարունակուած է Հայ Եկեղեցւի վարչութեան մէջ:

Հռոմի Պապերուն եւ Բիւզանդիոնի Պատրիարքներուն իրենց համար գերակշիռ դիրք մը ստեղծել ուզելնին վերջին դարերու նորութիւնն է, նախնական դարերուն մէջ այս տեսակ մխիթեր եւ մարմաջներ գոյութիւն չեն ունեցած, որոնց մասին պիտի խօսինք ըստ կարգին:

Մենք կամուիին կը հրաժարինք պատմութեան լաբիւրինթոսին մէջ շրջագայելէ եւ կը դառնանք աւելի կարեւոր պարագայի մը շուրջ: Լուսաւորիչ Կեսարիայէն իրեն հետ բերաւ յոյն եկեղեցականներ, որոնք քրիստոնէական կրօնքը պիտի քարոզէին երկրին մէջ, բայց դժբախտաբար, եկող այդ քարոզիչ եկեղեցականները չէին գիտեր հայերէն լեզուն, եւ ոչ ալ հայ ժողովուրդը կը հասկնար անոնց լեզուն. հետեւաբար քարոզչական այս դործը պիտի կատարէին թարգմաններու միջոցաւ. այսու հանդերձ Լուսաւորիչ չընկրկեցաւ ո՛չ մէկ խոչընդոտի առաջ, կարելին փորձեց, դպրոցներ բացաւ, որպէսզի նոր կրօնը նուաճումներ կատարէ, եւ յաջողեցաւ այս մարզին մէջ ալ: Դրիդոր Լուսաւորիչ, ուրեմն, եկեղեցին կառավարեց քառորդ դար եւ լրա-

ցուց այդ բոլոր գործերը, որոնք պէտք էին անոր ամբողջական եւ հաստատուն կերպարանք մը տալու համար: Լուսաւորչի վերագրուած ունինք աղօթքներ եւ ճառեր, կանոններ, բարեգործական եւ ծիսական սովորութիւններ:

Ե.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՁՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

Գրիգոր Լուսաւորիչ 400ի չափ եպիսկոպոսական եւ արքեպիսկոպոսական վիճակներ ստեղծեց, անտես չընչաւ Հայաստանի դրացի երկիրներն ալ, օրինակ՝ Աղուանից, Վրաց եւ Ատրպատականի մէջ քարոզչական գործի մղեց իր ձեռքին տակ եղող եպիսկոպոսները եւ յաջողեցաւ զանոնք իր հոգեւորական վարչութեան տակ առնել: Ան վախճանեցաւ 325ին, Նիկիոյ ժողովին դումարմանատեն: Իրեն յաջորդեց իր կրտսեր որդին Ս. Արիստակէս (325–333), որ կուսակրօն էր, յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333–341), որ ամուսնացած էր: Այս վերջինին ալ յաջորդեց իր որդին Ս. Ցուսիկ (341–347):

Հայրապետական յաջորդութիւնը այսպէս միեւնոյն ընտանիքէն չարունակուելը՝ այն ատեն հասկնալի էր,

օր պահեցողութեան շրջան մը կը բոլորեն, որուն ընթացքին կը վարժուին ծիսական եւ արարողական դրծունէութեան: Քահանաներուն կենցաղը կատարեալ ընտանեկան կեանքն է. անոնք իրենց ժողովուրդին մէջ կը գործեն. հիւանդներու կ'այցելեն, կ'աղօթեն անոնց վրայ: Եկեղեցիի մէջ կը կրեն սեւ փիլոն մը. ծագկեայ կամ դունաւոր փիլոն գործածելու արտօնութիւն կը տրուի կաթողիկոսին կողմէ՝ երբ հաստատուի իրենց առաջնորդին կողմէ որպէս արժանաւոր, պարտաճանաչ եւ գործունեայ մէկը: Քահանաներուն կը չնորհուի նաեւ լանչախաչ ալ, որպէս վարձատրութիւն իրենց բարեւոք ծառայութեան:

ԱԽԱԳԵՐԻՑՆԵՐԸ քահանայէ տարբեր ձեւ մը չունին. իրենց պարտաւորութիւնն է եկեղեցիին մէջ հրսկել արարողութեանց կանոնաւոր կերպով կատարուելուն:

ԿՈՒՍԱԿՐՕՆ եկեղեցականութիւնը կը պատրաստուի վանքերու մէջ: 1914ի մեծ պատերազմէն առաջ, հայրենիքին մէջ ունէինք չատ մը վանքեր, բայց Թուրքը օգտուելով աշխարհի քաղաքակ. խառնակ վիճակէն, Հայ ժողովուրդէն մէկ միլիոնէ աւելի չունչ փճացուց, սպաննելով, ջարդելով եւ տարագրութեան մէջ անօթի-ծարաւ ձգելով, անոնց տուները, եկեղեցիները եւ վարժարանները եւ վանքերը այրելով եւ մոխիրի վերածելով: Այսօր, բովանդակ Թրքահայաստանի մէջ ո՛չ անհատական եւ ոչ ալ ազգային ո եւ է չէնք կանգուն չէ մնացած գրեթէ, Թրքահայաստանի 2·380·000 հայ ժողովուրդէն հազիւ 100·000 Հայութիւն մնացած է այսօր Թուրքիոյ մէջ, ան ալ մեծ մասամբ Կ. Պոլսոյ մէջ. մնացեալ մասը զաղթած է օտար երկիրներ, որոնց կա-

հետեւելով հեթանոսական հին սովորութեան, որուն քուրմերը կը սերէին միեւնոյն ընտանիքէն, որդւոց որդի. թերեւս այս պարագան առանց իսկ նկատողութեան առնելու:

Ս. Յուսիկի որդիները, Պապ եւ Աթանագինէ, դժբախտաբար չունէին իրենց հօր եւ մեծ հօր նկարագիրը. անոնք աւելի աշխարհային կեանքի անձնատուր եղած, մոռցան իրենց վրայ ծանրացող պարտականութեան արժէքը: Ս. Յուսիկի մահէն վերջ, իրենց աղգական Փառէն Աշտիշատին աթոռ բարձրացաւ (348–352): Բայց քիչ ժամանակ վերջ դարձեալ Հայրապետական աթոռը նստաւ Լուսաւորչի ցեղէն՝ Ս. Յուսիկի թոռը (Աթանագինէի որդին) Ներսէս (353–373), որ իր կատարած գործերուն համար արժանացաւ Մեծ տիտղոսին:

ՆԵՐՍԷՍ. — Ներսէս սովորական մահկանացուներէն չէր. ան մեծ էր հոգիով եւ բարձր նկարագրով. ան ծնած էր 329ին, Աշտիշատի մէջ: Հայրն էր Աթանագինէ եւ մայրը՝ Տիրան Թագաւորի քոյրը Բամբիշ: Ներսէս պատանեկան հասակին ղրկուեցաւ Կեսարիա, կրթուելու եւ դաստիարակուելու համար: Այդ կրթութիւնը թէ՛ զինուորական էր եւ թէ կրօնական: Արտակարգ ուշիմութեամբ օժտուած աշակերտ մը դուրս եկաւ դպրոցին մէջ, որուն մինչեւ իսկ իր ընկերները կը համակրէին եւ կը յարգէին Հայաստանցի այդ ուսանողը: Արտաքին տեսքով ալ գեղադէմ էր, եւ հասակով պարթեւ, տեսնողին վրայ կը ձգէր խոր տպաւորութիւն մը, յարգանքով եւ ակնածանքով խառն: 18 տարեկանին արդէն ամուսնացած էր Վաչէ Մամիկոնեանի թոռնորդի եւ Վարդան Մամիկոնեանի աղջկան Սանդուխտի հետ: Ներսէս եւ Սանդուխտ թէ՛ կեանքի եւ թէ դպրոցի ուսումնակից

ընկերները եղան կեսարիոյ մէջ, ուր ունեցան (348) Լրենց անդրանիկ զաւակը՝ Սահակ, որ յետոյ պիտի կոչուէր հայրապետական բարձր աստիճանին, պիտի յեղաշրջէր Հայաստանի ընթացքը, պարգեւելով հայ ազգին անգին հարստութիւն մը, դրերու դիւտին օժանդակելով, դպրոցները բանալով ամէն տեղ եւ իմաստութեամբ կառավարելով Հայաստանի պարսկական եւ յունական բաժնի Հայութիւնը:

Բայց դժբախտաբար Ներսէսի եւ Սանդուխտի այս խաղաղ ու երջանիկ կեանքը երկար չտեւեց. Սանդուխտ հազիւ տարի մը վայելեց մայրական սէրը եւ չուտով քանդուեցաւ այդ բոյնը, 349ին, մահուամբը Սանդուխտին, որուն մարմինը հօրը՝ Վարդանի ձեռքով Հայաստան փոխադրուեցաւ եւ թաղուեցաւ Թիլ աւանի մէջ, որը ձգելով իր միամօր տարեկան մը զաւակը: Ներսէս բնաւ չկորսնցուց իր հոգիի քաջութիւնը. իրականութեան հետ հաշտուեցաւ, մանուկը յանձնեց դայեակի մը եւ շարունակեց իր ուսումը մինչեւ 350 թուականը:

353 թուականին հայրապետական գահը կը բարձրանայ Ներսէս՝ հակառակ իր կամքին, որովհետեւ իր հայրը՝ Աթանագինէ եւ հօրեղբայրը՝ Պապ չունէին արժանաւորութիւն իրենց չուայտ կենցաղին պատճառաւ, հետեւաբար բոլորին ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր երիտասարդ դինուորական Ներսէսի վրայ, որ այն ժամանակ պալատին մէջ սենեկապետի պաշտօնը կը կատարէր Արշակ թագաւորին մօտ: Ներսէսի կ'առաջարկուի հայրապետական աթոռը որպէս չառաւիղը Լուսաւորչի տոհմին, ինչպէս նաեւ իր բարոյական բարձր յատկութիւններուն պատճառով: Ներսէս կ'ընդդիմանայ, բայց թագաւորը, դօրականները եւ ժողովուրդը

մխաբերան կը գոչեն՝ «Դուն պիտի ըլլաս մեր հովիւը, դուն քու նախահօրդ՝ Գրիգորի գործը վերանորոգէ մեր մէջ», բացագանչութիւններով։

Արշակ Թագաւոր, ժողովուրդին բաղձանքին ընդառաջելով, յանկարծ կը դառնայ դէպի Ներսէսը, յուզուած ու կէս մը բարկացած երեւոյթով, կը քաշէ արքունական սուրը եւ գօտին մէջքէն, ծունկի կը բերէ զայն առջեւը եւ հրաման կ'ընէ կտրել անոր խոպոպ մազերը, հանել կուտայ զինուորական վայելուչ պատմուճանը վրայէն, հագցնելով անոր տեղ եկեղեցական սեւ վերարկուն, կը կանչէ Ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսը եւ սարկաւագ ձեռնադրել կուտայ զայն։

Ներսէսի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի, կեսարիոյ մէջ տեղի ունեցած է, բայց այս բանը անհաւանական կը թուի, քանի որ այդ շրջանին Հայաստանի մէջ կային բաւականաչափ եպիսկոպոսներ, որոնք կրնային այդ ձեռնադրութիւնը կատարել մայր երկրին մէջ, քանի որ իր նախընթացներն ալ ունէր Արիստակէսի եւ Վրթանէսի ձեռնադրութեամբ։

ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հակառակ զինուորական ասպարէզի մարդ ըլլալուն, որ բնական բերումով պէտք էր ըլլար յոխորտ եւ հպարտ, Ներսէս չունէր այս թերութիւններէն եւ ոչ մէկը, այլ ողջամիտ, հեզ, բարեպաշտ, աւանդապահ, բարեգործ եւ մաքրակրօն էր, մէկ խօսքով, իմաստուն, արդարադատ եւ անկրաւութենէ խորշող։ Ան համակուած էր ծառայութեան ոգիով։

Եկեղեցին պէտք ունէր բարեկարգիչի մը, որքան

ալ Լուսաւորիչ կարգ եւ կանոններ դրած ըլլար, որոշ եւ հաստատուն կառուցուածքը կը պակսէր եկեղեցիին: Պէտք է ընդգծել, որ Ներսէս իր ստանձնած գործին թէ՛ հասկցողութիւնը եւ թէ գործելու կամքն ու եռանդը ունէր. այս երկու ընտիր յատկութիւնները միացնելով իր վրայ, ան հրաշքներ պիտի գործէր՝ արդիւնաւորելու համար իր պաշտօնը:

Ներսէս դրաւ կանոնները, որոնց ակնաղբիւրը Աւետարանն էր: Այս թուականին, ինչպէս ուրիշ երկիրներու մէջ (Դ. դար), Հայաստանի մէջ ալ տակաւին դոյութիւն ունէին ստրկութիւն, գերութիւն եւ ծառայութիւն, կար անզօր և իրաւազրկուած դասակարգ մը, որ կը տառապէր անխիղճ շահագործողներու եւ աղնուականներու ձեռքին մէջ, իբր ստրուկ: Ներսէս այս բոլոր անմարդկային օրէնքները ոստումով մը չջնջեց, այլ հետզհետէ, յեղաշրջումով, որովհետեւ հոգիներու եւ մտքերու մէջ կոչկոռ կապած սովորութիւնները յանկարծական կերպով մէջտեղէն վերցնել տրամաբանական եւ խելացի գործ մը պիտի չըլլար, այլ այդ բարենորոգումները կարգի եւ կանոնի վերածուեցան Աշտիշատի ժողովին մէջ, ուր կանոնադրեց ԳՈՒԹՈՎ վերաբերուիլը տկարներուն հետ, որովհետեւ եկեղեցիին միակ դրամագլուխը եւ ղէնքը ԳՈՒԹՆ է: Աշտիշատի ժողովին մէջ որոշուեցաւ դիմել այդ ղէնքին, փրկելու համար դառնութեան բաժակը ցմրուր քամած թշուառները: Այս սկզբունքին կիրառումովը հեշտ է երեւակայել, թէ իշխանաւորները եւ բռնապետները պիտի անդրադառնային նոր օրէնքին դեղեցկութեան եւ մարդասիրութեան, իրենց կարգին չափաւորելու համար իրենց յոռի վարմունքը:

Այդ կանոնները հետեւեալներն են. — Գթալ ծառաներու, փոքրերու, աշկերտներու վրայ, սիրել զանոնք իբրեւ ընտանիքի անդամներ, չարհամարհել եւ չնեղել իբրեւ անարժէքներ, վասն զի անոնք ալ մարդ են եւ իրենց տէրը ունին երկինքի մէջ: Ծառաներէն կը պահանջէր արդար հնազանդութիւն, կը մերժէր ստրկական համակերպութեան ոգին:

Ժողովին ուշադրութենէն չվրիպեցաւ ընտանիքը եւ վարժարանը: Նոր օրէնքը կը տրամադրէր, ըստ հին սովորութեան, դպրոցական աշակերտները չկրթել բիրտ ուժով եւ խստութեամբ: Այս որոշումէն կը տեսնենք, թէ Ներսէս՝ ներկայի մտայնութեամբ՝ կատարեալ վարպետ մանկավարժի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ մեր վրայ

Բացի այս կանոններէն, Աշտիշատի ժողովը նկատողութենէ չվրիպեցուց ընտանեկան թերութիւնները, որոնք բացառիկ երեւոյթներ չէին այն ժամանակները Հայոց մէջ ալ: Բազմաթեւսակ անառակութիւններ, գինովութիւն, որկրամոլութիւն, ագահութիւն, կծծիութիւն, յափշտակութիւն, գրկողութիւն, բամբասանք, սուտասօսութիւն, վրիժառութիւն եւ ոճրագործութիւն սովորական բաներ էին: Ապօրէն կենակցութիւնները, անհաւատարմութիւնը եւ մերձաւորներու հետ խնամութիւնը արգիլուեցան, արգելիչ կանոններ դրուեցան ամուսնական յարաբերութեանց մասին, հիմնուած առողջապահական եւ բնախօսական օրէնքներու վրայ:

Մանաւոր կերպով կանգ առինք Ներսէսի բարեկարգական կանոններուն վրայ, ցոյց տալու համար Հայկական քաղաքակրթութեան մեծ արժէքը՝ այսօրուան բաղաքակրթութեան պատմուճանը հագնող ազգե-

րուն եւ մանաւանդ մեր սկեպտիկ դասակարգին, որոնց մօտ եթէ եկեղեցիին եւ եկեղեցականին մասին խօսիս, տեսակ մը անհաճոյ կերպարանք կ'առնեն եւ քեզ լսել անգամ չեն ուզեր:

Աչխէյատի ժողովին մղիչ ուժը եւ գործադրողը ինքը՝ Ներսէսն էր:

Ներսէսի նպատակն էր ուժ տալ բարեզործական ձեռնարկներու, ամրապնդելու համար ազգին մէջ ողորմածասիրութեան զգացումը, խլելով անոր մէջէն անգթութեան արմատը: Իր դարուն մէջ մարդիկ անգութ էին եւ անտարբեր դէպի դժբախտները, որոնք կը ներկայանան մեզ իբր բորոտներ, ուրուկներ, հաշմանդամներ, որբեր, աղքատներ, վերջապէս բախտին քմայքին ձեռքը գործիք եղողներ, որոնք՝ դութի եւ կարեկցութեան, ինչպէս նաեւ պատսպարուելու եւ հոգացողութեան անհրաժեշտ պէտքն ունէին:

Մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ըրաւ հիւրերը եւ օտարականները, որոնց համար չինել տուաւ հիւրանոցներ, ձմրան սաստկաչունչ եղանակին լեռներու եւ դաշտերու մէջ ուղեկորոյս ճամբորդներուն համար երկրին զանազան ամայի մասերուն մէջ չինել տուաւ խըրճիթներ եւ անոնց մէջ դրաւ պահապանները, որպէսզի բնութեան քմայքին ենթակայ այդ ճամբորդներուն ուղեցոյց ըլլան եւ հասցնեն զիրենք վերկութեան կայաններուն: Կարեւորութեամբ նկատի առաւ որբերու պարագան, որբանոցներ չինելով, պատսպարելով եւ դաստիարակելով: Բորոտներն ու ստրուկները, որոնք վերտարուած էին մարդկային ընկերութենէն եւ որոնք իրենց դոյութիւնը քարշ կուտային լեռներու ամայի ծերպերուն մէջ, անոնց համար գթութեան վայրեր հաս-

տասեց, ուր անոնք հաւաքուեցան եւ ամէն տեսակ խըՆամք եւ աստղնչականութիւն դտան մասնաւոր հոգացող պաշտօնեաներու հսկողութեան տակ: Հիւանդները հիւրընկալեց հիւանդանոցներու տաքուկ յարկին տակ, չինել տուաւ աղքատանոցները, արգիլելով այդ կայաններէն դուրս ելլել եւ մուրալու դէշ սովորութիւնը: Այդ հաստատութիւններուն համար եկամուտներ յատկացուց: Ծերերուն հանդէպ յարգանք պարտադրեց եւ անոնց հանգստարաններ կառոյց: Եւ այս բոլորին համար Մեծ կոչուեցաւ Ներսէս:

Այս բոլոր հիմնարկութիւններու վրայ հայր եւ տեսուչ նշանակեց Շաղիտա, Եպեփան, Եփրեմ եւ Գինդ Սլհունի եւ ուրիշ անձեր:

Այսպէս Ներսէս երկրին մէջ տիրող ընկերային վատ բարքերը բարեփոխեց եւ նոր չունչ ու կենդանութիւն տուաւ հայրենիքին:

Զ.

ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

373ին, Ներսէս Մեծի կամ Մեծն Ներսէսի, ուրիշ անուանումով «Հայր Հայոց», դաղաղին հսկայ թափօր մը կը հետեւէր՝ չրջապատուած փաւստոս Եպիսկոպոսէ, Տրդատ պալատական պաշտօնեայէ, Մուշեղ Սպարապետէ եւ Հայր Մարդպետէ, արքունի ազատագունդ քանակէն եւ ժողովուրդէն: Մեծ Հայրապետի մարմինը վոխադրուեցաւ Խախէն Թիլ գիւղը, ուր կատարուեցաւ վստաւոր յուղարկաւորութիւն մը: Պապ թագաւորը

անձամբ ներկայ գտնուեցաւ յուղարկաւորութեան թափօրին, անձամբ պատեց տուրքին մարմինը եւ յանձնեց դայն հողին՝ մատուռի մը մէջ։

ՆԱԴ. — Ներսէս Մեծի փոխանորդն էր, իր բացակայութեանը, Նաղ՝ որ Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց Եպիսկոպոս էր եւ կարնեցի, ընդհանուր վերահսկիչն էր բարեգործական եւ դպրոցական ձեռնարկներու։ Ան աշակերտն էր Ներսէսի. ամուսնացած էր եւ ունէր երկու զաւակ։ Ինքն ալ իր ուսուցչին նման եղած էր ժողովուրդին նուիրուած մէկը։ Ան բարեկամ էր թըշուառներուն եւ տկարներուն։ Նաղին բարութեան եւ անոխակալութեան տիպար մը ըլլալը կը տեսնենք հետեւեալ պատմուածքով. —

Օր մը գողեր կուգան եւ կը գողնան Նաղի եկեղեցիին եղները։ Օրին մէկը գողերուն աչքերը կը կուրանան։ Գողերը խղճահարուած, Նաղին դուռը ափ կ'առնեն եւ ետ կը վերադարձնեն գողցուած կենդանիները։ Նաղ դուռը կը բանայ եւ երբ կը տեսնէ զանոնք, չնորհակալութիւն կը յայտնէ Աստուծոյ, որ այդպէս հոգածու գտնուած է հաւատացեալներուն։ Ներս կ'առնէ զանոնք, կը հանգստացնէ, կ'աղօթէ անոնց վրայ եւ կը բժշկէ անոնց աչքերը։ Կը հրամայէ լուացուիլ, ճաշով կը պատուէ եւ կ'ուրախացնէ զանոնք, իրենց կը վերադարձնէ գողօնները եւ ճամբու կը դնէ զանոնք։

Այս պատմուածքին մէջ չէ՞ք գտներ հոգիի զեղեցկութիւն, սրտի վսեմութիւն եւ գործելակերպի մեծութիւն։

Ինչպէս վերը ըսինք, Մեծն Ներսէս վախճանեցաւ 373ին, եւ քանի որ Ներսէսի որդին անչափահաս էր տակաւին դրաւելու համար հօրը աթոռը, հայրապետական

աթոռ կոչուեցան Շահակ (373–377), Զաւէն (377–381) եւ Ասպուրակէս (381–385), երեքն ալ Սլբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Լուսաւորչի գործակիցն էր եղած Սւետարանի քարոզութեան մէջ:

Այս ժամանակաւոր ընդմիջումէն յետոյ հայրապետական աթոռը դարձեալ սեփականութիւնը կը դառնար Լուսաւորչի սերունդին՝ Ս. Սահակի ընտրութեամբ, որ յիսուն տարի վարեց իր հայրապետական իշխանութիւնը, երբեմն նպաստաւոր եւ երբեմն ալ անյաստ պայմաններու տակ (387–439):

Զորրորդ դարուն, թէեւ Հայ Եկեղեցին նուիրապետութեան եւ վարչութեան տեսակէն պէտք եղած կազմակերպութիւնը ունէր, սակայն կը պակսէր ամենակենսական եւ ամենակարեւոր բանը, այն է հայ գիրերու գոյութիւնը, որուն հետեւանքով եկեղեցիներու մէջ Ս. Գիրքը եւ այլ ընթերցմունքները կը կարդացուէին յոյն եւ ասորի լեզուներով, եւ մասնաւոր լեզուագէտ մէկը ստիպուած էր այդ կարդացուածները թարգմանել եկեղեցիի բեմէն ժողովուրդին իր հասկցած հայերէն լեզուով: Այդ թարգմանիչներէն ամանք իրենց ուսումը առած էին Կեսարիոյ մէջ յունարէնով, մէկ մասն ալ Եդեսիոյ դպրոցին մէջ՝ ասորերէնով:

Պէտք էր այս անբնական վիճակին ճար մը խորհիլ եւ փրկել ժողովուրդը խաւարէն, որովհետեւ հիմնական պակաս մըն էր գրի գոյութիւնը մատաւորական զարգացման եւ եկեղեցիի գոյութեան եւ անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար իրեն յատուկ տեղը ունենալ եւ ոչ ալ զայն պաշտպանել:

Ժողովուրդը հաստատուն միջոց չունէր իր կրօնական կեանքին եւ հոգեւոր չինութեան համար, որովհե-

տեւ բերանացի եւ վաղանցուկ թարգմանական խօսքերը չէին կրնար իր սրտին եւ ձգտումներուն գոհացում պարգեւել:

Այս վիճակը մեծապէս կը զբաղեցնէր Ս. Սահակի միտքը եւ առարկայ էր անոր մասնաւոր հոգածութեան, քանի որ ինքը քաջ տեղեակ էր հելլէնական եւ ասորական դպրութեանց եւ դիտութեանց մէջ եւ որ մեծ հրուչակ կը վայելէր իր դարուն մէջ որպէս զարգացած հրոյր երեւակայութեամբ բեղմնաւոր միտք մը, այնպէս որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, ժամանակին իմաստուններուն մէջ գերազանց դիրք մը կը գրաւէր:

Է

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Ս. Մեսրոպ–Մաշտոց, երբեմնի արքունական դիւանադպիրը, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, Վարդան անունով մէկու մը զաւակը, որ Ներսէս Հայրապետին աշակերտը եղած էր, մտադրեց Հայաստանէն անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին իրենց գոյութիւնը կը պահէին Գողթն–Ադուլիս գաւառին մէջ: Այս խոհերու եւ աշխատութեանց պահերուն, վճռով տեսաւ եւ զգաց, որ անհնարին է առանց ազգային այբուբենի հասնիլ իր նպատակին, որովհետեւ անհնար կ'ըլլար հաստատուն պատուէրներ եւ դրաւոր դիտելիքներ յանձնել ժողովուրդին: Իր միտքը յայտնեց Ս. Սահակին եւ երկուքը մէկ դիմեցին Վռամշապուհ թագաւորին, որպէսզի այս անել վիճակին դար–

ման մը ստեղծուի: Այս խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցաւ Ե·րդ դարուն սկիզբը, 401ին: Վռամշապուհ ա-նոնց տրամադրութեան տակ դրաւ ի'նչ միջոց եւ դիւրութիւն որ ունէր· միեւնոյն ժամանակ արքունի դանձէն նպաստներ յատկացուց առաջադրուած գործին յաջողութեան համար:

Անդուլ անդադար աշխատութիւններէ, ճամբորդութիւններէ վերջ, վերջապէս Ս· Մեսրոպ կը յաջողէր գտնել Հայ Այբուբենը, որ կատարելապէս կը համապատասխաներ հայ լեզուի առոգանութեան եւ հնչումներուն: Ս· Մեսրոպ իր նպատակին մէջ յաջողելու համար աղօթքով ալ դիմած էր Աստուծոյ օժանդակութեան: Գրերու դիւտէ յաջողութիւնը Հայոց մէջ աստուածային սքանչելիքի արդիւնք նկատուեցաւ եւ Հայերը պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան սկիզբը ծագում կ'առնէ գերբնականի ազդեցութիւնով: Ս· Մեսրոպի դիւտը Ս· Սահակի դլխաւորութեամբ կազմակերպուեցաւ որ նուիրական էր մխանդամային:

Այս իսկ պատճառով Հայերը Ս· Սահակը կը ճանչնան Լուսաւորիչ մտաց, Ս· Գրիգորը՝ Լուսաւորիչ հոգւոց եւ Ս· Ներսէսը՝ Լուսաւորիչ սրտից:

Ս· Մեսրոպ ծնաւ 361 թուին· ասորի, պարսիկ եւ յոյն դպրութիւնները քաջ գիտէր, վարած էր Մեծն Ներսէսի կաթողիկոսարանին քարտուղարի պաշտօնը, և արքունիքին աշխարհային քարտուղարութիւնը: Վարդապետ ձեռնադրուեցաւ, քարոզեց Գողթնեաց, Սիւնեաց, Աղուանից եւ Վրաց հեթանոսութեան վերջին մնացորդները ջնջելու համար, մինչեւ 397 թուականը:

Հայերէն դրերը չափուած են յունարէն ալփապէին վրայ, 36 հատ են, որոնց վրայ ետքէն աւելցուեցան երեք դիրեր եւս:

Գիրի դիւտով Ս. Մեսրոպ անմահացուց իր անունը եւ հայ գրականութիւնը: Այս դիւտը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ աշխարհական տեսակէտով. այս դիւտէն օգտուեցան նաեւ Վրացիները եւ Աղուանները, անոնց լեզուին համար ալ պատշաճ գիրեր ստեղծուելով:

Ս. Մեսրոպ վախճանեցաւ 441ին, իսկ Ս. Սահակ՝ 440ին. Ս. Սահակ թաղուած է Մուշի կողմերը, իսկ Ս. Մեսրոպ՝ Երեւան:

Առաջին դպրոցը բացուեցաւ Բարձր Հայոց Շատոմք կամ Շաղոմք աւանին մէջ, Խոպիրի մօտ (Կարնոյ գաւառ):

Այս ժամանակէն սկսեալ հայ եկեղեցիներու մէջ բոլոր արարողութիւնները վերածուեցան հայերէնի:

ՈՍԿԵԴԱՐ. — Առաջին ձեռնարկուած գործը եղաւ Աստուածաշունչի Թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ՝ իրենց ընտրելագոյն աշակերտներով եւ որոնք կոչուեցան Թարգմանիչներ: Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին աշակերտներուն թիւը կը հասնի հարիւրի, որոնց վաթսունը Ս. Սահակին եւ քառասունը Ս. Մեսրոպին: Այս Հինգերորդ դարը հայ լեզուի մէջ ամէնէն փայլուն ժամանակամիջոցն է, որ տարեգրութեան մէջ Ոսկեդար անունով կը յորջորջուի: Ս. Մեսրոպի առաջին աշակերտները ճամբորդեցին Յունաստան, Եգիպտոս, Ասորիք, ուր սորվեցան այս աղգերու լեզուները եւ դարձին՝ թարգմանեցին անոնց լեզուով գրուած եկեղեցական հայրերուն վարդապետական

գրութիւնները ընտիր հայերէնով մը: Աստնց աշխատութեան արդիւնքն է Աստուածաշունչի գեղեցիկ թարգմանութիւնը, որ բոլոր թարգմանութիւններու մէջ կը կոչուի «թագուհի թարգմանութեանց»:

Հայկական գրականութեան լաւագոյն յատկանիշներէն մէկն ալ եկեղեցական հայրերու թարգմանութիւններուն առատութիւնն է. նկատողութեան արժանի կէտը այն է, որ անոնց գործերէն ոմանք, որոնց բնագիրը կորսուած է, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած են: Մ. Հայրերէն զատ, թարգմանուած են նաեւ հին իմաստասէրներու գործերէն չատեր:

Մ. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտները, որոնք թարգմանիչներ կը կոչուին, ինչպէս ըսինք, բազմաթիւ են, ամէնէն նշանաւորներն են Եղնիկ եւ Կորիւն:

Եղնիկ, որ Կողբացի կը կոչուի, հմուտ էր հայերէն, պարսկերէն, յունարէն եւ ասորերէն գրականութենանց:

Եղնիկ՝ իր թարգմանածոյ գործերէն զատ ունի նաեւ Եղծ Աղանդոց կոչուած գործը, որով կը պայքարի հերձանոսութեան եւ աղանդներու դէմ: Եղնիկ Բագրեւանդի եպիսկոպոս էր եւ այդ հանգամանքով ներկայ գտնուեցաւ կրօնական պատերազմ (Վարդանանց) մըղելու համար դամարուած ժողովին:

Կորիւն Մ. Մեսրոպի աշակերտ եւ գործակից էր թարգմանութիւններու, գրեց Մ. Մեսրոպի վարքը:

Յովհաե Մաղդակունի *գրեց* 36 *ճառ՝ առաքինութեան վրայ: Քարոզներ, աղօթքներ եւ առենախօսութիւններ:*

Կաթողիկոսական աթոռը վարեց 480 *ին:*

Ը.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

Ե·րդ դարուն առաջին երրորդ մասը կը դրաւեն Ս. Սահակի հայրապետութեան միջոցը: Եթէ նկատողութեան չառնենք դրական փայլուն յաջողութիւնները, ուրիշ կարեւոր պարագայ մը չկայ արժանի նկատողութեան, կարելի է ըսել, թէ դրական այդ բարգաւաճումին մէջ պէտք է տեսնել երկնային նախախնամութեան յայտնի մէկ կարգադրութիւնը, որովհետեւ այս դէպքը կործանումէ եւ ստոյգ փճացումէ փրկեց եւ տուաւ Հայ Եկեղեցիին անկախ եւ ինքնուրոյն դիմագիծ մը, երբ քաղաքական դէպքերը արդելք կը դառնային անոր տեւականութեան: Հայաստան կանուխէն բաժնուած էր Յոյներուն եւ Պարսիկներուն միջեւ 387էն ասդին: Սահակի կաթողիկոսութիւնը յաջողած էր պարսկական Հայաստանի վրայ իշխող Խոսրովի կամքովը, մինչ Արշակ առանձին կը թագաւորէր յունական բաժնին մէջ: Ս. Սահակի խոհականութեան եւ խելացութեան հետեւանքով էր, որ իր հայրապետութիւնը երկու կողմերուն մէջ ալ հաւասարապէս յարգուեցաւ եւ ճանչցուեցաւ: Քիչ ժամանակ վերջ յունական Հայաստանը յանձնուեցաւ բիւզանդացի կուսակալներու, իսկ պարսկական Հայաստանի վրայ, Վռամշապուհի համեմատաբար խաղաղ թագաւորութենէն վերջ, պարսիկ Շապուհը՝ Յաղկերտի որդին՝ թագաւորեց (416) եւ որուն յաջորդեց Արշակունի Արտաշէս Դ·ը, ցուխակեաց եւ անառակ երիտասարդ մը, որդին Վռամշապուհի (423): Նախարար-

ները՝ Արտաշէսին յոռի եւ մոլի ընթացքը չկրցան տանել, եւ առաջարկեցին Ս. Սահակի, որպէսզի դիմէ պարսիկ թագաւորին՝ խնդրելու Արտաշէս Դ.ի գահընկէցութիւնը: Կաթողիկոսին յորդորներն ու աղաչանքները ի զուր անցան: Նախարարները ոչ միայն անդրդուելի մնացին իրենց որոշումին մէջ, այլ սպառնացին Սահակին կաթողիկոս չճանչնալ ընդմիշտ: Սահակ յանդիմանեց նախարարները եւ ըրաւ հետեւեալ յատկանշական խօսքերը– « Քաւ լիցի ինձ, իմ հիւանդոտ ոչխարս առողջ գազանի հետ փոխել, որուն առողջութիւնն իսկ մեզի համար պատուհաս է»: Նախարարները կարծեցին թէ կաթողիկոսը դործը ձգձգել կ'ուզէ, Ս. Սահակի մասին ալ դանգատեցան: Բզնունեաց եպիսկոպոս՝ Սուրմակ անունով փառամոլ երէցը իրենց հետը առած՝ գացին պարսից դուռը եւ ամբաստանեցին թէ՝ թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը, իբրեւ թէ Յոյներու հետ միաբաններ են եւ կ'ուզեն պարսից թագաւորին դէմ ապստամբիլ: Վռամ՝ պարսից թագաւորը, իր մօտ կանչեց հայոց թագաւորը եւ կաթողիկոսը, եւ առանց անոնց պաշտպանողականը լսելու՝ առաջինը զրկեց թագաւորութենէ, իսկ երկրորդը՝ հայրապետութենէ, պահելով երկուքն ալ Պարսկաստան: Վեհմիհրշապուհ պարսիկը Հայաստանի վրայ մարզպան նշանակեց եւ Սուրմակն ալ կաթողիկոս, եւ երկուքն ալ նախարարներուն հետ Հայաստան զրկեց 432 թուականին:

Հայաստանի Արշակունեաց թագաւորութիւնը 582 տարի տեւելէ վերջը մարեցաւ, իսկ Լուսաւորչի ցեղին հայրապետական իշխանութիւնը 132 տարի տեւելէ յետոյ վերջ գտաւ: Այնուհետեւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ բարձրացան Սուրմակ, Բրքիշոյ եւ Շմուէլ (այս

վերջին երկուքը ասորի) անհարժան հովիւները: Եկեղեցիին եւ եկեղեցականներուն վարկը ժողովուրդին առջեւ նսեմացնելու նպատակով, Տիզբոնի արքունիքը անոնց անօրէնութիւնները կ'անտեսէր: Ազգին մեծ մասին խնդրանքով, Վռամ, Իրիշքոյէն վերջ արտօնեց Սահակ Պարթեւին՝ հոգալ իր հօտին հոգեւոր պէտքերը, բայց կաթողիկոսական լիազօր իշխանութիւն չվարել: Իսկ կաթողիկոսական իշխանութիւնը յանձնեց Շմուէլի:

Անկարգ եւ մոլի թագաւորը իր պղծութեամբ եւ անառակութեամբ ատելի եղաւ ժողովուրդին: Մտիկ չըրաւ Հայրապետին ո՛չ յորդորներուն եւ ոչ ալ յանդիմանութիւններուն, որուն այնքան ներողամտութեամբ նայած էր Հայրապետը, եւ 582 տարուան թագաւորութիւն մը կործանելու անքաւելի ոճիրը գործեց, երկիրը յանձնելով օտարներու ձեռք, որոնք եկան աւերեցին, աւրշտկեցին եւ մոխիրի վերածեցին մեր սիրուն հայրենիքը:

Երկրին մէջ այս անսպասելի փոփոխութիւնը ահադին խառնակութեանց եւ անկարգութեանց դուռ բացաւ, հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռք անցաւ, որոնք կը կողոպտէին եւ ղեղծումներու դուռ կը բանային: Երկիրը զրկուեցաւ իր անկախութենէն, ստրուկ դառնալով օտարներու ձեռքը:

Ժողովուրդը եւ եկեղեցական դասը բացէ ի բաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը եւ իրենց հայրապետ ճանչցան աքսորական Սահակը: Սահակ երբ աքսորէն վերադարձաւ, չմիջամտեց հակաթոռներու գործերուն, առանձնացաւ Բադրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղը (Ալաչկերտ), իրեն օգնական եւ նեցուկ ունենալով Ս. Մեսրոպը եւ Ս. Ղեւոնդը, հոգեւոր եւ կրօնա-

կան դործերը վարելու համար, որոնք ոչ մէկ կերպով աչքէ չվրիպեցուցին ժողովուրդին խնամքն ու հոդը:

Հակառակ այս երերեալ եւ անկայուն վիճակին, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ դործունեայ դեր մը ունեցաւ: Եփեսոսի Ս. ժողովը 431ին, Նեստորի մոլորութիւնները դատապարտած էր: ժողովին վճիռները Կ. Պոլսէն Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի աշակերտներուն ձեռքով: Եփեսոսի ժողովը ուշադրութեան առարկայ չէր ըրած Նեստորի նախակարապետը եղող Թէոդորոս Մոպսուեստացիի դիրքերը: Նեստորականները այդ դանցառութենէն՝ օդուտ՝ քաղելով, յաջողեցան՝ իրենց՝ մոլորութիւնները քօղարկել Թէոդորոսի անունով: Սահակ Պնդիրը ձեռք առաւ, ուսումնասիրեց եւ 435ին ժողով դումարեց, Թէոդորոսի մոլորութիւնները երեւան հանեց և դաւանական դրութեամբ հաղորդեց Կ. Պոլսոյ Պրոկղ Պատրիարքին: Այդ դրութիւնը 553ին Կ. Պոլսոյ երկրորդ ժողովին իբր փաստ ծառայեց՝ «Երից դլխոց» դատապարտութիւնը վճռելու համար:

Ս. Սահակի մահը պատահեցաւ 439ին, որ աղէտալի արկածներու սկզբնաւորութիւն եղաւ: Սուրմակ՝ պարսկական տէրութենէն ճանչցուած իբրեւ Կաթողիկոս, կը դրաւէր հայրապետական աթոռը, մինչդեռ Ս. Մեսրոպ կը չարունակէր կատարել իր հսկողութիւնը եւ հոդածութիւնը որպէս կաթողիկոսական տեղակալ: Բայց ան ալ չուտով հետեւեցաւ անոր, կնքեց թեղմնաւոր կեանքը 440ին: Սուրմակի մահէն վերջ, Վասակ Սիւնի մարզպանին միջնորդութեամբ պարսից տէրութեան մօտ, Ս. Ցուլսէի Հողոցմեցին հոդեւոր դլուխ եւ կաթողիկոս ճանչցուեցաւ:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՔ Ս. ԳՐՈՑ – Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ, եւ աշակերտք իւրեանց, Եզնիկ, Կորիւն, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի:

Բ.

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ԴԷՄ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Պարսից արքայից արքան Հայաստանը իր Պետութեան միացուցած եւ արքունական դաւառի մը վերածած էր, զրադաչտական կրօնքին պաշտօնեայ մոգերուն եւ մանաւանդ թագաւորին փոխանորդ Միհրներսեհի խորհուրդով: Միհրներսեհ, ինչպէս շատ մը իշխանաւորները, կը կարծէր, թէ այլազգի ժողովուրդ մը իշխանութեան հնազանդ եւ հաւատարիմ պահելու համար, բաւական չէ արդարութեամբ կառավարել զայն եւ աշխատիլ անոր բարօրութեանը, այլ պէտք է անոր կրօնքը, լեզուն եւ ամբողջ էութիւնը խանդարել, հնարքներով, նենդութեամբ եւ բռնութեամբ նոյնացնել տիրող ազգին հետ: Ուստի, Հայերը Յոյներէն բոլորովին անջատելու եւ օտարացնելու համար պէտք էր զանոնք կրակապաշտութեան դարձնել: «Գիտէք, — կ'ըսէր Միհրներսեհ Յազկերտին, — զաչխարհն Հայոց՝ թէ որպէս մեծ է եւ պիտանի, եւ մօտ սահմանակից է կայսեր իշխանութեան, եւ զօրէնս եւ զպաշտօն զնոյն ունի· զի կայսր զիշխանութիւն նոցա ունի: Եւ եթէ մերոց օրինաց ընտանեցուցանէք զնոսա եւ ընտելնուն... այնուհետեւ զձեզ սիրեն եւ զԱրեաց աչխարհս, եւ ի կայսերէ մերմէն եւ հեռանան ի բաց: Եւ լինի այնուհետեւ աչխարհն ընդ մեր սերտ սիրով եւ միաբանութեամբ»: (*)

(*) Փարպեցի, էջ 118–121:

Համոզումով ըլլար թէ ոչ, Միհրներսեհ այդ ծուռ եւ աշխարհակործան տեսակէտին ջատագովն էր, եւ որովհետեւ իր մտածումները երկար քննութեամբ (Եղիշէ Դ. 19–21) եւ բազում պատրաստութեամբ կը յայղղէր գլուխ հանել, պատահած չարիքներուն եւ վնասներուն դէմաւոր դրդապատճառը կը նկատուէր:

Յազկերտ՝ Միհրներսեհի խորհուրդով, ուրեմն, ձեռք զարկաւ Հայաստանը մերկացնել իր զինուորական ուժէն, Հայոց այրուձի գունդերը փոխադրեց հիւսիս, կովկասաբնակ բարբարոս ցեղերու դէմ պատերազմելու: Այս գործողութիւնը կատարելէն եւ Հայաստանը իր զինական ուժէն զրկելէ յետոյ, 449ին, հրովարտակով մը Դէնի Մազդէզի կամ զրադաշտական կրօնքը իր տիրապետութեան տակ գտնուող հպատակ ժողովուրդին անխտիր պարտաւորիչ դարձուց: Ուրեմն այլեւս վարագոյրը պատռած էր. թշնամիին բոլոր նենգութիւնները հրապարակուած եւ սկսած հալածանքը քրիստոնեաներուն դէմ, եւ ծայր տուած էր ըմբոստութիւնը երկրին մէջ, ուր առաջին անգամ նահատակութեան Ստոմ Գնունի եւ Մանաճիհր Ռշտունի իրենց գունդերով մխատեղ:

450ին, եպիսկոպոսները Արտաշատի մէջ ժողով մը գումարեցին, եւ հաւատքի ջատագովական զրուցեամբ բացարձակապէս իրենց անխախտ հաւատարմութիւնը եւ հաստատամտութիւնը յայտնեցին քրիստոնէական հաւատքին վրայ: Այս ընդդիմութեան հետեւանքով՝ գլխաւոր նախարարներէն տասը հոգի պարսից արքունիքը կանչուեցան եւ բռնադատուեցան իրենց քրիստոնէական հաւատքը ուրանալու:

Սրդեօք ուրացութեան այս գործելակերպը եւ եր-

կիրը թշնամիներէն ոտից կոխան ըլլալուն պատճառը միայն ծեր աղուէս Միհրներսեհին ծրագրո՞վը ի գլուխ ելաւ, թէ ուրիշ ներքին թշնամի մը գոյութիւն ունէր։

Մենք հոս կը տեսնենք երկու հակառակորդները, կանգնած դէմ դիմաց. Վարդան՝ Թոռը Ս. Սահակի, որ յիսնամեայ հայրապետութեան միջոցին դաստիարակ եղած էր հայ ազգին, պաշտպան թագաւորական բնիկ աթոռին եւ իրաւարար կռուասէր նախարարներուն: Վարդան՝ որդին էր Մամիկոնեանց Համազասպ սպարապետին եւ երբեմնի իշխանապետին Ցունաց: Թէոդոս կայսրը եւ պարսից թագաւորը Վռամ՝ Վարդանը սպարապետ կարդեր էին Հայոց, եւ որ այդ պաշտօնը արդէն կը վարէր քսան տարիներէ ի վեր ամենայն ճեռնհասութեամբ, եւ մինչեւ իսկ թագաւորի տեղակալ եղած էր Ցոյներուն եւ Պարսիկներուն կողմէ: Վարդան տանուտէր էր արդաւանդ եւ բազմամարդ Տարօն գաւառին, որուն վրայ աւելցած էր նաեւ իր մեծ հօր Սահակի սեփականութիւնը եղող Տայոց նահանգին մեծ մասը: Երկու հարիւր տարիէ ի վեր Հայերը վարժուած էին պատերազմի երթալ առաջնորդութեամբ Մամիկոնեան տան, որուն գլուխը կը գտնուէր Վարդան: Դրացի ազգերու բղեշխները, քրիստոնէութիւնը եւ հայութիւնը սիրող տանուտէրները, Մամիկոնեանց տան ազգականութիւնը, խնամութիւնը եւ բարեկամութիւնը կը փնտռէին, պաշտպանութիւն, սէր եւ համակրանք գրտնելու համար: Ահա ա՛յսքան մեծ էր Մամիկոնեան տոհմին հմայքը մինչեւ իսկ դրացի ժողովուրդներու մօտ:

Իսկ միւսը՝ Վասակ Սիւնի: Վասակին նախընթաց կեանքին եւ վարքին մասին որոշ տեղեկութիւն մը չունինք. ան՝ Սիւնեաց անուանի իշխան Անդովկին որդի

Բաբիկ իշխանին զաւակն էր։

Անդովիկ՝ մեծ յանդգնութեամբ Տիզբոնի ապարանքը կողոպտելէն յետոյ (350), Շապուհի ցասումը հալածեր էր զայն եւ իբր հետեւանք՝ Սիւնեաց աշխարհն ալ քանդուեր էր։ Անդովիկ չկրնալով մնալ Հայաստանի մէջ, ապաւէն գտած էր Մեծ Թէոդոսի մօտ (Բիւզանդիոն)։ իսկ որդին՝ Բաբիկ աստանդական կը շրջէր հոս ու հոն, իր երկրէն վտարուած ըլլալով։ Շատ տարիներ առանց նահապետի մնաց Սիսականը, մինչեւ որ Բաբիկ՝ Հոնադուր իշխանին հետ մենամարտելով՝ յաղթեց 378ին (Օրբելեան)։ Արքայէց արքան մոռցաւ հօրը յանցանքը ու Բաբիկին դարձուց Սիւնեաց տէրութիւնը։ Քանըմէկ տարի Բաբիկ երկիրը կառավարելէ եւ բարեկարգելէ յետոյ կը մեռնի։ Անոր որդին՝ Վասակ Պարսից դուռը կը դառնար իբրեւ պատանդ։ Վասակ կը յուսար հօրը տեղը դրաւել, բայց թագաւորը, Բաբիկին եղբօրը Վաղինակին կը յանձնէ Սիւնեաց իշխանութիւնը։ Այս ըրկանքը մեծ ազդեցութիւն գործեց դեռահաս Վասակի մտքին եւ վարքին վրայ։ Ինչ ատելութիւն որ ղգաց Պարսից հանդէպ, վարպետութեամբ ծածկեց զայն իր մէջ եւ օրէ օր արքունիքին համակրութիւնն ու վստահութիւնը չահելով, վրաց երկրի մարզպանութիւնը յանձնուեցաւ իրեն, ինչպէս նաեւ Ճորի պահպանութիւնը։

Վասակ մոռցած չէր իրեն հանդէպ գործուած անիրաւութիւնը եւ մտքին մէջ կը ծրագրէր Սասանեան պետութեան լուծը թօթափել։ Իր նպատակին հասնելու համար Հոներու օժանդակութեանը դիմեց եւ անոնց զօրագլուխներուն հետ բարեկամացաւ եւ զաղտնի ուխտով ու երդումով դաշինք կնքեց (Եղիշէ և Փարպեցի)։

Միանգամայն հայրենի ժառանգութեան տիրանալու համար իր հօրեղբայր Վաղինակը «ետ սպանանել նենգութեամբ եւ քուրթեամբ» (Ղևիչէ, է.)։ Իր արարքը պարտկելու համար Պարսից արքունիքէն, բանսարկութեամբ իմացուց, թէ Հոները Վաղինակի միջոցաւ պաղտնի կը բանակցին եւ դաւ կը լարեն։ Այս դէպքին վրայ բախտը Վասակին ժպտեցաւ, բարձրացաւ Սիւնեաց իշխանութեան, աղդեցութիւնը մեծցաւ եւ նախարարներուն աւագը (մեծը) եղաւ (Ղևիչէ Գ. եւ Մովսէսը Հայկական, Հատոր 6, էջ 135), ու Վեհ-Միհրշապուհի տեղ Հայաստանի մարզպան նշանակուեցաւ։

Բայց Վասակ չէր կրնար դոհանալ այսքանով. հիմա, որ երկրին զրամական դանձը եւ իշխանութեան ղեկը ձեռքին մէջ առեր էր, կ'ուզէր իր փափաքը դլուխ հանել եւ կը ջանար առաջին առթիւ առիթէն օդուտ քաղել։ Բայց Վասակ չունէր անձնական մեծ յատկութիւններ. ան պատերազմի ընթացքին փիղերուն կռնակը պահուըտող անձ մըն էր. անձնուրացութիւնն ալ կը պակսէր իրեն. մէկ խօսքով, պատմադիրը կ'ըսէ թէ՝ «այդ նպատակը դլուխ հանելու հանճարը կը պակսէր Վասակին»։

Զանազան պատմիչներու վկայութեան համաձայն, Վասակի բնաւորութեան մէջ բոյն դրած էին քուրթիւնն ու ստորերկրեայ դաւազրութիւնը. ան իրեն հետ թէեւ ունէր հզօր նիզակակիցներ, բայց անոնք ա՛յնքան անկեղծ եւ ամուր կապուած չէին, որքան իր հակառակորդ նախարարները Վարդանի հետ։ Վարդան սպարապետին դէմ ունեցած նախանձին եւ ատելութեանը համար էր միայն, որ Բագրատունի Տիրոց բարեկամացած էր Վասակին հետ։ Վասակ չէր կրնար խղել Վարդանի եւ

իր նիզակակից Արծրունեաց եւ Գուգարաց նախարարներու միջեւ հաստատուած խնամիական եւ ազգակցական սուր կապերը: Մոկաց մեծ իշխանը՝ Սրտակ, «այր մտացի, համեստ եւ քաջ» մարդը անայլայլ կը պահէր իրենց հնաւուրց բարեկամութիւնը: Նոյնպէս Վահան Ամատունին, «խորհրդական եւ հանճարեղն», զոր Վռամ հազարապետ կարգած էր Հայաստանի, եւ որ քանի տարիէ աւելի կառավարած էր Հայաստան աշխարհը իբրեւ մարզպան, «իբրեւ հայր վերակացու համարել տուեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից», ոչ միայն զգացումով եւ գաղափարով համամիտ էր վարդանի, այլ եւ մանաւանդ ոխ եւ ատելութիւն ունէր վասակի դէմ, որ քսութեամբ պաշտօնանկ ընել տուած էր զայն եւ որուն տեղ Պարսիկ մը դրուած էր: Վասակ ո՛չ կրնար աւրել այդ մեծամեծ նախարարներուն եւ վարդանի մէջ եղած բնական դաշնակցութիւնը եւ ոչ ալ իրեն զարձնել այն յարգանքը զոր ունէին այդ տանուտէրերը Մամիկոնեանց իշխանին հանդէպ: Պատերազմի եւ դինուորական գործերու մէջ երբեք պիտի չկարողանար վայելել սպարապետին չափ, որուն ո՛չ առիւծի սիրտը ունէր, ո՛չ կայծակի արագութիւնը, ո՛չ փորձառութիւնը եւ ոչ ալ յարգանք կը վայելէր ընդհանուր կերպով:

Եթէ վասակի մէջ վառէր հայրենասիրութեան անշէջ կրակը, իր գործունէութեամբ եւ խորագիտութեամբ կրնար չատ պիտանի գործիք մը ըլլալ վարդանի, բայց վարդան եկեղեցականաց մարդն էր, վասակի համար ձեռնտու չէր այդ խմբակին հետ գործ ունենալ, որովհետեւ եկեղեցականութիւնը իրեն թշնամի կը նկատէր, եւ որ իր հակառակորդներուն չահուն

ծառայել չէր կրնար: Վարդան, նոյնիսկ եթէ Վասակի հետ դաշնակցելով՝ Պարսիկները կարող չըլլար վռնտել Հայաստանէն, այն ատեն Վասակ ո՛չ միայն մարզպանութեան պաշտօնը, այլ Սիւնեաց նահանգի իշխանութիւնն ալ պիտի կորսնցնէր: Վերջապէս Վասակ մնացած էր երկու սուրի մէջ. մէկ կողմէն յայտնի կերպով կը հակառակէր հայրենիքի պաշտպաններուն, միւս կողմէն գաղտնօրէն թշնամութիւն կը տածէր Պարսիկներուն, իսկ երեսանց բարեկամ կը ձեւանար:

Եթէ Պարսիկներուն հետ միանար իր ազգին եւ հայրենիքին դէմ, կը յուսար՝ Միհրներսեհի խոստման համաձայն՝ թագաւոր ըլլալ եւ վերջնականապէս ճզմէր իր հակառակորդ նախարարները: Բայց եկուր տես, որ Միհրներսեհն անդամ երեսանց բարեկամութիւն կեղծելով, ներքնապէս կ'ատէր Վասակը. «ի ներքոյ յոյժ դարուվէր զնա». ներքուստ կը նախատէր զայն: Պէտք ենք դիտնալ, թէ Միհրներսեհ՝ արքայից արքային երկար ժամանակեայ բացակայութեան, առանց տարակուսանքի վոխարքայութեան պաշտօնը կը կատարէր: «Զէր ոք ամենեւին որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել. եւ ո՛չ միայն մեծամեծք եւ վոքունք, այլ եւ ինքն թագաւորն հրամանի նորա անսայր»: — Ամենեւին չկար մէկը իշխանաւորներուն մէջ, որուն հանդէր, ո՛չ միայն մեծամեծները եւ վոքրերը, այլ թագաւորն իսկ անոր հրամաններուն կ'անսար: Այնչափ մեծ էր Միհրներսեհի հեղինակութիւնը եւ վարկը պարսիկ տէրութեան մէջ: Ուրեմն խորամանկ, խելացի եւ մարդուն ներքինը քննող մէկն էր:

Վասակի մէջ խօսողը իշխանութեան տենչն էր, ա-

նոր համար միջոցներու մէջ զանազանութիւն եւ խտիր չկար. միակ բանի մը կը բաղձար ան,— տիրանալ Հայաստանի գահուն, ի դին ամէն տեսակ դժբախտութեանց:

Այս պայմաններուն տակ նախարարները երկսայրի վտանգներու հեռապատկերին դէմ յանդիման գտնուեցան, կա՛մ հպատակիլ արքայից արքայի կամքին եւ կամ իրենց երկիրը անդլուխ և անկերպարան ու պաշտպանութենէ զուրկ լքել: Զարիքին փոքրագոյնը ընտրեցին, այսինքն՝ կեղծուրացութիւնը, որպէսզի իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր եւ օրաւոր դիմադրութիւն մը կազմակերպեն, զլխաւորութեամբ եւ առաջնորդութեամբ Ս. Ղեւոնդ երէցին, որ հակառակ իր հիւանդութեան, կ'արհամարհէր ամէն վտանգ եւ նոյն իսկ Ցուվէնի կաթողիկոսը կը մղէր գործի:

449ին երկու կուսակցութեանց վէճերը, եւ մոգերուն Հայաստան ղրկուիլը տաղնապալի վիճակ մը ստեղծեր էին: Եպիսկոպոսներ և քահանաներ, պիւղերը, ազատականները երթալով ժողովուրդը ոտքի կը հանէին, այրեր եւ կիներ մէկ սիրտ, մէկ հոգի, իրենց դէնքերը ձեռք առած, ո՛չ մէկ բանի կը խնայէին, ո՛չ եղբօր, ո՛չ զաւկի եւ ոչ ալ իրենց մերձաւոր ազգականներուն: Արեւի եւ կրակի պաշտօնեայ մոգերը իրենց հետեւորդներու բազմութեամբ եւ իրենց կրօնքին անհրաժեշտ եղող կազմածներով եւ նշաններով յաղթականօրէն ճամբայ ելան կեղծուրաց նախարարներուն հետ, բայց ստիպուեցան ցրուիլ ու վախչիլ դիմեալ ժողովուրդին յարձակումներուն առջեւ Բագրեւանդայ դաշտին մէջ, որոնց առաջնորդն էր Ս. Ղեւոնդ մեծ երէցը: Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 օգոստոսէն 451 օ-

դոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը վերջնական կերպով անհետացնելու համար: Հայերը այս պայմանաժամէն օգտուեցան, դիմեալ դիմադրութիւն պատրաստելով պարսիկ բանակներուն դէմ, որոնք հասած էին Պարսկաստանէն՝ գործելու ամէն ազատութիւնով՝ ընկճելու համար ընդդիմացող Հայերը:

Եթէ Վասակ չստորնանար այնքան, եւ չդաւաճաներ մայր երկրին, յամենայն դէպս, Հայերը միահամուռ եւ միասիրտ սիրտի կրնային պարտութեան մատնել թշնամին. Բայց ինչպէս տեսանք, Վասակ իր երազներուն իրականացումը տեսնելու համար, կը գործէր Պարսիկներուն ի նպաստ, օր մը բարձրանալու համար թագաւորական այն գահը, որուն կը ցանկար, եաքէն ալ օրին մէկը դէմ դնելու համար արքայից արքային:

451 տարւոյ մայիսի 26րդ օրը Աւարայրի ճակատամարտը կը մղուէր ամենայն սաստկութեամբ, ընդհանուր հրամանատարութեամբ Մամիկոնեան Վարդանի, 200,000 թշնամիներու դէմ 66,000 Հայերով: Հայապունդ զօրաւոր բանակ մըն ալ թշնամի դունդերու մէջ էր եւ անոնց կողմը կը զօրացնէր Վասակի դիտութեամբ անշուշտ:

Սուրբն Վարդան, ուխտը զօրավարներ եւ հազար քահանեւեօթը զօրականներ պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան, որոնց յիշատակը ամէն տարի կը տօնուի Հայ եկեղեցւոյ մէջ, Բուն Բարեկենդանի նախընթաց հինգշաբթի օրը:

Այդ օրէն սկսելով, Հայ Եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ նեղութիւններով եւ չփոթութիւններով լի, որոնք յառաջ եկան ներքին եւ արտա-

քին պատահարներէ, եւ որոնց հետեւանքով Եկեղեցին տառապեցաւ: Ս. Յովսէփ Հայրապետ, որ կրօնական շարժումին դրդռիչը ամբաստանուած էր, ձերբակալուեցաւ եւ Պարսկաստան աքսորուեցաւ եւ հոն մարտիրոսացաւ 454ին, ուրիշ եկեղեցական անձնաւորութեանց հետ, Խօրասանի անապատին մէջ: Անոնց յիշատակին ալ կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով:

Ս. Յովսէփի յաջորդեցին Մելիտէ (452–456) եւ Մովսէս (456–461). ասոնցմէ յետոյ Գիւտ Արահեզացին (461–478) որոնք դարձեալ Պարսիկներու հալածանքներէն նեղութեան եւ տանջանքի մատնուեցան, այն Պարսիկներէն որոնք երկրորդ անգամ պարտադրած էին իրենց կրօնքը Հայերուն:

Այսպէս տեւականօրէն հալածանքներու երեսէն Հայերը ստիպուեցան զէնքի դիմել Վահան Մամիկոնեանի դլխաւորութեամբ, որ Վարդանի եղբօր որդին էր: Թշնամական գործողութիւնները շարունակուեցան մինչեւ Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսին ժամանակները (478–490), որ Գիւտի յաջորդն էր:

Այս կացութիւնը անվերջանալի ըլլալ կը կարծուէր, երբ Վաղարշ, նոր արքայից արքան, համոզուելով իրենց ճիդերուն ապարդիւնութեան, խոհական կերպով վերջ տուաւ կրօնական հալածանքներուն, կրօնքի ազատութիւն շնորհեց Հայերուն եւ Վահան Մամիկոնեանը, որ ժամանակ մը ըմբոստացած էր Արքայից արքային դէմ, դինուորական սպարապետ նշանակեց 484 թուականին եւ վերջէն ալ մարզպան կամ կուսակալ՝ 485ին՝ Հայաստանի վրայ:

Ասկէ յետոյ էր, որ Հայաստանի մէջ քաղաքական եւ կրօնական ազատութիւն մը տիրապետեց: Այդ առ-

թիւ 6ովհաննէս Մանդակունի հայրապետը իր աթոռը Դուին վոխադրեց, պարսկական կուսակալութեան մայրաքաղաքը, քրիստոնեայ մարդպանին հովանաւորութեան տակ եւ սկսաւ վուքիաջանութեամբ եւ ազատութեամբ աշխատիլ Եկեղեցիի բարեզարդութեան եւ ժողովուրդին բարեկարգութեան համար: Ան եղաւ իմաստուն, վարչագէտ Հայրապետը, ու երկարժամանակեայ խռովութիւններու եւ պատերազմներու երեսէն աւերուածները վերաշինեց: Այս պատճառաւ իր անունը Ս. Սահակի անունէն յետոյ առաջին տեղը կը բռնէ պատմութեան մէջ, իբրեւ Եկեղեցիի պայծառացուցիչ եւ ժողովուրդին բարեկարգիչ:

ժ·

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

451՝ չարաչուք թուականը Հայ պատմութեան մէջ: Վարդանանց պատերազմէն յետոյ այս երկրորդ պատուհասն է, որ կը նեղէ հայ կեանքը: Առաջինին առթած վնասները կարելի էր եւ կարելի եղաւ դարմանել հետագային, բայց այս վերջինը տեւական կերպով հալածեց եւ սաստիկ նեղութիւններու դուռ բացաւ Հայ Եկեղեցիին եւ Հայ աղգին: Բայց մենք չանդրադառնանք անցեալի այդ աղէտալի դէպքերուն վրայ եւ չարունակենք պարզել անոր էութիւնը:

Եւտիքէս Բիւզանդացի վանահայրը սաստիկ կերպով լարուած էր Նեստորի մոլորութեան դէմ, որուն հետեւանքով այս վերջինը բոլորովին հակառակ ծայրայե-

զուլթեան գնաց եւ բուռն յարձակումներ գործեց անոր դէմ: Եւտիքէսի նոր վարդապետութիւնը անվերջանալի վիճաբանութիւններու եւ խնդիրներու դուռ բացաւ, թէ Քրիստոսի համար մէ՞կ բնութիւն գործածելու է, թէ երկու բնութիւն. եւ ասկէ բուռն հակառակութիւններ ծագում առին եւ յուզուեցան Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Հռոմի պատրիարքութեանց միջեւ: Անտիոքի դպրոցը, որուն հետեւող էր Կ. Պոլսոյ աթոռը, կը սորվեցնէր վարդապետութիւն մը, որ Քրիստոսի Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ տեսակ մը անջատում կ՚ենթադրէր: Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ, Քրիստոսի Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ կատարեալ միութեան մը սկզբունքը կը պաշտպանէր, որպէսզի փրկագործութեան խորհուրդին ոեւէ կերպով նուազութիւն կամ ստուեր մը չհասնի:

Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին (431), յաղթութիւնը եւ վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան յարած էր, եւ իբր քրիստոնէութեան վարդապետութիւն ընդունած էր. Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի բանաձեւին համաձայն, — «Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ»: Նեստոր, որ Անտիոքի դպրոցին աշակերտ էր, եւ Պոլսոյ պատրիարք ընտրուած, Քրիստոսի երկու բնութեանց՝ Աստուածութեան եւ մարդկութեան մէջ սոսկ բարոյական միաւորութիւն կը սորվեցնէր, նոյն ժողովին վճիռը դատապարտուեցաւ: Այս դէպքէն վերջն էր որ Եւտիքէս, եօթանասնամեայ ծերունի վանահայր մը, իր վարդապետութիւնը մէջտեղ դրաւ 447ին. որով միաւորութիւնը մինչեւ երկու բնութեան իրարու խառնուելուն, չփոթուելուն եւ նոյնանալուն տեսակէտը կը պարզէր. այնպէս որ մարդկային

քնութիւնը գրեթէ կը ջնջուէր, եւ Քրիստոսի մարմինին ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր: Այս պատճառով Փլարիանոս՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը ժողով դումարեց իր աթոռին մէջ 448ին, եւ Եւտիքէսն ու իր նոր վարդապետութիւնը դատապարտեց: Դիոսկորոս՝ Աղեքսանդրիոյ հայրապետը, Փլարիանոսի այս վճիռը իր նախորդներուն եւ իր դպրոցին համար նախատինք մը նկատեց, անոնց վարդապետութեան հերքում եւ կերպով մըն ալ նեստորական մոլորութեան արդարացում: Այս պատճառով նոր ժողով մը դումարեց Եփեսոսի մէջ 449ին. այնտեղ կրկին անգամ ըլլալով դատապարտել տուաւ նեստորականները եւ Փլարիանոսն ալ մէկտեղ:

Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռովմայ Հայրապետը մէջտեղ ելաւ Փլարիանոսը պաշտպանելու՝ Աղեքսանդրիոյ աթոռին դէմ՝ եւ մասնաւոր ժողով մը դումարեց Հռովմի մէջ 450ին, դատապարտելով Եւտիքէսն ալ, Դիոսկորոսն ալ: Լեւոն իր ձեռնարկին աւելի ծանրակշիռ հանդամանք մը տալու համար Մարկիանոս կայսրը համոզեց, նոր ժողով մը դումարելու, որ տեղի ունեցաւ 451ին Քաղկեդոնի մէջ (Գատը դիւղ), ուր արտաքին ճոխութեամբ եւ բանաձրութեամբ ընդունել տուաւ Փլարիանոսին իր դրած թուղթը, որ ծանօթ է պատմութեան մէջ «Լեւոնի տոմար» անունով:

Երկուստեք մղուած այս կատաղի ընդդիմութեան բուն պատճառը Աստուածաբանութեան վերացական խնդիր մը չէր, այլ բուն նպատակը կատարելապէս գործնական եւ չօշափելի օգուտն էր. այսինքն՝ հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց եւ առաւելագոյն ազդեցութեան խնդիր. — ո՛վ պէտք է ըլլայ մեծ եւ իշխող:

Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, յունա–հռովմէական քրիստոնէութիւնը երեք աթոռներու բաժնուած էր.— Հռովմի, Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքի պատրիարքութիւնները: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ լիազօրութիւն ունէր գործերը վարելու, առանց միւսներուն վրայ գերիշխանութեան յաւակնութիւնը երազելու: Բայց այդ կացութիւնը փոխուեցաւ հինգերորդ դարու սկիզբները. Պոլսոյ աթոռը 381ին պատրիարքութեան կը բարձրանար նոյն քաղաքին մէջ տեղի ունեցող ժողովին որոշումով. որով Հին Հռովմի աղդեցութեան հետզհետէ տկարանալն ու աստղին չիջումը եւ Նոր Հռովմին աստիճանաբար աճումը, Պոլսոյ պատրիարքներուն կարծել կուտար թէ իրենք միւսներէն բարձր են: Բնականաբար Աղեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար մարսել այդպիսի յաւակնոտ ձգտումները: Ան գիտէր իր աղդեցութիւնը, որ ունէր նախընթաց դարերու ընդհանուր ժողովներուն մէջ՝ որպէս դերիշխող բոլոր միւս աթոռներուն վրայ՝ իր Աստուածաբանական հմտութեամբը. ան գիտէր թէ իր նշանաւոր նախորդները՝ Թէոփիլոս, Կիւրեղ եւ Դիոսկորոս, պարտադրած էին եւ ընդունիլ տուած իրենց տեսակէտները որպէս ճեռնհաս Աստուածաբաններ, որով քրիստ. վարդապետութեան մասին վերջնական վճիռ եւ որոշում տալ իրենն կ'իյնար: Նոյնպէս կը կարծէր թէ Աթանասի՝ Նիկիոյ, եւ Կիւրեղի՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ տարած յաղթութիւնները կը նսեմանային, եթէ Փլաւիանոսի եւ Լեւոնի յաւակնոտ պահանջները իրականանային, եւ թէ անոնց ընթացքը նախատինք մըն էր Աղեքսանդրիոյ աթոռին: Եւ իրականութիւն է, որ Աղեքսանդրիոյ այդ դերիշխողութիւնը դսպելու համար էր որ Հռովմի եւ Պոլսոյ

աթոռները դաշնակցած էին ընդհանուր աթոռին դէմ եւ Մարկիանոս կայսեր աշխարհական հզօր աջն ալ իրենց թեւ ու թիկունք ու պաշտպան հանդիսացած էր: Այսպիսի անուղիղ ճամբաներով կրցան Քաղկեդոնի մէջ յաղթանակը տանիլ ի հեճուկս Աղեքսանդրիոյ աթոռին:

Եթէ գործին ներքինին թափանցել ուզենք, պիտի տեսնենք թէ շահուած յաղթութիւնը իրական եւ հաստատուն չէր: Քաղկեդոնի ժողովը վճռած էր նաեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթոռ ըլլալու իրաւունքը. բան մը, որ Հռովմի հաշիւին չէր գար, որովհետեւ հինգերորդէն երկրորդ տեղը անցնող Կ. Պոլսոյ աթոռը, կրնար օրին մէկը առաջին տեղը անցնիլ: Այս իսկ պատճառով Հռովմ չընդունեց Քաղկեդոնի ժողովին այն նոր կանոնը, եւ նոյն ժողովին որոշումներուն մէջ «ընդունելի» եւ «անընդունելի» կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել. անշուշտ անընդունելիներէն առաջինն էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան երկրորդ աստիճանի բարձրացումը: Ահաւասիկ ասկէ փրթաւ երկու աթոռներու մէջ հակառակութիւնը. Յոյն եւ Հռովմայեցի եպիսկոպոսներ խումբերու բաժնուեցան, ինչպէս եւ ժողովուրդին մէջ յուզումը եւ ցասումը իր գագաթնակէտին հասաւ, բուռն եւ ցասկոտ տեսարաններու դուռ բանալով:

Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու գայթակղութիւնը օր ըստ օրէ կ'ընդհանրանար մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, երկու անձնաւորութեանց եւ երկու բնութեանց նուրբ տարբերութիւնը քրիստոնեաներու խիղճերուն մէջ ալեկոծութեան հոսանք մը ստեղծեցին: Այս իսկ նկատումներով Քաղկեդոնի կանոնները անդործադրելի կը մնար. ընդհանուր կերպով՝ բոլոր եկեղե-

ցիներէ եւ ամբողջ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէր։

Անտիոքի մէջ նոր ժողով գումարուեցաւ 476ին, որ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները կասկածելի հռչակեց. Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով մը արգիլեց անոր գործածութիւնը։ Զենոն կայսր Հենետիկոն հրովարտակը հրատարակեց 482ին, որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութենէ դուրկ ըլլալը կը հաստատէր։ Եւ Եփեսոսի Ա. ժողովին (432) կանոնները իբրեւ վերջնական եւ հիմնական կը նշանակէր։ Վերջապէս, Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հանէր 491ին, որով կը ջնջէր Քաղկեդոնի ժողովին կարեւորութիւնը եւ անոր ո՛չ մէկ զօրութիւն եւ նշանակութիւն կուտար։

Այս բոլոր գործողութեանց մէջ բուն խնդիրը նեստորականութեան դէմ մաքառիլն էր, որ յունական կայսրութեան սահմաններէն հալածուելով, ապաւէն գտած էր Ասորիքի մէջ, որոնք Պարսիկներուն չնորհած ազատութենէն օգտուելով կը յարէին նոր վարդապետութեան — նեստորականութեան։ Բայց պէտք չէ եւս աչքէ վրիպեցնել, թէ պատրիարքական աթոռներու անտեղի մրցակցութիւնը աւելի կը հրահրէր այդ հակառակութիւնները։

Այս բոլոր իրարանցումներուն, վիճաբանութիւններուն եւ հակառակութիւններուն մէջ — համարձակ կերպով կ'ըսենք ասիկա — Հայաստան ո՛չ մէկ մաս եւ մասնակցութիւն ունեցած է մինչեւ Զ. դարուն սկիզբները։

Հայաստան տեղեկութիւն իսկ չունէր ո՛չ Եւտիքէսի դոյութենէն, ո՛չ անոր վարդապետութենէն եւ ոչ ալ անոր համար նպաստաւոր թէ աննպաստ ժողովներուն

դումարումէն: Քաղկեդոնի ժողովը, 451 հոկտեմբերի 8ին սկսած էր. Աւարայրի ճակատամարտը՝ 451 մայիս 26ին մղուած: Իր կարգին արդէն բացատրեցինք, թէ Հայաստան աղէտալի եւ անկերպարան վիճակի մը մատնուած էր, կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսները բանտարկուած եւ կամ աքսորուած էին, նախարարները՝ ցրուած եւ հալածուած, ղինուորական դունդերը ցան ու ցիր եղած եւ մէկ կարեւոր մասը սպարապետ Վարդանով մէկտեղ նահատակուած էր, ամբողջ Հայաստան աչխարհը ահուդողի մատնուած՝ սարսափի մէջ կ'ապրէր, երկիրը աւեր աւերակ, այնպէս որ, ո՛չ հնարաւորութիւն կար եւ ոչ ալ սիրտ՝ արտաքին խնդիրով մը զբաղելու եւ ոչ ալ կը չահագրգռուէր հայ ժողովուրդը այդ վիճակին մէջ, որուն երկիրը արդէն ողողուած էր արեան գետերով:

Ուստի, երբեք պէտք չէ զարմանալ, որ Քաղկեդոնի ժողովը, իր դումարուելէն քառասուն տարի վերջն ալ դեռ Հայոց Եկեղեցիին եւ Հայրապետներուն ուչադրութեան առարկայ եղած հարց մը չէր: Հայերը Քաղկեդոնի ժողովին մասին առաջին չչուկները Պարսկաստանի կողմէն լսեցին, Բարգէն Ողմսեցի Կաթողիկոսին օրով (490–515): Ինչպէս վերը խօսած ենք, Նեստորականները արդէն հաստատուած եւ զօրացած էին պարսկական Միջագետքի մէջ, Եփեսոսի ժողովին հաւատարիմ մնացող Ասորիները՝ նեղութեանց կը մատնուէին առաջիններուն կողմէ եւ դաւանական չփոթութեանց մատնուած, ուստի կ'որոչեն դիմել Հայ Եկեղեցիին, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը ստանալու եւ իրենց կեանքին կանոն մը ունենալու համար: Ահա այս պարագայի տակ էր, որ Հայերը տեղեկացան Քաղկեդոնի

ժողովին գումարման մասին։ Հայերը Ս. Սահակէ առաջնորդուած հականեստորական սկզբունքներու վրայ ամուր կերպով հաստատուած ըլլալով՝ չէին կրնար այդ մասին ո եւ է զիջողութիւն ընդունիլ եւ համաձայնիլ։ Դարձեալ, աւելցնենք, թէ Քաղկեդոնի ժողովը գումարուած եւ յաջողած էր Մարկիանոս կայսեր ձեռքով, այն Մարկիանոսը որ մերժած էր Հայոց պատգամաւորութիւնը, երբոր անոնք կայսրութեան օգնութիւնը կը խնդրէին Պարսիկներուն դէմ քրիստոնէական հաւատքի պաշտպանութեան համար։

Մարկիանոս կայսրը քրիստոնէութեան պաշտպան կը կանգնի՝ հովանաւորելով ժողով մը, անշուշտ իր գահուն շահուն համար, մինչ անդին ամբողջ քրիստոնեայ երկիր մը կը մատնուի հեթանոսներուն ձեռքը՝ յանուն քրիստոնէական կրօնի, եւ կրօնի պաշտպան (?) կայսրը կոշտօրէն կը մերժէ իրեն դիմող քրիստոնեայ ազգի մը խնդիրը։

Այս պարագային հանդէպ, դժուար չէ նախատեսել թէ ի՛նչ պէտք էր ըլլար Հայ Եկեղեցիին դիրքը իրեն եղած դիմումին հանդէպ։ — Անշուշտ բացասական։ Այս փոքրիկ նախադասութեան մէջ կը խտանայ արդէն Հայ Եկեղեցիի եւ Հայ ժողովուրդի անքակտելի միութեան ամբողջ հոգին։ Հայ եկեղեցականութիւնը ինքզինքը ամէն բանէ առաջ հայ նկատած է, եւ այդ իսկ պատճառով անբաժան ապրած է անոր հետ իր ուրախութեան թէ տխրութեան ժամերուն՝ զոհելով իր անձը իր ժողովուրդին համար, որուն յայտնի ապացոյցը մենք մեր աչքերով տեսանք 1915–18ի ընդհանուր տեղահանութեան ընթացքին ալ։

Դուինի ժողովը 506ին գումարուեցաւ Բաբգէն Կա-

Թողիկոսի նախագահութեան տակ, ուր ներկայ էին վրացի և աղուան եպիսկոպոսներ ալ, եւ ուր պաշտօնապէս եւ հանդիսաւոր կերպով Եփեսոսի ժողովին դաւանութիւնը հաստատուեցաւ, մերժելով հակառակ եղած վարդապետութիւնները. թէ՛ Նեստորականը, թէ՛ Եւտիքէսի վարդապետութիւնը եւ թէ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները: Այս ժողովը դատապարտեց նաեւ Արիոսի եւ Մակեդոնի քարոզած վարդապետութիւնները: Ահա այս է եղած հայ եկեղեցիին անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Քաղկեդոնի չարաչուք ժողովին նկատմամբ:

Յոյներ եւ Լատիններ, յետագայ դարուն մէջ, ետ կենալով իրենց հակառակութենէն, Քաղկեդոնի ժողովը իբր չորրորդ տիեզերական ժողով ընդունեցին: Բայց Հայ Եկեղեցին մինչեւ վերջը մնաց իր տեսակէտին վրայ եւ ո՛չ մէկ ղիջումի համակերպեցաւ, մանաւանդ, որ միւսներուն յետս կոչումն ալ երբեք աստուածաբանական տեսութիւններէն առաջ եկած բան մը չէր:

Հայ Եկեղեցին իրեն հաստատուն կանոն ընդունած է աստուածային յայտնութեան աւանդութեան վրայ եղած ոեւէ յաւելում մերժել, ինչպէս նաեւ չընդունիլ ոեւէ նորութիւն, որ սուուեր կը բերէ նոյնիսկ ամենադոյդն չափով նախնական դաւանութեան եւ այլայլել իր դիմագիծը: Ան չատ լաւ կը դիտէր եւ կը հասկնար Յունա-Հռոմէական երկիրներու հայրապետութիւններուն նախանձն ու հակառակութիւնը իրարու մէջ, որ իրեն համար կարեւորութենէ դուրկ էր, եւ դինք չէր ալ հետաքրքրեր, քանի որ Հայ Եկեղեցին այդ չրջանակէն դուրս կը գտնուէր:

Հայ Եկեղեցին միտքէն իսկ չէր անցըներ պաշտպանել Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը, որ Քաղկեդոնի մէջ իր նախաթոռութիւնը պաշտպանած եւ ապահոված էր, իրեն նեցուկ եւ պաշտպան ունենալով քաղաքական իշխանութեան հզօր բազուկը:

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը 566ին, Բաբգէնի կաթողիկոսութեան չըրջանին ամենէն նշանաւոր եղելութիւնն է: Նոյն սկըզբունքը եւ դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդները ալ՝ Սամուէլ Արծկեցի (516–526), Մուշէ Այլաբերեցի (526–534), Մահակ Բ. Ուղկեցի (534–539), Քրիստափոր Տիրառիչեցի (539–544) և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545–548): Այս կաթողիկոսներուն քառասնամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին յիշատակութեան արժանի բանի մը չենք հանդիպիր: Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ առաջին անգամ տրուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսին օրով (548–557): Դուինի մէջ երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554) անգամ մըն ալ վերջնական կերպով հաստատուեցաւ եւ հռչակուեցաւ եկեղեցական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, Նեստորականներու մոլորութեանց եւ Քաղկեդոնի յաւակնութեանց դէմ:

ԺԱ.

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻՆ

Հայ Եկեղեցիին պատմութիւնը այդ պահուն, ուրիշ բան չէր ներկայացներ, բայց եթէ կրօնական խնդիր-ներու չղթայաշարում մը, որոնք թէեւ երկար դարեր տեւեցին եւ դանդաղ ուղղութիւններ ստացան, բայց երբեք Եկեղեցիին հիմնական դիրքը չխախտեցին:

Կը բաւականանանք ըսելով, թէ յուզուած այդ խընդիրներուն բուն պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող եւ կամ դրացի Պետութեանց քաղաքական ազդեցութեանց հետեւանքն էր: Հայաստան, անկախութիւնը կորսնցընելէ վերջ, պարբերաբար ենթարկուեցաւ պարսկական, յունական եւ արաբական տիրապետութեանց, որոնք երկրին խառնակ եւ անկայուն վիճակէն կը քաղէին իրենց սնունդը: Անշուշտ Հայերուն անհնար էր զերծ մնալ դիւանագիտական խաղերէն եւ ազատ ու ինքնուրոյն գործել: Մէկ կողմէն չէին ուզեր իրենց հռչակած պաւանութենէն հեռանալ, միւս կողմէն կ'աշխատէին Պետութիւններու համակրութիւնը շահիլ, որպէսզի անոնց մէջէն աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ սպասուած քաղաքական օգուտներէ չզրկուին: Այս պատճառով ո'չ մէկ կողմը վշտացնել կ'ուզէին եւ նոյն իսկ պատրաստ էին զիջումներ ալ ընել, մինչեւ ուր որ կրնային, պայմանաւ, որ Եփեսոսի Ժողովին դաւանութեանը եւ սկզբունքին չդաւէին:

Այս ժամանակամիջոցին, Հայաստան բաժնուած էր մէկ քանի Տէրութեանց մէջ, ուրեմն իր բախտը կա-

պած էր տիրող Պետութեան քաղաքականութեան, առաւելապէս այն Պետութեան, որ Հայաստանի մեծագոյն մասին վրայ կ'իշխէր: Պարսկական մասը, ուր կը տիրէին արքայից արքաները՝ իրենց կողմէ նշանակուած կուսակալներով — մարզպաններով — կառավարուեցաւ երկու դար ամբողջ (428–693): Ասոր յաջորդեց յունական տիրապետութիւնը, որ կը վարէր Հայաստանը կայսրերէն նշանակուած Կիւրապաղատներով կամ Ստրատեղաններով: Բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չտեւեց, հազիւ վաթսուն տարուան ժամանակամիջոց մը (633–693): Ասոնց յաջորդեցին Սարակինոսները, որոնք արաբ ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէ կարգուած ոստիկաններով կառավարեցին մէկուկէս դարէ աւելի միջոց մը, այն է՝ 693էն մինչեւ 862, բայց եւ այնպէս այս տարիները խաղաղ եւ հանդարտ կեանք մը չշնորհեցին Հայաստանի:

Զանազան Տէրութիւններու իրարու դէմ մղած պատերազմները ընդհանրապէս Հայաստանի հողին վրայ կը կատարուէին, երկիրը կուիներու աստլարէզ կը դառնար եւ կը կրէր անոր աղէտալի հետեւանքները: Հայերը ըսես, իրարու ներհակ Պետութեանց մէջտեղ, անկայուն եւ անորոշ քաղաքականութեան կը հետեւէին, չէին կրնար եւ չէին ուզեր ո՛չ իրենց քաղաքական շահը վտանգել եւ ոչ ալ հաւատքի սկզբունքները զոհել:

Բիւզանդական կայսրութիւնը տեւականօրէն կը ստիպէր Հայերը, որպէսզի քաղկեդոնական դաւանութեան յարին, զիջում ընեն, եւ ասոր համար անդործադրելի խոստումները կը չատցնէին, իսկ Պարսիկներն ու Արաբները Հայոց աչքին աւելի հրապուրիչ խոստումներ եւ երեւոյթներ կը չոայլէին, այն պայմանով որ

Հայերը հեռու մնային Ցոյներէն եւ խզէին իրենց յարաբերութիւնները անոնց հետ: Բնականաբար Հայերը խոհականութեամբ վարուելով, չէին ջանար Ցոյներուն հրապոյրներէն եւ չէին ալ քացարձակ կերպով մերժեր քաղկեդոնականութեան համար եղած առաջարկը, չընդդեմելու համար անոնց ատելութիւնն ու թշնամութիւնը: Նմանապէս չէին ալ ուզեր իրենց քախտը կապել ոչ-քրիստոնեայ ժողովուրդին ճակատագրին: Այս անորոշութիւնը եւ անկայուն վիճակը չարունակուեցաւ վեցերորդ դարէն մինչեւ իններորդ դար: Այս երեք հարիւր տարուան դէպքերը անցողակի կերպով կը փափաքինք ներկայացնել հոս, մատնանշելով դլխաւոր կարեւոր դէպքերը:

Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն յարաբերութիւնները, որոնց առաջին փորձը դիտեցինք Բարդէն Կաթողիկոսի ժամանակ՝ 490 թուականին, անկէ վերջն ալ չարունակուեցան յաճախակի դիմումներով Հայոց Կաթողիկոսութեան մօտ: Կաթողիկոսութիւնը ամէն կերպով պաշտպանեց ուղղափառ Ասորիները Նեստորականներու բռնաբարութեանց եւ ոտնձգութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին սպրդիլ պարսից արքունիքին մէջ եւ համակրութեան արժանացած իրենց հակայունական քաղաքականութեամբ: Տիրապետեցին Քրիստափոր Կաթողիկոսը հականեստորականները արքայից արքային առջեւ պաշտպանելէն զատ, անոնց համար մասնաւոր եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, անոնց եկեղեցիին կառավարութեան համար կանոններ դրաւ եւ հարկ եղած հայրական հոգածութիւնը չզլացաւ:

ԿԻՒՐԻՈՆ. — Ցոյներուն յորդորները եւ հրապոյրները հակառակ առատօրէն չռայլուած ըլլալուն, ո՛չ մէկ

ազդեցութիւն գործեցին Հայոց վրայ, բայց յաջող ընդունելութիւն գտան Վրացիներէն:

Կիւրիոն, Վրաց Կաթողիկոսը, որ Հայոց Հայրապետանոցին մէջ սնած էր, տրուած խոստումներէն հրապուրուելով, Հայ Եկեղեցիէն բաժնուելու միտքը յղացաւ, միացաւ Յոյներուն Պատրիարքարանին, կայսերական չնորհներուն արժանանալու համար, սակայն անհրաժեշտ պայմանն էր քաղկեդոնականութիւնը ընդունիլ. Կիւրիոն այն ալ ընդունեց եւ բոլորովին անջատուեցաւ Հայ Եկեղեցիէն: Մուվսէս Եղիվարդեցիի (537–604) մահուընէն վերջ, Վրթանէս տեղակալի ջանքերը ապարդիւն անցան եւ Կիւրիոնը չկրցան իր դիտաւորութենէն ետ կեցնել, եւ Վրացիներու Եկեղեցին Կիւրիոնի դլխաւորութեամբ, քաղկեդոնական դաւանութեան յարեցաւ եւ յունական եկեղեցիին հետ խառնուեցաւ: Դուինի մէջ 609ին գումարուած ժողովը վճռեց Վրացիներու եկեղեցիին բաժանումը Հայոց ուղղափառ եկեղեցիէն:

Այս բաժանումը յետագային ճախող հետեւանքներ պիտի ունենար Վրաց եկեղեցիին վրայ:

Դարեր վերջ, ԺԸ. դարուն սկիզբը, ռուսական Պետութիւնը պիտի հաստատուէր Կովկասի վրայ: Վրացիներու ազգային եկեղեցին այս թուականներէն վերջ պիտի կորսնցնէր բոլորովին իր անկախ գոյութիւնը եւ արժէքը: Միեւնոյն դաւանութեան պատճառով, Վրաց եկեղեցին ձուլուեցաւ ռուսականին մէջ, նուիրապետութիւն եւ եկեղեցականութիւն, լեզու եւ արարողութիւն ռուսացան, նոյնիսկ էքզարքն ու եպիսկոպոսները ռուս կղերէն կ'ընտրուէր: Ահաւասիկ փառքի մուրացկան, անհեռատես եւ չհամոզ անձի մը առաջ բերած դրու-

թիւնը, որ ոչինչով կրցաւ իր ազգին օգուտ մը բերել, բայց՝ մխայն վնաս:

Ջենք կրնար լռութեամբ անցնիլ այն եղելութեան վրայէն, որ վերջին փորձը պիտի ըլլար Յոյներուն կողմէ կատարուած, Հայերը իրենց կողմը շահելու եւ քաղկեդոնականութիւնը ընդունիլ տալու համար: Հայաստանի մէկ մասը բիւզանդական կայսրութեան տակ կը գտնուէր, կայսրը եւ պատրիարքը մտածեցին իրենց հըլու կամակատար կաթողիկոս մը դնել հայրապետական աթոռին վրայ, 590ին, Մովսէս Եղիվարդեցի կաթողիկոսին կենդանութեանը, որ եղաւ Յովհաննէս Բագարանցին: Բայց այս փորձն ալ անցաւ առանց արդիւնքի, նոր հաստատուած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը Յովհաննէսով վերջացաւ, այս վերջնոյն՝ 611ին Պարսից ձեռքը դերի իյնալովը, որ քիչ վերջ մեռաւ: Յոյները չմտածեցին անոր յաջորդ մը նշանակել, որովհետեւ չըկրցան քաջալերութիւն գտնել, քանզի յունական տիրապետութեան տակ գտնուող Հայերն ալ չուզեցին հակաթոռ կաթողիկոսի մը իշխանութիւնը ճանչնալ, եւ ոչ ալ ընդունեցին քաղկեդոնականութիւնը:

ԺԲ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Պարսիկներու բանակը 614ին յունական բանակին վրայ յարձակած, Երուսաղէմը գրաւած, Մ. Խաչափայտը դերի տարած, անկէ անցնելով հասած մինչեւ Կ. Պոլիս եւ մայրաքաղաքին պարիսպներուն տակ հաստատուած էր:

Այս պարագային, հազիւ Հերակլ կայսր գունէն

ԺԳ.

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ (623-636)

Քրիստոսի 33 թուականին Առաքեալներուն վրայ Ս. Հոգիին իջնելէն յետոյ, Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսն եղաւ Տեառնեղբայր Յակոբոս Արդար Առաքեալը, որ ձեռնադրուեցաւ Առաքեալներէն եւ որուն բնակած տանը տեղին վրայ 14 դարէ ի վեր կանգնած է Հայոց Ս. Յակոբայ վեհաշուք տաճարը: Հոս հաստատուած է Երուսաղէմի պատրիարքական աթոռը. հոս, աւազ Սեղանին ներքեւ, ինչպէս կը վկայեն միւս քրիստոնեայ ազգերն ալ, ամփոփուած է սրբազան առաքեալին մարմինը:

Տեառնեղբայր առաքեալէն մինչեւ 140 թուականը 15 հատ հաւատացեալ հրեայ եպիսկոպոսներ յաջորդաբար ժառանգեցին Երուսաղէմի առաքելական աթոռը, որուն վերջին աթոռակալն էր Յուդա Ա., Ադրիանոս կայսեր օրով, որ բոլոր Հրեաները վտարեց Ս. Երկրէն եւ քրիստոնեաները բնակեցուց հոն, անկէ յետոյ վերջ դտաւ հրեայ աթոռակալներու պաշտօնը:

Այս դէպքէն յետոյ քրիստոնեայ այլ եւ այլ ազգերու եպիսկոպոսներ հաստատուեցան յաջորդաբար եւ անխտիր պատրիարքական աթոռին վրայ նստան: Անոնց մէջ առաջինն է Յուդա Ա.ի յաջորդը եւ Երուսաղէմի ԺԶ. եպիսկոպոս Մարկոս Ա. 149ին: Նոյն միջոցներուն քրիստոնեայ բոլոր հաւատացեալները առանց ազգի խտրութեան «էին սիրտ եւ հոգի մի», ինչպէս էր առաքեալներու ատեն: Այս կերպով Աւետարանի սկզբ-

բունքը տեւեց մինչեւ Եղիա Ա. (485)։ Այս շրջանին, ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն մէջ մեծամեծ խռովութիւններ տեղի ունեցան Քաղկեդոնական ժողովին պատճառով. նաեւ ուրիշ դէպքեր տակնուվրայ ըրին քրիստոնէական խաղաղութիւնը, որ քրիստոնեաներու մէջ հերճուած ձգեց։ 629ին Երուսաղէմի առաքելական աթոռին Պատրիարքն էր Սոփրոնիոս եպիսկոպոսը։ Անկէ վերջ այլեւս դադրեցաւ պատրիարքական այս համերաշխ եւ միջազգային իշխանութիւնը մինչեւ 637, որ Օմմէր Հաթթապ ամիրա «Էմիր-էլ-Միւմինին» (Առաջնորդ Հաւատացելոց) տիրեց Երուսաղէմի եւ կանգնեց Հարէմի Շէրիֆ կոչուած վեհատեսիլ մզկիթը, Սողոմոնեան տաճարին աւերակներուն վրայ։

Քրիստոնեայ ազգերու մէջ առաջ եկած այս պատակտումը բնական էր, որ պատրիարքական իշխանութեան շուրջ ալ վէճեր յարուցանէր, որոնց մեծամասնութիւնը այն ատեն Հայերը եւ Յոյները կը կազմէին։ Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով Հայերը Յոյներէն զատուելով, դատեցին նաեւ պատրիարքական իշխանութիւնը։

Օմմէր Ամիրապետը, որ մասնաւոր սէր ունէր Հայերու նկատմամբ, Առաքելական աթոռին պատրիարքական իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Աբրահամ եպիսկոպոսին, որ քրիստոնեայ եկեղեցիներու բաժանումէն վերջը առաջին հայ եպիսկոպոսապետ Պատրիարքը եղաւ, վաթսուն եւ ութերորդը Երուսաղէմի Պատրիարքութեան մէջ. այնուհետեւ մինչեւ այս թուականը միայն Հայերն են առաքելական աթոռին աթոռակալները։

*Այս պարագան կը կարդանք արաբ պատմագէտ Ջէքիէտինի «*Ցաղթութիւն Երուսաղէմի*» գիրքին մէջ։ Արաբ պատմագիրը հետեւեալ յատկանշական խօսքերը կ'աւելցնէ Աբրահամ Պատրիարքի մասին. — «Աբրահամ Պատրիարք աննշան մէկը չէր, այլ իր անձը հօտին վրայ դնող ազգասէր հովիւ մը»։*

Այդ օրերուն կը յայտնուէր Մուհամմէտ, Միւսլիմաններուն առաջին ամիրապետը, Իսմայիլի ցեղէն եւ Գորէյշի տունէն, որ իրմէ հաստատուած կրօնքին գըլուխ կանգնելով, իրեն կը քաշէր անապատի վայրենամիտ եւ աւազակաբարոյ ժողովուրդներէն շատերը, եւ անոնց ձեռքով երեւելի եւ ահարկու կը հանդիսանար իշխանութիւններու եւ Պետութիւններու վրայ։ Մուհամմէտ՝ Հրեաներու դրդումով՝ կ'արշաւէ Պաղեստինի վրայ, հոն՝ Յորդանանի մօտերը կայսերական բանակին պատահելով՝ մեծ կոտորած կու տայ, եւ ամբողջ երկիրը սարսափի կը մատնէ եւ բնակիչները գերի կը վարէ։ Երուսաղէմի բնակիչները՝ յաղթականին սուրի երկիւղէն՝ Ս. խաչը եւ եկեղեցիներու պատուական սպասները կը փութան՝ իբրեւ ապահով վայր՝ Կ. Պոլիս ղրկել (Պատմ. Եր. 57, Արծ. Եր. 111–113)։

*Աբրահամ Պատրիարք՝ Հագարի որդիին զօրութիւնն ու ձեռք բերած յաջողութիւնները տեսնելով, կը խորհի անձամբ Մուհամմէտին քով՝ Մէքքէ երթալ, եւ իրեն ու ընկերներուն հպատակութիւնը ներկայացնել, անկէ ապահովութեան գիր մը խնդրել, իրենց անձերուն եւ Երուսաղէմի շրջակաները գտնուող ստացուածքներուն պահպանութեան համար։ Մուհամմէտ մեծ սիրով կ'ընդունի զայն ու անոր փափաքը կը կատարէ, տալով իր ձեռքին դրոշմը կրող հաւատարմագիր մը (*շարթ*), վա-*

սընդի ինք անդրադէտ էր:

Այս է հաւատարմագրին պատճէնը.—

« Ես Մուհամմէտ որդի Ապտուլլահի, մարգարէ եւ առաքեալ Աստուծոյ, Աբրահամ Պատրիարքին եւ Երուսաղէմ ու Դամասկոս եւ Արաբիոյ միւս սահմանները գտնուող Հայոց եպիսկոպոսներուն եւ իրենց հպատակ ժողովուրդներուն, այսինքն՝ Երուսաղէմ բնակող Եթովպացիներուն, Ղպտիներուն եւ Ասորիներուն, չընորհեցի բոլոր իրենց վանքերը, եկեղեցիները, դպրոցները, կալուածներն ու արտերը: Ես Աստուծոյ առաքեալ՝ վկայութեամբն Աստուծոյ, ինչպէս նաեւ մօտս եղող բոլոր այր ու կին մարդոց խղճին վկայութեամբ խոստացայ եւ տուի Երուսաղէմ գտնուող եկեղեցիները, Ս. Յարութեան տաճարը եւ Ս. Յակոբ (Մար-Եագուպ) կոչուած մեծ եկեղեցին, որ Ս. Քաղաքի հարաւակողմին դիմացն է եւ Սիոնի վանքին քով, տուի նաեւ Զէթենիի վանքը եւ Քրիստոսի բանտին վանքը (*), Բեթղեհէմի եկեղեցին եւ Ս. Յովհաննէսի ու Սամարիայի (Նապլուս) մատուռները եւ Ս. Յարութիւն տաճարի եռեւի աղօթարաններն ու ամբողջ Գողգոթան՝ վերնայարկով ու ներքնայարկով, եւ Քրիստոսի գերեզմանը, ուր լոյսը կը վառեն, ու կրօնական բոլոր ուխտատեղիները, լեռները, ձորերը, կալուածներն ու ստացուածքները անոնց տուի՝ Աստուծոյ եւ Աստուծոյ առաքեալին ու բոլոր միւսլիմ հաւատացեալներու վը-

---

(*) Հրեշտակապետաց վանքը ցարդ Արաբներէն Զիթենիի վանք (*Տէր-էլ-Զէյթուն*) կը կոչուի. նոյնպէս Քաղաքէն դուրս գտնուող Փրկչավանքն ալ՝ Քրիստոսի բանտ (*Հապս-էլ-Մէսիհ*):

կայսրեամբ »:

Այս օրինակին համաձայն՝ Աբրահամ Պատրիարք ու իրեն ընկերացող քառասուն անձեր հաւատարմագիր մը դրեցին եւ իրենց ու իրենց հպատակ ժողովուրդներուն՝ Եթովպացիներուն, Ղպտիներուն եւ Ասորիներուն անունով ուխտեցին սահմանեալ տուրքերը վճարել, եւ բացի միւսլիմներու ամիրապետէն, ուրիշ մէկը իշխան չճանչնալ: Մուհամմէտ այս հաւատարմագիրը հաստատելէն ետքը՝ իր ապագայ յաջորդներուն վրայ ալ պարտականութիւն դրաւ հաստատուն պահել անոր ամէն մէկ պայմանները: Այնտեղ ներկայ էր նաեւ Խաթթապի որդին Օմար, որ այդ գիրը կարդալով՝ ինքն ալ իր ձեռքով կը հաստատէ զայն, իբրեւ ապահովութիւն Հայոց ու անոնց երեք հպատակներուն կեանքին, դոյքերուն, պատիւին եւ եկեղեցիներուն: Աբրահամ առնելով այդ հաւատարմագիրը՝ ընկերներովը մէասին ուրախութեամբ կը դառնայ Երուսաղէմ: Այդ մասին ոչ ոք տեղեկութիւն ունեցաւ, կ'ըսէ պատմագիրը (Զէք. երես 342):

Մուհամմէտ կը մեռնի եւ Մէտինէ կը թաղուի 632ին, ու իրեն կը յաջորդէ իր աները՝ Ապու-Պէքիր, որ ինքզինք Աստուծոյ Առաքեալին Տեղակալը կ'անուանէր, եւ որովհետեւ ինք ծերացած էր ու ղէնք չարժելու անկարող, ամբողջ բանակը Ապու-Օպէյիտ սպարապետին ձեռքը կը յանձնէ, ու ինք երկու տարիէն աւելի չապրելով՝ կը մեռնի, եւ խալիֆայութեան իշխանութիւնը Խաթթապի որդւոյն Օմարի կը թողու (634):

Օմար իր իշխանութեան առաջին տարին Ապու-Օպէյիտ քաջ սպարապետին ձեռքով Դամասկոսի կը տիրէ ու աթոռը հոն կը փոխադրէ, եւ ինքզինք առաջին

անգամ կ'անուանէ նախ՝ Աստուծոյ առաքեալին տեղակալին տեղակալը, ու ապա՝ իշխան հաւատացեալներու (էմիր-էլ-միւմինիյն), եւ Մուհամմէտի աշխարհակալութեանց սահմանները կ'ընդարձակէ՝ գրաւելով հեռաւոր քաղաքները՝ Հեմին, Ապամիա, Մուարրա, Լաւոդիկէ, Տարսոն, Անտիոք, Պաղեստինեան Կեսարիա, Լիւդդա ու Յոպպէ: Բիւզանդիոյ կայսր Հերակլ՝ մեղկ ու ցուի կեանք մը վարելով՝ այսպէս տեղի կու տայ Արաբացւոց սուրին, ու անոնք՝ երկիրը անտէր գտնելով՝ առանց պատերազմի կը գրաւեն զայն:

Օմար լայնախոհ եւ ազատամիտ մէկն էր. ան խըստութիւն չէր դներ մզկիթի եւ եկեղեցիի միջեւ, այդ իսկ պատճառով ան իր աղօթքը կատարեց Կոստանդիանոսի եկեղեցիին սանդուխին վրայ, նոյնպէս՝ Բեթղեհէմի եկեղեցիին մէջ ալ, պատուիրելով սակայն, որ ո՛չ մէկ մահմետական չյաւակնի տիրանալ այդ եկեղեցիներուն, որուն մէջ Խալիֆան աղօթած էր, միայն թոյլատրեց, որ անհատ մահմետականներ կրնան աղօթել: Օմար երբ Երուսաղէմի տիրեց, իր տուած հաւատարմագրին համաձայն, քրիստոնեաներուն լիուլի ազատութիւն չնորհեց՝ համարձակօրէն իրենց կրօնքն ու ծէսը պաշտելու:

Օմար արդարասէր եւ զթասիրտ իշխան մըն էր, նոյն աստեն հետեւող Գուրանի խօսքերուն, որ կը պատուիրէ հաւասար գութով խնամել թէ մուսլիմները եւ թէ հպատակ ազգերը:

Նմոյշ մը իր արդարասիրութենէն. —

«Ցանուն զթած եւ ողորմած Աստուծոյ: Այս է այն հաւատարմագիրը, զոր Աստուծոյ ծառան ու հաւատացեալներուն իշխանը՝ Նաթթապի որդին Օմար՝ Երուսա-

ղէմի բնակիչներուն չնորհեց, զայս տուաւ իբրեւ ապահովութիւն կեանքերու ու գոյքերու, խաչերու եւ եկեղեցիներու մէջ գտնուած ամէն բաներու: Ասոնցմէ բան մը թող չքակուի, ո՛չ եկեղեցիներէն դուրս եղածները, ոչ ալ անոնց ոեւէ մէկ ստացուածքը: Թող անոնց կրօնքը արհամարհանքի չենթարկուի եւ ոչ ալ անոնցմէ ոեւէ մէկուն վնաս հասցուի: Եւ Հրեաներէն ո՛չ մէկը Երուսաղէմի մէջ անոնց հետ չբնակի, եւ ոչ ալ Հրէականներէն Ս. Քաղաքը ուխտի եկող Յոյներ, այլ անոնք միայն բնակին, որ Ապու-Հիւտէյտի ձեռամբ յանձն առին միւսլիմութեան հպատակիլ (իսլամական օրէնքին, ո՛չ թէ կրօնքին), ինչպէս են՝ Հայոց ազգն ու անոնց Պատրիարքը՝ Եղեկիէլի որդի Գրիգոր Ուրֆացին (ինչպէս կը տեսնենք Գրիգոր Պատրիարքի մը յիշատակութենէն հաւատարմագրին մէջ, Աբրահամ Պատրիարք մեռած է եւ տեղը երկրորդ մը նստած է):

Մադուդասի (ազգով ղպտի եւ իշխան Եգիպտոսի) խնդրանքով այս ազգին հետ հպատակութիւն յայտնեց նաեւ հաստուած (*) մը Ղպտիներէն, Ասորիներէն ու Հապէշներէն: Սուիրոնիոս (**) եւ Երուսաղէմի բնակիչներն ալ հաւանեցան այս բանին: Ասոր վրայ հաւատացեալներու իշխանը կանչեց Յակոբեանները՝ այսինքն Ս. Յակոբի (Մար-Եագուպ) միաբաններն ու Երուսաղէմի բնակիչները, որպէսզի իրենց տուրքերը վճարեն, ինչպէս բոլոր քաղաքացիները կը վճարեն. եւ պարտա-

(*) Հաստուած կ'անուանէ Ղպտիներու, Ասորիներու եւ Հապէշներու միաբանութիւնները ու ժողովուրդը, որոնք Երուսաղէմի մէջ Հայոց Պատրիարքին հոգեւոր իրաւասութեան ներքեւ էին:

(**) Սուիրոնիոս Յոյներու Պատրիարքն է:

ւորցուց Հայերը, որ իրենք ալ աշխատին դուրս հանելու յոյն աւազակներն ու լրտեսները. եւ ով որ դուրս ելլէ՝ իր անձն ու ինչքերը պիտի ապահովուին, իսկ քաղաքին մէջ բնակողը հարկատու պիտի ըլլայ, եւ ուզողը Յոյներուն հետ պիտի մեկնի, եւ մինչեւ հունձքերու ժամանակ բան մը պիտի չպահանջուի անկէ: Այսպէս պիտի ըլլայ, եւ այս դէրը՝ ուխտի եւ պարտաւորութեան (գիմմէք) դիր է, ու ո՛վ որ այս ուխտը լսելէն ետք՝ դայն փոփոխէ, այդպիսին մեղքի տակ մնայ մինչեւ դատաստանի օրը, ու Երուսաղէմի հարկատուներէն ու բնակիչներէն ոեւէ մէկը եթէ այս խօսքերուն զօրութիւնը այլայլոխէ եւ կամ այս պայմանները պակսեցնէ ու եղծանէ՝ Թող արիւնապարտ ըլլայ ու իր ինչքերուն բարութիւնը չվայելէ: Իսկ ով որ հաստատուն պահէ (հաւատարմադիրս) ու անոր պայմանները դրծադրէ, անոր արիւնն ու ստացուածքը արդար ըլլայ, ու ամուր բերդը (երկնաւոր դրախտը) մտնէ, Աստուծոյ ու անոր առաքեալին հովանաւորութիւնը վայելելով:

Ասոր վկաներն են հաւատացեալներու քաղաքներուն աւագանին, Ապու Ալիյտէթ իսկն էլ ճէրրահ, Ուալիտ իսկն իւլ Ղէլիյտ, Ամրու իսկն էլ Աս, Ապտիւլ Րահման իսկն Ուֆ, Մուաւիյէթ իսկն Ապու Սիւֆեան, Էմիր իսկն Ապտուլլահ, Ապու Իսախ Քեսպ իսկն Ապտուլլահ եւ ուրիշ ընթերականներ»:

Օմար իր իշխանութեան մեծագոյն մասը Երուսաղէմ անցընելէ եւ տասը տարի ու վեց ամիս ամենայն արդարութեամբ *եւ* ուղղութեամբ *իր Տէրութիւնը կառավարելէ ետք՝ Մէտինէի իւրակերտ տաճարին մէջ, ուր կ'աղօթէր, Ապու – Լուլու անուն օտար ծառայէ մը*

կողմէ կը սպաննուի ու մարմինը այնտեղ՝ Մուհամմէ-
տի դամբարանին մէջ կ'ամփոփուի (645)։

ԺԴ.

Է. ԴԱՐՈՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾԵՐԸ (641)

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ.
Շինող իշխանցի Կաթողիկոսը։ Շինող մականունը տըր-
ուած է իրեն՝ իր իշխանութեան շրջանին ցոյց տուած
շինարարութեանց համար։ Ինք նախկին զինուորական
մըն էր, աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներու ար-
շաւանքին սկիզբները, 641ին։ Հայաստան չուարման
մէջ էր. չէր գիտեր թէ հին տիրողներու կո՞ղմը բըռ-
նէր, թէ նոր եկողներուն դառնար։ Բայց Ներսէս յու-
նական տիրապետութեան կողմնակից էր. սակայն,
Յոյներուն անզօրծունեայ եւ անկարող ըլլալուն պատ-
ճառով, Հայաստանի զինուորական գլխաւորները՝ Սմբ-
բատ Բագրատունի եւ Թէոդորոս Ռշտունի, Սարակի-
նոսներու քաղաքականութեան հետեւելու կուսակից էին։
Կոստանդին Գ. կայսրը ուղեց Հայերուն Յոյներէն բաժ-
նուելուն վրէժը լուծել, եւ զօրաւոր բանակով մը յար-
ձակեցաւ ո՛չ միայն քաղաքականապէս այլ եւ կրօնապէս
Հայերը իր իշխանութեան եւ մականին տակ պահելու
համար, Ներսէս Գ. յաջողեցաւ կայսեր սիրտը գրաւել
եւ առանց արիւնահեղութեան ճամբել զայն։ Յոյներուն
հեռանալէն վերջ, 645ին, Դուինի մէջ նոր ժողով մը
գումարեց, եւ դարձեալ անվերապահ կերպով հռչակեց

Հայ Եկեղեցիին սկզբնական դասանութիւնը (այսինքն՝ առաջին երեք տիեզերական ժողովներուն կանոնագրութիւնը) եւ անկէ դուրս վճիռ չընդունելու որոշումը, մերժելով անոնցմէ դուրս ոեւէ յաւելուած:

Թէոդորոս եւ Ներսէս Շինող իրարու հակառակորդ դիրքի մէջ էին չարունակ, առաջինին սարակինոսեան եւ երկրորդին յունական քաղաքականութիւն վարելուն համար: Այս իսկ պատճառով Ներսէս Գ. կը պարտաւորուի գործէ քաշուիլ մինչեւ Թէոդորոսի մահը, որ այս դէպքէն վեց տարի յետոյ տեղի ունեցաւ, անկէ վերջ դարձեալ յունական աղդեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով, բայց միշտ տկար ու վարանոտ:

Այս կացութիւնը Ներսէսի մահէն (661) ետքն ալ չարունակուեցաւ իր յաջորդներուն օրով, միշտ տարտամ, որոնք էին՝ Անաստաս Ակոռեցի (661–667), Իսրայէլ Ոթմսեցի (667–677) եւ Սահակ Զորափորեցի (677–703): Այս վերջնոյն շրջանին արաբական տիրապետութիւնը վերջնական կերպով հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ եւ այդ պատճառով Յոյներու քաղկեդոնական ճնշումները կորսնցուցին իրենց սուր հանգամանքը: Արաբ ամիրապետներն ալ կ'ուզէին որ Հայերը կրօնական տեսակէտով բաժնուին Յոյներէն:

Սահակ Կաթողիկոս Զորափորեցի գրեց Ս. Խաչի Նաւակատեաց հիանալի չարականները: Բացի ասկէ, Սահակ Գ. Կաթողիկոս ճամբորդութիւն մըն ալ կատարեց դէպի Դամասկոս, Մուհամմէտ ամիրապետին սիրտը չահելու եւ Հայաստանի վրայ սպառնացող վտանգը հեռացնելու համար, սակայն ճամբորդութեան ընթացքին վախճանեցաւ Ուրֆայի մօտիկ Խառան գաւառը. Հայրապետը դգալով որ մահը մօտալուտ է, աղաչա-

նաց գիր մը գրեց ուղղեալ ամիրապետին եւ պատուիրեց որ մեռնելէն վերջը այդ թուղթը ափին մէջ պահեն: Մուհամմէտ՝ լսելով Հայրապետին մահը, լուր կը ղրկէ, որ չթաղեն զայն մինչեւ իր ժամանումը: Ամիրապետը կը հասնի եւ անմիջապէս վեր կ'ելլէ եւ կը տեսնէ զայն հանգչած իր անկողնին մէջ, եւ իբրեւ կենդանի մարդու՝ բարեւ կուտայ, ակամբն ալէյհում ըսելով ձեռքը կուրծքին: Նոյն մէջոցին մեռելը կ'երկարէ աղաչանաց թուղթը առ Մուհամմէտ. այս վերջինը կ'ընդունի մեռելին ձեռքէն նամակը, կը կարդայ, խորապէս կը զգածուի, դուքը կը չարժի եւ կ'ըսէ. — «Այո՛, ո՛վ պատուական այրդ Աստուծոյ, խնդիր քո կատարեալ է»: Եւ իրապէս ալ կը հրաժարի իր չար դիտաւորութիւններէն:

Իր յաջորդը՝ Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոս (703–717) առաջքն առաւ Աղուանից Բակուր կաթողիկոսի ծրագրին, որ աս ալ հետեւելով Վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսին, կ'ուզէր ընդունիլ քաղկեդոնականութիւնը՝ միանալով յոյն եկեղեցիին: Եղիայի առաջին գործը եղաւ աթոռէն ղրկել Բակուրը, անոր տեղ ձեռնադրելով Սիմէոն սարկաւագապետը:

Է. դարու նշանաւոր գրող եկեղեցականներն են՝

Աբրահամ կաթողիկոս, գրեց յորդորներ ու դաւանաբանական տեղեկութիւններ Վրաց եւ Աղուանից:

Մաթուսաղա, նշանաւոր էր իր դաւանութեան գրով:

Յովհաննէս Եպս. Տարօնայ, իր թեմին տարեգիրքը գրեց:

Բարսեղ Ճօճ, Շիրակայ գլխոյին առաջնորդը, որ չարականի ընտրութիւնը ըրաւ, իրեն կ'ընծայուի Մար-

կոսի Աւետարանին մեկնութիւնը:

Սէբէոս Եպիսկոպոս *գրեց Հերակլ կայսեր գործերը, որուն մէջ կը խօսի, թէ Յոյները կը սպիպէին Հայերը ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը, որոնք միշտ ալ կը մերժէին:*

Անանիա Շիրակացի, *քաջ տոմարագէտ, գրեց աստղաբաշխութեան վրայ դիրք մը, Մովսէս Քերթողահօր ընծայուած Աշխարհագրութիւնը, չափերու եւ կշիռներու վրայ տեղեկութիւն. ասկէ առաջ Հայոց մէջ այդպիսի գրուածքներ չկային. Շիրակացի նորութիւն մըտցուց Հայոց մէջ:*

Թէոդորոս Քռքենաւոր, *վանահայր Մխանճանց, վարժ հելլենական գրականութեան, գրեց հոգեւոր ներբողներ. ասոր աշակերտն է Սահակ Կաթողիկոս Զորափորեցի, որուն մասին գրեցինք նախապէս, եւ Յովհաննէս Կաթողիկոս Օձնեցի:*

Փիլոն Վարդապետ Շիրակացի, *որ հայերէնի թարգմանեց Սոկրատ Սկոլաստիկոսի «Յոյն Եկեղեցական Պատմութիւն»ը:*

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի, *իմաստասէր (717–728), շատ մը բարեգործութիւններ ըրաւ. իր Հայրապետութեան երկրորդ տարին՝ 719ին, Դուինի ժողովը գումարեց, ուր ըրաւ պերճախօս ատենախօսութիւն մը, հրաւիրելով եւ յորդորելով ժողովուրդը որ հոգածու դըտնուին եկեղեցիին, որովհետեւ այդ ժամանակշրջանին զարձեալ եկեղեցին մեծ ճգնաժամի մէջ էր. Դուինի Ը. ժողովով (726) հերքեց Պաւղիկեաններու եւ ուրիշ հերետիկոսներու վարդապետութիւնը: Երկու Ասորիներ՝ Բարշապու եւ Գուբրիէ անուն, Հայոց մէջ խռովութիւն ձգեցին, թէ Հայերը իբր թէ հերետիկոսութիւնը ըն-*

դունած ըլլան: Յովհաննէս Օձնեցի դուրս հանեց այդ Ասորիները եւ արտաքսեց երկրէն:

Օձնեցիի յաջորդող շրջանին վրայ (728–755) ըսելիք շատ բան չկայ: Տասներկու Կաթողիկոսները իրարու յաջորդեցին խաղաղութեան այս միջոցին: Այս շրջանի յիշատակութեան արժանի կէտն այն է, որ երբ ամիրապետները՝ Հայաստանի մէջ հարկատու թագաւորութիւնները հաստատեցին եւ Հայերը ինքնուրոյն կառավարութիւն վայելել սկսան, Փոտ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը դարձեալ ձեռնարկները կատարեց հայ եկեղեցիի հետ յարաբերութիւններ մշակելու. այս մերձեցման չնորհիւ Փոտ կ'ուզէր նոր նեցուկ մը աւելցնել, յուսալով, թէ իրեն կրնար օգտակար ըլլալ՝ Հռոմի եկեղեցիին հետ յուզուած խնդիրներուն մէջ: Այս նպատակով մասնաւոր նամակներ գրեց Զաքարիա Զաղեցի Կաթողիկոսին (755) եւ Աչոտ Բագրատունի իշխանաց-իշխանին, հրաւէր կարդալով Քաղկեդոնի ժողովին վճիռները ընդունիլ. բայց Կաթողիկոսին եւ իշխանապետին կողմէ գրուած վերջնական եւ վճռական պատասխանը զոցեց ամէն յոյս եւ հաւանականութիւն: Եւ Փոտի ձեռնարկը մնաց անհետեւանք:

Կ'արժէ Փոտի շրջանին մասին քիչ մը աւելի ծանօթութիւն տալ պատկերապաշտութեան եւ պատկերամարտութեան նման խնդիրներու շուրջ ծագած վէճերուն առթիւ:

Յոյն եկեղեցիին մէջ պատկերներու ընծայուած յարգն ու պատիւը ծայրայեղութեան գադաթը հասած էր եւ հեթանոսական կռապաշտութիւնը տեղի տուած քրիստոնէական վարդապետութեան: Շատերը զըզուանք կը զգային այդ մոլեռանդ ցոյցերուն դէմ, իսկ

ուրիշները, աւելի առաջ երթալով, ուզեցին վերջնականապէս վերցնել պատկերներու պաշտամունքը: Լեւոն Գ. Իսաւրացի կայսրը (717–741) Կ. Պոլսոյ Գերմանոս Պատրիարքէն խնդրեց, 726ին, որ պատկերներու պաշտամունքը ջնջէ: Այս խնդիրը երկար ժամանակներէ ի վեր կը զբաղեցնէր միտքերը, որով՝ տեղի տուած վէճերու եւ հալածանքներու: Պատրիարքը կայսեր առաջարկը մերժեց. կայսրը զայրացած՝ հրովարտակով մը հրաման ըրաւ պատկերները եկեղեցիներէն դուրս չպըրտել: Դամասկոսցի Ցովհաննէս եպիսկոպոս ընդդիմացաւ կայսեր կամքին: Պատկերամարտները սկսան աւերել, կոտորել ամէն տեղ, ուր որ կը հանդիպէին պատկերներու: Կայսրը ո՛չ միայն պատկերներու գործածութիւնը արգիլեց, այլ նաեւ պատկերապաշտութիւնն ալ: Գերմանոս պատրիարք ստիպուեցաւ հրաժարիլ պատրիարքութենէ (730 յունուար): Հռոմի Գրիգոր Բ. եւ Գրիգոր Գ. Պապերը նամակներով ջանացին եւ դարձնել կայսրը իր դիտաւորութենէն: Գրիգոր Գ. Պապը 732ին Ս. Պետրոս եկեղեցիին մէջ ժողով գումարելով՝ նզովեց բոլոր պատկերամարտները: Կայսրը բարկացաւ եւ Պապին վրայ զնաց ու դրաւեց Հռոմի եկեղեցիին կալուածները եւ Լիւրիկէն քաժնելով Պապին իրաւասութենէն՝ կցեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան, որուն աթոռակալն էր, այն ատեն, Սիւնկեղոս Անաստաս: Եւ այսպէս տակաւին երկար տարիներ տեւեց այս խնդիրը մինչեւ 842 Թուականը՝ Թէոդորոս կայսրուհիին ժամանակաշրջանը: Կայսրուհին իր հրամանագրութենէն կ'ապաքինի՝ պատկերապաշտներու խնամակալ Սամուէլ անուն մարդու մը միջոցով. կայսրուհին այս դէպքին վրայ, 342 Փետր. 19 կիրակի օր մը, եկեղեցական եւ

արքունական անձերու բազմութեամբ նորէն Մայր Եկեղեցին մտցուց պատկերները եւ այդ օրը յայտարարեց Ορθοδοξίας Տօն:

Պատկերամարտները թէեւ Միքայէլ Գ.ի օրով եւս փորձեցին ապստամբիլ, բայց Կ. Պոլսոյ ժողովը որ Փոտ Պատրիարքի նախագահութեամբ գումարուած էր, վերջնական նզովք արձակեց անոնց դէմ: Այդ օրէն սկսեալ յոյն եկեղեցիին համար պատկերապաշտութիւնը ընդունուած եւ փակուած խնդիր մը եղաւ:

ՊԱՏԿԵՐԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ. — Յոյն եկեղեցիին պատկերամարտութիւնը տկար արձագանգ գտաւ Հայոց մէջ, եւ Վահան Կաթողիկոս (968–969), Ստեփաննոս Կաթողիկոս (969–971), Խաչիկ Կաթողիկոս (971–992), Անանիա Նարեկացի, Յովհաննէս Սարկաւագ, Ներսէս Շնորհալի ու Սեբ. Լեւոն Ա. Ժողովը չատագովականներ գրեցին պատկերներու մասին եւ Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւնը պարզեցին:

Լատին եկեղեցիի մէջ խնդիր եղաւ պատկերամարտներու մասին, Գրիգոր Բ., Գրիգոր Գ. եւ Ադրիանա Պապերը եւ այլք պաշտպանեցին պատկերապաշտութիւնը:

Ը. դարուն մէջ յիշատակութեան արժանի մէկ – երկու կէտեր եւս արձանագրելով՝ կ'անցնինք յաջորդ դարուխին:

Սիոն Ա. Բաւոնեցիի (767–779) օրով գումարուեցաւ Պարտաւի Բ. Ժողովը (678), որ եկեղեցական բարեկարգութիւններ մտցուց եւ սահմանեց մեզի ծանօթ եւ մեր եկեղեցիին մէջ կատարուելիք ու կարգացուելիք Աստուածաշունչի կանոնական գիրքերու թիւը:

Յովսէփ Բ. Փարպեցի կարիճի չրջանին նշանաւոր էին՝ իբրեւ ուսումնատեղի՝ Գեղարբունեաց, Մաբենացւոց, Շիրակայ, Զրեակ, Լրախի, Հոռոմոսի վանքերը:

ԺԵ.

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը իր պատմութեան ընթացքին տեղի մը վրայ կապուած չմնաց, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոսութիւն Ամենայն Հայոց: Այս սկզբունքին վրայ, ան իր հայրապետական աթոռը հաստատեց այնտեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական իշխանութեան կեդրոնը, ո՛ւր ալ ըլլար ժամանակին տիրող կառավարութեան դլխաւոր քաղաքը:

Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստոնէութեան, Հայաստանի մէջ պաշտօնապէս հաստատուելէն վերջը, չորրորդ դարու սկիզբը թագաւորութեան մայրաքաղաքը Վաղարշապատն էր: Արշակունեաց թագաւորութեան կործանումէն եւ անոր յաջորդող խռովութեանց դադարումէն յետոյ, երբ Դուինի մէջ, իբր մարզպան՝ Վահան Մամիկոնեան բաղդատաբար խաղաղ կառավարութիւն մը հաստատեց 484ին, Յովհաննէս Ա. Մանդակունի կաթողիկոս հոն փոխադրեց Աթոռը, Մաշխէ ստորոտը, Արարատի դաշտին մէջ, Էջմիածինէն քիչ հեռու, ուր Հայոց կաթողիկոսները նստան չորս դարէն աւելի, մինչեւ Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտացիի ժամանակը (899–93):

Ամիրապետներուն կողմէ Հայերուն տրուած թա-

դաւորութեան ձեւը աղգին համար կարեւոր օգտակարութիւն մը չունեցաւ, որովհետեւ այդ կերպով երեւան եկած հայ թագաւորութիւնները բազմացան, Անիի, Վանի, Կարսի և Դուդարքի մէջ առանձին թագաւորութիւնները կազմուեցան, որոնք իրարու հետ թշնամացան, ծայր տուաւ աղգամիջեան անհաճոյ թշնամական դէպքեր եւ տեղի տուաւ եղբայրասպան կռիւներու. բացի ասկէ, հայաղգի թագաւորութիւններու հաստատութիւնը՝ արաբ ոստիկաններու իշխանութեան վերջ չըտուաւ, որոնք տուրքերը կը հաւաքէին եւ կառավարութեան ներքին գործերուն կը միջամտէին, նոյնիսկ թագաւորներուն վրայ մահու եւ կենաց իրաւունք կը վայելէին. մէկ խօսքով, տխուր դոյավիճակ մը, որուն պատասխանատուութեան մեծագոյն բաժինը կ'իյնար հայ թագաւորներուն վրայ, որոնք իրարու հետ միանալով չէին կրնար թշնամիին դէմ միացեալ ճակատով ներկայանալ եւ վտարել ինքնակոչ կառավարիչները:

Բազրատունիք՝ Անի մայրաքաղաքը չէնցնելէն եւ հոն հաստատուելէն առաջ՝ առժամաբար կը նստէին Շիրակաւան, Բագարան եւ հոս հոն: Հայրապետական աթոռը այս աստանդական վիճակին հետեւանքով՝ հաստատուած կը մնար Դուինի մէջ, մինչեւ որ Եուստոֆ ոստիկանին ձեռքով ան ալ կործանուեցաւ: Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս, որ իբր բանագնաց զացած էր Ոստիկանին քով, իբրեւ պատանդ պահուեցաւ եւ դրամական փրկանքի դինով ազատ արձակուեցաւ: Երկար ժամանակ թափառեցաւ Հայաստանի մէջ, շատ աշխատեցաւ Դուինի Հայրապետանոցը նորոգելու, բայց չյաջողեցաւ: Այս պատճառով, իր կեանքին վերջերը գնաց Վան, եւ վասպուրականի դաւառին թագաւորներու պաշտպանու-

թեան ապաւինեցաւ. անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուրվասպուրականի թագաւորները հաստատած էին իրենց արքունիքը: Այստեղ պատմաբան Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս աւանդեց իր հոգին (931), երեսուն երկու տարի տեւականօրէն երկրին թշուառութիւնները եւ աղէտալի պատահարները տեսնելէ եւ իր յաջորդներուն պատմագրելէ վերջը:

Յովհաննէս Կաթողիկոսի յաջորդներէն երեքը՝ Ստեփաննոս Բ. Ռշտունի (931–932), Թէոդորոս Ա. Ռշտունի (932–938) եւ Եղիշէ Ա. Ռշտունի (938–943), մնացին Աղթամարի Հայրապետանոցը, Արծրունի թագաւորներուն արքունիքին մօտ: Իսկ Անանիա Ա. Մոկացի Կաթողիկոս (943–97) յարմար նկատեց Աղթամար կղզիին առանձնացած չրջանակէն հեռանալ եւ հաստատուիլ Հայաստանի մէջ՝ Անիի թագաւորներուն մօտիկը: Նախապէս առժամանակեայ կերպով հաստատուեցաւ Արգենա քաղաքը, Անիի մօտ, մինչեւ Անիի Հայրապետանոցին եւ Կաթողիկէ Եկեղեցիին կառուցումը (902):

Անանիա Կաթողիկոս նշանաւոր դերը կը վայելէ Կաթողիկոսներու չարքին մէջ, իր կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով եւ խելացի վարչականութեամբը յաջողեցաւ թէ՛ աղգին եւ թէ եկեղեցիին համեմատաբար խաղաղ վիճակ մը ստեղծել:

Վահան Սիւնի, որ Անանիային յաջորդեց (967–969), կասկածելի նկատուեցաւ Յոյներուն հետ համաձայնելովը, քաղկեդոնիկ միտումներովը եւ յունական ինչ ինչ ծէսեր հայ եկեղեցիէն ներս մուծելովը: Անիի մէջ գումարուած ժողովը՝ Վահանը գահընկէց հռչակեց եւ վերջ տուաւ իր կաթողիկոսութեան:

Վահան Սիւնիին յաջորդեց Ստեփաննոս Գ. Սեւանցին (969–971)։ Նորընտիր Կաթողիկոսը՝ Բագրատունի թագաւորներուն պաշտպանութիւնը կը վայելէր, մինչ Վահան ապաւինած էր Արծրունի թագաւորներուն հովանաւորութեանը։ այդ պատճառով ներքին թշնամութիւններ եւ դժուարութիւններ ծագեցան Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ երկուքն ալ, Վահան եւ Ստեփաննոս, նոյն տարին վախճանեցան։

Ստեփաննոսին յաջորդեց Խաչիկ Ա. Արծրունի, կարող եւ գործունեայ կաթողիկոս մը, որ երկու կողմերու ցանկութեամբ աթոռ բարձրացաւ (971–992)։ Խաչիկ ոչ միայն հաշտութիւն եւ համաձայնութիւն գոյացուց հայազգի թագաւորներու եւ իշխանութիւններու միջեւ, այլ ուժգնօրէն պաշտպանեց Հայ Եկեղեցիի դաւանական սկզբունքները, եւ Հայերը, որոնք բիւզանդական ազդեցութեան ենթակայ դաւառներու մէջ կը բնակէին եւ որոնց վրայ Յոյներու կողմէ դաւանական բռնադատութիւններ կը գործուէին, Խաչիկ՝ այդ դաւառներու վրայ Հայ Եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, որպէսզի յունական պահանջքներուն առջեւ պարիսպ մը քաշէ։

Խաչիկ՝ առաջ Արգինայի Հայրապետանոցը եւ Եկեղեցին չինեց, յետոյ ալ ձեռնարկեց աւելի վառաւորները չինել Անիի մէջ, բայց դժբախտաբար մահը վրայ հասնելով չվայելեց։ Իրեն յաջորդ Սարգիս Ա. Սեւանցի (992–1019) այդ եկեղեցիներուն նաւակատիքը կատարեց, բայց երկար չեղաւ տեւողութիւնը, որովհետեւ Սարգիսի անմիջական յաջորդը՝ Պետրոս Գետադարձ (1019–1054) պարտաւորուեցաւ Անիէն հեռանալ, երբ ան Յոյներէն դրաւուեցաւ (1046)։

Կ'արժէ հոս կանգ առնել, պարզելու համար ցաւոտ

խնդիր մը, որ տեղի ունեցաւ նոյնինքն Պետրոս Գետադարձի յանցաւոր մասնակցութեամբ:

Ժ.Ա. դարուն նշանաւոր եղած է Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը, որ իր երկար տարիներու (1019–1054) պաշտօնավարութեամբ՝ քաղաքական յուզումնալի շրջանի մը մէջ տարուբերուած՝ հանդիսատես եւ դուցէ կամակից ալ եղաւ այն մատնութեան, որով Յոյներու ձեռք անցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը եւ արքայական իշխանութիւնը՝ վերջին Գագիկի օրով: 1025 թուականին, Բիւզանդիոնի գահուն վրայ կը գտնուէր Կոստանդին կայսրը. այս կայսրը կարճատեւ իշխանութիւն մը ունեցաւ, հազիւ երեք տարի: Կոստանդին, հիւանդութեան ժամանակ, դժալով որ մահը մօտալուտ է, իր մօտ գտնուողներուն հրաման կ'ընէ՝ Հայերէն կարեւոր անձնաւորութիւն մը իր մօտ կանչել: Կայսեր մարդիկը ճամբայ կ'ելլեն եւ կը գտնեն Կիրակոս անուն հայ քահանայ մը եւ կը տանին կայսեր քով: Կայսրը Կիրակոսին կը յանձնէ այն հաստատագիրը, որով Հայաստանի իշխանութիւնը Հայոց Բագրատունի թագաւորներուն կը վերադարձնէ որդւոյ որդի, եւ այն նամակը, որ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի ձեռքով մատուցուած «վասն Հայոց Աչխարհին» եւ կը պատուիրէ անոր, տանիլ յանձնել այդ գիրը Հայոց թագաւորին: Կոստանդինի մահը վրայ կը հասնի. Կիրակոս թուղթերը չի յանձներ Հայոց թագաւորին եւ քովը կը պահէ՝ պատեհ առթիւ չահագործելու եւ իրեն վտանգ ու հարստութիւն ապահովելու համար: Կոստանդինին կը յաջորդէ Կոստանդին Մոնամախոս կայսրը (1042–1058). այս վերջինը կը պահանջէր Հայոց Անի մայրաքաղաքը. Կաթողիկոսը՝ «ոմ եւ իցէ ի գնալէ քաղաքս» ըսելով,

Սամուսատի յոյն իշխանին հետ բանակցութեան կը սկըսի, ըրելով թէ՝ «Ծանո՛ թագաւորին, թէ մեզ ի՞նչ հատուցանէ վոխարէնս, եւ ես տաց զքաղաքս եւ զայլ ամուրս, որ յաշխարհիս են. իսկ նա լուեալ թագաւորին, զանճիւք եւ իշխանութեամբ հաճեալ զկամս նորա, եւ այնու տիրեցին Անւոյ եւ ամենայն աշխարհին»: (Ա-րիստ. Լաստեվերտցի, էջ 42):

Դարձեալ էջ 60: «Թագաւորին տեսեալ զնա (Գետաղարձը) բազում պատուով եւ մեծարանօք ընկալաւ, եւ առատ ռոճկօք հրամայեաց պաշտել զնա, բայց առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի կասկած էր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի: Իսկ Աւոմ, որդին Սենեքերիմայ առեալ զնա յերաշխիս, ած ի քաղաքն իւր ի Սեբաստուպոլիս, եւ տուեալ նմա տեղի բնակութեան զհանդիստ սրբոյ նշանին, զոր իւր շինեալ էր բազմայարդար զարդարանօքն եւ մեծապայծառ վայելչութեամբ, յորում տեղւոջ կեցեալ ամս երկուս, վոխեցաւ ի Քրիստոս: Եւ կացուցանէին ի տեղի նորա զՄաչիկ զնորին քեռորդի, որ զճեռնադրութիւն հայրապետութեան վաղնջուց ընկալեալ էր: Զոր իբրեւ լուաւ թագաւորն, առաքեաց խնդրական, եւ տարաւ զնա առ իւր եւ զդանճս՝ զոր եւ գտին թէ անդ եւ թէ ի Հայս. ֆանզի յոյժ սիրող էր գանձուց Պետրոս, որ բազումք վասն այնր եպերէին զնա»:

Պետրոս Կաթողիկոս Տրապիզոնի մէջ առած էր իր ուսումը, եւ գիտէր յունարէն լեզուն, բայց քերթողական արուեստին մէջ նշանակելի դիրք մը կը վերագրուի իրեն:

Պետրոս Գետադարձի յաջորդեց իր քրոջ որդին՝ Մաչիկ Բ. Անեցին. ան Պոլիս տարուեցաւ, ուր զանա-

զան նեղութեանց մատնուեցաւ, որպէսզի իր մօրեղբօրմէն մնացած գանձերը յանձնէ, եւ թէ յունական եկեղեցիի դաւանութիւնը ընդունի· բայց նա, իր մօրեղբօր նման ո՛չ անձնական փառքի ետեւէ էր եւ ոչ ալ հարստութեան տիրանալու մարմաջը ունէր, ան անկեղծօրէն սիրող էր թէ՛ իր եկեղեցին եւ թէ ազգը, եւ չհլացաւ կայսեր կողմէ շռայլուած խոստումներէն, դիմադրեց բոլոր առաջարկութեանց եւ դիմացաւ ամէն տեսակի զրկանքներու եւ նեղութեանց, քանզի շատ լաւ գիտէր Յոյներուն հոգեբանութիւնը եւ կարելի չէր վըստահիլ անոնց ո՛չ մէկ առաջարկութեանց: «Քանզի իմաստունն երդնու և անմիտն հաւատայ» եւ «բանք սուտ պարարտեն իբրեւ զլոր, եւ անմիտք կլանեն զնա»: (Արիստ. Լաստ., էջ 41):

Վերջապէս Խաչիկ Կաթողիկոս երեք տարի մնաց Կ. Պոլիս, երբեք չտկարացաւ (1054–1057). աքսորուեցաւ Թաւ Բլուր ըսուած աւանը, Փոքր Ասիոյ մէջ, Տարէնտիա կամ Տարէնտէ (*) քաղաքին մօտերը, ուր մընաց մինչեւ իր մահը (1061):

ԺԶ.

ԺԱ. ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

—

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Յոյներ երբ ամբողջութեամբ Հայաստանի տիրացած էին, Խաչիկի մահուընէն վերջ նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին, կարծելով, թէ այս

(*) Սեբաստիոյ նահանգ:

կերպով պիտի կարողանան Հայերը յունադաւանութեան սահիլել եւ ձուլել իրենց մէջ, բայց թափուած բոլոր ճիգերը չօշափելի արդիւնքի մը չյանգեցան, մէկ կողմէն իրենց ճիգերուն անհետեւանք մնալը, միւս կողմէն ամէն կողմերէ դանդատներուն չատնալը, ինչպէս նաեւ Կարսի թագաւոր Գագիկի միջամտութիւնները, որ իր ժառանգական հայրենի երկիրը Յոյներուն յանձնելով եւ Ամասիոյ դաւառակին հետ փոխանակուելով՝ վերջապէս Յոյները զիջողութեան բերին եւ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը հաւանութիւն յայտնեց Գրիգոր Մագիստրոսի զաւկին՝ Վահրամի՝ կաթողիկոս անուանուելուն, որուն հայրը՝ Մագիստրոսն՝ յունական կայսրութեան տակ կուսակալի պաշտօն կը վարէր եւ որ կայսերական պաշտօններու մէջ առաջ ալ պաշտօնավարած անձ մըն էր (1065)։ Բայց պայմանագրուեցաւ, որ նոր կաթողիկոսը Հայաստանի մէջ չհաստատէ իր աթոռը, այլ ուրիշ տեղ։ Գրիգոր Վահրամ իր աթոռը հաստատեց Ծամնդաւ աւանը (Թոմարզա՝ կեսարիոյ Ս. Կարապետի մօտ), երբեմն Կարսի եւ վերջէն ալ Ամասիոյ թագաւոր Գագիկի սահմաններուն մէջ։

Գրիգոր – Վահրամ, որ Մեծ Վկայասէր ալ կը կոչուի մեր մէջ, ինչպէս վերեւ ըսինք, որդին էր պիտանական եւ զրական բարձր արժանիքներով փայլող Գրիգոր Մագիստրոսի, որ մինչեւ ժամանակներու մէջ առաջին եւ միակ աշխարհական դրողն է։

Վկայասէր Գրիգոր քառասուն տարի վարեց իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը (1065–1105)։ Ան կնքեց իր մահկանացուն Կարմիր Վանքի մէջ, Մարաշի սահմանին վրայ, ուր կը տիրէր այն ժամանակ Գող Վասիլ հայ իշխանը։ Ընտիր ձիրքերու եւ մեծ հմտութեան տէր

մէկն էր, բայց իր իշխանութեան օրերը արդիւնաւոր չեղան: Ան յօժարութեամբ չէր ընդունած այդ պաշտօնը, այլ պարզապէս կաթողիկոսութեան տեւականացումը երաշխաւորելու համար, քանի որ իր եւ հօր անունը Յոյներուն վստահութիւն կը ներշնչէր: Ան երբեք իր աստիճանին կապուած չմնաց, իր բոլոր ժամանակը յատկացուց զրական աշխատութեանց, ճամբորդեց Պաղեստին եւ Եգիպտոս: Կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը փոխանորդ եպիսկոպոսներու ձեռքով կատարեց, ինք ընտրեց, մինչեւ իսկ կաթողիկոսական աստիճանին ալ բարձրացուց լիազօր իշխանութիւն տալով: Առնց առաջինն է Գէորգ Գ. Լոռեցի (1069–1072): Լոռեցին իր գործունէութեան մէջ յաջողութիւն ցոյց տուած չըլլալուն համար վար առնուեցաւ, իրեն տեղ նշանակուեցաւ Վկայասէրին քրոջ որդին՝ Բարսեղ Ա. Անեցին (1085), որ խոհեմ եւ գործունեայ տեղակալ մը եղաւ, բոլոր պատասխանատուութիւնը վրան առնելով՝ ամենայն յաջողութեամբ վարեց կաթողիկոսական գործերը մինչեւ իր մօրեղբօր մահը (1105), եւ յետոյ ալ պաշտօնապէս յաջորդեց անոր: Կաթողիկոսութեան կեդրոնը Ծամնդաւ կը նկատուէր թէեւ, բայց թէ՛ կաթողիկոսը եւ թէ փոխանորդները շատ քիչ կը նստէին հոն, Բարսեղ երբեմն Անի կը մնար եւ երբեմն ալ Կիլիկիա, ուր սկսած էին պաղթել Հայերը Թաթարներու արշաւանքէն խոյս տալով:

Շուղրի Կարմիր Վանքը, որ Կիլիկիոյ եւ Սեւ լերան բարձունքներուն վրայ հաստատուած ծաղկեալ վանք մըն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստը եղաւ, որովհետեւ այս կողմերը սկսած էր կազմուիլ Կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը:

Նախ քան Հայրապետանոցի մասին խօսիլը, հարկ կը զգանք ակնարկ մը նետել Կիլիկիոյ մէջ հայկական իշխանական կազմութեան մասին, տալով միեւնոյն ժամանակ Կիլիկեան աշխարհի տեղագրութիւնը եւ սահմանները:

Կիլիկիան՝ Փոքր Ասիոյ հարաւ-արեւելեան մասը կը կազմէ: Անոր սահմաններէն էին՝ հիւսիսէն Կապադովկիա, արեւմուտքէն Պամփիւլիա, արեւելքէն Ասորիք, եւ հարաւէն Միջերկրական Ծովը: Կիլիկիան երկու մասէ կը բաղկանայ, Ա. Դաշտայինն Կիլիկիա, պտղաբեր, զուարճալի եւ անտառախիտ երկիր մը, մանաւանդ հիւսիսային մասը: Բ. Լեռնային կամ Քարային Կիլիկիա, որ աւելի ցուրտ է, բայց խիտ եւ գեղեցիկ անտառներով ծածկուած: Կիլիկիոյ անուանի քաղաքներն էին՝ Տարսոն, որուն մէջէն կ'անցնի Կիւտնոս գետը, Սիս, որուն չրջակայքը կը գտնուէին Դրազարկ եւ Արքակապին հռչակաւոր դպրանոց-վանքերը եւ ուր մինչեւ 1915 թուականը կը նստէր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, որուն վերջին աթոռակալն եղաւ Եղեգիցի Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեան, որ տարագրութեան դառն բաժակը ցմրուր քամելէ յետոյ իր ժողովուրդին հետ, Թափառական չրջեցաւ Սուրիոյ մէջ երկար տարիներ եւ վերջապէս յաջողեցաւ Անթիլիասի՝ օտար երկրի մը մէջ հաստատել նոր Կաթողիկոսարան մը եւ 1939ին հիմը դրաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին, որուն օծման արարողութիւնը կը կատարէր 1940 Մարտ 10ին, կիրակի օր մը, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեան, որմէ քիչ ժամանակ վերջը արդէն իսկ կ'աւանդէր իր մաքրամաքուր հոգին: Անարզաբա, Ատանա, Մամեստիա կամ Միսիս, Այաս՝ ծովեզերեայ վաճառաշահ

քաղաքը, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ֆռնուզ, Ուլնիա կամ Զէյթուն, Աչէ–Հաճըն. իսկ բերդերէն նշանաւոր էին Վահկա–Ֆէքէ, Բարձրաբերդ, Կապան, այժմ Մարաշի մօտիկ գիւղ մը, Սիմանակլայ, Լամբրոն եւ ուրիշ շատ ամրոցներ եւ դղեակներ:

Կիլիկիան՝ իր բնական ամրութիւններով, անմատչելի լեռներով եւ կիրճերով, ռազմավարական յաջող դիրքով, հին ժամանակներէն սկսեալ աշխարհակալներուն ուշադրութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր: Այս երկիրը անցաւ Ասորեստանի, Բաբելոնի, Պարսիկներուն, Մեծն Աղեքսանդրի եւ Սելեւկեան թագաւորներուն ձեռքը: Մեր թուականէն դար մը առաջ, Կիլիկիոյ ափերը ծովահէններու որջեր դարձած էին (*), որոնք իրենց ասպատակութիւններով եւ աւազակութիւններով ահ ու սարսափ տարածած էին ամէն կողմ: Պոմպէոս՝ այդ չարագործ աւազակները բնաջինջ ըրաւ եւ Կիլիկիան Հռոմէական կայսրութեան մաս կազմեց, եւ այդ շրջանէն սկսեալ մինչեւ Բուբինեանց թագաւորութեան սկիզբները Կիլիկիան յունական տիրապետութեան տակ կը գտնուէր:

Հայերը՝ հնագոյն ժամանակներէն սկսած կ'երթեւեկէին Կիլիկիա, ինչպէս Ս. Գրքի մէջ կը կարդանք: Անոնք առեւտրական գործերով կ'երթային փիւնիկեցիներուն եւ Եգիպտացիներուն հետ: Այդ առեւտրական յոխանակութիւնները ընդարձակուեցան Արամի եւ Տիգրան Մեծի յաղթական արշաւանքներէն վերջ, որուն հետեւանքով Հայերը Փոքր Ասիոյ հարաւային կողմերը տարածուեցան եւ հաստատուեցան:

(*) Հայկական թագաւորութեան սկզբնական շրջան:

Ուրեմն կը տեսնուի, թէ հոծ հայութիւն մը արդէն կեդրոնացած էր այնտեղ՝ Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ, այնպէս որ Ժ.Ա. դարուն՝ Հայերը իրենց բազմութեամբ եւ հարստութեամբ կրնային մրցիլ տեղացի Յոյներուն հետ: Այդ ժամանակները, Տաւրոսի ընդարձակ մէկ մասին մէջ, որ հնագոյն դարերէն Ծանօթ էր Ամանոս անունով եւ որուն Հայերը՝ քարքարուտ երկրին պատճառով Սեւ Լեռ անունը տուին (կեաւուր Տաղ), յոյն եւ ասորի մենաստաններուն հետ, բազմաթիւ հայ վանքեր եւս կային, որոնց մէջ հայ կրօնաւորներ իրենց լեզուով եւ ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին եւ կը ղբաղուէին ուսումով եւ գիտութեամբ: Այս մատուռական կեդրոններուն հետ՝ հայ զաղթականներուն քաղաքական առաջնորդները քանի մը ամուր եւ անառիկ բերդեր դրաւեցին Կիլիկիոյ մէջ եւ փոքրիկ իշխանութիւն մը հաստատեցին: Այդ առաջնորդներն են՝ Գող Վասիլ, Բեսունի իշխանը, Օշին, բնիկ Արցախեցի, որ Լամբրոնը խլեց մահմետականներէն եւ դղեակը ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրէն, իսկ Օշինին եղբայրը՝ Բաղունի՝ Տարսոնի տէր դարձաւ, եւ վերջապէս Ապիրատը՝ հայր Ներսէս Շնորհալիի, իր բնակութիւնը հաստատեց Վերին Եփրատի կողմերը, Ծովք դղեակին մէջ:

Գործերը այս վիճակին մէջ էին, երբ ՌՈՒԲԷՆ քաջ իշխանը, Գագիկ Բ.ի մօտաւոր ազգականը, վճռեց Բագրատունեաց վերջին թագաւորին անարգական մահուան վրէժը լուծել Յոյներէն եւ Հայ ազգը Յոյներուն բռնութիւններէն եւ հարստահարութիւններէն ազատել: Իր մտադրութիւնը դիւրաւ յաջողցնելու համար, Ռուբէն ընտրեց Տաւրոսի բարձրութիւնները, ուր Հայոց

բազմութիւնը եւ տեղին յարմար դիրքը յայղուբեան յոյսեր կը ներշնչէին իրեն: 1080 թուին, քանի մը զ- ղափարակից կուսակիցներով, դիմեց այնտեղ, իր հ- րըստութիւնը հաստատեց Բարձրաբերդի չրջակայքը գտնուող Գոռոմոզոլ դիւղին մէջ: Տեղացի իշ- խանները եւ ժողովուրդը չուտով խմբուեցան Ռուբէնի չուրջ՝ մտնելով անոր դրօշին տակ: Անոնց օժանդա- կութեամբ Ռուբէն կարճ ժամանակամիջոցի մէջ Տաւ- րոսի լեռները Յոյներէն մաքրեց եւ իր տիրապետու- թիւնը հաստատեց այդ երկրամասին վրայ:

Ռուբէն տասնըհինգ տարի վարեց իր իշխանու- թիւնը. այդ ժամանակաշրջանին անոր բոլոր ջանքը ե- ղաւ իր հովանաւորութեան տակ եղող ժողովուրդը խը- նամել հայրաբար, իր դերիշխանութիւնը ճանչցնել տը- ւաւ իշխաններուն, որոնք նորահաստատ պետութեան զօրացման եւ ընդարձակման նպաստած էին: Ռուբէնի յաջորդեց իր որդին Կոստանդին (1095), որ իր հօր ձը- գած ժառանգութիւնը ընդարձակեց՝ Յոյներուն ձեռքէն քանի մը ամուր բերդեր եւս առնելով, եւ իր իշխանու- թեան կեդրոնը հաստատեց Վահկայ բերդին մէջ: Կոս- տանդին իր իշխանութիւնը վարեց մինչեւ 1110 թուա- կանը: Կոստանդինի յաջորդեց իր որդին Թորոս Ա., ո- րուն՝ Բարսեղ Կաթողիկոս զօրաւոր նեցուկ եղաւ՝ նոր իշխանութեան քաղաքական ձեւ տալու եւ սահմանները ընդարձակելու համար:

Բարսեղ արկածով մը մեռաւ, տանիքի մը փլելուն հետեւանքով (1113): Անոր յաջորդեց Գրիգոր Պահլա- ւունի, հազիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար Վկայասէր Գրիգոր Բ. մաս- նաւոր կերպով յանձնարարութիւններ ըրած էր վերջին

օրերուն, տեսնելով անոր վրայ դեղեցիկ ձիրքեր եւ կանխահաս կարողութեան յայտնի նշանները:

Գրիգոր Վկայասէրի կաթողիկոսութեան թուլութիւնը պատճառ եղաւ հակաթոռներու մէջտեղ գալուն, օր.՝ Սարգիս Հոնեցի, Թէոդորոս Ալախօսիկ եւ Պօղոս Վարագցի, որոնք սակայն Բարսեղի առջեւ տեղի տուին:

Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը պատճառ եղաւ Աղթամարի արքեպիսկոպոս Դաւիթ Թոռնիկեանի ինքզինք կաթողիկոս հռչակելուն իբրեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1114): Անօրինակ բազմութեամբ 2500 եկեղեցականներու ներկայութեամբ ժողով մը գումարուեցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հեղինակութիւնն ալ զայն հովանաւորեց եւ Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ, բայց հակառակ այդ ժողովին որոշման, Աղթամարցիք չարունակեցին իրենց ընթացքը մինչեւ Յաչատուր Բ. Շիրոյեան (1895):

Կաթողիկոսական աթոռը միշտ երերեալ վիճակի մէջ կը մնար տակաւին Սեւ Լերան մէջ, երբ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի աթոռ բարձրացաւ. ան տասներկու տարի վերջ Հայրապետանոցը փոխադրեց Ծովք, Տլուք կամ Տիւլիւք ըսուած վայրը, որ Այնթապի մօտիկ վայր մըն է, ուր մնաց 22 տարի (1125–1147): Բայց Գրիգոր Գ., կաթողիկոսութեան համար աւելի յարմար եւ վայելուչ տեղի մը պէտք ունէր. Մարաշի իշխան Կոմս Ճոսլինի որդիէն գնեց Հռոմկլան (Ռում-Գալէ, Եղեսիոյ եւ Պիրէճիկի շրջանին մէջ), եւ հոն հաստատուեցաւ: Հարիւր յիսուն տարի ժամանակամիջոց մը կաթողիկոսները հոն բնակեցան (1147–1293): Ցետոյ դղեակը գրաւուեցաւ եգիպտացիներէն, անկէ յետոյ անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայկական թագաւորութեան մայրաքաղաքը եւ մէկ ու

կէս դար ալ հոն բնակեցան (1293–1441)· ասկէ վերջն է որ Հայրապետանոցը փոխադրուեցաւ Էջմիածին: Հայոց Կաթողիկոսարանին տեղափոխութեանց տեւողութիւնը Դուինէ հեռանալէն մինչեւ Էջմիածին կրկին հաստատուիլը տեւեց 540 տարի (901–1441):

Հայ Կաթողիկոսներուն մէջ ամէնէն երկարակեացն ու արժանաւորագոյններէն մէկն էր Գր· Գ· Պահլաւունի: Ան՝ Ապիրատի եւ Գրիգոր Մագիստրոսի աղջկան որդին էր, որ կ'ըլլայ Վկայասէրի քեռորդին: Վկայասէր յատուկ խնամք տարած էր եւ անձամբ ստանձնած Գրիգորի եւ Ներսէսի կրթութիւնը եւ յանձնած երկուքն ալ Շուղուրի Վանքին վանահայր Ստեփաննոս Եպիսկոպոսի հոգածութեան:

Գրիգոր Գ· թէեւ մանուկ հասակին մէջ բարձրացաւ Հայրապետական աթոռը, սակայն վախճանը չամբչցուց ընտրողները:

Հայ Եկեղեցիին աչքառու դարերէն մէկն է ԺԲ· դարը, որ կարելի է կոչել Պահլաւունեաց դար՝ կաթողիկոսներու բոլորն ալ Պահլաւունի ցեղէն ըլլալուն համար, կամ Գրիգորեանց դար, բացի Ներսէս Դ· Շնորհալիէն, միւսներուն՝ Գրիգոր անունը կրելնուն համար: Պահլաւունեաց սերունդին մէջ նշանաւոր դիրք կը վայելէ Շնորհալի, որ իրաւամբ մեր Հայրապետներուն եւ հեղինակներուն մէջ կը նկատուի իբր լրումն Հայ Եկեղեցւոյ երանաշնորհ Ս· Հարց: Պահլաւունիները իբրեւ պահապան աւանդութեան ու վարդապետ հաւատքի՝ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէին կրօնական խնդիրներու նկատմամբ:

Այս շրջանին դարձեալ արծարծուեցաւ Յոյներու կողմէ միութեան խնդիրը եւ սուր հանգամանք ստացաւ

Պահլաւունիի, Շնորհալիի, Գրիգոր Տղայի եւ Գրիգոր Ապիրատ Կաթողիկոսներուն օրով:

Հայ Եկեղեցին միշտ ալ բարեմտութեամբ մօտեցած է միութեան խնդրին, քանի անգամ որ այդ խնդիրը ներկայացած է իրեն. բայց երբեք հեռացած չէ իր առանձնայատուկ կացութենէն: Հայ Եկեղեցին միութեան խնդրին առթիւ յարաբերութեան մտած է յունական, ասորական եւ լատինական եկեղեցիներուն հետ:

Յունական եկեղեցին ըլլալով մերինէն աւելի զօրաւոր եւ ընդարձակ, իրաւունք կուտար իրեն գերազանց դիրք մը վայելել, այս պատճառով ջանաց Հայ Եկեղեցիին վրայ ուժգին ազդեցութիւն մը գործել, այսինքն իրեն հպատակեցնել, մէկ խօսքով՝ ձուլել եւ լուծել իր մէջ, բայց այս բանը Յոյն Եկեղեցիին երբեք չյաջողեցաւ, քանի որ Հայերը ամուր կերպով փարած էին իրենց Եկեղեցիին անկախութիւնը պաշտպանելու:

Ասորի Եկեղեցին՝ Հայ Եկեղեցիին առջեւ աւելի տկար գտնուելուն, անոր հետ համաձայնութիւնը դիւրին եղաւ. մէկ կողմէն Ասորիները իրենց պահանջները չէին կրնար ծայրայեղութեան տանիլ, իսկ միւս կողմէն՝ Հայերն ալ իրենց պայմանները չափազանցութեան չտարին:

Լատինական Եկեղեցիին հետ յարաբերութիւնները ուշ ատեն սկսան՝ անոր հեռաւորութեանը պատճառաւ: Խաչակիրներու ժամանակէն վերջ Լատինները հաղորդակցութեան սկսան Հայերուն հետ:

Հայ եկեղեցին Միաբանական խնդիրը հասկցաւ բառին ճիշդ առումով: Ան՝ Միաբանութիւն ըսելով, կ'ուզէր Եկեղեցիներուն մէջ սերտ հոգեւորական հաղորդակցութիւն, յարգանք իւրաքանչիւրին դիրքին, փո–

խաղարճ սիրոյ յարաբերութեամբ, իւրաքանչիւր Եկեղեցի իր չրջանակին մէջ ազատութեան վայելում, ո՛չ թէ սիրապետութիւն մէկուն՝ միւսին վրայ: Հայ Եկեղեցին երբեք չուզեց հանդուրժել սիրապետութեան եւ մարդորսութեան դաշափարին, բայց Յունական եւ Լատինական Եկեղեցիները, իրենց քաղաքական առաւելութենէն չչմաճ՝ Եկեղեցիներու միաբանութիւնը կը հասկընային այնպէս, որ ուրիչ Եկեղեցիներ իրենց Եկեղեցիին հնազանդին կուրօրէն:

Հայերը միշտ ալ միաբանութեան համար եղած առաջարկներուն պատասխանած են եւ բանակցութեանց մտնելէ չեն քաշուած, բայց եւ այնպէս իրենց ակնկալութիւնները բաղխած են յուսախաբութեանց, թէեւ պէտք է ըսել, որ Հայերը չատ ալ վստահութիւն չունէին ո՛չ Յոյնին եւ ոչ ալ Լատինին առաջարկութեանց անկեղծութեանը վրայ:

ԺԷ

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ Գլուխին մէջ դիտեցինք, թէ երկար յարաբերութիւններ եւ բանակցութիւններ եղան, Յոյներուն եւ Լատիններուն հետ հաւասար չափով, բայց դործնական արդիւնքի մը չհասան: Հայ Եկեղեցին երբեք չչեղեցաւ իր որդեդրած ուղղութենէն եւ մնաց միշտ ամուր իր սկզբնական դաւանութեան վրայ. այն միջոցներուն՝ երբ հարկատու թագաւորութիւններ կը կորանցնէին իրենց անկախ գոյութիւնը եւ Թաթարներու յարձակումներուն եւ հարուածներուն տակ կ'ինկային, եւ Հայոց գոյութիւնն ալ վտանգի տակ էր:

Այս չրջաններուն էր, որ Հայեր դունդադունդ կը

գաղթէին իրենց բնիկ հայրենիքէն եւ կը ցրուէին զանազան կողմերը, ինչ որ դէխաւոր պատճառը եղաւ հայկական հայրենիքին աստիճանաբար պարպուելուն եւ ամբողջովին քայքայուելուն: Գաղթականութեան մէկ մասը հիւսիսի ճամբան բռնեց, Կովկասեան Լեռները, անցաւ Եւքսինեան Պոնտոսի ծովեղերքները, հաստատուեցաւ Վրաստան եւ Ղրիմ, Ուլահ, Պուղտան, Լեհաստան եւ Մաճառիստան, ուր հետզհետէ փոխեց հայութեան դիմագիծը եւ ձուլուեցաւ անոնց մէջ: Մէկ ուրիշ ճիւղը՝ հարաւ-արեւելեան ճամբան բռնեց եւ հետզհետէ բնակութիւն հաստատեց Կոմագինա, Ասորիք, Կիլիկիա, Իսաւրիա, Լիկայոնիա եւ Պամփիւլիա, ուր նախապէս իշխանապետութիւն մը եղաւ եւ վերջէն թագաւորութեան փոխուեցաւ, եւ երկրին դիմագիծը փոխուելով՝ կազմուեցաւ նոր Հայաստան մը: Այսպէս, որոշակի կը պարզուի, թէ ինչո՞ւ համար Հայերը, պարապաններու ստիպման տակ Արեւելքէն խուժող բարբարոսներու արշաւանքներուն առջեւէն խոյս տալով, Արեւմուտք դարձուցին իրենց աչքը, եւ քրիստոնեայ Տէրութիւններէն սպասեցին իրենց պաշտպանութիւնը, եւ այս իսկ պատճառներով տեւականօրէն միաբանական բանակցութիւնները վարեցին Ռուբինեանց Հարստութեան ժամանակ (1080–1375), թէ՛ Ցոյներուն եւ թէ Լատիններուն հետ միաժամանակ:

Պէտք չէ երբեք Լատիններուն հետ եղած բանակցութեանց մէջ կաթոլիկութեան նշաններ եւ փաստեր փնտռել, որովհետեւ միեւնոյն ժամանակ նոյն բանակցութիւնները Ցոյներուն հետ ալ կը կատարուէին, երբ Ցոյներու եւ Լատիններու յարաբերութիւնները պաղած եւ պառակտուած էին եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած ըլլալով: Եթէ Հայեր կաթոլիկութեան միտում

ցոյց տուած ըլլային, անշուշտ Յոյներուն հետ միաբանութեան մասին խօսելու պէտք պիտի չունենային:

Միաբանական խնդիրները արծարծուեցան Գրիգոր Վկայասէրի օրէն սկսեալ, որ իր ուղեւորութեանց գլխաւոր նպատակ դրած էր մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները հաւաքել, եւ այդ պատճառով ալ Վկայասէր կոչուած. փորձեր կատարեց Կ. Պոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ եւ Երուսաղէմի Եկեղեցիներուն հետ համաձայնութիւններ մշակելու:

Կ'ըսուի թէ Վկայասէր Հռոմի գացած է. բայց այս ստոյգ չէ. Վկայասէր Հռոմի գացած չէ, այլ Հռոմներու երկիրը, որ պարզապէս դրչագրութեան սըխալի արդիւնք է: Վկայասէրին ձեռք բերած յաջողութիւնը այն բարերար արդիւնքը տուաւ, որ Յոյներ գաղրեցան Հայոց վրայ բռնանալէ, ինչպէս ըրած էին Պետրոս Ա. Գետադարձի եւ Յաչիկ Բ. Կաթողիկոսներու օրով, որովհետեւ Վկայասէր քովջ հելլենապէտ էր եւ սերտ մտերմական յարաբերութիւններ ունէր Յոյներուն հետ:

Լեւոն Ա. իշխանապետին օրով (1123 – 1137) Յոյներ եւ Հայեր պատերազմեցան, որովհետեւ Լեւոն Յոյներուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ խլած էր. այդ թշնամութիւնը յանգեցաւ հայ իշխանին դերութեան եւ երկրին գրաւման (1137), որ չարունակուեցաւ մինչեւ Լեւոնի որդի Թորոս Բ.ի դերութենէ փախուստը Կ. Պոլսէն: Այս վերջինը կրկին ձեռք անցուց հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1114):

Այս թշնամութիւնը եւ դերութիւնը պատճառ եղան, որ Հայերը յարաբերութեան մտնեն Յաչակիրներու ձեռքով Արեւելքի մէջ հաստատուած լատին իշխանութ-

րուն հետ: Գրիգոր Գ. Կաթողիկոս եւ իր եղբայրը՝ Ներսէս Եպիսկոպոս Շնորհալի, Անտիոքի Լատին Ժողովին հրաւիրուեցան (1142), որ պիտի դումարուէր Պապին Նուիրակ Ալբերիկոս Կարտինալին նախագահութեամբը՝ Անտիոքի լատին եպիսկոպոս Հռոդոլբոսի դործը քննելու համար: Պապին նուիրակը՝ ժողովէն յետոյ՝ Գրիգոր Կաթողիկոսը հրաւիրեց Ս. Տեղերը (Երուսաղէմ) երթալ, ուր իրեն համար պատուոյ տեղ մըն ալ նշանակեց Երուսաղէմի ժողովին մէջ (1143): Այդ առթիւ նուիրակը իր խօսակցութիւնները աւելի խորացնելով՝ հրաւիրեց Կաթողիկոսը միաբանիլ Հռոմի Եկեղեցիին հետ, բայց խելացի եւ հեռատես Կաթողիկոսը իմաստուն կերպով առաջարկութեան առաջքը առաւ, յայտնելով թէ՝ երկու Եկեղեցիները իրարմէ բաժնող կենսական կէտ մը չի տեսներ ինք:

Կողմերէն երկուքն ալ յարմար եւ օգտակար չտեսան վիճաբանութիւնները խորացնելու, որովհետեւ թէ՛ Լատիններ եւ թէ Հայեր վոխադարձ կերպով իրարմէ օգտուելու յոյսեր կը տածէին. Ղուկիոս Բ. Պապը (1143–1144) փութաց Գրիգոր Կաթողիկոսին եկեղեցական նըւէրներ ղրկել, որուն դէմ Կաթողիկոսը չուզեց առատաձեռնութեան մէջ ետ մնալ եւ իր ընծաները ղրկեց մասնաւոր պատգամաւորութեան մը միջոցաւ, որ Վիթբսլօ քաղաքին մէջ ներկայացաւ պատգամաւորութիւնը Եւգինէոս Գ. Պապին (1145–1153): Այդ առթիւ դարձեալ սկսան վարդապետական եւ ծիսական տարբերութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ: Եւ Եւգինէոս Պապը պաշտօնապէս դիր մը ուղղեց Գրիգոր Կաթողիկոսին եւ հրաւիրեց զայն համակերպիլ Հռոմի Եկեղեցին դերիշխանութեան, բայց Գրիգոր Կաթողի-

կոս պատասխան չտուաւ այդ հրաւէր նամակին: Այս կերպով, առանց արդիւնքի մը յանգելու, վերջացաւ Հայոց եւ Լատինաց միջեւ սկիզբ առած յարաբերութեանց առաջին շրջանը:

Ներսէս Եպիսկոպոս Շնորհալի՝ Կաթողիկոսին եղբայրը, որ Թորոս եւ Օշին իշխանները հաշտեցնելու եւ երկուքին միջեւ բացուած թշնամական խրամատը դոցելու համար Լամբրոն դղեակը դացած էր, վերադարձին հանդիպեցաւ Մոպսուէստիա (Միսիս), յունական Ասիոյ կուսակալ Ալեքսիս իշխանին այցելութիւն մը տալու նպատակով (1165): Այդ առթիւ դարձեալ խօսք բացուեցաւ Յոյն եւ Հայ Եկեղեցիներու միաբանութեան մասին, եւ խնդիրը հիմնապէս լուսաբանութեան առարկայ եղաւ, որովհետեւ թէ՛ Եպիսկոպոսը եւ թէ Ալեքսիս իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին լի եւ խորունկ համոզիչ ունէին:

Ներսէս, Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութեան եւ ծէսին նկատմամբ ջատագովական դրութիւն մըն ալ պատրաստեց այնտեղ եւ յանձնեց իշխանին, որ սիրով ընդունեց եւ խոստացաւ անձամբ ներկայացնել զայն Մանուէլ Ա. Կոմնենոս կայսեր (1149–1180): Նոյն միջոցին Գրիգոր Գ. Հրաժարեցաւ Կաթողիկոսութենէ եւ եղբայրը՝ Ներսէսը գրաւ իր տեղը (1166, Ապրիլ): Սակայն երկու ամիսէն վախճանեցաւ Գրիգոր, այն առեն միայն Ներսէս պաշտօնի գլուխ անցաւ, վարելու համար Հայրապետական գործերը, եւ հրատարակեց իր հռչակաւոր ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆԸ, որ մինչեւ այսօր եկեղեցական խնդիրներու մասին գերագոյն հեղինակութիւն կը վայելէ մեր մէջ:

Ներսէսին Ալէքսիս իշխանին յանձնած դրութեան

պատասխանը, թէեւ Գրիգոր Գ.ին ուղղուած էր, Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167)։ Մանուէլ կայսրը Գրիգորին հրաժարիլը եւ վախճանիլը չէր լսած, որով կ'առաջարկէր, թէ միաբանական խնդիրներու մասին բանակցութիւնները չարունակելու համար Ներսէսը կ. Պոլիս ղրկէ, բայց այդ բանը գործադրել այլեւս կարելի չէր, ուստի Ներսէս իր պատասխանով կը հաղորդէր տեղէն չարժելուն անհնարութիւնը, եւ կը յայտնէր, որ կայսրը Թաթարներու դէմ պատերազմի պատճառով Ասիա անցած առեն, հաճի Կիլիկիա հանդիպիլ։ Նոյն միջոցին Հռոմէն ալ պատգամաւորներ եկած էին կ. Պոլիս, Յոյներու եւ Լատիններու միաբանութեանց վրայ բանակցելու համար։ Ներսէս կը խնդրէր միաժամանակ, որ անոնք ալ հետը բերէ, Ասորիներուն Պատրիարքն ալ արդէն Հռոմկլայ կը գտնուէր, այս կերպով հնար կ'ըլլար չորս Եկեղեցիներու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ համադումար մը կազմել, հաստատել միաբանութիւնը եւ վերջացնել այն բաժանումը՝ որ ետքը դարէ ի վեր քրիստոնեայ Եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր։ Կ'աւելցնէր նոյնպէս Ներսէս, եթէ կէտեր կան, որ Հայերը պիտի պարտաւորուին ուղղել Յոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, նոյնպէս փոխադարձաբար կէտեր ալ կան զորս Յոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ։

Այս առթիւ Ներսէս երկրորդ ջատագովական գրութիւն մըն ալ կը ղրկէր կայսեր, որով իբր կաթողիկոս կը հաստատէր, ինչ որ իբր եպիսկոպոս գրած էր 1165ին։

Մանուէլ Կոմնենոս չկրցաւ Ասիա անցնիլ Թեսալիոյ խռովութեանց հետեւանքով, բայց միաբանական խըն-

դէրը չլքելու համար երկու վարդապետները ճամբայ հանեց, Թէոբիանոս՝ ազգով յոյն եւ Յովհան Ութմանն՝ հայազգի (1170)։ Որպէսզի երթան Ներսէսի քով, բանակցին, վիճաբանին եւ զայն Յոյներու առաջարկութեանց բերեն. բայց այս փորձն ալ անցաւ անյաջող։

Վերջապէս, կայսր Մանուէլ եւ Կ. Պոլսոյ Յոյներու Պատրիարք Մ֊իքայէլ, երկու տարի ետքը նամակով մը կը յորդորէին Հայերը, որ նզովեն՝ Ա. «Մի բնութիւն» ըսողները (այսինքն՝ Հայերը պիտի նզովէին ինքզինքնին)։ Բ.— «Երկու բնութիւն» բացատրութիւնը ընդունիլ, 3.— Ս. Աստուածը առանց խաչեցարի երգել, 4.— Ս. Ծնունդը եւ Տնօրինական տօները եւ բոլոր սուրբերու տօները կատարել Յոյներուն հետ, 5.— Միւռոնը ձէթով պատրաստել, 6.— Ս. Հաղորդութեան նշխարը պատրաստել խմորով եւ հաղորդութեան բաժակին մէջ գինիին հետ ջուր խառնել, 7.— Բոլոր եկեղեցականները եւ ժողովուրդը պատարագի ատեն եկեղեցիին մէջ պահել, 8.— Դ., Ե., Զ., Է. ժողովները ընդունիլ եւ Նիկիոյ երկու ժողովները ճանչնալ, 9.— Հայ կաթողիկոսները հաստատուին Յոյներու կայսրէն։

Ահա ասո՛նք են մեր եւ յոյն եկեղեցիներու տարբերութիւնները։ Այսպէս կը հասկնային Յոյները՝ միաբանութիւն ըսուած բառին իմաստը. մինչդեռ Հայերը տարբեր կերպարանք մը կը հագցնէին այդ մոգական բառին։

Ինչպէս տեսանք, Յոյները կ'առաջարկէին այս 9 գլուխները ընդունիլ տալ Հայերուն։ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը այս նպատակով ընդհանուր ժողովի հրաւիրեց բոլոր վիճակային եպիսկոպոսները, բայց ժողովը չգումարուած ինք վախճանեցաւ 1173 Օգոստոս 16–

ին, եւ իրեն յաջորդեց եղբօրորդին՝ Գրիգոր Դ. Տղայ. սա Մանուէլի պատասխանեց 1175ին, թէ անհնար էր որ Հայերը կարող ըլլան առաջարկուած այդ ինը դլուխները ընդունիլ:

Մանուէլ կայսրը հանդիստ չկեցաւ. այս անդամ ալ առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովը եւ երկու բնութիւն քանաձեւը ընդունիլ (1177): Գրիգոր դարձեալ ժողով դումարեց, բայց արեւելեան եպիսկոպոսները եւ վարդապետները չուզեցին ժողովի դալ եւ նոյնիսկ խընդրոյ առարկայ ընել, Յոյներուն առաջարկած կէտերուն վրայ խօսիլ:

Գրիգոր Կաթողիկոսին եւ անոր հօրաքրոջորդւոյն Ներսէս Լամբրանացիի խնդրանքներով վերջապէս յաջողեցան դումարել Հռոմկլայի մէջ ժողով մը, որ առանց յունական առաջարկութիւններու ընդունելութիւն եւ կարեւորութիւն տալու, իր կողմէն նոր եւ միջասահմանի բացատրութիւններ կազմեց Յոյներուն առաջարկելու համար. բայց այս ժողովին մէջ պատրաստուած զբրութեան Կ. Պոլիս դրկուելէն առաջ՝ 1180ին՝ Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը մեռաւ, կայսրութեան մէջ խռովութիւններ սկսան, բանակցութիւնները խափանուեցան եւ միաբանական աշխատանքները Մանուէլի մահովը վերջ գտան: Իսահակ Անգեղոս կայսրը բոլորովին հակառնեայ ուղղութեան հետեւեցաւ, միաբանական բանակցութիւնները մէկ կողմ ձդեց եւ բռնական միջոցներով սկսաւ սպառնական հրամաններ արձակել (1185)՝ կայսրութեան մէջ դտնուող Հայերը քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպելով:

ԱՐԵՒՈՐԴԻՆԵՐ. — Շնորհալի Հայրապետի առեն խնդիր եղաւ Միջագետքի Արեւորդիները եկեղեցիին մէջ

ընդունելու: Արեւորդիք կը կոչուէին այն Հայերը, որոնք մինչեւ այդ ժամանակ արեւապաշտ էին եւ Ներսէս Շնորհալիի օրով քրիստոնէութեան դարձան:

Շնորհալիին մեծագոյն երախտիքը ծիսական բարեկարգութիւնն է: Մեր ներկայի ծիսական կարգերը՝ Շնորհալիին դրած վերջնական ձեւով մնացած են, որովհետեւ անկէ յետոյ կատարուած փոփոխութիւնները եւ կամ յաւելուածները էականը չեն այլայլեր:

Ժամերգութեան առաջին ձեւը Թարգմանիչներու կարգադրութիւնն է, որ Ս. Սահակէն սկսելով՝ Մանդակունիով կը վերջանայ. Օձնեցին ալ նոր կարգադրութիւններ ըրաւ. Յոսրով Անձեւացիին մեկնութիւնն ալ դրեթէ ամբողջական կարգ մըն է: Ասոնցմէ յետոյ կու գայ Շնորհալիինը. ան ժամագիրքն ու Շարականը ճոխացուց իր երգերով եւ չատ մը կարգադրութիւններ աւելցուց Տօնացոյցին մէջ:

Ս.յս շրջանին եկեղեցական մատենագիրներն են՝

1.— Ներսէս Շնորհալի, որ դրեց ատենախօսութիւններ, թուղթեր, վարդապետական դրուածքներ, խրատները, աղօթքներ, երգեր եւ չարականները: Ներսէս ծնած է 1102ին, 23 տարեկանին եպիսկոպոս եղած եւ վախճանած 1173ին:

Ներսէսի աշակերտակից Շնորհալիներն են՝

2.— Իգնատիոս, Ղուկասի մեկնիչ.
Սարգիս, Կաթողիկեայց Թուղթին մեկնիչ:
Բարսեղ, Մարկոսի մեկնիչ:

Ս.յս չորս Շնորհալիները Շուղուրի վանքին աշակերտներն են միեւնոյն շրջանին պատկանող:

3.— Ներսէս Լամբրոնացի, դրեց ատենաբանութիւն, որ խօսեցաւ Հռոմկլայի մէջ՝ չարականները, ա-

ղօթքները, պատարագի մեկնութիւն, եւայլն:

4.— Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս, գրեց Թուղթեր:

5.— Մխիթար Գօչ (էօսէ), երկասիրեց դատաստանագիրք մը, առակներ եւ աղօթքներ:

Շնորհալին ունի նաեւ քանի մը թուղթեր, որոնք են՝ «Առ ժպիրհ ոմն», երեք թուղթ, որոնցմով կը յանդիմանէ անծանօթ անձի մը յանդգնութիւնը, որ նախատալից թուղթեր գրած է Շնորհալիին՝ Յոյներու հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին:

«Գիր չրջաբերական ի կողմանս արեւելից ի կարս», որով նոյն քաղաքին վախճանեալ եպիսկոպոսին տեղ նոր առաջնորդ մը կը կարգէ, և իմաստուն խրատներ կուտայ քաղաքացիներուն՝ իրենց կենցաղավարութեան համար: «Բան մխիթարութեան առ վտանգեալսն մարմնով», որով կը մխիթարէ Եդեսիոյ այն բնակիչները, որոնք ուրականութեան ախտով վարակուած՝ կ'անարգուէին ու կը նախատուէին իրենց համաքաղաքացիներէն: «Յաղագս Արեւորդեացն դարձի». Սամոսատի եպիսկոպոսին գրած, որով կ'ուսուցանէ թէ, ի'նչպէս պէտք է աշակերտել նորադարձները, որոնք ազգով Հայ էին եւ հին ժամանակներէն հեթանոսութեան մէջ մընալով՝ արեւին եւ բարդի ծառին պաշտօն կը մատուցանէին (*):

(*) Պտմ. Հայոց, Պալասանեան, էջ 367–368:

ԺԸ.

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

(1153)

Նոյն ժամանակի կրօնական խնդիրներուն մէջ գործունեայ մասնակցութիւն ունեցած է հայկական դրականութեան փայլուն հանճարներէն մէկը՝ Ներսէս Լամբրոնացին՝ ծն. 1153ին, որ իր սքանչելի պերճախօսութեան համար «Տարսոնեան Փող» եւ «Երկրորդ Պօղոս Առաքեալ» կոչուեցաւ:

Իր գրական արդիւնքներուն մէջ նկատողութեան արժանի է նախ Հռոմկլայի ժողովին մէջ ըրած առեղնաբանութիւնը, որուն մէջ քրիստոնէական եղբայրասիրութեան ջատագով կը հանդիսանայ այնպիսի գերազանց պերճախօսութեամբ, որ օտար բանասէրներէն ոմանք հայ հռետորը Դեմոսթէնեսի ու Կեկերոնի հետ կը համեմատեն:

Յունական միութեան խնդիրը դեռ կը շարունակէր միտքերը յուզել, եւ ահա երեւան եկան պապական ներկայացուցիչները, առաջարկելով նախ քանի մը ծիսական փոփոխութիւններ, որոնց շուտով պիտի հետեւէր դաւանաբանական փոփոխութիւններու պահանջները (Հոգւոյն Սրբոյ բխման խնդիր): Արեւելեան վարդապետները (Զորագետացիք եւ Տիրակացիք) կասկածելով որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն ոմանք լատինական առաջարկութիւնները ընդունելու կուսակից են, եւ Ներսէս Լամբրոնացին այս կուսակցութեան պարագլուխ նըկատելով, ամբաստանեցին զայն Լեւոն Բ.ի առջեւ:

Լամբրոնացին իր հռչակաւոր Թուղթը գրեց Լեւոն

Բ.ի ուղղեալ, պաշտպանելով ինքզինքը, թէ ինք իբրեւ Աւետարանի աշակերտ, հաղորդակցութիւն ունի բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին հետ, բայց իբրեւ Հայ, անդրդուելի կը մնայ իր հայրերուն հաւատքին մէջ: Բացի այս գրուածներէն, Լամբրոնացին թողած է շատ մը մեկնողական գրուածներ եւ ճառեր:

1.— Նշանաւոր է Պատարագի իմաստալից Մեկնութիւնը, որուն մէջ կը ցոլայ հեղինակին հմտութիւնն ու լայն հայեացքը կրօնի վրայ:

2.— Մեկնութիւն Սաղմոսի:

3.— Մեկնութիւն Սողոմոնի Առակաց Գիրքին:

4.— Մեկնութիւն Ժողովողի եւ 12 փոքր մարգարէներու, որոնք Լամբրոնացիին երիտասարդութեան գործերն են:

Համբարձման և Հոգեգալստեան վրայ խօսած է ընտիր ճառեր: Անառակ Որդիին, Տնտեսին եւ Ս. Կոյսին փոխման մասին խօսած եւ գրած ճառերն ալ հեղինակին սրտին եւ գրչին լաւագոյն արտադրութիւններն են:

ԺԹ.

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայերը տեսան, որ Յոյներու հետ եղած բանակցութիւններէն օգուտ մը պիտի չկրնան տեսնել, սկսան Խաչակիրներու հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, քանի որ այդ շրջանին հետզհետէ սկսած էր զօրանալ Խաչակիրներու ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ եւ նոր փայլ մըն ալ կը ստանար ան Ֆրետերիկոս կայսեր ձեռամբ

այդ բանակներուն դլուխը անցնելուն պատճառով: Այս յանկարծական փոփոխութեան պատճառն էր քաղաքական եւ դինուորական պաշտպանութիւն ճարել, որ[illegible] պիտի կրնային զօրաւոր հովանաւորութեան ներքեւ, նոր հաստատուած հայկական իշխանապետութիւնը եւ թագաւորութիւնը զօրացնել եւ բարձրացնել: Այս կէտը մանաւանդ, Լեւոն Բ. իշխանին նպատակակէտն էր: Այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Գ. Տըղայ Կաթողիկոս եւ Տարսոնի եպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին, որոնք Լեւոնի աղդեցութեան տակ կը գտնըւէին:

Իսկ Հայաստանի ներքին գաւառներուն մէջ գտնըւող եպիսկոպոսները, որոնք ընդհանուր կերպով արեւելեան վարդապետներ անունով ճանչցուած էին, հակառակ էին այս քաղաքականութեան, որոնք բողոքի ձայներ բարձրացուցին Կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միութենական եւ լատինասէր ձգտումներուն դէմ:

Գրիգոր Գ. վախճանեցաւ առանց որոշ բան մը ընելու (1193): Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիրատ եւ Ներսէս Լամբրոնացի, երկուքն ալ կարծեցեալ լատինասէրներ, որով՝ հակակշիռները յաչս ժողովուրդին եւ արեւելեան վարդապետներուն: Այս պարագաները Լեւոն իշխան նկատի առնելով եւ արեւելեան վարդապետներուն համակրութիւնը չկորսնցնելու մտքով, երկուքն ալ ձգեց եւ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել տուաւ Գրիգոր Ե. Փարաւէժը, քսան երկու տարեկան երիտասարդ եպիսկոպոսը, որ նախորդ կաթողիկոսներուն ազգականն էր: Բայց անտեսուած թեկնածուներու նախանձին եւ անտեղի դրպարտութեան պատճառով՝ երիտասարդ

Կաթողիկոսը դահընկէց եղաւ և Կոպիտառի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ: Գրիգոր Քարավէժի մարմինը անչընշացած գտնուեցաւ բերդին ներքեւը, բայց կարելի չեղաւ ստուգել թէ՝ պատահական արկածի՞ թէ ոճրապարտ արարքի մը հետեւանքն էր այդ անսպասելի մահը (1194):

Ուրիշ պատմագիր մը սա կարճ խօսքերով կ'արտայայտուի Գրիգոր Ե.ի մահուան պարագային մասին: Գրիգոր Ե. ամբաստանուելով՝ արդելանոց կը դրուի եւ փախչելու ատեն կ'իյնայ եւ կը ջախջախուի, որով կը կոչուի Քարավէժ, անշուշտ յետ մահու: Ինչո՞ւ Լեւոն իշխան համակարծիք էր միութեան իրականացումին: — Պարզ այն պատճառով, որ Պապը հաստատէր արեւելեան եւ արեւմտեան կայսրերուն Լեւոնի չնորհած թագաւորական թագը (1197), եւ ասոր համար բանակցութիւնները երկու տարի տեւած եւ կրօնական միութեան մասին որոշուելիք կէտերը եւ դործածուելիք բանաձեւերը անվերջանալի վէճերու դուռ բացած էին: Պապին նուիրակը իր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ եւ անդրդուելի պահանջներ դրաւ որ, հայ եպիսկոպոսները որոշ կերպով մերժեցին անոնց հաւանիլ եւ ստորագրել: Լեւոնին համար կարեւոր էր իր ստանալիք թագաւորական թագը, որով ինք անձամբ կը փութար Պապին նուիրակին առաջարկութիւնները ստորագրել. բայց նուիրակը կը փափաքէր հայ եպիսկոպոսները հնազանդութեան բերել եւ խոնարհեցնել իր առջեւը, եւ հաւանութիւնը ստանալ հայ եկեղեցականութեան: Վերջ ի վերջոյ Լեւոն կրցաւ համոզել պապական նուիրակը, փոխանակ աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներու ստորագրութեան, գոհանալ տասներկու եպիսկոպոսներու

ստորագրութեամբ՝ կաթողիկոսին եւ թագաւորին հետ (1198)։ Այս կերպով թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ (1199 Յունուար 6)։ Պապական նուիրակը արքայական թագը դրաւ Լեւոնին գլուխը եւ թագաւորական օծումը կատարեց Գրիգոր Ջ. Ապիրատ կաթողիկոսը։ Քանի մը տարի վերջ կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան հասակին մէջ։ Լեւոն որ թագը ստանալու համար սկիզբները այնքան պաշտպանած էր Լատիններուն պահանջը, թագադրութենէն վերջ երբեք կարեւորութիւն չտուաւ այդ պայմաններուն, որոնք իբրեւ մխուրթեան հիմնակէտ հաստատուած էին երկուստեք։

Մեծաբարոյ Յովհաննէս Ջ. կաթողիկոսին օրով (1203–1221), Լեւոն մինչեւ իսկ համարձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանգները մերժել, եւ նոյն իսկ լատին կրօնաւորներն ալ արտաքսել Կիլիկիայէն։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ, որ օտարներու հանդէպ չատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198ի մխուրթենական պայմաններուն։ Այս շրջանին մէջ Կիլիկեցիներուն դիջողական ընթացքը Լատիններուն, պատճառ եղաւ քանի մը հակաթոռ կաթողիկոսներու երեւան գալուն, որոնք Յովհաննէս կաթողիկոսին գործը դժուարացուցին։ Սակայն, Բարսեղ Անեցիի, Անանիա Սեբաստացիի եւ Դաւիթ Կաղնեցիի հետզհետէ վախճանումը (1206) վերջ դրաւ հակաթոռութեան։ Արեւելեան վարդապետներն ալ դիջան ընդունելու Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը Ջաքարէ Օրբելեանի չնորհիւ, որ Վրաց թագաւորին ներկայացուցիչն էր հայկական գաւառներուն մէջ։ Այս կերպով կացութիւնը կանոնաւորուեցաւ եւ Յովհաննէս Ջ. Մեծաբարոյ կրցաւ խաղաղութեամբ կնքել իր կեանքը 1221ին։

ԺԹ. դարուն կաթողիկոսներն են Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1221–1267), Յակոբ Ա. Կլայեցի Գիտնական (1267–1286), Կոստանդին Բ. Կառուկեցի Պրօնազործ (1286–1289), Ստեփաննոս Գ. Հռոմկլայեցի (1290–1293), Գրիգոր Է. Անաւարզեցի Տուրքերիցանց (1293–1307):

Հակաթոռ կաթողիկոսներու մահուընէն վերջ, Կոստանդին Ա.ի օրով, Հոգւոյն Սրբոյ Բղխման խնդիրը, որ լատին եւ յոյն եկեղեցիներու մէջ յուզուած էր, պապերու կողմէ կը պահանջուի, որ Հայերն ալ ընդունին «յորդւոյ» յաւելուածը. սակայն Հայերը անփոփոխ կը պահեն իրենց դաւանութիւնը, մինչ ի հօրէ խոստովանելով Հոգւոյն Սրբոյ Բղխումը:

Գրիգոր Անաւարզեցի կը նկրտի փոփոխութիւններ մտցնել ծիսակատարութեանց մէջ, բայց ոչ միայն կը յանդիմանուի Հայոց եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու դրած նամակներով, այլ եւ իրրեւ հռովմայասէր ու աւհաւատարիմ Հայրենի օրէնքներու:

Անաւարզեցի Գրիգոր Է.ի օրով կաթողիկոսութիւնը Հռոմկլայէն Սիս կը փոխադրուի: Լատին կրօնաւորներ, որոնց մուտքը արգիլուած էր Կիլիկիա, դարձեալ սկսան մտնել հոն, մինչեւ իսկ Տոմինիկեանները պաշտօնապէս վանք մը հաստատեցին Սիսի մէջ, 1237ին: Հայ վաճառականներ, որոնք ցրուած էին Իտալիա, ունէին հիւրանոց մը Վենետիկի մէջ (1253), վանք մը՝ Ռեմինի մէջ (1254), եկեղեցի մը՝ Անդոնա (1262), հիւրանոց մը եւ եկեղեցի մը՝ Հռոմի մէջ եւ այլ տեղեր: Այս կերպով սկսան զարգանալ յարաբերութիւնները Հռոմի Պապին հետ: Այդ յարաբերութեանց նպատակը տարբեր էր Լատինին համար, եւ տարբեր էր նաեւ

Հայուն համար: Հայերը արտաքին օգուտ կը սպասէին, մինչ Լատիններըը, այդ պատրուակին տակ, կրօնական ծաւալման կը տենչային. մինչեւ իսկ Անտիոքի Լատին Պատրիարքութիւնը կ'ուզէր իշխանութիւն բանեցնել հայ Կաթողիկոսներուն վրայ: Այդ միջոցին է որ կը գրուի, իբր թէ, Դաշանց Թուղթ (?) կոչուած գիրքը: Պապերը միշտ հետամուտ եղան հայ եկեղեցական դրութերուն եւ դաւանութեան միջամտել, ինչպէս ըրած էր Իննովկենտիոս Դ.: Բայց Հայերը արտաքին համակերպութեան դռները փակած էին Պապերու առաջ:

1248 թուականին Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի ժողով դումարած էր Սիսի մէջ եւ այդ ժողովին մէջ հաստատուած էր 25 բարեկարգական կանոններ, որոնք Արեւելքցի Վարդան վարդապետի ձեռքով ղրկուեցան Արեւելեան վարդապետներուն: Ժդ. դարուն, Կոստանդին Գ.ի օրով, նորէն կը կրկնուին Անաւարզեցիին ծիսական փոփոխութիւնները:

ԱՑՂ ՇՐՋԱՆԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ.

— Կիրակոս Գանձակեցի գրեց տարեգրութիւն մը: Վարդան Բարձրբերդցի՝ տարեգիրք եւ չարաչանները: Վահրամ վարդապետ՝ տաղաչափեալ տարեգիրք մը: Յովհաննէս վարդապետ Պլուզ (կարճահասակ) Երզնկացի՝ ներբողներ; չարականները՝ Ջրօրհնէքի երգեր եւ լրացուց Շնորհալիին Մաթէոսի մեկնութիւնը, Յովհաննէս վարդապետ Ոսկնակեր Արճեշեցի՝ պատարագի մեկնութիւնը:

* * *

Լատին Եկեղեցիի վանական կազմին փոփոխութիւնը

Վանականութեան նպատակն էր կրթութիւն տարածել եւ ապաստանարան ըլլալ որբերուն եւ այրիներուն. վանքերը ունէին ահագին կալուածներ. վանահայրերը եպիսկոպոսներուն հաւասար իշխանութիւն ունէին. վանականութիւնը ԺԳ. դարուն չատ զօրացած էր եւ մեծ ազդեցութիւն ունէր ամէն խնդիրներու մէջ, բայց իրենց հաստատութիւնը եւ պատիւը չարաչար կը զրծածէին. վանքերու ճոխութիւնը հրապուրեց այնպիսի մարդիկ, որոնք այդ գործին անյարմար էին. կանոնները ոտնակոխ եղան, որով հարկ եղաւ այդ անկարգութեանց առաջքն առնել:

Արեւմտեան վանական կարգերու գլխաւորներն են.

1. Ասպնջականաց Կարգ = Ս. Յովհաննու Ասպետութիւն, *որուն նպատակն էր հսկել աղքատներու եւ ուխտաւորներու վրայ, պաշտպանել այրիներն ու որբերը: Ասոնք նախապէս բնակեցան Ս. Երկիրը եւ յետոյ Կիպրոս եւ Հռոդոս* (1310–1522):

2. Տաճարականաց Կարգ, *Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին պաշտպանութեանը համար:*

3. Փրանկիսկեանց (Ֆրանչիսկեան) Կարգ, *որ 1223ին հաստատուեցաւ պապութիւնը քարոզելու համար. հիմնադիրն էր Փրանկիսկոս, որուն աշակերտուհին էր Գլարա կոյսը. ասոնք ալ հիմնեց Գլարեան Կուսանաց Կարգը:*

4. Տոմինիկեաններու Կարգ, *ոչ – պապականներու դէմ մաքառելու համար, այս կարգը հիմնեց* հաւատաքննութեան *ատեանը, որուն զոհուեցան բազմաթիւ ան-*

մեղ անձեր: Տոմինիկեանք Ֆրանսայի մէջ կը կոչուէին ժագոպէն: Հաւատաքննութիւնը Հռովմէական Եկեղեցիին վրայ ծանրացած ամբաստանութիւններէն մէկն է: Հաւատաքննութիւնը ստեղծուեցաւ եւ սաստիկ կերպով գործադրուեցաւ Սպանիոյ մէջ եւ Սպանիոյ գլխաւոր հաւատաքննիչները սրբոց կարգը դասուած են:

5· Կարմեղեանց կարգ, հիմնուած 1152ին Կարմեղոս լերան վրայ· յետոյ Եւրոպա փոխադրուած:

6· Օգոստինեանց կարգ, որ նշանաւոր եղաւ ԺԶ· դարուն:

ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՆԵՐՈՂՈՒԹԻՒՆ· — Լատին Եկեղեցին, որ Ս· Գիրքի ընթերցումը արգիլած էր ժողովուրդին, հաստատեց նոր կանոններ ու պաշտամունքներ, նաեւ 1215ին Լատերանի Դ· ժողովին մէջ Գոյափոխութեան վարդապետութիւնը:

Վոնեփակոս Ը· Պապը այս չրջանին հաստատեց յոբելեանը, ուղելով նորոգել նախնի Հռոմի հարիւրամեայ տօները, լիակատար ներողութիւն խոստացաւ չընորհել անոնց՝ որ իրենց մեղքերուն վրայ ղջալով՝ կը փութան այցելել Հռոմի Ս· Առաքելոց Եկեղեցին այս յոբելեան տարւոյն մէջ: Անթիւ բազմութիւններ դիմեցին Հռոմ, այսպիսի չնորհ մը ընդունելու համար:

Յետոյ նկատողութեան առնուելով կեանքի կարճութիւնը ու հռովմէական ժողովուրդի հոգիներուն օգուտը (?), յոբելեանական տօնախմբութիւնը վերածուեցաւ յիսնամեակի, երեսնամեակի եւ յետոյ 1470ին քսանըհինգամեակի, որ կը տեւէ մինչեւ մեր օրերը:

Ըսինք թէ Գրիգոր Է· Անաւարզեցին լատինամէտ ուղղութեան հետեւող եռանդուն գործիչն էր· ան երբ կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ, սկսաւ ճչդել

փոփոխելիք այն կէտերը, զորս կ'ուզէր գործադրութեան դնել Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Հազիւ թէ գործադրութեան սկիսի դրուէր՝ ներքին նոր խռովութիւններ այդ ձեռնարկը խափանեցին: Երբ այս խռովութիւնները դադրեցան եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէսզի իր մտադրած փոփոխութիւնները գործադրել տայ. բայց ժողովը չգումարուած ինք մեռաւ 1307ին:

Հետեւեմ Բ. Թաղաւորը, որ լատինամիտ մէկն էր, կաթողիկոսութեան բարձրացուց Կոստանդին Գ. Կեսարացին, իրեն համամիտ մը. ան Սիսի ժողովին հաստատել տուաւ այդ փոփոխութիւնները, որ իր նախորդը ծրագրած էր, եւ ընդունիլ տուած ժողովէն:

Այս ժողովէն յետոյ մինչեւ կաթողիկոսական աթոռին Սիսէն Էջմիածին փոխադրուիլը, 1441ին, չարունակ լատինամէտ ուղղութիւն մը կը դիտուի Կիլիկիոյ մէջ, միութենական ձգտումները կը զօրանան: Կռիկոսեան դերդաստանին կը յաջորդեն լատինասէր Թաղաւորներ եւ ասոնց ալ կը յաջորդեն Լուսինեան լատինադէմ եւ հռոմէադաւան Թաղաւորները, մինչ երկիրը ներքին եւ արտաքին տագնապներուն հետեւանքով օր ըստ օրէ քայքայման եղրը կը հասնի եւ խռովարարներու ձեռքը խաղալիք կը դառնայ: Հայ եւ լատին սիրաբանութիւնը Թաթարներու եւ Թուրքերու անվստահութիւնը կը դրդռէ եւ չարունակ կը սաստկանայ:

Իսկ Հայերը՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ Պետութիւններուն վրայ դրած իրենց յոյսը, անոնցմէ կը սպասէին փրկութիւնը: Մինչդեռ Եւրոպա, տկարացած ու յոգնած, Ասիոյ մէջ կը կորսնցնէր իր ոտքի տակի հո-

ղը եւ հետեւաբար ազդեցութիւնը (*):

Այս կացութեան մէջ եթէ կրօնական միութիւնը յաջողէր իսկ, Եւրոպան այլեւս բան մը ընելու անկարող վիճակի մէջ կը գտնուէր: Լուսինեան գերդաստանի հռոմէադաւան թագաւորները, որոնց վերջինն է Լեւոն Ե. Լուսինեան, աւելի կը չահագրգռուէին կաթոլիկութեան տարածումով Հայերուն մէջ, քան երկրին պաշտպանութեան կենսական խնդրով: Այս պայմաններու տակ Հայ Եկեղեցին չկորսնցուց իր ուղղութիւնը եւ երբեք ալ չհամակերպեցաւ կաթոլիկ սկզբունքներուն, որով Հայ Եկեղեցին անեղծ ու անփոփոխ պահեց իր ինքնուրոյն վարչաձեւը եւ դաւանութիւնը: Տասնըհինգ կաթողիկոսներ նստան Սիսի մէջ, Գրիգոր Է. Անաւարզեցիէ մինչեւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, մէկուկէս դարու տեւողութեան ընթացքին (1294–1441):

Ի.

ԼԵՒՈՆ Ե.Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(1374)

Երբ կը խօսինք Լուսինեան գերդաստանին՝ լատին եւ հռոմէադաւան թագաւորներուն գործած հակահայ քաղաքականութեան վրայ, հարկ կը սեպենք, Կիլիկիոյ վերջին լատին–կաթոլիկ թագաւորին՝ Լեւոն Ե. Լուսինեանի կեանքին մասին կարգ մը լրացուցիչ տեղեկութիւններ տալէ յետոյ չարունակել մեր պատմութեան ընթացքը:

Հայերը մեծ սխալ մը գործեցին եւ բնական կեր–

(*) Խաչակրութեան տկարանալովը եւ բոլորովին ֆաշուելովը Ս. Երկրէն, դէպի Եւրոպա:

պով պէտք էին կրել անոր տխուր հետեւանքները: Այդ սխալն էր՝ օտարներու վրայ յոյս դնելով՝ «քրիստոնեայ» Արեւմուտքի հետ անդադար եւ անօգուտ թըղթակցութիւններ ընել, եւ անտեսել անմիջական «անհաւատ» դրացիներու բարեկամութիւնը, որ Հեթում մշակած էր:

Ուստի չատ բնական էր, որ զօրաւոր թշնամիները հաշտ աչքով չդիտէին այս սիրաբանութիւնը եւ նախանձէին: Այս նախանձը օրին մէկը պիտի մղէր զերբենք յարձակելու մեր աննման կիլիկեան աշխարհին վրայ, զայն արիւնալի տեսարաններու թատր ընելու համար: Այս անհեռատեսութեան հետեւանքով էր, որ մեր հայկական զահին վրայ բերին նստեցուցին աղդով եւ մինչեւ ուղն ու ծուծը լատին դաւանութեամբ կուրացած մոլեռանդ թագաւոր մը: Ցաւալի է ըսել, թէ Լուսինեան թագաւորները իրենց պաշտօնին եւ իրենց խնամքին յանձնուած երկրին պաշտպանութեանը ծառայելէ աւելի՝ լծուեցան կաթոլիկութեան վրովիականտին: Լեւոն Ե., անշուշտ, բացառութիւն մը պիտի չկազմէր:

Երբ Հայերը կը խնդրէին Լեւոնէն, որ բարեհաճի մեր Պօղոս կաթողիկոսին ձեռքովը թագաւոր պսակուիլ, կը պատասխանէ. «Մենք հնազանդ եմք եկեղեցւոյն Հռովմայ եւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտի ձեզ եւս ունել» (Դարտէլ):

(Մենք Հռովմի Եկեղեցիին կը հնազանդինք եւ ունինք կաթողիկէ (իմա՛ կաթոլիկ) հաւատքը. պէտք է որ դուք ալ հետեւիք մեզի:)

Դիւրին էր այս չկշռուած եւ չմտածուած խօսքերուն հետեւանքը դուշակել այն օրէն իսկ, առանց սպասելու դառն վախճանին:

Լեւոն ալ ուզեց Հեթում Ա.ի օրինակին հետեւիլ: Իմանալով որ չորս խնամակալները իրմէ առաջ նոյն քաղաքականութեան հետեւած էին, այսինքն բարեկամ մնալ ղրացի ազգերու հետ, սակայն այս քաղաքականութիւնը բռնի էր եւ ստիպողական, հեռատեսութիւն չունեցաւ Լեւոն: Տավուտ եւ Ապու–Պէքիր 11·000ական զօրքերով բռնած էին Սիսի ճամբան, կը սպասէին սովամահ ընել ժողովուրդը, մինչ Հայերու կողմէ իրենց վճարուած դրամի փոխարէն ապատ կը ձդէին պարէնի եւ ուտեստեղէնի մուտքը Սիսէն ներս: Լեւոն ալ փորձեց իր նախորդներուն օրինակին հետեւիլ, սակայն այլեւս շատ ուշ էր դաշնակցիլ անոնց հետ:

Մէկ կողմէն Լեւոնի հակառակորդները համոզեցին Տավուտ պէկը, թէ Լեւոն կեղծ է եւ մտադիր է յարձակելու, իսկ միւս կողմէ՝ Լեւոնը լարեցին Տավուտի դէմ: Այս պայմաններու ազդեցութեան տակ պատերազմը սկսաւ. քաղաքին բնակիչները ղրկուեցան ուտելիքէ, եւ սկսան դիշերային յարձակումներով ուտեստեղէն կրել պաշարման զօտիէն դուրս տեղերէ: Այս վիճակը տեւեց երեք ամիս. զօրաւոր միջամտութիւններով եւ բարեխօսութիւններով հազիւ յաջողցուցին Հայերը Տավուտին սիրտը չինել՝ որ ետ քաշուեցաւ, հրաման ընելով որ Հայերը ապատ կերպով փոխադրեն երկրին ուտեստեղէնը, որոշ տուրքի մը փոխարէն:

Այս հաշտութիւնը հակառակորդ նախարարներուն գործին չեկաւ, որովհետեւ կրօնական մոլեռանդութիւնը այն աստիճան կուրցուցած էր Հայերու ազգային ղեկավարները, որ կծու կաթոլիկ թագաւորի մը իշխանութենէն ազատուելու համար, նախապատիւ համարեցին մտնել Եգիպտոսի սուլթանին գերիշխանութեան

տակ, զաղտնի նամակներով խորհուրդ տուին Սուլթանին սիրելի հաւատափոխ Աչոտ իշխանին, որ Կոստանդին Դ-ի աներձադն էր, եւ որ թագաւոր քեռայրին սպանութենէն վերջ՝ փախած հաստատուած էր Եգիպտոս, ուրանալով նաեւ իր հաւատքը, որպէսզի եգիպտական զօրքերով զայ եւ զրաւէ Կիլիկիան, ու թագաւոր ըլլայ: Հայաստանի բանտը դրուած էր նժարի մէջ: Եգիպտոսի սուլթան Մէլիք-էլ-էշրէֆ Զէյնէտտին Ապուլ-Մէալի-Շապան Իսլնի Հիւսէյին (1363-1377)՝ ուրացող Աչոտի խորհուրդով՝ իր մօտ կանչեց Տաւուտ պէկին գինակից Ապու-Պէքիրը եւ հրամայեց երթալ գրաւել Սիսը:

1375 Յունուար 5ին, Ապու-Պէքիր 15·000 զօրքերով Սիսի առջեւ բանակած կը սպասէր դիշերուան մըթնարուն. երբ դիշերը վրայ հասաւ, սկսաւ զօրաւոր յարձակումներ գործել, քանդել, աւերել քաղաքին տկար մասերը եւ դերել, կոտորել անմեղ բնակչութիւնը:

Ազգայնականները տեսնելով Ապու-Պէքիրին գալը, Լեւոնէն գաղտնի ժողով գումարեցին Կաթողիկոսին քովը եւ ներկաներու սորագրութեամբ թուղթ մը պատրաստելով՝ ղրկեցին Հալէպի կուսակալ Մէրտինցի Մէյֆէտտին Ըզզը-Թիմուր-էլ-Նասրի ամիրային, որպէսզի յանուն Սուլթանին զայ եւ զրաւէ քաղաքը: Ամիրան՝ հայ երեւելիներուն խնդիրքը հաղորդեց Սուլթանին եւ հրահանգ ստացաւ երթալ գրաւել Սիսը: Փետրուար 24ին, ամիրան՝ 15·000 զօրքով եկաւ մօտացաւ Ապու-Պէքիրի բանակին: Պատմութիւնը, սակայն, կը հերքէ Կաթողիկոսին վերագրուած զրպարտութիւնը եւ կը նկատէ զայն Դարտէլ անուն լատին եպիսկոպոսին կողմէ յերիւրուած խոչոր սուտ մը: Դարտէլ՝ Լե-

ւոն Ե-ի տաներէց եպիսկոպոսն էր, որ Սիսի Մայրավանքին մէջ հայ կաթողիկոսէն առաջ լատին ծէսով օծեց թագաւորը եւ յետոյ ալ՝ Հայոց կաթողիկոսը:

Լեւոն դիմադրելու կացութեան մէջ չէր այլեւս, իր վիրաւոր վիճակը (ծնօտէն վիրաւորուած էր կռուի պահուն), քնատուութիւնը, անօթութիւնը եւ երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ապստամբներուն բռնած աննեղելի ընթացքը, Եւրոպայէն սպասուած օգնութեան չգալը — որ լոկ չոր ու ցամաք խոստումներէ կը բաղկանար — յուսահատութեան մէջ ձգեցին զինքը եւ թշնամիին յանձնուելու որոշումը տուաւ:

Հալէպի կուսակալը՝ պատգամաւորներու միջոցով լուր տուած էր արդէն, թէ՝ եթէ Լեւոն անձնատուր ըլլայ՝ պատրաստ է ապահովութեան թուղթ մը տալ իրեն, որպէսզի ազատ կերպով դուրս ելլէ աշտարակէն իրեններուվը միասին եւ երթայ ուր որ ուզէ:

Լեւոնին ուզածն ալ այս էր արդէն:

1375 Ապրիլ 16ին, Հայոց վերջին թագաւորը՝ ամիրային ապահովութեան գիրը դրպանը դրած՝ ներկայացաւ Ըչըզ-Թիմուրին, որ մեծ պատիւներով եւ սիրով ընդունեց գինքը:

Այսպէս վերջացաւ Հայկական Զորրորդ Հարստութեան վերջին յոյսն ու ապաւէնը, չատ կարճատեւ եւ վոթորկալի իշխանութենէ վերջ, լքուած ամէն կողմէ, մոռցուած ապերախտ Եւրոպայէ, սուգի եւ թշուառութեան մատնելով մեր սիրուն Կիլիկեան աշխարհը:

Լեւոն 11 ամիս թագաւորեց եւ ունեցաւ անխռովութենակ վախճան մը, իր վրայ հրաւիրելով ազգին արդար ցասումը: Այս մասին հայ ժամանակագիրներու խօսքերը ահաւասիկ. —

«Ցետ Կոստանդեայ որ հուսկ յետին,
Լեւոն արքայ ողորմելին,
Տիրեալ ամիսս տասն եւ մին,
Կորոյս զթագն ընդ աթոռին,
Քանզի սուլթանն Եգիպտոսին,
Եկեալ գերեաց զամենեսին,
Զպարոնն եւ զիւրսն ի միասին,
Եւ զթագուհին մօրու նորին: (*)

(*Մարտիրոս Ղրիմեցի*)

Ազգային պաշտպանութեան եւ զարգացման տեսակէտէն կարեւոր աղդակ մըն է պատմութիւնը: Եթէ անվիճելի է, որ այսօրը կամուրջ մըն է երէկուան եւ վաղուան միջեւ, եւ որ ապագան անցեալի շարունակութիւնն է, ճշմարիտ է նոյնպէս, որ ապագայի չէնքին լաւագոյնս կառուցման համար, ամէնէն առաջ հարկաւոր է ճանաչումը անցեալի:

Պատմութիւնը լաւագոյն դպրոցն է, որ իմաստութեան դասեր կ'աւանդէ: Սոսկական անհատ թէ ժողովուրդ, աղդ թէ դասակարդ, պետութիւն թէ մասնաւոր կազմակերպութիւն, ընկերային իւրաքանչիւր կեանդի մարմին, պարտաւոր է դիտնալ անցեալ կեանքի հանդամանքները, որպէսզի կարողանայ առողջ եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել իր ներկան եւ ապագան:

Անցեալի փորձը պատմութեան միջոցով կը փոխադրուի նոր սերունդներուն: Ապրուած փորձէն օգտուիլ, անցեալի լոյսով լուսաւորել դալիքը, անցեալի

---

*). Սղագրուած *Լեւոն Ե. Լուսինեան* գիրքէն: Կ. Բասմաջեան, Փարիզ:

մէջտեղով ծառայել ապագային: — Այս է պատմութեան նպատակը: Կամ մեր մեծ երգիծաբան Յակոբ Պարոնեանի խօսքով՝ «Պատմութիւնը՝ ետիդ նայիլ, առջեւդ տեսնել»: Աւելի եւս վճռական կերպով կրնանք ըսել՝ կ'ապրին այն ժողովուրդները, որոնք անցեալի հպարտութիւնն ունին, ներկային պինդ փարած են իրենց ստեղծագործութիւններով եւ իտէալներով, եւ որոնք իրաւամբ, վստահաբար կը նային ապագային:

ԻԱ.

ԽԱՉԱԿՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

(1095)

Խաչակրութիւնը իր ստեղծագործութիւնը կը պարտի Պետրոս անուն անապատականի մը: Պետրոս անցած է կեանքի ամէն տեսակ պայմաններէն. եղած է դպրութեան մէջ եւ կրթուած զինուորական կեանքի մէջ. ամուսնացած եւ յետոյ ձգելով իր ընտանիքը, քահանայական կարգ ընդունած. մէկ խօսքով՝ արկածախնդիր, յեղյեղուկ մտքի տէր, մոլեռանդ մէկն էր: Մարմնապէս գձուձ, խստակեաց եւ աւտոհիմիկ մարդ մը. ան էր որ խաչակիր բանակները առաջին անգամ չարժման մէջ պիտի դնէր:

Սակայն, չենք դիտեր, թէ այս Պետրոսը ո՞վ էր. ո՞ւր տեղացի էր. չատ հաւանական է, որ ան Եգիպտացի ըլլայ եւ անապատականի կեանք վարող: Պետրոս կու գայ Երուսաղէմ, կը տեսնէ Ս. տեղերը եւ սիրտը կը ճմլուի, թէ ինչո՞ւ համար Ս. վայրերը իսլամներուն

իշխանութեան տակ մնայ, փոխանակ քրիստոնեաներու:

Պետրոս կ'այցելէ Սիմէոն Պատրիարքին, բայց պատմագիրը չ'ըսեր, թէ ո՞ր Սիմէոն Պատրիարքն է, քանի որ նոյն շրջանին կը տեսնենք երկու Սիմէոնները, մէկը՝ Հայ (անյայտ աթոռակալներու շարքէն, 1090 – 1109), իսկ միւսը՝ Յոյն, դարձեալ Սիմէոն Բ. անունով (1084–1106):

Սիմէոն Պատրիարք որքան տարիքով, նոյնքան ալ տառապանքի ծանրութեան տակ ալեւորած անճնաւորութիւն մըն էր, կը բանայ անոր սիրտը, երկուքն ալ քրիստոնեաներուն կրած չարիքներուն յիշատակով կը փղձկին եւ կու լան: Անապատականը Պատրիարքին կը հարցնէ, թէ արդեօք այդքան աղէտները վերջ պիտի չունենա՞ն:

— «Ո՛վ դու մեծահաւատ քրիստոնեայ, — կը պատասխանէ Պատրիարքը, — չե՞ս տեսներ, թէ ի՛նչպէս մեր անօրէնութիւնները գոցած են Տիրոջ ողորմութեան բոլոր դռները. Ասիա՝ մահմետականներուն իշխանութեան տակ կը հեծէ, ու Արեւելքի բոլոր ազգերը անոնց ծառայութեան լուծը կը կրեն. աչխարհի թագաւորներէն ո՛չ մէկը կրնայ մեզ օգնել...»:

Պետրոս՝ Պատրիարքին խօսքերը ընդմիջելով՝ կ'ըսէ.

— «Ժամանակը պիտի գայ, եւ արդէն իսկ եկած է, որ արեւմտեան բանակները Ս. Քաղաքիս օգնութեան պիտի վազեն»:

Այս խօսքերուն վրայ, երկուքին սիրտերը քաղցր ակնկալութիւններով կը լեցուին, իրարու կը փարին եւ ուրախութեան արցունքներ կը թափեն: Այս առիթով, Սիմէոն՝ Եւրոպայի վեհապետներուն եւ Հռոմի Պապին աղերսանաց թուղթեր կը գրէ, զոր Պետրոս հետը ա-

ռած կը հեռանայ Սուրբ տեղերէն, կամ աւելի ճիշդ՝ զանոնք սրտին մէջ ամփոփելով՝ հետը Աբեմոուտք կը տանի: Հոն՝ Ուրբանոս Բ.ի ոտքը կ'իյնայ եւ Երուսաղէմի ղէմացիներուն կրած վիշտերն ու տառապանքները նկարագրելով՝ անոնց փրկութեան համար իր յղացած խորհուրդը կը պարզէ:

Պետրոսի այս առաջարկութեան վրայ, Պապին սիրտը կ'եռայ. կը դովէ զայն, ու Երուսաղէմի վերահաս փրկութեան աւետիսը ամենուրեք տանելու գործը անոր կը յանձնէ: (Միչ. Գիրք Ա.):

Պետրոս՝ ջորիի մը վրայ հեծած, բոկոտն, դլխաբաց, խաչ ի ձեռին, մէջքէն չուան մը կապած, երկար կնդուղ մը ուսերէն վար ու անապատականներու խոշոր պարեգօտը հագած՝ կը կտրէ ամբողջ Իտալիան, ու Ալպեան լեռներէն անցնելով՝ Գաղղիան ու Եւրոպայի մեծ մասը կը շրջի, եւ իր սիրտը տոչորող նախանձախնդրութեան կրակը կը փոխանցէ ամենուն: Ան՝ բազմամարդ ժողովներու մէջ կը մտնէ, եկեղեցիներու բեմերը կ'ելլէ եւ ամենուն առջեւ կը պարզէ Ս. Տեղեաց «պղծութիւն»ը եւ Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն թափած արիւնը, Աստուծոյ դթութիւնը կը հայցէ, սուրբերը իր խօսքերուն վկայ կը կանչէ, ձայն կու տայ Սիոնին, Գոդոթային ու Զիթենեաց Լերան, եւ կարճես անոնցմէ պատասխան կը հասնի իր հեծութեան ու հառաչանքին: Եթէ այս միջոցով չյաջողէր ունկնդիրներուն խստասրտութիւնը մեղմել, այն ատեն ձեռքին խաչափայտը ցոյց կու տար, իր կուրծքը կը ծեծէր, ու աչքերէն արցունքի գետեր կը հոսեցնէր (տեսակ մը զառանցանքի եւ երեւակայութեան մէջ ինկած):

Պետրոսի քարոզութեանց արձագանգները կը հաս-

նին իշխանական պալատներէն ներս, որոնք տեսակ մը վրէժի զգացումով լեցուած՝ կ'որոշեն հանիլ Երուսաղէմի քրիստոնեաներուն վերկուբեան գործին:

Հռոմի Ուրբանոս Պապը Գաղղիոյ Քլէրմոն քաղաքին մէջ 1095 Նոյեմբերին ժողով մը կը գումարէ, ուր ամէն կողմէ կը հաւաքին անուանի մարդիկ եւ դեսպաններ, նշանաւոր վարդապետներ ու եկեղեցիներու առաջնորդներ: Քաղաքը եւ շրջակայ դիւղերը ա՛յնչափ բազմութեան չբաւելով՝ բացօթեայ վրաններ ալ կը կանգնեն: Ժողովին մէջ, առաջին անգամ Պետրոս խօսք կ'առնէ եւ կը նկարագրէ Ս. Տեղեաց բնակչութեան կրած անարգանքներն ու հալածանքները, գերութիւնը եւ լծկան կենդանիներու պէս երկիր հերկելը:

Պետրոսէն յետոյ Ուրբանոս խօսք կ'առնէ ու կ'ըսէ.

— « Լսեցիք արեւելեան Քրիստոնեաներու նուիրակին խօսքերը: Անիկա պարզեց Երուսաղէմէն եւ Աստուծոյ ժողովուրդին ողբալի վիճակը. խօսեցաւ թէ ի՛նչպէս թագաւորներու թագաւորին քաղաքը, որ ուրիշ քաղաքներուն հաւատքի պատուիրաններ տուաւ, անոտիապաշտ հեթանոսներու ծառայութեան լուծը կրել պարտաւորուած է, եւ թէ ի՛նչպէս Հրաշալի Շիրիմը, ուր մահը չկրցաւ պահել իր աւարը եւ որուն վրայ շողաց Յարութեան արեւը, ոտնակոխ եղած է անոնցմէ, որոնք մեռելներէն յարութիւն պիտի առնեն միայն յաւիտենական կրակին մէջ իբրեւ այրուելիք յարդ ծառայելու համար...», եւայլն:

Ապա, վերկուբեան նշանը՝ խաչը ցոյց տալով ժողովուրդին՝ կ'ըսէ. — « Ինքն Յիսուս Քրիստոս դերեզմանէն ելլելով՝ այս խաչը ձեզի կու տայ: Ձեր ուսերուն եւ կամ լանջերուն վրայ կրեցէ՛ք զայն. ասիկա Թո՛ղ

վայլի ձեր ղէնքերուն եւ դրօշներուն վրայ»: (Միշ· Գիրք Ա·):

Եւ այսպէսով հիմը կը դրուի խաչակիրներու բանակին, որ պիտի արշաւէր արեւելք, իբրեւ թէ Ս· Երկիրը հեթանոսներու ձեռքէն ազատելու համար, բայց իրականին մէջ, այդ բազմամբոխ բարբարոսներու խառնիճաղանճը պիտի աւերէր, աւարի եւ կրակի ու հուրի մատնէր անցած վայրերը:

Ժողովուրդը միաձայն կը ստիպէ Ուրբանոս Պապը, որ ինք անձամբ ղլուխը անցնի խաչակիրներու բանակին եւ առաջնորդէ զինք, բայց Ուրբանոս Պապը իրեն հակաթոռ Գուիբերտոսը չէր ընկճած եւ նոյնքի տակ կը պահէր Գաղղիոյ թագաւորը եւ Գերմանիոյ կայսրը, որով խախուտ կը տեսնէր իր կացութիւնը եւ աթոռը թափուր ձգել չէր ուզեր, քանզի կրնար վտանգ սպառնալ իր թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ աշխարհիկ իշխանութեան· ուստի իրեն վոխանորդ կը նշանակէ խաչակիրներուն վրայ իբրեւ առաքելական նուիրակ Ադեմար եպիսկոպոսը: Կը խոստանայ խաչակիր բանակին ներողութիւն շնորհել, եւ զինուորներուն անձերը, ընտանիքներն ու ստացուածքները Հռոմի եկեղեցիին պաշտպանութեան տակ առնել:

Խաչանիշ դրօշակը, իր հովանիին տակ կ'ընդունէր եղեռնագործներ, արիւնկզակ աւազակ մարդիկ, որոնք ազատութեան սիրով եւ չահու ակնկալութեամբ եւ կամ վիճակի վոխոխութեամբ դատապարտութեան պատիժներէ ազատուելու յոյսով՝ եկեղեցիին զինուորութեան մէջ կը մտնէին:

Եպիսկոպոսներէն շատեր, որոնք կոմսութեան եւ պարոնութեան տիտղոսներ ունէին, եւ որոնք յաճախ ի-

րենց վիճակային եպիսկոպոսներուն հետ վէճի եւ պայքարի մէջ էին, անոնք անդամ ղինուորագրուելոյն խաչակիրներու բանակին, այն յոյսով թէ՝ օր մը արեւելեան եկեղեցիներու բարձրագոյն աթոռը կը գրաւեն:

Խաչակիրներու բանակը, անկարգ, անկազմակերպ, աւազակաբարոյ մարդոցմէ կը բաղկանար, որոնք պիտի ազատէին Ս. Երկիրը իսլամներուն ձեռքէն: Այս անկազմակերպ ամբոխին չատերը չահու եւ հաճոյքի, բարձրանալու եւ աւազութեան յոյսով կը վուխային Արեւելք, լսած ըլլալով, թէ Արեւելք հարուստ երկիր է եւ կրնայ իրենց շահու եւ ցանկութեանց լիուլի գոհացում տալ:

Բանակին ճամբայ ելլելու թուական որոշուած էր յաջորդ՝ 1096 տարին, Քրիստոսի Համբարձման տօնին օրը: Եւ ահա խաչակիրները կը սկսին ամէն կողմէ գունդ-գունդ դէպի Կ. Պոլիս դիմել, ուր մեծ բանակը պիտի կեդրոնանար: Անոնք այլատարազ զգեստներ ունէին, զինուած էին սուրերով, նիզակներով, նետերով եւ երկաթէ լախտերով. իշխաններէն եւ աւագանիէն չատերն ալ իրենց որսի զործիքները եւ շուներն ալ միասին առած էին, որոնք առջեւէն կը վազէին եւ բազէակիրներն ալ անոնց հետեւէն. այսպէս, հարսնիք երթալու ձեւով, կերուխումով եւ ասիացի աղգերուն իրենց պերճանքները ցուցադրելով՝ կը յուսային Երուսաղէմ հասնիլ:

80·000է աւելի մարդիկ, մեծագոյն մասամբ աղքատ եւ դեղջուկ բախտախնդիրներ, Պետրոս անապատականին կը հետեւէին իրենց կիներով եւ զաւակներով. անոնք իրենց առաջնորդին հրաշալի խօսքերուն հաւատք ընծայելով, կը կարծէին, թէ գետերու հոսանքները տե-

ղի պիտի տային իրենց առջեւ, եւ իրենց սնունդին համար մանանայ պիտի տեղար երկինքէն՝ որպէս ի հնումն: Խաչակիրներու բանակը Հունգարիայէն եւ Պուլկարիայէն անցնելով՝ Բիւզանդիոնի պարիսպներուն առջեւ կը կանգնի՝ քաղցի եւ ծարաւի ենթարկուելէ եւ Հունգարացիներուն հետ պատերազմելէ վերջ: Հունգարները եւ Պուլկարները խաչակիրներէն 10·000 հոգի կը կոտորեն, այս վերջիններուն՝ տեղացի ժողովուրդներուն ցոյց տուած վնասներուն հետեւանքով: Բանակին մնացեալ մասը, ծայր աստիճան խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ հազիւ կրցաւ ինքզինքը Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն տակը ձգել:

Խաչակիրներու բանակը երբ Կ. Պոլսոյ մէջ քիչ մը կը հանդստանար, կը սկսէր աւարառութեանց, կողոպտելով տուներն ու եկեղեցիները եւ յարձակում կը գործէր խանութներուն վրայ, հրապուրուելով Պոլսոյ ճոխութենէն: Ասոր վրայ, Ալեքս կայսրը, քաղաքը վտանգէ ազատելու համար, մարդկային արժանիքներէ դուրկ բոլոր աւազակներու խումբերը կը հաւաքէ, նաւ կը լեցնէ եւ Վոսփորի նեղուցէն միւս կողմը կը ջչէ:

Ջինուորական կարգ-կանոնէ եւ դաստիարակութենէ դուրկ այդ ստուար բանակին մէջ կային այնպիսիներ, որոնց միակ երջանկութիւնն էր Երուսաղէմը տեսնել: Երբ Պետրոսի ամբողջ բանակը ասիական կողմը կանցնի, Թուրքերէն աւելի քրիստոնեաներուն նեղութիւններ կը պատճառէ, եւ խաչի դրօշին տակ այն աստիճան յառաջ կը տանին իրենց անգութ եւ անօրէն արարքները, որ բնութիւնն իսկ կը սոսկայ: Շատ չ'անցնիր, սակայն, մէջերնին երկպառակութիւն մը կը ծագի եւ քրիստոնեաներուն հասցուցած չարիքներուն պա-

տիժը վոխանակ դուրսէն ստանալու, իրենք զիրենք կը կոտորեն, որով իրենց պատիժը կրած կ'ըլլան կերպով մը:

Խաչակիրները կը բանակին Մուտանիոյ ծովածոցին մօտ, ուր կը գտնուի այժմ կէմլէյիկ քաղաքը, ու բերդապահները այն տեղէն կը հալածեն. բայց իրենք ալ անմիջապէս Նիկիոյ Սուլթանին զօրքերէն կը պաշարուին ու այնքան նեղը կ'իյնան եւ սովէն ու ծարաւէն այնքան կը տանջուին, որ կը ստիպուին իրենց եւ իրենց ձիերուն ու էշերուն մէզը խմել: Ապա թշնամիներուն ձեռքն իյնալով՝ ոմանք կը գլխատուին, ոմանք Խորասանի երկիրը գերի կը տարուին, իսկ Ռենալդոս՝ իր ընկերները մատնելով՝ կ'ուրանայ հաւատքը և իր կեանքը կը փրկէ: (Սաւալան):

Անշուշտ մեր ծրագրէն դուրս է խաչակիրներու պատմութիւնը լիովին գրի առնել. մեր նպատակն էր պարզապէս անոր ծագումը պրպտել եւ խաչակիր բանակներուն Սրեւելքի մէջ ներկայութիւնը ի՛նչ չափով վնաս հասցուց Հայ երկրին եւ թագաւորութեան, որուն մասին պիտի նուիրենք գլուխ մը եւս, մինչ հետեւելով Սաւալանի՝ որ գրած է Երուսաղէմի պատմութիւնը:

ԻԲ.

ՖՐԵԴԵՐԻԿ ԿԸ ՄԵՏԱՐՈՒԻ ԼԵՒՈՆԷՆ ԱՆ ԳԵՏԱՀԵՂՁ Կ'ԸԼԼԱՅ

(1190)

Խաչակիրներու բանակը քանի կը մօտենար Հայոց իշխանութեան սահմաններուն, իսլամներու հարուած-

ներչն եւ մանաւանդ բարբարոսներէն ոչ նուազ վտանգաւոր Յոյներուն դաւաճանութենէն ազատուելու յոյսով կը լեցուէր: Երեք անգամ,— կ'ըսէ Վարդան պատմիչ —, Ֆրեդերիկ պատգամաւորներու միջոցով օգնութիւն խնդրեց Լեւոնէն. վերջինս դեսպաններ ղրկելով կայսեր՝ ուղածը կատարել խոստացաւ, ու իր բանակին կարեւոր պէտքերը հայթայթեց անմիջապէս:

Հայոց վեհոգի իշխանին այս մարդասիրական արարքը եւ ցոյց տուած մեծարանքը չափազանց կ'ուրախացնէ կայսրը: Միւս կողմէ, Գրիգոր Կաթողիկոս՝ հետը առնելով Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին եւ ուրիշ երեւելի եկեղեցական հայրեր՝ մինչեւ Մսիս (Միսիս) քաղաքը կայսեր դիմաւորութեան կ'երթայ, ու անկէ Ֆրեդերիկի տեղեկագրելով իր գալը, իրարու երջանիկ հանդիպումի մը ակնկալութիւնը կը յայտնէ:

Կայսրը այս բանէն չափազանց ուրախացած, չնորհակալ կ'ըլլայ ու կը խոստանայ, ազդին հաճութեամբ, Լեւոնը Հայոց թագաւոր պսակել: Բայց կը խնդրէ մը-նալ հինգ տարի Լեւոնի երկրին մէջ, խոստանալով մըչակել իր բանակին պէտքերը ինքնին հայթայթել, մինչեւ որ զօրքերը կ'աղդուրուին ու կարեւոր հադուստ կապուստներով կարողանան արշաւանքը շարունակել մինչեւ Պաղեստին: Իսկ Լեւոն՝ Ֆրեդերիկի այս խընդիրը ընդունիլ կը դժկամակի, որուն համար ծանր էր իր քով տեսնել օտար բանակ մը, որ սովի սաստկութենէն, անյաջող պատերազմներէն ու վտանգներէն հազիւ ազատած էր (1190):

Կայսրը կը շարունակէ ճամբան, կ'անցնի Սելեւկոս

գետակի (Կէօքսու) եզերքով, որ երկու ժամուան հեռաւորութիւն ունի հին Սելեւկիոյ (Սելէֆկէ) աւերակներուն մօտ գտնուող Լարանդէն (Ղարաման)։ Ամբողջ ղօրքը կ'անցնի գետակէն, ու ինքը՝ կայսրը, որ վերջապահ զինուորներուն հետ գետին այս կողմը կեցած էր, օդին տաքութեան պատճառով եւ դովանալու դիտումով, կ'ուզէ լողանալով անցնիլ եւ երկու ընկերներով գետը կը մտնէ. ընկերներէն մէկը հոսանքէն կը քշուի. անոր օգնութեան կը վազէ, բայց ինքն ալ ընկերոջ հետը գետամոյն կ'ըլլայ. եւ այսպէս կը վերջանայ Ֆրեդերիկ կայսեր կեանքը։

Կայսեր այս անակնկալ մահուընէն վերջ, բանակը կը խռովի, ամէնքը կը լքեն ու կը վհատին, եւ ոմանք, ըստ ականատես Անապերդ պատմիչին, չատեր հաւատքնին կ'ուրանան եւ իսլամութիւնը կ'ընդունին։

Սուապի Ֆրեդերիկ դուքսը խաչակիրներու բանակին գլուխը կ'անցնի եւ կ'առաջնորդէ զայն մինչեւ Անտիոք եւ հոն Մ. Պետրոս եկեղեցիին մէջ կ'ամփոփէ կայսեր մարմինը, որ գետակէն ցամաք հանած էր նախապէս։

Ֆրեդերիկի բանակը Գերմանիայէն ելած ատենը կը բաղկանար 100·000 հոգիէ, բայց ճամբաները պատերազմներէ, անօթութենէ, սովէ եւ հիւանդութենէ կոտորուելով՝ լքած էր 5000 հոգիի, որոնք հազիւ կըրցան մտնել Պաղեստին։

Հոս պարագայ մը մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ. այս պատմութեան մէջ Գրիգոր Տղայ Հայոց Կաթողիկոսը կը թղթակցի Եգիպտոսի Սուլթան Սալահէտտինի հետ եւ անցուդարձերը մանրամասնեալ կերպով եւ խորհրդածութիւնով կը տեղեկագրէ։

Հոս երկրորդ նամակով մը կրկին տեղեկութիւն կու տայ զերման բանակի մնացած ուժին նկատմամբ, որուն մէջ կ'ըսէ. « Տեւտոնեան զօրքերուն թիւը տակաւին 40·000ի կը հասնի »:

Ուրեմն 1095–1190ի միջոցները, որուն մասին խօսեցանք վերեւը, զանց ընելով բնականաբար ամբողջ խաչակիրներու եօթը արշաւանքներուն պատմութիւնը, ուղելով ցոյց տալ Եւրոպացիներուն բուն նպատակը եւ անուցած ախորժակները Արեւելքի մասին, ուր կ'ուզէին ստեղծել առանձին առանձին թագաւորութիւններ, վերջ տալու իսլամներու հարստահարութեանց, որովհետեւ եկեղեցականներն ալ տիրանալ կ'ուզէին բարձր եւ պատուաւոր աթոռներու, որպէսզի իշխեն երկուքն ալ՝ համահաւասար կերպով:

1291ին արդէն ձախողած էին իրենց ծրագրին մէջ եւ միայն 144 տարի իրենց ուժն ու զօրութիւնը ցուցադրելէն յետոյ Պաղեստինէն մինչեւ Եգեսէա, ստիպուած կ'ըլլային լքել եւ հեռանալ Արեւելքէն՝ իսլամներու միահամուռ եւ միաղանդուած բանակին առջեւէն:

Ներկայի լեզուով կ'ըսենք, թէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը չկրցաւ ապատել Փոքր–Ասիան, Հայաստանն ալ մէջը ըլլալով, ինչպէս որ չկրցան խաղաղութիւն բերել 1914–1918ի չրջանին:

ԻԳ.

ԳԵՐՄԱՆ ԽԱՉԱԿԻՐ ԲԱՆԱԿԻՆ ՅԱՌԱՋԽԱՂԱՑՈՒՄԸ ԴԷՊԻ ԱՐԵՒԵԼՔ

Երուսաղէմէն վտարուած ու Պաղեստինի դաւառները վայրավատին ցրուած Ֆրանկները յետին թշուառու-

թեան մատնուած էին եւ թշնամիին սուրէն ազատուած իրենց կեանքը մահէն աւելի եղած էր:

Ինչպէս նախորդ դլուխին մէջ հարեւանցի տեսանք, Յաչակիրները չկրցան անարգել չարունակել իրենց յառաջխաղացութիւնը, այլ իրենց երկա՛ր ճամբորդութեան ընթացքին հանդիպեցան բուռն ընդդիմութեանց, բնիկ երկիրներու ժողովուրդները անշուշտ մեծապանդուած յառաջացող բանակին առջեւ պիտի չբանային իրենց երկրին դռները, այլ պիտի ոգորէին պաշտպանելու համար իրենց հայրենիքը թշնամիին ոտից կոխան ըլլալէ:

Այն խաչակիրները, որոնք չէին կրնար դիմանալ ճամբու դժուարութեանց, թշնամիին դրոհին դէմ վախուստ կու տային կեանքերնին ազատելու համար, իրենց համարիւն եղբայրներէն ալ կ'արհամարհուէին. որով թէ՛ թշնամիներէն եւ թէ իրենց ազգակիցներէն մերժուելով կ'իյնային ամենասոսկալի խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ (1181–1190): Շատերը կ'ապաստանէին Հայոց իշխանութեան, որպէսզի դիրենք պատըսպարէ անօթութենէն եւ ազատէ մահուան ճիրաններէն:

Տրիպոլիսի մէջ լատին կին մը իր վիշտէն եւ յուսահատութենէն իր մատղաշ մանուկը ծովը կը նետէ՝ իր քրիստոնեայ համարիւն եղբայրներուն խժդուժութիւնը անիծելով:

Իսկ Եգիպտոսի կողմերը գացողները՝ Գուրանի որդիներուն դթասրտութիւնը վայելելով՝ քիչ շատ կը մխիթարուէին իրենց ցաւերուն մէջ. ոմանք ալ իրենց հայրենիքը դառնալով, ողբով եւ հառաչանքով Երուսաղէմի դրաման զոյժը կը տանէին ու փերրարայի մէջ դառն արցունքով ազգին աղէտը կը պատմէին Հը-

ռոլմի Ուրբանոս Գ. Պապին: Ամբողջ Եւրոպայի մէջ սուտ համբաւ մը տարածուած էր, իբրեւ թէ Քրիստոսի Գերեզմանը իսլամներուն ձեռքն ինկած եւ անարգանքի մատնուած է, որով հռոմէական կղերին առիթ տրուած էր դիւրահաւան ժողովուրդին նախանձաւորութիւնը գրգռելու եւ վրէժխնդրութեան մղելու դայն:

Գրիգոր Ը., Ուրբանոսին յաջորդելով (1188)՝ ընդհանրական կոնդակ մը կ՚ուղղէ Արեւմուտքի բոլոր ազգերուն, Խաչակրութեան եւ Երուսաղէմի ազատութեան յորդորելով զանոնք, նկարագրելով Ս. Քաղաքին թշուառութիւնը, որուն պատճառ կը ցուցնէր արքունիքներու եւ ժողովուրդներու սիրոյ ու խաղաղասիրութեան վարքն ու բարքը: Սակայն, Գրիգոր Ը. Պապն ալ կը մեռնի առանց յաջողելու:

Գերմանիոյ Ֆրեդերիկ կայսրն ալ կը զինուորագրուի Խաչակրաց բանակին մէջ, որուն դլուխը անցած կը յառաջանայ դէպի Արեւելք, անցնելով Պուլկարիայէն եւ Սերպիայէն: Տեւտոնները Բիւզանդիոնի կայսրերէն կը խլեն Ադրիանուպոլիսը (Իտիրնէ), Տէմոթիքան, Մակեդոնիան եւ Թրակիան, մինչեւ Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն առջեւ: Յոյներուն Իսահակ-Անգեղոս կայսրը, որ առաջ և ամենակարող եւ աշխարհի հրեշտակ կոչուած է իր անապարծ աղդէն, նախապէս կը՛յամառի, կը յոխորտայ եւ Ֆրեդերիկ կայսեր դեսպաններուն հետ իր կնքած պայմաններուն հակառակ, նենգութեան եւ դաւաճանական միջոցներու կը դիմէ, բայց տեսնելով արեւմտեան բանակներուն վիթխարի ուժը եւ պատրաստութիւնը, կը խոնարհի իր ամբարտաւանութենէն, որպէսզի Քշնամին Ըլլեսպոնտոսը անցնի՝ նաւերը կը տրամադրէ, երկու կողմն ալ իրարու պատանդները կու տան եւ

Այա Սոֆիա մեծ եւ աշխարհահռչակ եկեղեցին մէջ երդումով կը հաստատեն իրենց դաշինքը իրարու հաւատարիմ մնալու խոստումով:

Գերմանները ցամաքի ճամբով կը հասնին մինչեւ Իկոնիոն (Գոնիա) չատ մը պատերազմներով եւ յաղթելով Ղըզ Ասլանի ստուարաթիւ զօրքերուն: Անոնք թէեւ մեծ վիշտեր եւ տառապանքներ կը քաշեն թէ՛ սովէն, թէ՛ անօթութենէն եւ թէ հիւանդութենէն, բայց երբե՛ք չեն ընկրկիր եւ չեն թուլանար թշնամիին ահեղ ուժին առջեւ:

Գրիգոր Տղայ Հայոց Կաթողիկոսը Սալահէտտինի (Եգիպտոսի Սուլթանը, ծագումով քիւրտ) գրած նամակին մէջ յատկապէս կը բնորոշէ խաչակիր Գերմաններու անյաղթելի առաքինութիւնները ու տոկուն համբերութիւնը, որ ամէն վտանգաւոր դէպքերու մէջ ցոյց կու տային անոնք:

« Գերմանացիները արտակարգ մարդիկ են ու վերին աստիճանի հաստատամիտ, ու բան մը չի կրնար իրենց նպատակէն ետ կեցնել զիրենք: Ամբողջ բանակը զինուորական խիստ օրէնքներու կը հպատակի, ու ասոնց ճով չկայ յանցանք մը, որ անպատիժ մնայ: Վա՛յ է եկեր մարմնական հեշտութիւններու անձնատուր եղողներուն: Ասոնք արդիւնք են այն տրտմութեան, որով ամէնքը համակուած են Երուսաղէմի կորուստին համար: Անոնք յանձնառու չեն ըլլար իրենց գլգեակները փոխանակել ուրիշներուն ոսկեթել հանդերձներուն հետ: Իսկ մարմնական աշխատանքներու եւ ձախորդութիւններու մէջ ունեցած համբերութիւնին դուրս է ամէն երեւակայութենէ» (*Միչ. Գիրք Է.*): (*Սաւալան, Ա. Հատոր, էջ* 416–418):

ԻԴ.

ԱԹՈՌԻՆ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԷԿԵԱՆ

(1439-1441)

Վերջին Լեւոնի թագաւորութիւնը հազիւ տարի մը տեւած էր. չիտակն ալ եթէ ըսենք՝ տասնըմէկ ամիս: Իսկ թագաւորական այս վերջին շրջանին վերջին կաթողիկոսն էր Պօղոս Ա. Սսեցի (1374–1382):

Պօղոսէն վերջը, Կիլիկիոյ վերջնական կործանման շրջանին, վեց կաթողիկոսները յաջորդեցին իրարու, 1382էն *մինչեւ* 1439:

Թէոդորոս Բ.
Կարապետ Ա.
Յակոբ Գ.
Գրիգոր Ը.
Պօղոս Բ.
Կոստանդին Զ.

1439*ին կաթողիկոսական Աթոռին վրայ կը գտնենք* Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեանը:

Ակնարկ մը նետենք Սիսի կաթողիկոսական Աթոռին վրայ, թէ ի՛նչ վիճակի մէջ էր այս շրջանին Կիլիկիոյ քաղաքական կացութիւնը, որով պատճառ մը ստեղծուեցաւ Աթոռը Սիսէն փոխադրել Էջմիածին:

Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը վերջացած էր վերջին Լեւոնի միամեայ դժբախտ իշխանութեամբ, որուն մասին մեր նախընթաց էջերէն մէկուն մէջ մասնաւոր դիտողութիւն մը յատկացուցինք:

Եգիպտոսի Մելիքները իրենց քաղաքական վրէժխնդրութեան եւ կրօնական մոլեռանդութեան ամբողջ սարսափը տարածած էին առ Հասարակ Կիլիկիոյ եւ մասնաւորապէս Հպարտ Սիս մայրաքաղաքին վրայ. այնպէս որ 1375–1441, յիսուն–վաթսուն տարիներու ընթացքին, Մեծն Լեւոն Բ.ի մայրաքաղաքը անճանաչելի դարձած էր՝ աւերներու, կոտորածներու եւ գանդուածային գաղթերու հետեւանքով: Ժողովուրդը թշուառութեան, սովի եւ բռնապետներու ճիրաններէն ճողոպրելու համար ստիպուած էր գաղթել, ամայի վիճակի մէջ ձգելով երբեմնի չէն Սիսը:

Կաթողիկոսական աթոռը, բնականաբար, ղերծ չէր կրնար մնալ այս տակնուվրայութիւններէն եւ աղէտութիւններէն, քանի որ Հայ Պետութիւն եւ Հայ Եկեղեցի միասին ապրած, միասին վայելած եւ միասին տառապած էին. բայց այժմ եկեղեցին զրկուած էր իրեն պաշտպան հաւատակից Պետութեան ուժէն եւ ստիպուելով կռթնիլ տիրապետող Եգիպտոսի՝ իր Հայրապետական հմայքն ու հեղինակութիւնը պաշտպանելու համար:

Եւ սակայն, Կիլիկիոյ մէջ, քաղաքական անկումէ աւելի խորունկ վէրք մը կար, եւ այս վէրքը սկսած էր բացուիլ նոյն իսկ Կիլիկիոյ Պարոնութեան եւ Թագաւորութեան քաղաքական նկատումներուն եւ չահերուն ճնշիչ ծանրութեան տակ:

Խաչակրութեան չարժումին հետեւանքով՝ Կիլիկիոյ արքունիքը կը մշակէր պապական ուղղութիւն մը. գիտենք արդէն, թէ պապութիւնը խաչակրութիւնն իսկ էր: Կիլիկիոյ Թագաւորները ուզեցին ամէն գնով հաճելի ըլլալ Պապերուն, որպէսզի քաղաքական զօրաւոր նե-

ցուկ մը ունենան Եւրոպայի մէջ, ընդդէմ Կիլիկիոյ թշնամիներուն եւ նոյնիսկ իրենց չուրջ հաստատուած խաչակիր կոմսերու եւ իշխաններու դէմ, քանի որ այս վերջիններն ալ նուազ նեղութիւններ չէին պատճառեր հայ քնակչութեան որքան դրացի իսլամները: Կիլիկիոյ հայ արքունիքին այս հակումը եւ միտումը իր դաշնակէտին հասաւ՝ երբ Լիւզինեան կոչուած հոգւով մարմնով լատին թագաւորներ ժառանգեցին Հեթում Ա.ի գահը եւ Մեծն Լեւոն Բ.ի թագը:

Թագաւորութեան չրջանին՝ թագաւորներ եւ կաթողիկոսներ երբեմն համաձայն եւ երբեմն անհամաձայն էին այս քաղաքականութեան, որպէսզի Պետութիւնը չվտանգուի եւ եկեղեցին չեղծանուի: Նոյն իսկ ունեցանք կաթողիկոսներ, որոնք ծառացան թագաւորներու լատին քաղաքականութեան դէմ: Այս համարձակ եւ յանդուգն կաթողիկոսներուն տիպարներն են Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (1220–1267), Կոստանդին Բ. Կատուեցի (1286–1289), որ աթոռէն իսկ հրաժարեցաւ՝ կը-րօնաւոր Հեթում Բ.ի հոգիով լատինացած քաղաքականութեան առջեւ տեղի չտալու համար. Յակոբ Բ. Անաւարզեցի (1327–1341), կուսակից մը եգիպտական քաղաքականութեան, որ տեղի չտալու համար Լեւոն Դ.ի լատինասիրութեան, հրաժարեցաւ, բայց դարձեալ հրաւիրուեցաւ իր աթոռը (1355–1359), երբ տեսաւ որ իրաւունք ունէր Յակոբ Բ.:

Այս լատինամերժ կաթողիկոսներուն դիմաց, ունեցանք, Կիլիկիոյ մէջ, բոլորովին լատինամիտ կաթողիկոսներ, որոնց ամէնէն ցայտուն դէմքն է Գրիգոր Է. Անաւարզեցի (1293–1307), որ հակառակ իր ունեցած արժանիքներուն՝ իբրեւ մտքի եւ կրօնքի մարդ, յայտնի

լատինասէր մըն էր եւ ճիշդ այդ հակումին պատճառով կաթողիկոս եղաւ Հեթում Բ.ի կամքով: Անաւարղեցիին դործակից եւ դաղափարակից Կոստանդին Գ. կեսարացին (1307–1322) ալ հետապնդեց Հեթում Բ.ի քաղաքականութիւնը:

Կոստանդին կեսարացին մեծ թափով ջանաց մշակել պապական քաղաքականութիւնը, այնպէս որ չհանդուրժեցին ինքն եւ Օշին թագաւոր՝ իրենց համամիտ հղողներուն եւ աքսորներով ուղեցին պարտադրել դանոնք հետեւիլ իրենց քաղաքականութեան (*):

Ինչպէս կը տեսնենք հոս, Կիլիկիոյ քաղաքական անկումին հետ դուդընթաց էր Հայոց կաթողիկոսական անկումն ալ:

Այսպէս ուշադրաւ է, որ Կիլիկեցիք իսկ չեն հանդուրժեր Գրիգոր Մանճողատի ապիրատ դործերուն եւ 1419ին դահընկէց կ'ընեն զայն եւ անոր տեղ Երուսաղէմի Պատրիարք Գառնեցի Պօղոսը կը բերեն Սիս եւ կա-

---

(*) Այս կողմէն շատ արժէքաւոր է Հալէպի Ս. Փառասուն Մանկունք եկեղեցիին թիւ 47 Աւետարանին յիշատակարանը, ուր կը կարդանք.

— « ՉԾԸ = 1309 թուականին Հայոց գրեցաւ Սբ. Աւետարանս յաշխարհիս Կիւլեկեցւոցն, յուխտս *փոս* կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնին, եւ Ս,. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ի թագաւորութեան Աւշնի, եւ ի կաթողիկոսութեան Տն. Կոստանդիա, *որք յայսմ ամի աքսորեցին մեզ ի կղզւոյն Կիպրոսի, վասն ոչ հնազանդելոյ աղանդիցն Քաղկեդոնի:*

թողիկոս կ'ընեն (*):

Միւս կողմէն, հայ արքունիքին եւ հայ եկեղեցւոյ կանուխեան այնքան մօտէն չփումովը խաչակիրներու եւ լատին կղերին հետ, ո՛չ միայն արքունիքը լատինացած էր, այլ նաեւ Հայ Եկեղեցին՝ Սիս մայրաքաղաքին մէջ, բայց ոչ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ, դունաւորուած լատին ծէսով, իսկ հայ եկեղեցականներու վարքն ու բարքն ալ հիմնովին փոփոխուած էր:

Մասնաւորապէս Արեւելեան Հայաստանը կամ արեւելեան վարդապետները, որոնք չփում չունէին լատին քաղաքականութեան եւ կղերականութեան հետ, կը պահէին իրենց խիստ այլամերժ պահպանողականութիւնը, ինչպէս երբեմն Շնորհալիի եւ Գրիգոր Տղայի ծոյներու հետ մշակած միաբանական ձեռնարկին հանդէպ: Այս չրջանին ալ՝ պապականութեան ի նպաստ առնուած մերձեցումի վտանգաւոր քայլերուն հանդէպ՝ բարձրացուցին իրենց դժգոհութեան եւ բողոքի ձայնը: Որովհետեւ պապութիւնը իր քաղաքական չնորհներուն համար Կիլիկիոյ հայ արքունիքին, կը պահանջէր Հայ

(*) Գաւնեցին գրել տուած է Երուսաղէմի թիւ 1 ձեռագրը, որու մէջ յիշատակագրուած է· — « ի Պատրիարքութեան Երուսաղէմի Տն· Մարտիրոսի Մաղրցւոյն: Այլ եւ յայսմ ամի (ՊԿԸ = 1419) կաթողիկոսն, որ էր նստած յաթոռն Գրիգոր անուն, մականուն էր *Խանձողատ, վասն ապիրատ ինչ գործոց ընդեղեալ եղեւ յաթոռոյ*, եւ եկեալ տարաւ զՏէր Պօղոս նստուցին յաթոռ կաթողիկոսութեանն, եւ եդ յիւրում տեղւոջ զիւր խոստովանահայրն զՄատթէոս արեղայն վերակացու գրոցս», եւայլն:

Եկեղեցիին անպայման լատինացումը:

Բայց փորձը ցոյց տուած էր, որ թէ՛ Կիլիկեան թագաւորութիւնը եւ թէ Գրիգոր Անաւարզեցի Կաթողիկոսը խաբուած էին իրենց երեւակայութեան մէջ հանդէպ պապութեան ամենակարողութեան, այնպէս որ Պապերուն վրայ դրուած յոյսերը ո՛չ մէկ կերպով չէր արդարացուցած իր վրայ չինուելիք չէնքին կառուցման ամենատկար նշոյլն իսկ:

Իսկ արեւելեան վարդապետները միշտ կը վախնային թէ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցիին նկարագիրը պիտի եղծանի Կիլիկիոյ մէջ, ինչպէս տեսանք, բողոքած էին Յոյներուն հետ ըլլալիք միութեան դէմ Շնորհալիի եւ անոր յաջորդին ատեն: Եւ հիմա ալ կը բողոքէին լատիններու հետ միանալու ձեռնարկին դէմ:

Եթէ միայն մեզի հասած պատմական փաստերու վրայ հիմնուելով դատենք Հայաստանի վարդապետներուն խիստ պահպանողական եւ աններող արտայայտութիւնները, չափազանցեալ նախանձախնդրութենէ աւելի բան մը չենք գտներ անոնց մէջ, որովհետեւ Հայոց Եկեղեցիին յոյն թէ լատին Եկեղեցիներու միջեւ մշակուած մերձեցման յարաբերութիւնները եթէ դատենք իրենց հետեւանքէն, պէտք է խոստովանիլ, որ անիրաւ են արեւելեան վարդապետները, վասնզի այսօրուան Հայ Եկեղեցին իր պաշտամունքովն ու արարողութեանց կարգուսարքով, որ ամէն տեղ ընդհանրացած է եւ նոյնն է, ժամանակին տեղի ունեցած վրդովումները չեն արդարացներ: Հայ Եկեղեցին իր նկարագիրը եղծանող բան մը չէ գոհած ո՛չ յոյն եւ ոչ ալ լատին Եկեղեցիներուն, իր միութենական չարժումներուն եւ ձեռնարկներուն մէջ, մինչեւ իսկ Թուղղ Անաւարզեցիի կարգա-

դրութիւններէն բան մը չէ մուծուած Հայ Եկեղեցիէն ներս, բացի Մեծացուսցէ շարականներուն ամենօրեայ ասմունքներէն, որ միայն Կիրակի օրերը կ'երգուէին ասոնք հին առեններըը:

Հիմայ տեսնենք միւս կողմը, — Երեւանը:

Եթէ Կիլիկիոյ մէջ այլեւս գոյութիւն չունէր քաղաքական կեանք, եւ հետեւաբար ինքնին կորսուած էր Կաթողիկոսներուն էջմիածինէն հեռու մնալը արդարացնող պատճառը, եւ եթէ Կիլիկիոյ մէջ Հայաստանեայց Եկեղեցին լատինացման ամբաստանութեան տակ էր արեւելեան վարդապետներու աչքին, անդին Երեւանի մէջ ի՞նչ էր Հայոց քաղաքական կացութիւնը եւ ի՞նչ վիճակի մէջ էր էջմիածին:

Պատասխանը պարզ էր այս հարցումին. — Հոն ալ Հայութիւնը բէկ կամ խան ըսուած աւատական պարսիկ բռնաւորներու հարստահարութեանց ներքեւ կը ճզմըւէր եւ ամբողջ երկիրը կը փճանար տիրապետողներու իրարու դէմ մղած պատերազմներուն ներքեւ: Հայաստանի մէջ Հայոց քաղաքական կեանքը վտանգուած էր այսպէս: Եկեղեցական տեսակէտէն ալ Աղթամարի Կաթողիկոսութիւնը կար, որ չատ ալ հեռու չէր էջմիածինէն եւ կրնար դբաղեցնել էջմիածինը: Ուրեմն ո՛չ մէկ ապահովութիւն եւ մխիթարական երեւոյթ, թէ էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութիւնը պիտի կրնար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը ամբողջ եւ անխըռով պահել եւ հայրապետական միակ դաւազանով հովուել Հայաստանեայց Եկեղեցին ժողովուրդը, որ ցըրւած էր ի սփիւռս աշխարհի:

Դժբախտաբար, 1441ին, էջմիածնի Աթոռին վերահաստատութեան նուիրուած խանդավառ գործունէու-

թեան յաջորդող անմիջական դէպքեր գրեթէ երկու հարիւր տարի շարունակ, *ա՛յնքան ողբալի եւ ամօթալի եղան, որ չարդարացուցին արեւելեան վարդապետանեբուն նախանձախնդրութիւնը եւ չպահպեցին Հայաստանեայց Եկեղեցիի աւանդական. բարեկարգութեան բարեկարգութիւնները* (*): *Վասնզի նոյն իսկ Էջմիածնի վերահաստատեալ Աթոռին կոչուած առաջին Կաթողիկոսին ապօրէն ու անիրաւ գրկումը իր պաշտօնէն, առիթ ընծայեց Կիլիկեցիներուն որ Մուսաբէգեան Կաթողիկոսի վախճանումին հետեւող միայն հինգ տարուան ընդհատումէ մը վերջ ընտրեն իրենց Կաթողիկոսը յանձին Եւդոկիացի Կարապետի:*

Ռուբինեան իշխանութեան անկումը, կը պարտինք Եւրոպայի, եւ իբրեւ հետեւանք ատոր, Հայոց Կաթողիկոսութեան նուաղումը Կիլիկիոյ մէջ, գարձեալ կը

(*) Մէկէ աւելի աթոռակիցներու պատկերը Էջմիածնի Աթոռին վրայ, որ արդիւնք էր Երեւանի կաշառակուռ խաներու զօշափաղութեան եւ հարստահարութեանց, գայթակղութեանց գայթակղութիւն եղաւ, 1595ին գրուած Ակտարանի մը յիշատակարանը շատ ուշագրաւ է այս մասին.

— *Բայց գրեցաւ սայ ի վանքս Առընջեաց, ի դուռն Ս. Մարիամ Աստուածածնին, եւ այլ ամենայն սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ. ի թվականիս Հայոց ՌԽԴ* (= 1595), *ի Հայրապետութեան Տեառն*, զո՛րս ասացից, քազումք կոչեցեալք կան ի Աթոռ Սուրբ Էջմիածնա վաղարշապատու: Գրեցաւ ձեռամբ անարժան եւ տխմար *Յակոբ Եպիսկոպոսիս*: (Սարգիսեան Մայր ցուցակ, Էջ 694):

պարտինք Եւրոպայի կամ պապուքեան:

Առեւելեան վարդապետները, բարի նախանձով ուզեցին Հայոց կաթողիկոսութիւնը ազատել Կիլիկիոյ անբաղձալի դարձած միջավայրէն, եւ վերահաստատեցին Էջմիածնի Աթոռը. ինչպէս տեսանք, չհասան իրենց նպատակին, որովհետեւ քաղաքական պայմանները աւելի նպաստաւոր չէին հոն ալ, իսլամ Պարսկաստանի աղեցութեան չրջանակին մէջ, ուր բռնաւորները կ'իշխէին արձակ համարձակ: Էջմիածին կթան կով մըն էր անոնց համար: Հայոց հարստութիւնները պէտք էր լեցնէին մեծ թէ վոքր տիրապետողներու դանձը: Հայոց ղեղանի մանչերն ու աղջիկները նմանապէս պիտի զարդարէին անոնց պալատներն ու կանանոցները:

Այս է ընդհանուր իրական պատկերը երկրի քաղաքական վիճակին, եւ չեմենք անդամ մըն ալ, այս վիճակին մէջ է, որ թէ՛ Կիլիկիոյ եւ թէ Էջմիածնի կաթողիկոսները պիտի ապրէին եւ պիտի պահէին հայ ժողովուրդը իր Մայրենի Եկեղեցիին մէջ:

1441էն մինչեւ 1453 Մայիս, տասներկու տարի մեայն կայ, եւ այդ միջոցին մէջ է, որ կատարուեցաւ աշխարհի քաղաքական պատմութեան ամենէն նշանակալից եւ կարեւոր դէպքերէն մէկը. — Կ. Պոլսոյ անկումը, Պրուսայի չրջանակէն խոյացող օսմանցի յաղթականին առջեւ:

Այս դէպքը նոր դարագլուխ մը բացաւ Հայ Եկեղեցիի պատմութեան մէջ ալ, որովհետեւ Կիլիկիոյ Աթոռին մօտ, պատրիարքական նոր աթոռ մը ստեղծուեցաւ Ֆաթիհի տիրած մայրաքաղաքին մէջ, անոր իշխանութեան ներքեւ մտնող բոլոր երկիրներու Հայերուն համար:

Մէկ խօսքով, իսլամ Պարսկաստանի սահմաններէն մինչեւ Կիլիկիա, դարձեալ Ն. Շնորհալւոյ բացատրութեամբ, բազմիշխանութիւն մը կը բռնանար, որուն դէմ պանակն էր իսլամ մոլեռանդութիւնը:

ԻԵ.

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՒՍԱԲԷԿԵԱՆ ԵՒ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԻՐԱՊԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

(1441)

Մուսաբէկեան Գրիգոր Թ.ի կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր եղաւ այն պատճառով, որ իր աթոռակալութեան առեն վերահաստատուեցաւ Էջմիածնի աթոռը եւ Կիրակոս Վիրապեցին կաթողիկոս ընտրուեցաւ այդ աթոռին 1441ին, ինչպէս որ դիտենք, Մուսաբէկեանին հաւանութեամբը:

Արեւելեան վարդապետները՝ եպիսկոպոսներ, աւագերէցներ, իշխաններ եւ գլխաւորներ պաշտօնապէս եւ հանդիսաւորապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեցին 1441 Մայիսին: Երբոր նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը եկաւ, դանազան թեկնածուներու մէջ յառաջ եկած մրցման վերջ տալու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ կեդրոնացուցին իրենց ձայները, որ բնաւ նախընթաց գործողութեանց մէջ մասնակցութիւն եւ բաժին ունեցած չէր, Կիրակոս Վիրապեցի սրբակրօն եւ ճգնազգեաց եկեղեցականը կաթողիկոս ընտրեցին: Այս կերպով կը լուծին երեք զօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնները, որոնք էին՝ Զաքարիա՝ Աղթամարի կաթողիկոսը, Սիւնեաց դպրոցին ա-

ռաջնորդը՝ Զաքարիա Հաւուցթառեցի եւ Գրիգոր Զալալբէկեան՝ Արտազի Արքեպիսկոպոսը։

Ի՞նչ պատճառները ունէր Մուսաբէկեան Էջմիածին չերթալու։ Հիմնուելով այն իրողութեան վրայ թէ արեւելեան վարդապետները նամակ գրեցին Մուսաբէկեանին եւ հրաւիրեցին դինք Էջմիածին, որ գայ նստի իր պատմական տեղին վրայ վերահաստատուած աթոռը, բայց Մուսաբէկեան մերժեց այդ հրաւէրը, եւ ասկէ վերջն է, որ ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին (*)։

Արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ դիտել տուինք, թէ կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, իբրեւ հետեւանք լատին չփումին, իր հմայքը կորսնցուցած էր արեւելեան վարդապետներու աչքին։ Անոնք չատոնց կը

(*) «Սմին իրի գրեցին եպիսկոպոսք եւ վարդապետք առ Գրիգոր Մուսաբէկեանց, եւ հրաւիրեցին գալ յԷջմիածին, եդեալ նմա առաջի նորա բազում յարգութեամբ բազմապատիկ պատճառս։ Այլ իբրեւ չէառ նա յանձն գալ անդր, այնուհետեւ, խորհեցան առաջնորդք ազգին մեծ ժողով գումարել յԷջմիածին, եւ ի ձեռն ժողովոյ վճարել գիրսն» (*Ջամչ. Հ. էջ* 486)։ *Մ. Յակոբի մատենադարանին թիւ* 462 *Ձեռագրին մէջ Կ. Պոլսեցի ճէվահիրճեան Մաղաքիա դպիրն ալ* 1713*ին կը գրէ.* — «Որոյ ժամանակի վարդապետք եւ եպիսկոպոսք արեւելեան հշխանօք իւրեանց կոչեն զՏէր Գրիգոր գալ ընտել Էջմիածին, եւ իբրեւ գիտացին թէ ոչ կամի գալ, մինչդեռ նա կայր անդ, բուն աթոռն ի Սիս, կենդանի, օրհնեցին եւ եդին զՏէր Կիրակոս Վիրապեցին Կաթողիկոս Էջմիածնի, եւ այս եղեւ յամի Տեառն 1441 եւ Հայոց ՊՂ թուին»։

մտածէին, կը ծրագրէին, մանաւանդ Կիլիկիոյ թագաւորութեան ընկումէն ետքը, կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատել արեւելեան Հայաստանի մէջ: Սակայն խնդրին մէկ երեսն է. միւս կողմէն քաղաքական կացութիւնը ա՛յնքան անտանելի եղած էր Կիլիկիոյ մէջ երկրին կործանման հետեւանքով, որ նոյն իսկ կաթողիկոսները չէին կրնար հանդուրժել այդ դժնդակ տագնապալի կացութեան, նշաւակ ըլլալով արտաքին եւ ներքին թշնամութիւններու եւ դաւաճանութիւններու, որ յաճախ թունաւորումով վերջ կը տրուէր անոնց կեանքին. այնպէս որ, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան պատմութիւնը կործդացողներ եւ տեղեակ եղողներ ժամանակի տխուր վիճակին, պիտի հաստատեն այս պարագան:

Կը կարծուի եւ հաւանական է, որ Մուսաբէկեան չուզեց երթալ Էջմիածին. Ա.— Ինքը ծեր էր եւ չուզեց չարժիլ իր տեղէն. Բ.— Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն չորսը՝ Թովմա Մեծոփեցիին դրածին համաձայն, ի ներքին կողմանց չուզեցին դինք, նամակներ դրեցին արեւելեան վարդապետներուն (եւ նոյն ինքն Մեծոփեցիին ալ, որ հակառակորդն էր Մուսաբէկեանին), չարախօսեցին իր մասին, եւ Մուսաբէկեան մնաց Սիս, ընկճելու համար իր հակառակորդները եւ Գ.— Թերեւս չուզեց թափուր աթոռ մը թողուլ անոնց առջեւ..., Էջմիածին երթալով:

Խնդրին հաւանական կողմերը այս երեք կէտերէն մէկը ըլլալ կը կարծուի, այլապէս Մուսաբէկեան տգէտ մը չէր, որ մերժէր պատուաբեր պաշտօն մը: Աղթամարի Զաքարիա Գ. կաթողիկոսն ալ հաւանութիւն յայտնած էր ո՛չ թէ միայն Էջմիածնի աթոռին վերա-

հաստատուբեան, այլ նաեւ իր աթոռին միութեան: Ա-նոր ալ մահէն վերջ այլեւս նոր կաթողիկոս պիտի չընտրուէր եւ այսպէսով Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի ունենար միայն մէկ գլուխ:

Սակայն դէպքերը հակառակ արդիւնքի հասան, երբ արժանաւոր եւ պատուական Վիրապեցին զոհուեցաւ փառասէր եպիսկոպոսներու դաւադրութեան եւ երկու տարի վերջ հրաժարեցաւ կաթողիկոսական պաշտօնէն: Այս կացութեան առաջ ամէնուն հաւատքը խախտեցաւ արեւելեան վարդապետներու անկեղծութեան վրայ, եւ ասոր հետեւանքով՝ Աղթամար անմիջապէս չեղեալ նկատեց նախապէս երկուստեք կայացած համաձայնութիւնը, նոյն ինքն Զաքարիա Գ. Կաթողիկոսի միջոցով, որ շատ կարող անձ մըն էր, իսկ Կիլիկիոյ մէջ Կարապետ Եւդոկիացին երեւան եկաւ եւ վերահաստատեց Մուսաբէկեանի յաջորդութիւնը, որուն մահուան թուականն է 1451:

Կարապետ Եւդոկիացիին ծագումը յայտնի չէ. ժամանակակից Թովմա Մեծոփեցի, որ միշտ հակառակ եղած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, անցողակի յիշատակութեամբ մը կ'ամբաստանէ Վիրապեցիի աթոռազրկութեան պատասխանատուներուն գլխաւորը, Հերմոնի վանքին առաջնորդ՝ Կոլոտիկ Ցուվհաննէս վարդապետը, եւ կ'ըսէ. — «Դուն, ականջներով խուլ, սպիտակ մօրուք, որ դեղնած ալ է, դերեզմանի մօտեցած ես, դո՛ւն խափանեցիր Հայոց աստուածաբանութեան դպրոցները, իսկ Աստուած ազատեց (աթոռը) Կիլիկեցիներու Աղթարմայութենէն (*), Լուսաւորչի

(*) Աղթարմա կամ ազթարմա թուրբերէն բառ է.

քահանայապետութեան մէջ մտած արատէն ու բիծէն, — զարատ եւ զբիծն աղթարմայութեան, ի կիլիկեցւոցն ի Բահանայապետութիւն Լուսաւորչին մտեալ — *Աղթամարի բանադրանքն ու կապանքը օրհնութեան փոխեց, իսկ դուն ամենուն բերանը բացիր*:

Եւ Կիլիկեցիները լսեցին քու տգիտութեանդ լուրը, եւ գտան աշխարհական երէց մը («*գտեալ երէց մի աշխարհի*») *կարթապետ անունով*, որ անոնցմէ ձեռնադրուած էր, ինչպէս հակառակութեան համար դրին: *Անէծքներով եւ անուղղայ վարքով նորէն կ'ուզէին կործանել Հայերը. դուն ասոնց համար ի՞նչ պատասխան պիտի տաս Քրիստոսին* (Մեծոփ. էջ 84–85):

«Երէց» *բառէն կրնանք եզրակացնել, թէ կարթապետ նախապէս քահանայ եղած եւ կինը մեռած չուչտակ վարդապետ մը եղած ըլլայ, որ եպիսկոպոս եղած է Եւդոկիոյ վրայ եւ յետոյ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցուցած: Կիլիկիա՝ այդ միջոցին Եգիպտոսի սուլթաններուն տիրապետութեան տակ կը դտնուէր, որով Եւդոկիացի իր Կաթողիկոսութիւնը Սուլթանին վաւերացնել տալու համար Եգիպտոս կը ճամբորդէ, ճամբորդութեան միջոցին կը հանդիպի Երուսաղէմ, ուր վերահասու կ'ըլլայ՝ թէ վանքը պարտքի տակ ինկած է: Եգիպտոսի մէջ, Ապու Սա'իտ Զաղմագ*

կը նշանակէ՝ թափուած, փոխուած, դարձած, շրջած: Հոս կը նշանակէ փոխադրուած, փոխուած, *տէօնմէ*, յաւանութիւնը կամ կրօնքը փոխած: Մեծոփեցին ա'յնքան յառաջ կը տանի իր հակառակութիւնը կիլիկեցիներու հանդէպ, որ ո'չ մէկ տեսակէտով կ'արդարանայ. կի'րճն է, որ կը խօսի իր մէջ:

Սուլթանէն իր կաթողիկոսութիւնը վաւերացնել տալէ յետոյ, ուժովցած սուլթանական հաստատութեամբ, կրկին կու գայ Երուսաղէմ, կ'ազատէ Ս. Յակոբը պարտքերէն եւ «զսրբութիւնն ի յանօրինաց» կը վերադառնայ Սիս վառքով եւ պատիւով:

Դիտել կու տանք, թէ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսները, թէ՛ թագաւորութեան եւ թէ նաեւ 1441էն վերջը Երուսաղէմի վրայ ալ կը տարածէին իրենց իշխանութիւնը: Ս. Յակոբայ աթոռակալները, «Եպիսկոպոս կամ Առաջնորդ Երուսաղէմի» են դեռ: Պատրիարք տիտղոսը վերջին ատեններ գործածական կը դառնայ:

Օրմանեան՝ Եւդոկիացիի մասին կը գրէ. — «Սակայն ամէն առթի մէջ ճարպիկ եւ գործունեայ եւ մտաւոր կարողութեան ալ տէր անձ մը եղած կը տեսնուի» (Ազգպտմ. էջ 2140–41):

Ըստ Զամչեանի, եթէ ստոյգ է, որ Եւդոկիացին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Կիրակոս Վիրապեցիէն, հետեւաբար նորընծայ եպիսկոպոսը ականջալուր եղաւ դինք եպիսկոպոսացնող Վիրապեցիին դէմ լարուած դաւաճանութեան եւ դահաւորկութեան եւ սրտի ցաւով անցաւ Կիլիկիա, պահելու համար կաթողիկոսական աթոռը: Արդէն Աղթամարցիք ալ այս նկատումով չարունակեցին իրենց կաթողիկոսութիւնը, ինչպէս վերեւ ըսինք:

Եւդոկիացի կարապետ կաթողիկոս ինքնամստահ է, գործունեայ, ճարպիկ, ճկուն եւ իրատես. նա իր հոգեւոր իշխանութիւնը կը ճանչցնէ Եգիպտոսի Սուլթանին, կը յաջողի Ս. Յակոբի պարտքերը վճարել եւ կուրծք կու տայ Շահսուվարի եւ Էտիլ–Ֆախիի Սիսէ վրայ բերած աղէտներուն: Եւ երկարատեւ (30 տարի),

պաշտօնավարութեամբ գործ կը տեսնէ դժուարին պայմաններու տակ:

* * *

Այսքան մը խօսելէ յետոյ Կիլիկիոյ անցուդարձերուն վրայ, դառնանք այժմ Էջմիածին, եւ տեսնենք, թէ Վիրապեցիին հրաժարելէն եւ կամ աւելի ճիշդը՝ հրաժարեցուելէն վերջ, ի՛նչ կերպարանք առաւ Էջմիածին:

Կիրակոս Վիրապեցին չկարողացաւ կացութեան տիրել եւ, ինչպէս տեսանք, 1443ին քաշուեցաւ. իրեն յաջորդեց Գրիգոր ժ. Ջալալբէկեանց: Ջաքարիա՝ Աղթամարի կաթողիկոսը, որ Վիրապեցիի քաշուելէն յետոյ ինքզինք Ամենայն Հայոց կաթողիկոս հռչակած էր, Էջմիածին եկաւ: Գրիգոր Ջալալբէկեանը հալածեց եւ դրաւեց աթոռը (1461): Բայց տարին չբոլորած, պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ Աղթամար: Ջալալբէկեան նորէն դրաւեց աթոռը, եւ այն եպիսկոպոսները, որոնք իրեն նեցուկ եւ օժանդակ եղած էին, բոլորն ալ աթոռակցութեան բարձրացուց, կաթողիկոսական օծումի եւ անուն ու լիազօր իշխանութիւն տալով անոնց: Այս չնորհին արժանացան Աբիստակէս Բ. աթոռակալ եւ Սարգիս Բ. Աչառար, եւ որ այդ ժամանակէն սկսան տեսնուիլ չարունակ Էջմիածնի մէջ մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն ատեն կատարեալ իշխանութիւն կը վարէին, թէպէտ օրէնքի առջեւ միւսները, բացի մէկէն, լիազօր տեղակալներ եւ օգնականներ էին: Այս կացութեան նպատակն էր զանազան ազդեցիկ եկեղեցականներու վառասխրութիւնը չոյել եւ յագեցնել, եւ տարբեր կուսակցութեանց դլխաւորները չահիլ. իսկ օգտակար կողմը այն եղաւ, որ աթոռին յաջորդութիւ-

նը ապահովեց, երբոր օրինական ընտրութիւններ կատարելու հնարաւորութիւն եւ միջոց չկար: Կաթողիկոսի մահուան պարագային, անմիջապէս աթոռակիցը եւ կամ աթոռակիցներուն երիցագոյնը կը յաջորդէր անոր, առանց ընդմիջումի եւ աթոռի պարապութիւնը վտանգելու:

Եւ իրօք, եթէ նկատի ունենանք երկրին մէջ տիրող անապահովութիւնը, խռովութիւններն ու անկարգութիւնները եւ Հայերուն ասդին անդին ցրուած եւ անջատուած վիճակը, անհնար կ'ըլլար կանոնաւոր կերպով ընտրողական ժողովներ դումարել եւ աթոռին տեւականութիւնը ապահովել: Այս անկարգ եւ տագնապներով լի ժամանակամիջոցը՝ սկսեալ Գր. Ջալալբէկեանցէն (1443)՝ կը շարունակէ մինչեւ 1629, Մովսէս Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը, ճիշդ 186 տարի:

Այս 186 տարուան շրջանին երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու եւ պարզ կաթողիկոսակիցներու կը հանդիպինք, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի կարող եւ գործունեայ մէկու մը չենք հանդիպիր: Էջմիածին պարտքերու տակ, Երեւան՝ պարսկական տիրապետութեան տակ, խաները կը կառավարեն երկիրը ըստ իրենց քմայց, շփոթութիւն եւ անկարգութիւն, որոնք միշտ կը կեղեքէին Էջմիածինը եւ դրամ կորզելու ետեւէ էին. եւ ով որ շատ դրամ կը խոստանար խաներուն, կաթողիկոսութիւնը անոր կը տրուէր, եւ երբ յաժար կամքով իրենց դրամ տուողներ չգտնէին, բռնութեամբ կորզելու ճամբուն կը հետեւէին. մինչեւ իսկ կաթողիկոսները մարմնական տանջանքի կ'ենթարկուէին՝ փըրկանքի միջոց ստեղծելու համար:

Ամէն կողմ յուսալքում եւ անկում նկարագրէ:

Այս կաթողիկոսներէն կրնանք յիշատակել մէյն Միքայէլ Սեբաստացին (1542–1564–1570), որ մէկ կողմէն Աղթամարի եւ Աղուանից կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները զսպեց եւ միւս կողմէն Հայ տպագրութեան սկզբնապատճառը եղաւ: Իտալիա ղրկեց Աբգար Եղեսիացին 1562ին, որպէսզի նորագիւտ տպագրութեան արուեստը ուսումնասիրէ եւ այդ նպատակով Պիոս Դ. Պապին ալ յանձնարական թուղթ ղրկեց Աբգարի մէջոցով:

Աբգար յաջողեցաւ առաջին տպագրութիւնը կատարել Վենետիկ քաղաքը, 1565ին. թէեւ անկէ առաջ ալ տպագրուած հայերէն գիրքերու կը հանդիպինք, սակայն անոնք եւրոպացի տպագրիչներու ձեռքով եւ հայ վաճառականներու ձեռնտուութեամբ տպուած պատահական բաներ էին:

Բայց բուն Հայկական տպագրութիւնը կը սկսի Միքայէլ կաթողիկոսի ձեռքով եւ կը չարունակուի մինչեւ այսօր: Հետզհետէ հայ տպարաններ բազմացան Վենետիկ, Հռոմ, Կ. Պոլիս, Էջմիածին, Սպահան եւ Ամբողջ քրտամ քաղաքներուն մէջ: Ասոնց արտադրած գործերուն ամենէն կարեւորն ու ընտիրը՝ 1666ին Ամստերտամի մէջ Ոսկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերազարդ Աստուածաշունչն է, որ գերծ չէ թերութենէ, ինչպէս պիտի խօսինք իր կարգին:

ԻԶ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ՝ ՎԱՐԺԱՊԵՏ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Մեր պատմութեան ընթացքին, առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպինք Խրիմեան Մկրտիչ վարժապետին, տակաւին 31 տարեկան եռանդուն եւ հայրենասէր երիտասարդ, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ Սիսի վանքին վարժապետ նշանակուած ըլլալով, 1851 Նոյեմբերին Պոլսէն ճամբայ կ'ելլէ Ղուկաս Աջապահեան եպիսկոպոսի հետ: Ղուկաս եպիսկոպոս Պոլսեցիներուն ծանօթ անձ մըն է, իր ուսման շրջանը Կ. Պոլսոյ դըպրոցներուն մէջ առած ըլլալով: Այս շրջանին Կիլիկիոյ աթոռին վրայ կը տեսնենք Միքայէլ Բ. Աջապահեանց կաթողիկոսը:

Խրիմեան Մկրտիչ մեծ երազներով հասաւ Սիս: Ան կը կարծէր թէ՝ Սիս՝ հակառակ երկար դարերու աւերումներուն, տակաւին պիտի կրնար ունենալ փառաւոր շրջան մը, վանքերն ու կաթողիկոսարանի մայր եկեղեցիները անաղարտ մնացած. բայց, ախո՜ս, որ Խրիմեան չուտով հիասթափուեցաւ, սրտի ճմլումներով դիտեց այդ դեղեցիկ պատմական մայրաքաղաքին լինկած ու աւերակ վիճակը. իր միակ մխիթարութիւնը գտաւ հետեւեալ ողբին մէջ, զոր գրած է ղպայուն չեչտով եւ բանաստեղծական վառ աւիւնով, եւ որ Արծուի վասպուրականի 1855 Հոկտեմբերի 5րդ թիւին մէջ հրատարակեց կցելով անոր ձեռագիրներէ հանուած ուրիշ երկու ողբեր ալ. —

— « *Այլ քեզ, ո՞ արդ մատուցեալ հարցանիցէ, ո՛վ դու Արծուիդ, որ իբրեւ գբու գիշերաշրջիկ ի բարձու*

Դիտանոցիդ այդ մեկ նստեալ հայիս ի վերայ աւերակացդ եւ մինչդեռ բնութիւնք առհասարակ լռեալ դադարին անձայն՝ դու հեծեալ վայես ստէպ ստէպ: Համբա՛րձ դաչս քո եւ տես ո՛ւր պերճացեալ քաղաքն Սիս, ո՛ւր չինուած Սուրբ Սոփիա տաճարին, որ հանդունատիպ էր հրաշալուոյն Սողոմոնեան. ո՛ւր արքայաշէն պարըսպապատ պալատն եւ բիւրաւոր ժողովրդոց բազմութիւն, որ իբրեւ զմարախ խուռներամ պատեալ կային շուրջ զլեռնաբերդատս. ո՛ւր առաջին չինուածոցն շուք. ո՛ւր մեծամեծ ապարանք իշխանաց. ո՛ւր ճոխաճեմ հրապարակք. յորս բազմէին պատկառատեսակ հարկեւոր ծերունիք եւ պատանիք զուարթադէմ զօտի ածեալ պաշտէին եւ խաղասէր մանկերամիցն հոյլք յայսկոյս յանկոյս ընթանային զուարճացեալք:

Այսպիսի վառաղարդ չքեղութեամբ պերճացեալն Սիս, ո՛հ, աւասիկ մերկացեալ տեսաք բնաւին յիւր պանծալի վայելչութենէն եւ որ երբեմն արքայաշուք փառօք պայծառանայր իբրեւ զերուսաղէմ կարգեալ ի հիացումն տեսողաց, աւա՛ղ, արդ զատեալ մենացեալ քաղաքն բազմաժողով իբրեւ այրի լցեալ տրտմութեամբ նստի թախծալից սեաւ սգով ի մէջ կիւլիկեան նահանդին:

Փոխանակ ուխտաւն եւ հաղար վարձամատոյն բնակչաց, արդ երկերիւր տունք մնացեալ կան եւ այն աղքատին յոյժ եւ տառապեալ եւ պարէնի աւուր կարօտ. փոխանակ մեծամեծ ապարանիցն՝ դուզնաքեայ խրճիթք զեղջկականք. պակասեալ են ծերքն ալեւոյթ, լցեալ կան հրապարակքն հողով, չերեւին բնաւ տեղիք նչանաւոր:

Զի՞ քեզ, Արծուիդ իմ, ընդ այդոսիկ եւ եթ ող-

քալ թաղեալ զմեծն՝ առաւել եւս ողբա՛յ դու ընդ հրաշակերտ տաճարն սրբոյն Սոփիա, որում երկնակամար խորանն դեռ եւս անմահ է կիսականդուն չնչովն. ո՛հ, առ կամարաւս այս խոնարհեալ երբեմն օծանէին թագապըսակ զլուխք Ռուբինեան արքայից եւ հանդէսք աշխարհագումար կատարէին:

Արդ փոխանակ ուրախութեան օծմանս այսորիկ քուրձ զգեցեալ եւ սեւաթոյր քօղ զգլխովն արկեալ դեղաղարդ վայելչապանծ հարսն Սոփիա նստեալ կայ ի վերայ մոխրոյ ի չորեք հարիւր ամաց հետէ ողբայ զթագադարդ փեսայն իւր անձկալի եւ լայ զպարտզուարճ խրախացուցիչ մանկունս առագաստի իւրոյ, զորս երբեմն ի ծնողական մայրենի ծոցն զրկեալ զորովալիր զթով տածէր եւ խնամէր եւ ուրախ լինէր հանապազ ընդ որդիս իւր բազմացեալ: Եղո՛ւկ վերջին թըշուառութեանցն, որ հասին ի վերայ սորա, յորմէ փեսայն իւր տարաբախտ հանդերձ մանկամբք առագաստի վարեցան ի գերչացն, եւ ինքն այսպէս մենաւոր նստաւ այրեացեալ անմխիթար ոգով մինչեւ զարձեալ եկեցին անդրէն այցելութեամբ Տեառն վերջին փառք տան իւրոյ:

Դադարեա՛ց դու արդ յողբոյդ, Արծուիդ իմ, թող ողբասցէ, որ կանխաւ քան զքեզ դիպեալ զառն աղետից սգաւոր հարսիդ չափական ճայնիւ ողբագրեաց այսպէս»:

ԻԷ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Պալքանեան Թերակղզիին մէջ եւ Ասիական Թուրքիոյ արեւմտեան մասին վրայ Հայերու հաստատութեան թուականը չատ աւելի հին է քան Օսմանցիներու կողմէ Հայաստանի գրաւումը, եւ կը կարծուի մինչեւ բիւզանդական եւ նոյնիսկ հռովմէական իշխանութեանց շրջանները:

Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ Հայերը մեծ դեր խաղացած են Բիւզանդիոնի կառավարութեան մէջ, բարձրանալով մեծամեծ պաշտօններու եւ նոյնիսկ կայսերական գահին, որուն վրայ նստած են քսանըչորս այր եւ տասը Հայուհիներ: Այս շրջանը եղած է Բիւզանդական Պետութեան ամէնէն նշանաւոր եւ փառաւոր շրջանը: Իսկ տասներորդ դարուն մէջ, Պուլկարիոյ արքայական գահին վրայ կը գտնենք Սամուէլ անունով Դերջանցի Հայ մը: Ասոնց բոլորն ալ իրենց տրամադրութեան տակ ունէին Հայ բանակները, Հայ նախարարները, Հայ Թիկնապահները եւ ուրիշ մեծ ու պզտիկ Հայ պաշտօնեաները:

Երբ Օսմանցիներու Սուլթան Ֆաթիհ Մէհէմմէտ Բ. (1451–1481) Կ. Պոլիսը գրաւեց (1453), Փոքր Ասիոյ զանազան տեղերէն Հայեր հրաւիրելով բնակեցուց հոն, եւ այսպէսով Կ. Պոլսոյ նախկին Հայ գաղութին թիւը բազմացուց: Քիչ ժամանակ վերջ, Սուլթանը՝ իր բարեկամական խոստումը կատարելու համար՝ նախապէս Կուտինայի (Քէօթահիա) եւ յետոյ Պրուսայի Հայոց Ա-

ռաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պոլիս կանչեց եւ Տաճկաստանի ընդհանուր Հայոց Պատրիարք անուանեց, Յոյներուն Պատրիարքին տրուած հաւասար արտօնութիւններով (1461): Իսկ Սուլթան Սէլիմ Ա. (1512–1520), Զալտըրանի յաղթութենէն վերադարձին, Դաւրէժէն բաւական թիւով հայ արհեստաւորներ բերաւ եւ բնակեցուց Պոլիս (1514):

Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ Պատրիարքութեան հաստատուելովը, ազգային եւ կրօնական խնդիրներու կարգադրութեանց համար, Հայերը կապուեցան իրենց Պատրիարքարանին: Սուլթան Սէլիմ, գաղթող Հայերը բնակեցուց քաղաքին չուրջ բոլորը, իսկ Յոյները հաւաքեց քաղաքամէջ, պարիսպներէն եւ աշտարակներէն հեռու: Արդէն Հայերը՝ Օսման Ա. Ղազի թագաւորին օրէն Թուրքերուն վստահութիւնը կը վայելէին, հետեւաբար Հայերուն քաղաքին չրջակայքը, պարիսպներուն եւ աշտարակներուն քովերը բնակութիւն հաստատել տալը Կ. Պոլիսը պաշտպանելու նպատակով էր. որովհետեւ Յոյներուն վրայ չատ վստահութիւն չունէր:

Այս կերպով կառավարութիւնը ճանչցաւ Յոյն եւ Հայ երկու Պատրիարքարաններ, որոնք արեւելեան քրիստոնէութեան երկու մեծ հատուածներուն պաշտօնական ներկայացուցիչները հռչակուեցան: Այս բաժանումը կատարուեցաւ պարզապէս հաւատոյ դաւանութեան տարբերութեան վրայ, տոհմային եւ ազգային տարբերութիւններէ անկախ: Որչափ երկաբնակ (Քրիստոսի վրայ երկու բնութիւն դաւանողներ) որ կային, Յոյն, Պուլկար, Սերպ, Ռնաւուտ, Ուլահ, Պուղտան, Ռութէն, Խրուաթ, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիտ, Արաբացի, բոլորն ալ օրթոտոքս, իրենց պետերով, ժողո-

վուրդներով ենթարկուեցան յոյն Պատրիարքին իշխանութեան:

Միւս կողմէ, որչափ Միաբնակ ուղղափառներ որ կային, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասոր, Քաղդէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդով եւ պետերով ենթարկուեցան Հայ Պատրիարքարանի իրաւասութեան:

ԻԸ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԺԴ. ԴԱՐՈՒՆ ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ, ՈՐՈՑՆԵՑԻՔ ԵՒ ՏԱՔԵՒԱՑԻՔ

(1307–1408)

Ունիթոր, որ միարար կամ միացնող կը նշանակէ, Պապին կողմէ նշանակուած էր փրոփականտի համար՝ արեւելեան քրիստոնեաներու մէջ, որպէսզի կաթոլիկութիւնը տարածեն: Հայաստանի մէջ Ունիթորներու կեդրոնն էր Զահակ գաւառը, որուն համար կը կոչուին նաեւ Զահացիք: Իրենց քարոզութեան կեդրոնն էր Զահակէն դատ նաեւ Նախիջեւան, ուր կը նստէր իրենց առաջնորդը:

Ասոնք՝ իրենց կողմը չհելով Կարնոյ Գրիգոր եպիսկոպոսը, համոզեցին, որ Ս. Հաղորդութեան բաժակին մէջ ջուր խառնէ, որուն համար կը սպաննուի ալ:

Մեսրոպ Արտագեցի կաթողիկոս (1359–1372) աշխատեցաւ խաղաղեցնել այս խնդիրները, Սսոյ մէջ 1361ին ժողով դումարեց եւ խստիւ արգիլեց ջրախառն բաժակով պատարագ մատուցանել:

ՈՐՈՏՆԵՑԻՔ ԵՒ ՏԱԹԵՒԱՑԻՔ. — Ունիթորական վրդովմունքի այս չրջանին՝ Հայոց մէջ նշանաւոր վարդապետներ կային, որոնք խօսքով եւ գիրով կը հարուածէին Ունիթորներու մոլորութիւնները: Ասոնց մէջ նշանաւոր են Յովհաննէս Որոտնեցի՝ Տաթեւի վարդապետարանին ուսուցիչը, որուն աշակերտներն էին Մաղաքիա վարդապետ Ղրիմեցի եւ Գրիգոր Տաթեւացի:

Որոտնեցին եւ Տաթեւացին ազգային եւ օտար ուսումով զարդացած, ուղիղ սրտով եւ նախանձախնդիր ոգւով ձեռնարկեցին ազգային եկեղեցին պաշտպանութեան գործին եւ ուժգին կերպով դիմադրեցին օտարամոլութեան դէմ, եւ այսպէս տկարացուցին Ունիթորներու զօրութիւնը, որոնք անկէ յետոյ չկրցան եւ անզօր դարձան Հայոց ներքին հաւատարակչռութիւնը խանգարելու:

Յովհաննէս Որոտնեցի, Նչեցի Եսայի վարդապետին աշակերտն էր, որ Գայլի Զորի վանքին առաջնորդն էր եւ ժամանակին նշանաւոր վարդապետներէն մէկն էր: Նչեցիին մահէն յետոյ, անոր վարդապետութեան աթոռը դրաւեց Որոտնեցին, որ յետոյ փոխադրուեցաւ Տաթեւի վանքը, 1376ին:

Ղրիմեցի Մաղաքիա վարդապետ՝ մեծատունի զաւակ եւ հարստութեան տէր մէկն էր, որ աշակերտած էր Որոտնեցիին: Մաղաքիա խորհեցաւ Ունիթորներու մոլորութիւնները արտաքին միջոցներով զսպել եւ իր ամբողջ հարստութիւնը յատկացուց այդ բանին, բոլոր ոգիովը մաքառեցաւ Ունիթորներու դէմ, վանքերու մէջ շատ մը աշակերտներ հաւաքեց, որոնք յետոյ իրենց ուսումով եւ զարգացումով զերազանցեցին լատին կրօնաւորները:

Այդ վարդապետանոցէն ելան ո՛չ միայն ժամանակին, այլ ապագային մեծ անուն եւ հռչակ ձգող վարդապետները, որոնց մէջ առաջինը եւ մեծագոյնն է Գրիգոր, ծագումով Աբճիշեցի, որ իր վերջին գործունէութեան տեղին անունով կոչուեցաւ Տաթեւացի: Իր նշանաւոր ընկերներն էին Յակոբ Սաղմոսավանքցի, Յովհաննէս Մեծակեցի, Գէորգ Երզնկացի, Յակոբ Ռշտունի, Վարդան Հոգացի, Գրիգոր Խլաթեցի, Մխիթար Ռշտունի, Ստեփաննոս Դարեցի, եւայլն:

Որոտնեցին մեռած էր 1388ին Նաւասարդ ամսուն 30ին, ճիշդ եւ ճիշդ իր ծնած օրը, 70 տարեկան, եւ թաղուած Ղրիմեցիին գերեզմանին մօտ: Վարդապետանոցին առաջնորդութիւնը յանձնուեցաւ (1388) Տաթեւացիին, որ, Որոտնեցիին երիցադոյն աշակերտն էր: Տաթեւացին փոխադրուեցաւ (1390) Տաթեւի վանքը, որովհետեւ Ղրիմեցիին մահովը, վանքին նպաստը դադրած էր այլեւս: Բազմաթիւ էին Տաթեւացիին աշակերտները: Տաթեւ ո՛չ միայն Սիւնեաց նահանգին, այլ եւ բովանդակ Հայութեան վարդապետանոցն էր:

Թումա Մեծոփեցի եւ իր ընկերները Տաթեւ գացած էին եւ հոն երկու տարի մնացած: Ասոնք յորդորեցին Գրիգոր Տաթեւացին, որ միասին այցելեն Վանայ կողմերը. Տաթեւացին ընդունեց ասոնց առաջարկը: Նոր աւարտած էր Մեծոփայ վանքին նորոգութիւնը, վանայ չրջականերուն վարդապետները հոս հաւաքուելով, հռչակաւոր եղաւ Մեծոփայ վանքը:

Տաթեւացին ձմրան ընթացքին կատարած այդ ճամբորդութեան նեղութիւններուն չկրնալով տոկալ, տկարացաւ եւ մեռաւ (1410 Դեկտ. 25) Ս. Ստեփաննոս Նախավկային օրը:

ՏԱԹԵՒԱՑԻՒՆ ԴԵՐԸ. — Մեր ներկայ Տօնացոյցին վերջին սուրբն է Գրիգոր Տաթեւացին, եւ եկեղեցական պատմութեան մէջ վերջին փայլուն անունն է, որ կը փայլի եւ որ մանաւանդ արդիւնաւոր եղած է, շարունակելով իր վարդապետին՝ Որոտնեցիին գործը, Ունիթորներու աղղեցութիւնը չախչախելու եւ լատինամիտ ուղղութիւնը հեռացնելու միանգամ ընդ միշտ:

Տաթեւացիին գործը չարունակուեցաւ իր մահուընէն ետքն ալ իր աշակերտներուն ձեռքով: Սրդի Հայ Եկեղեցին շատ բան կը պարտի Տաթեւացիին եւ Սիւնեաց վարդապետարան–դպրոցին:

Այս շրջանին եկեղեցական մատենագիրներն են. — Յովհաննէս Որոտնեցի՝ որ գրեց մեկնութիւններ եւ ճարոզներ: Գրիգոր Տաթեւացի՝ որ ունի երկհատոր Ճարոզգիրք եւ Հարցմանց գիրք, տեսակ մը եկեղեցական հանրագիտակ: Գրիգոր վարդապետ Խլաթեցի Ծերենց՝ ճառեր ու ներբողներ, տաղեր եւ իր ժամանակի վկայից պատմութիւնը:

ՊԱՊԵՐԸ ԱՎԻՆԵՈՆ, ՄԵԾ ՀԵՐՁՈՒԱԾ

Կղեմէս Է. Պապը, Ֆրանսայի Փիլիպպոս Գեղեցիկ կոչուած թագաւորին ազդեցութեամբը ընտրուելով, Աւինեոն փոխադրեց իր աթոռը եւ հոն մնաց 1305–1377: Պապին այս ընթացքը գայթակղութեան պատճառ եղաւ, որովհետեւ լատին եկեղեցին կը կառավարուէր Ֆրանսայի թագաւորներուն տեսութեան համաձայն, մանաւանդ որ Պապին պալատին մէջ շատ մը գեղծումներ կը գործուէին: Գրիգոր ԺԱ. Պապը 1376ին որոշեց Հռոմ

վերադառնալ, բայց պապութեան Հռոմ դարձը՝ վոխանակ խաղաղութեան, աւելի խռովութեան տեղի տուաւ, այնպէս որ Գրիգորի մահէն վերջ ծագեցաւ Արեւմտեան մեծ հերձուածը, նախ երկու, յետոյ երեք պապեր իրարու հակաթոռ՝ սկսան իրարու դէմ մաքառիլ. ասով աղարտեցաւ պապութեան համբաւն ու պատիւը:

Կարտինալները, որոնք դրեթէ բոլորն ալ Ֆրանսացի էին, ստիպուեցան իտալացի պապ ընտրել, որ էր Ուրբանոս Զ., բայց չուտով անկէ ալ զզուելով, ընտրեցին Կղեմէս է.ը, որ իրենցմէ էր: Ասոր աթոռը եղաւ դարձեալ Ավինեոն: Ամբողջ Եւրոպան ասոնց պատճառով երկուքի բաժնուած էր. բայց թէեւ այս երկուքն ալ մեռան, սակայն կուսակցութիւնը չվերցաւ. թէ Ֆրանսական եւ թէ իտալական կուսակցութիւնը մէյ մէկ պապ ընտրեցին:

Գանդատը եւ զայրոյթը ընդհանուր էր մանաւանդ յաջորդ ԺԵ. դարուն մէջ: Հերձուածին վերջ տալու համար, ժողով գումարուեցաւ Բիզա քաղաքին մէջ, ուր պաշտօնանկ ըրին երկու պապերն ալ եւ ընտրեցին Ալեքսանդր Ե. պապը, 1409ին:

Պաշտօնանկները փախան եւ ուրիշ տեղեր առանձին պապութիւն հաստատեցին: Բիզայի ժողովին արդիւնքը եղաւ մէկ պապի տեղ երեք պապ:

ԻԲ.

ՁԱՐԹՆՈՒՄԻ ԴԱՐ

(1350)

Այս չրջանէն առաջ, հաւանաբար 1370 թուին, սկըսած էր լատին կղերին յառաջադէմ մասը ըմբոստութեան նշաններ ցոյց տալ կաթոլիկ եկեղեցիին դէմ, որոնք կ'ուզէին վերջնական կերպով բաժնուիլ կաթոլիկ եկեղեցիէն եւ հիմնել բարեկարգեալ եկեղեցի մը, անկախ Պապէն:

Ըմբոստութեան պատճառն էր լատին կղերին անոպայ եւ անկարգ կենցաղը, որու հետեւանքով շատ մը մարդիկ կը մոլորուէին Ս. Հաւատքէն եւ կը տառապէին բռնութիւններու տակ:

Կազմուեցաւ բողոքողներու խմբակ մը, Վիկլէֆեանք անունով, որոնց հիմնադիրն էր անգլիացի Յովհաննէս Վիկլէֆ, ծնած՝ 1324ին, որ՝ սաստկօրէն պայքարեցաւ մուրացկան վանականներու դրութեան դէմ, պախարակելով անոնց անսահման ագահութիւնը, ծուլութիւնը եւ կեղծ բարեպաշտութիւնը: Պաշտպանեց Անգլիոյ Եդուարդ Գ. Թագաւորը, որ մերժած էր վճարել Ս. Պետրոսի ճորտութեան տուրքը, իբրեւ հերետիկոս դատապարտուեցաւ համալսարանի այս նախկին ուսուցիչը, որ կը մերժէր քաւարանի գոյութիւնը, ականջալուր խոստովանութիւնը, բարի գործերու գանձով վարդապետութեան և ներողութեան թուղթերը (այսինքն դրամով ներողութեան արժանանալու դրութիւնը, որուն փոխարէն պապերը նուիրատուին ձեռքը ներողութեան թուղթ մը կու տային), սուրբերու եւ պատ-

կերներու ընծայուած չափազանց յարգանքը:

Վիկլէֆ աշխատեցաւ Ս. Գիրքը անգլիերէնի թարգմանել 1380ին: Օքսֆորտի համալսարանին բեմը ձգելով առանձնացաւ եւ մեռաւ 1384ին:

Աւսր հետեւողները կոչուեցան Վիկլէֆեանք, որոնք սաստկօրէն հալածուեցան, բայց եւ այնպէս չարունակեցին տարածել իրենց սկզբունքները Անգլիոյ մէջ:

Վիկլէֆի օրինակին հետեւեցաւ պոհեմիացի Յովհաննէս Հուս, ծնած՝ 1369ին, որ ունեցաւ իր հետեւորդները: Հուս հակառակորդ էր կղերականներուն, Փրակայի համալսարանին ուսուցիչն էր եւ Վիկլէֆի գաղափարով տոգորուած, ան կը մերժէր Պապին ապաշխական ըլլալը: Պապը զայն բանադրեց 1410ին, եւ յետոյ դատապարտուեցաւ խարոյկի մէջ վառելու՝ 1415ին:

Հերիւնիմոս Սաւանարոլա տոմինիկեան կրօնաւորը՝ առանց Հռոմէն բաժնուելու՝ եկեղեցին բարեկարգել ուզեց: Ֆլորանսի Ս. Մարկոս եկեղեցին կը քարոզէր: Պապը զայն ալ բանադրեց եւ արգիլեց քարոզելու, ու ի վերջոյ մահուան դատապարտուեցաւ 1498–ին:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՒՏԸ. — Երբ արեւմտեան կղերը շատ ինկած էր բարոյապէս, տպագրութեան գիւտը նպաստեց ընկերական վիճակի բարենորոգութեան: 1228ին Ս. Գիրքը աշխարհիկ լեզուով տարածուելուն դէմ որոշումներ եղան, բայց տպագրութեան գիւտով Ս. Գիրքը ամէն կողմ աժան գինով տարածուեցաւ եւ լուսաւորեց մարդոց միտքերը: Տպագրութիւնը դիւրացուցած էր ԺԴ., ԺԵ. եւ ԺԶ. դարերու վերածնունդը: Ցոյն վախճանականներու միջոցով Արեւմուտք բերած էին նախնի իմաստասէրներու միտքերուն եւ քնաւորու-

թեան ուսումնասիրութիւնն ու նկարագիրը եւ հետզհետէ վտարեցին մինչին դարու վանական քաղաքակրթութիւնը, որ միշտ ճնշուած էր եկեղեցական իշխանութենէն, այն ինչ վերածնունդի վարդապետները անվախ եւ ազատօրէն կը խօսէին ամէն կողմ ամէն նիւթերու վրայ եւ Ս. Գիրքի բնագիրներու ծանօթութիւններով կը նպաստէին ճանչցնել մոլորութիւնները եւ հակառակութիւնները, որ կար իրենց եկեղեցիին վարդապետութեան ու կազմակերպութեան մէջ:

Ամենէն աւելի երազմոս նպաստած էր բողոքականութեան յաղթանակին. երազմոս ծնած էր 1467ին, Ռոդերտամի մէջ. եղած էր Օգոստինեան կրօնաւոր: 1516ին յունարէն Նոր Կտակարանը հրատարակեց քննութեամբ՝ կցելով նաեւ լատիներէն թարգմանութիւնը եւ համաձակօրէն սրբագրեց Վուլկատան (*): 1521ին հաստատուեցաւ Պալ, ուր մեռաւ 1536ին:

Կծու երգիծաբանութեամբ հարուածեց եկեղեցիին մէջ մտած մոլութիւնները եւ դատապարտուեցաւ իբրեւ համախոհ Լուտերի: Ծաղրեց վանականութիւնը եւ Սկոլաստիկներու նրբութիւնը: Նշանաւոր մատենագիր մըն էր:

Լ.
ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՐՏԻՆ ԼՈՒՏԵՐ (1510)

Սաքսոնիոյ Այսլէպէն քաղաքը ծնաւ Լուտեր, 1483 Նոյեմբեր 10ին: Հանքագործի մը զաւակն էր: 18 տա-

(*) Վուլկատա՝ լատիներէն լեզուով գրուած աւետարանի թարգմանութեամբ Աստուածաշունչ մըն է:

բեկան հասակին մէջ էրֆուրտի համալսարանը մտաւ. 1505 Յուլիս 17ին մտաւ Օգոստինեան կրօնաւորներու վանքը: Լուտերի վիճակուեցաւ՝ մախաղը ճիտէն կախած՝ ողորմութիւն խնդրել փողոցներու մէջ եւ վանքը աւլել: Հետզհետէ վարժուեցաւ Ս. Գրոց, մասնաւորապէս Ս. Պօղոսի Թուղթերուն: 1508ին Վիւրթէմպէրկի նորաշէն համալսարանին ուսուցիչ նշանակուեցաւ: Լուտեր այն ատեն Հռոմի եկեղեցիին հլու մէկ զաւակն էր. իբրեւ ջերմեռանդ ուխտաւոր, այցելեց բոլոր նշանաւոր տեղերը:

Վիւրթէմպէրկ դառնալով՝ հետեւեցաւ Հուսի, Երազմոսի եւ այլոց, բայց կը սոսկար հերետիկոս կոչուելէ, ուստի զգոյշ կեցաւ: 1517ին սոխպուեցաւ հրաժարիլ իր պահպանողական ընթացքէն եւ սկսաւ բեմէն համարձակ կերպով բողոքել: Տիլլ՝ սպառնաց ներողութեան հակառակորդները խարոյկի վրայ այրել. Լուտեր չվախցաւ սպառնալիքէն եւ համալսարանի ուսանողներուն միտքերը յեղաշրջեց եւ այս մասին դրեց ներողութեան դէմ, զոր հաղորդեց Պապին ալ խոնարհ եւ յարգական նամակով: Լեւոն Ժ. Պապը պատասխանի արժանի չդատեց: Լուտեր կրկնեց խստութեամբ մը, որ վիրաւորեց չատերը եւ վէճը սկսաւ:

Պապը անմիջապէս պահանջեց ներկայանալ իրեն այս օգոստինեան կրօնաւորը 60 օրուան մէջ: Բայց բարեկամները բարեխօսեցին որ խնդիրը Գերմանիոյ մէջ քննուի: Պապը յանձնարարեց իր նուիրակ Կարտինալին՝ կա՛մ եւ դարձնել Լուտերը իր ընթացքէն, կա՛մ Հռոմ դրկել զինք: Լուտեր մերժեց հնազանդիլ Պապին, փախաւ Սաքսի կայսրընտիրին քով, որ զայն պաշտպանել որոշեց:

էք՝ աղմկարար վարդապետը, որ Լուտերի հակառակորդն էր, Հռոմ գնաց եւ Պապէն ստացաւ հրովարտակ մը, որով կը բանադրէր իր հակառակորդը եւ կը րակի կը դատապարտէր անոր գրուածքները:

Հռոմէական եկեղեցին վտարուեցաւ Լուտեր եւ 1520 Դեկտեմբեր 10ին կրակի մէջ նետեց հին կանոնական իրաւանց գիրքերը եւ Պապին կոնդակը: Ձեռնարկեց Ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութեան: Նոր Կտակարանը լրացուց 1522ին: Շատ մը վանականներ ձգեցին վանքը· պատարագը սկսան կատարել գերմաներէնով: Լուտերի կուսակիցները կողոպտեցին եկեղեցիները, խորտակեցին պատկերները եւ աւարի տուին վանքերու հարստութիւնները: Այս բանը սաստկացաւ առաւելապէս 1524ին Սաքսոնիա, Տրաքոնիա եւ Հռենոսի ամբողջ եզերքը:

Այս վայրագ տեսարաններուն հանդէպ Լուտեր վիշտ կը զգայ եւ կը խզէ իր յարաբերութիւնները արիւնռուչտ մարդոցմէ, որոնք կ'անպատուէին քրիստոնէութեան վսեմ սկզբունքները: Իշխաններէն շատեր այս աւարառու աւազակներուն դէմ լարուեցան, որոնցմէ շատեր մահուամբ պատժուեցան:

Այս զարհուրելի բռնութիւնները՝ որոնց պատասխանատուն նկատուած էր վերանորոգութիւնը՝ հալածանքի կրակը բորբոքեցին զանազան տեղեր, ինչպէս Աստրին Նահանգները, Պաւերիա, Աւստրիա, եւայլն: Վանքեր փակուեցան, պատարագի արարողութիւնը փոխուեցաւ, ուխտը, ամուրիութիւնը, սուրբերու պաշտամունքը խափանուեցաւ, եւ վերջապէս սկսան առանց եպիսկոպոսի հովիւներ ձեռնադրել թէ՛ ամուսնացեալ եւ թէ ամուրի:

Լուտեր 1524ին ձգեց օգոստինեան կրօնաւորի սքեմը եւ ամուսնացաւ՝ երբ այլեւս բողոքականութիւնը տարածուելու վրայ էր Հէս, Հոլլթայն, Շլէզիա, Տաննիմարքա եւ Շուէտ:

Լուտեր մեռաւ 1546 Փետրուար 18ին, իր ծնած քաղաքը՝ Այսլէպէն:

Այս կերպով հիմը դրուեցաւ բողոքականութեան, անջատուելով Հռոմի եկեղեցիէն, որ ժամանակի ընթացքին այլեւայլ անձերու կողմէ այլեւայլ տեղերու մէջ քարոզութիւններ կատարուելով եւ ըստ կամս մեկնաբանելով Աւետարանը, բողոքականութիւնը այսօր կը ներկայացնէ անկազմակերպ եւ առանց որոշ դաւանանքի նոր աղանդ մը, հասնելով մինչեւ մեր դռները:

ԼԱ.
ՋԱՐԹՆՈՒՄԻ ՇՐՋԱՆ (ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ)

Միջին դարը մեզ կը ներկայանայ կրօնական մոլեռանդութեան դէնիթը հասած, կոպիտ եւ անպատասխանատու լատին կրօնաւորներու գործած նախճիրներով Արեւմուտքի մէջ, որոնք չբաւականանալով Արեւմուտքի մէջ իրենց ի գործ դրած բռնական միջոցներէն, կը տարածէին զայն Արեւելքի մէջ եւս, յանուն եւ ի վառս պապականութեան. անոնք հետեւողական կերպով ուզեցին Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդները առնել իրենց թեւերուն տակ, որպէսզի չատնայ, բազմանայ աչխարհի վրայ պապականութիւնը: Անոնք տեսակ մը հիւանդութենէ վարակուած, չէին կրնար հանդուրժել անկախ եկեղեցիներու գոյութեան՝ իրենց կաթողիկոսներով եւ պատրիարքներով. պէտք էր բոլորին վրայ էշխէր Պապը միահեծան կերպով: Պապականու-

թիւնը կ'ուզէր իր ծառին պատուաստել քրիստոնեայ Ա-րեւելքի ժողովուրդները, որոնց խորթ էր իրենց հա-մար քարոզուած այդ նոր կրօնքը:

Լատին կղերականութիւնը միջոցներու մէջ խտիր չէր դներ, կը բաւէր որ ան իր վարակէն ներս քշէր բոլոր այլազաւան Արեւելքի քրիստոնէութիւնը, ի մասնաւորի՝ Հայերը:

Հետեւաբար, երբ մէկ կողմէ աչքի առջեւ բերենք դարուն մէջ գործուող բռնութիւնները Արեւելքի ժո-ղովուրդներուն վրայ, որոնք իրենց կրօնքին համար կը կեղեքուէին իսլամ-Թուրքէն, անդին կը գտնուէին տա-կաւին անխիղճ եւրոպացի Ֆրիստոնեաներ, որոնք չա-րունակ պայմաններ կը դնէին, որպէսզի օգնեն Հայե-րուն՝ պապականութեան չաւղէն ընթանալու ստիպ-մամբ: Մինչդեռ, եթէ անոնք իրական քրիստոնեաները ըլլային, ամէն նկատումէ առաջ պիտի վազէին օգնելու Հայերուն, որոնք ամէն բանէ առաջ եւ ամէնէն առաջ արդէն իսկ շատ մաքուր քրիստոնեաներ եղած էին: Պապերը կ'երեւի ա՞յնքան ալ իմաստութիւն չունէին հասկնալու համար թէ՝ նախ պէտք է անօթին կշտացնել եւ ապա պարտադրել անոր կամքդ: Բայց, ինչպէս տե-սանք մենք մեր պատմութեան ընթացքին, պապերուն՝ Արեւելքի քրիստոնեաներուն օգնելու խոստումը բոլո-րովին դատարկ բան մըն էր, որովհետեւ չունէին հարկ եղած ուժն ու զօրութիւնը: Մենք մեր ժամանակներուն ալ տեսանք այդ մեծխօսիկները, հակառակ անոր, որ բաւական թիւով հայ կաթոլիկներ ալ ունէինք Տաճկաս-տանի մէջ, որոնց ո՛չ մէկ օժանդակութիւն ընծեռեցին եւ թողուցին որ անոնք ալ մեզ նման տարապրուին, կողոպտուին, սպաննուին եւ ջարդուին:

Հայ Եկեղեցին այս դժպհի պարագաներուն մէջ ամուր պահեց իր Լուսաւորչի հաւատքը եւ երբեք չընկրկեցաւ ու չխոնարհեցաւ պապերուն առաջ, որովհետեւ ան աւելի իրատես ու յստակատես էր քան մեր հայ կաթոլիկներու առաջնորդները: Հայերը երբեք դիջումի կողմը չբռնեցին եւ չյանձնուեցան օտարի լուծին: Սրդէն Հայերը իսլամներու լուծին տակ մտած էին, հետեւաբար՝ ինչպէս կ'ըսէ առածը, «մէկ գլուխին երկու հարուած չատ է»· ուրեմն, կրօնական տեսակէտով ալ լուծի մը տակ մտնել եւ կորսնցնել իր եկեղեցիին ինքնուրոյնութիւնը՝ պիտի նշանակէր աղդովին մահուան դիրկը դիմել: Մենք Հայութիւնը կը ճանչնանք իր եկեղեցիէն ներս, Հայ Եկեղեցին պէտք է կառավարուի ինքնիրմով: Անշուշտ մեր մէջ ալ գտնուեցան տկարամիտներ, որոնք ուղեցին չեղիլ Հայ Եկեղեցիին գծած չաւղէն, սակայն, անոնք չուտով ինքզինքնին բոլորովին առանձին գտան:

Ահա այսպիսի տխուր ժամանակներու մէջ Հայը ցոյց կու տայ զարթնումի նշաններ:

ԼԲ.

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ (1629-1632)

Այս շրջանին մէջ յառաջդիմասէրներու պարագլուխը կը յիշենք Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կաթողիկոսը, որ հայրապետական աթոռ բարձրանալէ չատ առաջ, նուիրուած էր բարեկարգութեան եւ կազմակերպութեան գործին. էջմիածնի աթոռը՝ անոր նախանձախընդիր եւ տենդագին աշխատութեանը կը պարտի այն բո-

լոր նորոգութիւնները, որոնք զայն կործանումի վտանգէն զերծ պահեցին։ Ան Պարսիկներու Տէրութենէն ալ ստացաւ հրովարտակներ, որուն զօրութեամբը վերջ գտան կեղեքումները, հարկերը թեթեւցուց, վանքին վրայ դրուած ծանր տուրքերը վերցնել յաջողեցաւ, եւ եկեղեցիին բարենորոգման գործովը պարապեցաւ եւ անխախտ պահեց եկեղեցական վարդապետութիւնը։

Այս եռանդուն եւ գործունեայ Կաթողիկոսին հայրապետական պաշտօնավարութիւնը շատ կարճ տեւեց, միայն երեք տարի (1629–1632)։

ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԱՂԲԱԿԵՑԻ. — Անոր յաջորդը՝ Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633–1655), իր նախորդին ձեռք առած բարեկարգական ձեռնարկները շարունակեց։ Ճամբորդեց նաեւ Թուրքիա, Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեանց ձգտեալ գործերը կարգադրեց շնորհիւ իր ազդեցութեան։

Ասոր օրովն էր, որ ծագում առաւ Լեհահայերուն Նիկոլ Թորոսովիչ անուն անարժան եւ անպիտան երիտասարդ սարկաւագին գործերը, որ Լեհաստանի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի մահուընէն վերջ, Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր 21 տարեկան հասակին մէջ։ Մելքիսեդեկ այդ թուականին թեմական այցելութեամբ Իլվով (Լեհաստան) կը գտնուէր. Նիկոլ դիմեց Մելքիսեդեկին՝ եպիսկոպոսանալու փափաքով եւ շատ մը ընծաներով, որովհետեւ Նիկոլ աչք ունէր Իլվովի առաջնորդական աթոռին վրայ։ Իլվովցիք զուր տեղը աշխատեցան Կաթողիկոսը ետ կեցնել իր նպատակէն, հասկցնելով անոր՝ թէ Նիկոլ խռովարար, ամբարտաւան եւ անառակ վարք ու բարքով անպիտան մըն էր, բայց Մելքիսեդեկ ականջ

չկախեց ժողովուրդին աղաչանքներուն ու բողոքներուն, առաւ Նիկոլը, դաղտնի կերպով քաղաքէն դուրս Ս. Խաչ վանքը տարաւ եւ այնտեղ, դիշեր ատեն, Նիկոլը եպիսկոպոս ձեռնադրեց (1626)։ Ժողովուրդը դայթակղեցաւ Կաթողիկոսին այս ընթացքէն, բայց զսպեց իր զայրոյթը, պատկառելով Կաթողիկոսին ձգած կոնդակէն, որով կը նզովէր Նիկոլին չհետեւողները։ Ժամանակ մը խաղաղութիւն տիրեց, բայց յայտնի էր, որ երկար պիտի չտեւէր այս խաբուսիկ խաղաղութեան շրջանը, վոթորկին պայթելուն առիթ մը պէտք էր։ Եւ դժբախտաբար այդ առիթը չուշացաւ։ Նիկոլի առաջնորդութեան առաջին տարիներուն՝ իրարու ետեւէ երկու նուիրակները այցելեցին Լեհաստան։ Նիկոլ ո՛չ միայն սովորական յարգանքը չըրաւ, այլ անոնցմէ կեսարացի Խաչատուր վարդապետը, հրապարակով, եկեղեցին մէջ անարգեց։ Վարդապետը դայրացած՝ անիծեց Նիկոլը եւ եկեղեցիէն դուրս ելաւ. իրեն հետեւեցաւ ամբողջ ժողովուրդը, բացի իրեն կուսակից քանի մը հոգիէ։

Երբ ժամերգութիւնը աւարտեցաւ, Իլվովի Հայոց դատաւորները եկեղեցիին դռները զոցեցին եւ Նիկոլը դատի կանչեցին։ Ամբարտաւան Նիկոլ ներկայացաւ ատեան, բայց ոչ թէ դատուելու համար, այլ ինքը դատաւոր կանգնեցաւ այն անձերուն վրայ՝ որոնք աչխարհական ըլլալով՝ կը յանդգնէին եպիսկոպոս մը դատելու. մէեւնոյն ատեն կաթող. նուիրակ կեսարացին ալ քաղաքական իշխանութեան առաջ ամբաստանեց իբրեւ Թուրքիայէն եկած լրտես մը։ Ատեանը լուծուեցաւ եւ Նիկոլ՝ այս յաղթութենէն չվհացած, սկսաւ անկէ յետոյ կեղծաւորութիւնը ձեռք առնել, մարդիկ ղրկեց

վարդապետին եւ իշխաններուն, որ հետը հաշտուին եւ եկեղեցիին դուռը բանան:

Խաչատուր վարդապետ (*) այս հակառակութենէն յառաջ գալիք անտեղութիւնները եւ վնասները նախատեսելով, ուզեց գործը խաղաղութեամբ վերջացնել. բայց Իլվովցիք, ծանօթ ըլլալով Նիկոլին խարդախ եւ նենգաւոր բնաւորութեանը, չհաւատացին անոր խօսքերուն եւ հաշտութեան չհամաձայնեցան: Թշնամութիւնը քանի գնաց սաստկացաւ, եւ Նիկոլ տեսնելով, որ հակառակորդները յաղթելու ուրիշ միջոց եւ հնար չունի, դիմեց ճիզուիթներուն պաշտպանութեանը, որոնք այդ ատենները մեծ ազդեցութիւն ունէին Լեհաստանի մէջ, գրաւոր կերպով խօսք տուաւ անոնց թէ՝ ինք եւ իր ժողովուրդը Հայոց Կաթողիկոսի իշխանութենէն կը հեռանան եւ կը մտնեն Պապին իշխանութեան տակ:

Ճիզուիթները ուրախացան, անմիջապէս առին տարին դայն Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին մօտ, եւ ամէն ինչ հասկցուցին անոր: Արքեպիսկոպոսը որքան որ հաւանեցաւ եղած առաջարկին, բայց խոհեմութիւն չըսեպեց ուղղակի խառնուիլ գործի մը մէջ, որ կրօնական աւելի քաղաքական հանգամանք ունէր. ուստի, եկողները քաղաքապետին ղրկեց: Քաղաքապետը լուր

(*) «Եւ էր Խաչատուր վարդապետն այր հեզ եւ հանդարտ եւ խաղցրաբարոյ, ո՛չ անիմաստ եւ անբանիբուն, որ լոկ տեսութեամբ միայն շահէր զառ ինքն պատահեալսն»:

«Նիկոլ Եպիսկոպոս եւ պատմութիւն՝ դարձին Հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն»: Էջ 56: Տպգր. Վաղարշապատ, 1877. Գաբրիէլ Եպիսկ. Այվազեան:

ղրկեց Հայոց իշխաններուն, որ կա՛մ բանան եկեղեցին եւ կա՛մ դատարան ներկայանան: Բայց իշխանները կարեւորութիւն չտուին անոր: Այն ժամանակ ճիզուիթները գործը իրենց վրայ առին, գինուորներով եկան, եկեղեցին դռները կոտրեցին եւ տաճարը՝ մէջի սպասներով միասին՝ Նիկոլին յանձնեցին:

Այնուհետեւ Նիկոլ զօրացաւ ճիզուիթներուն պաշտպանութեամբը, Հայոց միւս եկեղեցիներն ալ գրաւեց եւ ժողովուրդը առանց եկեղեցիի մնաց: Գրաւեց նոյնպէս եկեղեցիներուն ունեցած բոլոր կալուածները՝ տուն, խանութ, եւայլն, որոնց եկամուտները կը գործածէր իր կուիւը շարունակելու համար ժողովուրդին դէմ:

Իլվովցիք շատ աշխատեցան տէր դառնալու համար եկեղեցիներուն, բայց անօգուտ. անօրէն Նիկոլ՝ կըռնակը տուած ճիզուիթներուն եւ Պապին պաշտպանութեան՝ կը մերժէր ժողովուրդին խնդրանքներն ու աղաչանքները: Ան՝ եկեղեցիները բանալու համար մէկ պայման կ'առաջարկէր. « Ընդունեցէք կաթոլիկութիւնը, եկեղեցիները կը բացուին»: Ժողովուրդը չըհամաձերպեցաւ բռնաւոր նեռին այս առաջարկութեան, վոքրիկ երախաներ առանց մկրտութեան մնացին, ամուսնացեալները՝ անպսակ եւ մեռելները՝ անթաղ, որովհետեւ Նիկոլ քահանաներուն արդիլեր էր ամէն տեսակի եկեղեցական արարողութիւնները: Շատեր (անշուշտ ունեւորները) ուրիշ քաղաքներ կ'երթային՝ իրենց կնունքը եւ պսակը կատարել տալու, բայց երբ դարձեալ Իլվով դառնային, անոնցմէ տուգանք կը դանձէր. իսկ մեռելներուն համար ուրիշ միջոց չկար, ամէն մարդ իր ննջեցեալը վայտէ անտուկի մը մէջ կը

դնէր, հալած ձիւթով կը պատէր եւ դուրս տեղ տա-
րիներով կը պահէր: Այս դառն հալածանքը 23 տարի
տեւեց (1630–1653), եւ այդ ժամանակամիջոցին չատեր
հեռացան Իլվովէն ու ցրուեցան Եւրոպայի զանազան
երկիրները՝ Սաքսոնիա, Պաւերիա, Հոլանտա եւ Մեծն
Բրիտանիա, այնպէս որ 50·000 Հայերէն հազիւ 5000
հոգի մնացին Իլվովի մէջ եւ շրջակայքը, կ'ըսէ պատ-
մագիրը:

Այն ժամանակ մխայն կրցաւ տեսնել Նիկոլ, թէ իր
նպատակին չհասաւ, ուստի սկսաւ կեղծաւորութեամբ
հաչտութիւն առաջարկել ժողովուրդին, բայց անոր
խօսքին ականջ տուող չգտնուեցաւ: Լսեց որ Փիլիպպոս
կաթողիկոսը Կ. Պոլիս եկած է, մտածեց ինքն ալ Պո-
լիս երթալ եւ ապաւինիլ կաթողիկոսին, որպէսզի այս
անել վիճակին դարման մը գտնուի:

Կաթողիկոսը անյիշաչարութեամբ ներեց Նիկոլին,
այն պայմանով, որ՝

Ա.— Հայոց Եկեղեցիին վարդապետութիւնը դաւա-
նի,

Բ.— Եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւն-
ները անխախտ եւ անփոփոխ պահէ,

Գ.— Նիկոլի յաջորդները էջմիածնի կաթողիկոսէն
եպիսկոպոս ձեռնադրուին եւ անոնց հրամանով առաջ-
նորդ հաստատուին,

Դ.— Եկեղեցիին մէջ բնաւ չյիշատակել Պապին ա-
նունը:

Միայն Նիկոլ խնդրեց եւ հրաման առաւ, որ ինքը
պատարագի առեն Պապին անունը յիշէ, պատճառաբա-
նելով, թէ իր տուած ձեռագրին զօրութեամբ՝ ճիզ-
ուիթները կարգալոյծ կ'ընեն զինքը, եւ մի գուցէ կեան-

քին դէմ ալ դաւեն:

Այս յօդուածները իր ստորագրութեամբ եւ կնիքով հաստատեց Նիկոլ եւ ներկայացուց կաթողիկոսին. կաթողիկոսն ալ յանձնեց զայն Մաչկո անուն դատաւորին, որ Իլվով տանի: Սակայն, Իլվովցիք լաւ գիտէին Նիկոլին կեղծաւորութիւնը եւ անզգամութիւնը, եւ ամենեւին հաւատք չընծայեցին անոր տուած խոստումնեերուն, ո՛չ միայն հետը հաշտուիլ, այլ երեսն անգամ տեսնել չէին ուզեր: Կաթողիկոսին նուիրակը շատ աշխատեցաւ, մինչեւ որ համոզեց ժողովուրդը ու անոր բարկութիւնը իջեցնելով՝ յաջողեցաւ Նիկոլը իր հօտին հետ հաշտեցնել:

Նիկոլ յոյսը կտրելով ժողովուրդը կաթոլիկացնելու ծրագրէն, իր նպատակը յաջողցնելու համար առաջարկեց Աղեքսանդր Է. Պապին, Իլվովի մէջ Հռոմի ծախքով դպրոց մը բանալ, ուր հայ մանուկները յաճախելով այդ դպրոցները՝ կաթոլիկեան ոգիով դաստիարակուին. եւ դպրոցը բացուեցաւ 1664ին, Նիկոլ իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուց այդ դպրոցին վրայ, որ պապականութեան սերմնարանն էր, մինչեւ իր մահուան թուականը (1681):

Այսպէս վերջացաւ անպէտ եւ անիմաստ կեանք մը, որ իր եռեւէն միայն անէծքները թողուց եւ յիսուն հազար հայ ժողովուրդին ցրուելուն եւ փճանալուն պատճառ դարձաւ:

Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբակեցի խնդիր կ'ունենայ Կիլիկիոյ կաթողիկոս Սիմէոն Բ. Սեբաստացիի հետ՝ կաթողիկոսութեան իրաւասութեանցը իբր թէ բռնաբարման համար Սիմէոնին կողմէ: Եւ այս առթիւ խիստ ոճով նամակներու փոխանակութիւն ալ կը կա-

տարուի երկուստեք: Սակայն, պէտք է ըսել, որ Փիլիպպոս Կաթողիկոսն է նախայարձակը վոխանակուած այդ նամակներուն:

Բայց նախ տեսնենք, թէ ի՛նչ կը գրէ հանգուցեալ աթոռակից Բաբկէն Կաթողիկոս իր «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» գրքին 113րդ էջին մէջ:

«Կաթողիկոսական Աթոռին էջմիածնի մէջ վերանորոգումէն (1441) յետոյ խնդիրներ եւ կնճիռներ պակաս չեղան երկու աթոռներու միջեւ, անոնց թեմական իրաւասութեանց կողմէն: Եւ գլխաւոր դժուարութիւնը կը գառնար ձեռնադրութեանց չուրջ: 1441էն յետոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոսները իրաւասութիւն ունէին ձեռնադրութիւն կատարել էջմիածնի թեմին պատկանող թեկնածուներու վրայ, մասնաւորապէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն:

Էջմիածին կը պնդէր, թէ Սիսի կաթողիկոսները իրաւասու չեն, իսկ անոնք, ընդհակառակը, տարբեր կերպով կ'ըմբռնէին կացութիւնը, հիմնուելով 1441էն առաջ տիրող աւանդութեան վրայ: Եւ այս կէտին մէջ Կիլիկեցիք իրաւունք չունէին, որովհետեւ իրաց վիճակը փոխուած էր բոլորովին: Էջմիածին Մայր Աթոռ ճանչցուած էր, եւ ա՛ն իրաւունք ունէր պահանջել Կիլիկիոյ աթոռէն, որ իր սահմաններէն անդին չանցնի ձեռնադրութեան խնդրոյն մէջ, եւ պէտք է դիտել, որ երկու կողմերն ալ տեւականօրէն իրարմէ տարբեր չէին խորհեր, բայց գործնականին մէջ բոլորովին կը տարբերէին իրարմէ, մանաւանդ երբ Եսը ծառանար անոնց ներսը: Այն ատեն, կարգ, կանոն, պատմութիւն, աւանդութիւն կ'ենթարկուէին այլազան մեկնութիւններու:

կ'ենթադրենք որ քազում թղթակցութիւններ եղած ըլլան երկու աթոռներու միջեւ այսպիսի խնդիրներու շուրջ, բայց անոնք կորսուած են, եւ միայն Սիմէոն Բ.ի այս թուղթն է, որ հասած է մեզի, որուն մէջ յուզուած եւ լուծուած են մէկէ աւելի խնդիրներ, որոնք մեծապէս չահեկան են պատմական եւ կանոնագիտական տեսակէտներէ:

Պատմական դիտակէտէն կարդ մը դէպքեր եւ դէմքեր լոյսի կու գային այս թուղթին մէջ, որոնք բոլորովին մութին մէջ թաղուած պիտի մնային:

Կանոնագիտական դիտակէտէն ալ կը ծանօթանանք ժամանակակից կաթողիկոսներու եկեղեցւոյ կանոններն ու սովորութիւնը հասկնալու եւ մեկնելու մտայնութեան:

Սիմէոն կաթողիկոսի թուղթը այնպիսի վաւերաթիւր մըն է (տոֆիւման), որ պահած է իր չահեկանութիւնը անցեալին մէջ — եւ պատմութեան համար միշտ աղբիւր մըն է թանկագին — եւ այս պատճառով ալ չատ կարդացուած է եւ տարածուած, եւ ձեռքէ ձեռք ընդօրինակուելով, բաւական տարբերակներ երեան եկած են անոնց մէջ:

Սիմէոնի թուղթը մէկէ աւելի ձեռագիրներ ունի (*): Մեզի ծանօթ են երկու հրատարակութիւն, մին Իզմիրի Արեւելեան Մամուլի 1890 Հոկտ.–Նոյեմ.–Դեկ–

(*) Արիստակէս վարդապետ Տէվկաճց իր *Հայերիին* մէջ ընդօրինակած է «Ճանի մը կարեւոր գործեր, որոնց շարքին նաեւ թուղթ Սիմէոն կաթողիկոսի Տաճն Կիլիկիոյ ի պատասխանի թղթոյն, զոր կ'ուղարկէ Փիլիպպոս կաթողիկոսն վաղարշապատու»:

տեմ․ Թիւերուն մէջ, իսկ միւսը Էջմիածնի միաբան Յուսիկ եպիսկոպոսի հրատարակութիւնը՝ Արարատի *մէջ։* Արեւելեան Մամուլի *հրատարակութիւնը անխնամ ձեռագրի մը վրայ եղած է։*

Սիմէոն Կաթողիկոսի այդ պատմական նամակը կ'ուզէինք նոյնութեամբ դնել, բայց երկարութեանը պատճառով զանց կ'ընենք, միայն կը բաւականանանք նամակին առաջին հատուածը դնելով, իբր նմոյշ հին կաթողիկոսներու նամակագրութեան ճոխ ոճին գեղեցկութեան տեսակէտով։

« Առ ի վերուստ պատուեալ եւ ի գերակայ էէն բարգաւաճեալ հոչակելի եւ հաստահիմն մենաստանէս եւ ի հրեշտակաքնակ խորանացս եւ յերկնանման յօրինեալ գերահռչակ ուխտիցս, զգմբէթաշէն եւ սագաշէն սրբոց եկեղեցեացս տանս Կիլիկիոյ Սսայ Սրբոյ Էջմիածնի, սրբոյն Սոփեայ եւ սրբոյ Աստուածածնի, եւ սրբոյ Լուսաւորչի աջոյն եւ այլոց աջերացն, որք աստ կան հաւաքեալք, եւ ի սոցին սպասաւորն նուաստ Տէր Սիմէոն Կաթողիկոսն Ամենայն Հայոց եւ Պատրիարքէ սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմայ, առ հոգեւոր եղբայր մեր Տէր Փիլիպպոս Կաթողիկոս Հայոց»։

Երկու աթոռներու միջեւ տիրող անհասկցողութիւնը եւ պաղութիւնը բառնալու համար, երկու կաթողիկոսներ՝ Ներսէս եւ Փիլիպպոս (որովհետեւ Սիմէոն Սեբաստացին արդէն մեռած էր)՝ կը ծրագրեն նախապէս համգիպում մը ունենալ Երուսաղէմի մէջ։ Ժամանակակից յիշատակագիր մը սապէս կը գրէ այդ մասին։ «Ի յայսմ ամի (= 1652) *եկաւ Փիլիպպոս Կաթողիկոսն Էջմիածնայ ի Բերիոյ, եւ գնացին ի հետ Ներսէս Կաթողիկոսին ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ»։*

Փիլիպպոս Կաթողիկոս, ըստ Առաքել Դաւրիժեցւոյ (էջ 325), որ անձամբ կը ճանչնար զայն, կը վկայէ, թէ «էր այր կարի խորհրդական եւ հանճարեղ, աչխարհաչէն եւ արդիւնարար»:

Դաւրիժեցին նոյն վկայութիւնը կու տայ նաեւ Սեբաստացի Ներսէսի մասին, քանի որ առաջուընէ կը ճանչնար զայն, որովհետեւ Ամասիոյ մէջ տեսնուած էին Ներսէսի թեմական այցելութեան ելած պահուն, երբ ան Սեբաստիոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր: Ուրիչ յիշատակագիր մը սակայն կը բնորոշէ Ներսէսի անձը. «Այր վսեմ եւ հանճարեղ»:

Խաղաղութեան քաղաքին մէջ երկու կաթողիկոսները խաղաղութեամբ խօսեցան եւ խորհրդակցեցան երկու աթոռներուն մէջ յուզուող խնդիրներու վրայ Ս. Յակոբի կամարներուն տակ:

Երկու կաթողիկոսներուն հետեւորդ եկեղեցականներէն զատ՝ բազմաթիւ ուխտաւորներ ալ եկած էին Երուսաղէմ, իրենց գոյգ հայրապետները տեսնելու եւ անոնց օրհնութիւնը առնելու համար:

Երուսաղէմի Պատրիարքն էր, այն ատեն, Աստուածատուր Տարոնեցի (1645–1664), Պարոնտէր Գրիգորին յաջորդը, որ բաղձացող էր երկու աթոռներու հաչտութեան:

Դաւրիժեցին, որ իբրեւ պատմագիր՝ առաջին աղբիւրն է Երուսաղէմի ժողովին, կ'ըսէ. «Հանուր ժողովն դումարեալ, եկեղեցականք եւ աչխարհականք.... միաբանութեամբ խոնարհեալ ի հրամանս Հայրապետին Փիլիպպոսի, եւ հաստատեցին կանոնական բանս երեքտասան դլուխ, զորս համառօտիւ նչանակեցին ասդէն»:

Դաւրէժեցին այդ «Երեքտասան գլուխները»ը կը գրէ եւ կ՚աւելցնէ. — «Այս կանոնադիրը թէ՛ Ներսէս Կաթողիկոս, թէ՛ Աստուածածուր Պատրիարք եւ թէ բոլոր վարդապետներ եւ եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ ստորագրեցին եւ կնքեցին, անշուշտ Փիլիպպոս Կաթողիկոս ալ, եւ սիրայօժար տարին իրենց երկիրները:

Այս ժողովին ներկայ գտնուող կարգաւորներուն թիւն էր 100 եւ ուխտաւորներունը՝ 1000:

Երուսաղէմի ժողովը խաղաղութեամբ վերջացաւ: 1652ին Զատիկը տօնուեցաւ կրկին ցնծութեամբ:

Փիլիպպոս Կաթողիկոս, իբրեւ ուխտաւոր դեղեցիկ յիշատակ մը թողուց Երուսաղէմ, Ս. Յակոբի բեմն ու յատակը չինել տալով, մարմարակերտ մոզայիֆով, եւ ըստ իւր ծրագրեալ ուղեգծին, գնաց Կ. Պոլիս, իսկ Ներսէս Կաթողիկոս վերադարձաւ Կիլիկիա, բայց այնքան նեղութիւն կրեց ի բռնութենէ աւօրիճացւոյ, որ պահ մը հանգիստ ընելու համար գնաց Սեբաստիա եւ վախճանեցաւ հոն 1654ին եւ թաղուեցաւ իւրակերտ Ս. Սարգիս եկեղեցիին մէջ, աջ դասին եռեւը, հիւսիսային կողմը:

Ներսէսի դերեզմանը ուխտատեղի մը եղաւ Սեբաստացիներուն համար: Նաթանեան Պօղոս վարդապետ այսպէս կը նկարագրէ այդ դերեզմանը:

« Եկեղեցւոյն մէջ ժողովրդոց յատկացեալ աջ դասին եռեւի կողմը կայ վեց թիզ երկայնութեամբ եւ հինգ թիզ բարձրութեամբ սեւ մարմարեայ քարով Սեբաստացի Ներսէս հոգելոյս Հայրապետին չիրիմը՝ սքանչելի կերտուածքով, որուն Սեբաստացիք Հոգեւոր Տէր անունը կու տան »:

Փիլիպպոս Կաթողիկոս վերադարձաւ Կ. Պոլսէն էջ-

մխածին, աչխատեցաւ եւ յաջողեցաւ Աթոռին վիճակը բարւոքել, նիւթական միջոցները չատցնել եւ այդ նպատակով ջրանցքներ բանալ եւ ջրաբաչխական ճարտար կերպերով Էջմիածնի ընդարձակ հողերը ոռոգելի եւ մշակելի վիճակի վերածել:

Փիլիպպոս Կաթողիկոս վախճանելով, տեղը անցաւ Յակոբ Դ. Ջուղայեցին (1655–1680):

Ջուղայեցին ժամանակ, դժբախտաբար, ծանր դժուարութիւններ ծագեցան Կ. Պոլսոյ մէջ, և ան ստիպուեցաւ այդ կողմ դարձնել իր բոլոր ուչադրութիւնը: Հայ Եկեղեցին եկեղեցական կարեւոր խնդիրներ ունեցաւ այս կաթողիկոսին օրով եւ բանակցութիւններ կատարուեցան: Իր օրով Եղիազար Այնթապցին Երուսաղէմի մէջ հակաթոռ կաթողիկոս եղաւ, երկու անգամ Պոլիս եկաւ: Նմանապէս իր օրովն էր որ դարձեալ Հռոմ քարոզիչներ ղրկեց արեւելք, կղեմէս կալանոս Թէաթինեան լատին կրօնաւորին դլխաւորութեամբ, որոնք սկսած էին իրենց հետեւողները ունենալ Հայոց մէջէն, անոնցմէ Բերիացի Թովմաս վարդապետը մինչեւ իսկ կը յաջողէր Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը դրաւել, բայց ժողովուրդը զինք վտարեց:

Ինչպէս ըսինք վերեւ, նոյն չրջանին Եղիազար եպիսկոպոսը, որ իրարու ետեւէ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարք եղած էր, ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց Կաթողիկոս կը հռչակէր, իբր Էջմիածնի հակաթոռ: Յակոբ Կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ Պոլիս դալ (1664), գործերը կարգադրելէն վերջ նորէն իր աթոռը վերադարձաւ (1667): Բայց չփոթն ու երկպառակութիւնը կրկին զօրացան Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պէտք դդացուեցաւ որ, Յակոբ Կաթողիկոս անգամ մըն ալ Պոլիս

դայ, հակառակ իր ծերութեան եւ յառաջացած տարիքի տկարութիւններուն, բայց չկրցաւ տոկալ ծանր հոգերու եւ աշխատութեանց, եւ այնտեղ (Կ. Պոլիս) վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ (1680):

Մարմինը թաղուեցաւ Բերայի ազգային գերեզմանատունը, ուր չիրիմը մինչեւ մեր օրերը (1924) հաւատացեալներուն ուխտատեղին էր եղած:

Կաթողիկոսական աթոռը երկու տարիի չափ թափուր մնաց՝ Այնթապցի հակաթոռ Եղիազարին յարուցած չփոթութեանց պատճառով, անկարգութիւնները չվերջացան մինչեւ որ հակաթոռ Եղիազարը կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը ինը տարի տեւեց (1682–1691): Եւ պէտք է ըսել, թէ Այնթապցին արժեցուց իր կաթողիկոսութիւնը՝ արդիւնաւոր եւ օգտակար պաշտօնավարութեամբ: Երբ Եղիազարին վառասիրական ձգտումները իրենց գոհացումը գտան, ան իր բոլոր կարողութիւնը, աթոռին, ազգին եւ եկեղեցիին օգտին համար գործածեց, այս կերպով իր եռեւէն լաւ անուն եւ պատուաւոր յիշատակ ձգեց, եւ Հայոց Եկեղեցիի Հայրապետներուն շարքին մէջ ընտիրներէն մէկը նկատուեցաւ, որովհետեւ Այնթապցիին չէին պակսեր ո՛չ լաւ մտադրութիւն եւ ոչ ալ յաջող եւ արդիւնալից ձիրքեր:

ԼԳ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՏԱՍՆԵՒՈՒՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

1692-1712

ՀԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ՎԻՃԱԿԸ. — Ժէ. դարուն օտար

կղերներու աղղեցութեամբ Հայ Եկեղեցիի գաւակներուն մէջ պատակտում կ'իյնայ եւ կրօնական գաղափարներու պատճառով ղերբար կ'ատեն վոխադարձաբար եւ կ'անուանեն կաթոլիկ, փրէնկ, հռոմէական, ոչ-ուղղափառ եւայլն ածականներով, եւ կը սկսին թշնամական յարաբերութիւնները Պոլսոյ մէջ:

Կ. Պոլսոյ եկեղեցին այս շրջանին շատ խախուտ էր ոեւէ եկեղեցականի համար: Լատինասէրները՝ Հռոմի քաջալերութեամբ եւ Կ. Պոլսոյ Ֆրանսական դեսպանին ալ պաշտպանութեամբ՝ սկսած էին աւելի համարձակ գործել: Հայադաւաններն եւս սկսան նոյն համեմատութեամբ խստացնել հալածանքը անոնց դէմ՝ պետական միջոցներով:

Ալեսիք Պատրիարք Եւդոկիացին (1702) կորովի եւ անխոնջ հալածիչը եղաւ կաթոլիկներուն. բայց ինքն ալ հալածուեցաւ անդուլ կերպով, նենդութեամբ տարուեցաւ մինչեւ Փարիզ, ուր տանջուեցաւ եւ բռնի կաթոլիկ եղաւ:

Կիլիկիոյ անարժան կաթողիկոս Սարը Մատթէոս կեսարացին այս շրջանի տխուր դերակատարներէն է թէ՛ համոզումով եւ թէ դէպքերու բերմունքով կաթոլիկամիտ, անոնց հետ ելլող իջնող, երկերես, յանդուգն, բայց երկչոտ:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարք եղաւ կաթոլիկական կուսնեբու ամէնէն տագնապալի մէկ շրջանին:

Մխիթարական ոեւէ գործ չէ տեսած իր երկու տարուան պատրիարքութեան շրջանին:

Մատթէոս Սարըն, արտօնած է Հռոմէն վերադարձած Խաչատուր վարդապետ Աստաքելեանին (1728), որ-

պէսզի ան քարոզէ կաթողիկեայց հաւատքը հայ եկեղեցիներու մէջ։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՍԱՐԸԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ (Կիլիկիա)։ — Ահա այս մարդն է, որ երկամեայ խախուտ պատրիարքութենէն վերջ կաշառքով յափշտակեց Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը, երբ դեռ ողջ էր Աստուածատուր Նարին կաթողիկոսը (1694)։

Թէ Մատթէոս Սարըն քանի՞ տարի կաթողիկոսութիւն ըրաւ, յայտնի չէ։ Կը կարծուի թէ իր պաշտօնավարութիւնը տեւած է մինչեւ 1705, ուրեմն՝ 11 տարի։ Այդ թուականէն անդին իր մասին ոեւէ յիշատակութիւն չկայ, կը յիշուի իրեն յաջորդը Յովհաննէս Ե. Հաճընցին, որ իր աթոռին վրայ է։

Մխս կողմէ, Սարըն 1706ին Կ. Պոլիս է, ուր կը յաջողի Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի միացեալ Պատրիարքութիւնը ձեռք անցընել (1707 Փետր. 11)։ Բայց այս աւարը երկու ամիս չի տեւեր, ան կը նետուի թիարան, ուրկէ դուրս հանուելով երբ կառափնարան կը տարուի, մահուան երկիւղէն հաւատուրաց կ'ըլլայ, եւ քէն Հռոմ կը փախցնեն դինք ու հոն կը մեռնի 1727ին։ (Սաւալան, էջ 663)։

Սեղմ դիծերով կը պատկերացնենք այդ ժամանակին տխուր դէպքերն ու դէմքերը։

1684. — Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոս էջմիածինէն իբրեւ նուիրակ Կ. Պոլիս կը ղրկէ Ղափանցի Եփրեմը, որ իր հաւաքած դրամներով ձգել տուաւ Կարապետ Պատրիարքը եւ ինք անցաւ անոր տեղ։ Կարապետ՝ քանի մխս յետոյ ձգել տուաւ Եփրեմը ու ինք եղաւ Պատրիարք։ Թորոս երէց, որ առաջ քառասուն օր պատրիարք եղած էր, ձգել տուաւ Կարապետը եւ ինք դրա-

ւեց աթոռը: Տարի մը վերջ Պատրիարք եղաւ Ճլեցի Խաչատուր երէց: Կարապետ յաջողեցաւ դարձեալ Պատրիարք ըլլալ, վտարելով Ճլեցին: 1690ին ազխարհական տեղականները վարեցին պատրիարքութիւնը: Վերջապէս 1692–1694 Մատթէոս Սարըն եղաւ Պատրիարք:

Երուսաղէմի աթոռին վիճակն ալ այսպէս էր. մարդիկ կը մրցէին իրարու հետ Ս. Աթոռին չուրջ. խոշոր դումարներ կը վատնուէին. չփոթութիւն կը տիրէր: Քէօմիւրճեան Երեմիա Չէլէպիի պէս անձեր խորհուրդ եւ իրատ կու տային եկեղեցականներուն, որպէսզի վերջ տան դայթակղութեանց, բայց անօգուտ:

Այս օրերուն էր որ ծագեցան եւ սաստկացան նոր չփոթութիւնները. այդ՝ կաթոլիկ քարոզչութեան ցանած որոմներն էին. սկսան դիւրաբար անուանարկել, կաթոլիկ, ուղղափառ, հայ եւ փրէնկ:

Թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ Սարըն եւ իր ուրիշ ընկերները մահուան դատապարտուեցան:

Ինչպէս խօսեցանք վերեւ, այս շրջանին, ըլլա՛յ պատրիարքական աթոռին չուրջ, ըլլա՛յ կրօնական խընդիրներու մասին ծագած վէճերը ժողովուրդին հանդիստն ու խաղաղութիւնը վրդովեր էին: 1701ին Երզընկայի առաջնորդ Աւետիք վարդապետ, հին բարեկամը Միւէթի Ֆէյզուլլահին, որ Երզնկացի էր, Կ. Պոլիս եկաւ չփոթութիւններու վերջ տալու համար, Ս. Յակոբի տօնին քարոզեց եւ ըսաւ. — « Երկու հոգի չկա՞յ այս քաղաքին մէջ, որ խաղաղեցնեն այս ժողովուրդը: Ես, յարեց, պատրաստ եմ ծառայելու, պիտի երթամ Աղրիանուպոլիս, պիտի տեսնեմ Միւֆթի Ֆէյզուլլահը եւ ճար մը պիտի դտնեմ խաղաղեցնելու համար ժողովուրդը»:

Ժողովուրդը աղդուեցաւ Աւետիքի խօսքերէն, եւ ոմանք նոյն իսկ վախաքեցան որ Աւետիքը ըլլայ Պատրիարք:

Աւետիք գնաց Աղրիանուպոլիս, տեսակցեցաւ իր բարեկամ Մխիթարին հետ եւ անոր աղդեցութեամբ փոխանորդ կարգուեցաւ Եփրեմ Պատրիարքին: Բայց մէկ ու կէս ամիս յետոյ ձղել տուաւ Եփրեմը իբր Փրանկ կամ ապստամբ, եւ զայն Էջմիածին տարաղրել տալով՝ ինք դրաւեց պատրիարքական աթոռը:

Սարը Մատթէոս, որ կաթողիկոսութենէ ինկած Կ. Պոլիս կը դտնուէր, ուղեց օգտուիլ առիթէն եւ Պատրիարք ըլլալ Երուսաղէմի:

Այդ միջոցին Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքին դէմ ալ դժդոհութիւններ կային ներսէն եւ դուրսէն: Ուրեմն Սարըին համար գործելու ժամը հնչած էր:

Մատթէոսի Կ. Պոլսոյ մէջ ունեցած գործունէութեան մասին տեղեկագիր մը ունի Աւետիք Պատրիարքին փոխանորդը Խարբերդցի Տ. Մխիթէլ քահանան, գրուած եւ ուղղուած 1706 Դեկտ. 20ին Էջմիածին՝ Աղեքսանդր Կաթողիկոսին, որուն պարունակութիւնը ամփոփ կերպով հետեւեալն է. —

Սիսի Մատթէոս Կաթողիկոսը կ'ուղէր Էջմիածնի թեմին ժողովուրդը կապել Կիլիկիոյ աթոռին. Աւետիք Պատրիարք այս խորհուրդը լսելուն պէս՝ բարկացաւ եւ ֆէրման հանեց թագաւորէն՝ Մատթէոսը բռնօրէն աքսորել եւ ղրկել Էջմիածին՝ Նահապետ Կաթողիկոսին, եւ դատը տեսնել Սեւան: Այս լսելուն պէս՝ Մատթէոս վախաւ մինչեւ այն տեղն, երբ Աւետիք բացակայած էր Պոլսէն, եւ յետոյ կ'ըլլայ Երուսաղէմի առաջնորդ:

Երբ այս դէպքերը Պոլսոյ մէջ տեղի կ'ունենային,

Աւետիք Պատրիարք, Ադրիանուպոլսէն կ՚ազդարարէ Սարըին՝ հեռանալ Կ. Պոլսէն եւ երթալ իր տեղը. ինքն ալ՝ միջնորդութեամբ Միւֆթի Ֆէյզուլլահին՝ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն առաւ 1701 Վարդավառի նաւակատիքին:

Ուժովցած Աւետիք երկու աթոռներու պատրիարքական իշխանութեամբ, խստիւ վարուեցաւ թէ՛ Մինաս Պատրիարքի եւ թէ ուրիշներու հետ:

Յետոյ վերադարձաւ Ադրիանուպոլսէն Կ. Պոլիս, դիմաւորուեցաւ հսկայ բազմութենէն, որոնք կը պոռային, թէ այս մեզի պիտի ազատէ եւ մէջտեղէն վերցնէ խռովութիւնները:

Բայց Աւետիք խստութեամբ վարուեցաւ եւ հալածեց կաթոլիկները:

Եպարքոսին փոփոխութեամբ (Տապան Մուսթաֆա փաշա եկած էր անոր տեղ) փոխուեցաւ Աւետիքի բախտը, եւ իր բարեկամը՝ Ֆէյզուլլահ Միւֆթին չըկրցաւ պաշտպանել զինք, հակառակ բարեացակամութեանը:

Աւետիք իր հակառակորդներուն կողմէ ամբաստանուեցաւ նոր Եպարքոսին առջեւ, Ադրիանուպոլիս (Էտիրնէ): Իսկ աղէին, մեծ բազմութեամբ դիմեցին Եպարքոսի փոխանորդին ապարանքը՝ Սարը Մաթէոսի գլխաւորութեամբ: Բայց այնքան աղմուկ հանեցին, որ փոխ եպարքոսը սաստիկ բարկացած հրաման ըրաւ, որ գլխաւորներէն քանի մը հոգի ներկայանան եւ յայտնեն իրենց ցանկութիւնը: Երեսուն հոգի ներկայացան՝ գըլխաւորութեամբ Սարըի:

Փոխ Եպարքոսը հարցուց Սարըին. — «Ի՞նչ կ՚ուզէք, ո՞վ էք»: Սարըն պատասխանեց. — «Աւետիք Պա-

տրիարքը կ'ուզենք, եւ ես ալ Սիսի Պատրիարքն եմ»:

Այն հարցումին, թէ՝ դո՞ւն ժողվեցիր այս բազմութիւնը, Սարըն կմկմաց եւ պատասխան չտուաւ:

— Ի՞նչպէս համարձակեցար այդչափ բազմութեամբ յարձակիլ հոս, — ըսաւ փոխ եպարքոսը, եւ այս սպառնալիքին հետ 30 հոգիներն ալ փալախայի զարնել տուաւ, իւրաքանչիւրին 30 դան զարկին, իսկ Մատթէոսին՝ 31 դան:

Երբ դուրսի բազմութիւնը լսեց ներսի անցուդարձերը, խուճապով վախուստ տուաւ, իսկ ծեծ ուտող 30 հոգին ալ մեծ կաշառքով հազիւ կրցան ճողոպրիլ փոխ եպարքոսին ձեռքէն:

Սարը Մատթէոս դնաց ապաստանեցաւ Ֆրանսական դեսպանին մօտ:

Աւետիք եւ իր փոխանորդը՝ Զմիւռնացի Յովհաննէս չատ տառապեցուցին կաթոլիկները, որուն հետեւանքը ողբերգական եղաւ Աւետիքին համար: Գէչ կերպով ինկաւ Աւետիք:

Իսկ Սարը Մատթէոս, Ֆրանսական դեսպանին միջնորդութեամբ, որուն քով պահուած էր, նորէն Պատրիարք եղաւ Կ. Պոլսոյ աթոռին վրայ, բայց հազիւ երկու ամիս մնաց: Աւետիքին կուսակիցները վար առնել տուին ղինք եւ տեղը դրին Քիւլհանճեան Մարտիրոս վարդապետը:

Այս երկամսեայ պատրիարքութիւնը չատ սուղի նստաւ Մատթէոսի վրայ, վասնզի Զմիւռնացի Յովհաննէս ա՛յնքան խստացուց հալածանքը կաթոլիկներուն դէմ, որ պատճառ եղաւ չատերու հաւատուրացութեան եւ Քէօմիւրճեան քահանայի նահատակութեան:

Մատթէոս՝ Զմիւռնացի Յովհաննէսի քաղաքին վերայ՝ դարձեալ կանչուեցաւ եպարքոսական ատեանը:

Հարցուեցաւ իրեն. — «Ո՞ւր աքսորեցիք Աւետիք Պատրիարքը եւ քեզ ո՞վ դրաւ անոր տեղ»:

Սարը Մատթէոս, կարծելով թէ հաճելի պիտի ըլլայ Զմիւռնացի Յովհաննէսին, պատասխանեց.

« Այդ բանտարկեալներն էին, որ աքսորեցին Աւետիքը եւ դիս դրին իր տեղը»:

Այս յայտարարութեան վրայ, բանտարկեալները բերուեցան ատեան եւ յայտարարեցին Եպարքոսին հարցումին.

— Մենք չենք դիտեր: Ինչ որ եղաւ՝ ձեր նախորդ Եպարքոսին հրամանովը եղաւ, եւ այս Մատթէոսը յափշտակեց անոր իշխանութիւնը:

Եպարքոսը՝ թեր ու դէմ ամբաստանութիւնները լսելէ յետոյ՝ հրաման ըրաւ բանտարկեալները տանիլ բանտ, իսկ Սարըն՝ թիարան:

Զմիւռնացիին դէմ ամբաստանութեամբ չարունակուեցաւ ամբաստանութեանց չարքը, մինչեւ որ բանտարկեալներուն դէմ ատեան վճիռը տրուեցաւ:

Սու Պաշի կոչուած պաշտօնատարը դահիճներով եւ Հասան կոչուած դինուորներով բանտարկեալները կառավնատ բերին:

Տեսարանը սարսռազդեցիկ էր. դատապարտեալները դահիճներուն ոտքը վարած՝ կ'ողբային եւ կ'աղաղակէին, թէ իրենք անմեղ են. իսկ դահիճները կ'ըսէին. — Իսլամ եղէք եւ ազատ էք:

Դատապարտեալները պահ մը անյողդողդ մնացին, բայց երբ չողաց դահիճին սուրը, Սարը Մատթէոս սարսափեցաւ, սասանեցաւ իր հաւատքը, որուն ուղ-

ղափառութեան համար ա՛յնքան պայքարած էր, չկրցաւ վկայել անոր ճշմարտութիւնը եւ «անկաւ անդէն ի հաւատոյ»:

Ուրիշներ ալ հետեւեցան իրեն օրինակին եւ ամօթահար ըրին քրիստոնեաները:

Միայն Տ. Կոմիտաս քահանայ Քէօմիւրճեանը հաստատ մնաց իր հաւատքին վրայ եւ նահատակուեցաւ 1707 Հոկտ. 25ի շաբաթ օրը, որուն դերեզմանը մինչեւ այսօր Կ. Պոլսոյ Պալըքլըի Ազգ. դերեզմանատունն է, եւ ուր ուխտի կ'երթան Հայերը ամէն տարի:

Ուրացող Սարըն անչուշտ առ երեսս ուրացաւ, բայց հնար չէր իրեն այլեւս Կ. Պոլիս մնալ, ժամանակ մը պահեց ինքզինքը ասդին անդին եւ յաջողեցաւ վախճանական կերպով իյնալ Հռոմ: Քաւարանը այսպիսի մեղաւորներուն:

1712 Մայիս 4ին հոն ներկայ էին նաեւ ուրիշ «հայ կաթողիկէ բարձրաստիճան եկեղեցականներ» ալ, երբ համադումար նիստի մը մէջ Պիոս Ե. Պապը, երկու լատին քահանաներ եւ մէկ կոյս աւրբր պիտի հռչակուէին (Գալէմքէրեան, կենսագրութիւններ, էջ 137):

Քաջասրտութենէ, հաւատքէ զուրկ դէմք մը, որ իր շուքը կը պտտցնէ աթոռէ աթոռ, կորով կը վատնէ լատինամէտ քաղաքականութեան մէջ որպէս բարձրաստիճան եկեղեցական՝ կը ստորնանայ մինչեւ իսկ հաւատքը ուրանալու եւ անփառունակ վախուստով մը կը փրկէ իր անպէտ գոյութիւնը:

ԼԴ.

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՅ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ 1676–1742

Այստեղ առանձին դլուխ մը նուիրեցինք Սեբաստացի Մխիթար քահանային, որ ծնած է 1676ին Սեբաստիոյ մէջ: Ան վոքը տարիքէն մեծ վիճակ ունեցած է ուսման, այդ պատճառով 14 տարեկան հասակին մէջ աշակերտած է տեղւոյն Ս. Նշան վանքը, պատրաստուելու համար եկեղեցականութեան: Ուսման պաշար մթերելու համար ճամբորդած է Կարին, Էջմիածին եւ Սեւան, բայց չէ կրցած այդ տեղուանքը յագեցնել իր վիճակը, քանի որ Հայաստանի ամէն կողմերը կը տիրէին բռնակալ կառավարութիւնները, այնպէս որ այդ չրջանին հնար չէր բարձրագոյն ուսման մասին մտածել, ժողովուրդը եւ վանականութիւնը լոկ իրենց դոյութիւնը պահելու մղձաւանջին տակ կ'ապրէին:

Մխիթար կը դառնայ Ս. Նշան եւ անկէ՝ 1700ին Կ. Պոլիս, ուր հաւաքած է դլուխը աշակերտներ եւ սկսած դասախօսել անոնց: Մխիթար տեսած էր Հայաստանի վանքերը, որոնք ուսման կեդրոններ եղած էին ի հնումն, եւ յուսահատած: Իր նպատակն էր հաստատել ուսումնարան–կրթարան մը, որ կարող ըլլար հայ մտքին եւ բարոյականութեան ծառայել: Առաջին դործը տասը աշակերտներով սկսաւ Կ. Պոլիս, Գափուչիններու Ուխտ Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ, 1791–ին: Պոլսոյ կաթոլիկներու դէմ սկսուած հալածանքներու սաստիկ չրջանին, ծպտուած կերպով փախաւ Մորա (Կորնթոս), Վենետիկի հանրապետութեան Պելոպո–

նէս թերակղզին, հոն չարունակելու իր գործը: Հոն Մխիթոն քաղաքին մէջ գործեց 12 տարի. հազիւ հազ կարգի դրած էր իր գործը, երբ Օսմանցիները տիրեցին Մորայի, եւ Մխիթար իրեններով անցաւ Վենետիկ եւ հոն հիմնեց, 1717ին, Ս. Ղազար կղզին վրայ, Մխիթարեան այժմու վանքը:

Բարդէն աթոռակից հանդուցեալ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, կը յիշատակէ Մխիթարայ Բլուր մը, Նիկոսիա, Ս. Մակարի վանքին մօտ, որ կանգնեցուցած է Բակուրան (Վահան Փիւրքճեան) որ 1897 թուականներուն տեսուչ եղած է Ազգ. Կրթարան Որբանոցին: Բաւական աչխատած է Կիպրոսի խաղաղ կղզին մէջ հաստատել լուսաւորութեան կեդրոն մը, նման Մխիթարի, բայց դժբախտաբար ո՛չ մէկ կողմէն քաջալերութիւն գտած:

Հայ Կիպրոսի (էջ 154) մէջ հանդուցեալ Աթոռակիցը հետեւեալ կերպով կը պատմէ Մխիթարայ Բլուրին պատմութիւնը:

« Բակուրան, որ Հայ Մշակոյթի կեդրոն մը ընել ուզեց Կիպրոսը, Նիկոսիոյ մէջ 1897ին հաստատելով Ազգային Կրթարան–Որբանոց մը եւ տպարան մը, խանդավառ բարձր դպացումներով, առաջին գնահատողները մէկը եղաւ Մխիթարը:

Իր ներչնչումովն է, որ 1901 Սեպտ. 8ին, իր աչակերտները քարերու կարկառ մը բարձրացուցին Ս. Մարկոսի վանքին արեւելեան կողմը, հովտին վերեւ ցցուող բլուրին վրայ, եւ զայն անուանեցին «Մխիթարայ Բլուր»:

Բակուրանի Ազգ. Կրթարան–Որբանոցին աչակերտները, որ յաճախ պտոյտի համար կը մտնէին Ս. Մա-

կարի հրջակայքը լեռնացող բարձունքները, եւ Մխիթարեան Միաբանութեան երկհարիւրամեակի յիշատակին դուզադիպութեամբ կոթողեցին այդ կարկառը, լաւ սերունդ մը կազմած են Կիպրոսի հայութեան մէջ, իրենց կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ, իրենց ընկերային դիրքով եւ ազգային ծառայութեամբ, այսօր այդ քարակոյտին տակ բարձրացուցած են սեթոնէ քառակուսի, կոնաձեւ, խաչածայր կոթող մը, կրկին յիշատակներով:

Ա.— Կոթողին արեւելեան երեսին վրայ՝

ՄԽԻԹԱՐԱՅ ԲԼՈՒՐ

Ողջո՛յն ֆեզ բլուր, բնութեան տաճար,
Յիշատակ թողումֆ կոթողդ կարկառ,
Նորընծայ աւուրդ պահէ՛ դարէ դար,
Կեցցէ՛ լուսաշող Մեծն Մխիթար:

Բ.— Կոթողի արեւմտեան երեսին վրայ՝

† 8 Սեպտեմբեր 1901
ի յիշատակ
Երկհարիւրամեակի Մխիթար Աբբահօր
Աշակերտֆ Ազգ. Կրթ. Որբանոցի Նիկոսիոյ
Վերականգնեցաւ նախկին 4 աշակերտաց կողմէ
1931 †

Կոթողին հիման մէջ թաղուած չինչին մէջի գրուածքը՝

1901 Սեպտեմբեր 8 (նոր տոմար), կիրակի

Այս քարակոյտ կոթողը կանգնեցաւ Կիպրոսի Ազգային Կրթարան–Որբանոցի աշակերտներու ձեռամբ:

Ի յիշատակ երկհարիւրամեակի Մխիթար Աբբահօր եւ Մխիթարեան Միաբանութեան:

Ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Վեհափառ Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսի Երիմեան:

Ի թափուր վիճակի Աթոռոյն Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ:

Ի Պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի Տ. Յարութիւն Արքեպիսկոպոսի:

Ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Մաշտոց Արքեպիսկոպոսի:

ՅԱռաջնորդութեան Կիպրոսի Տ. Պետրոս Վարդապետի Սարաճեան:

Ի նորոգ կանոնեցաւ խճակերտ կոթողս յամի Տեառն 1931 Օգոստոս 21ի, ի ներկայութեան ի վանս Ս. Մակարայ, Նորին Ս. Օծութեան Վեհ. Տ. Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ եւ Վիճակիս Առաջնորդ Գեր. Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոսի (Սարաճեան):

Վերականոնեցաւ կոթողս խորհուրդով եւ ծախիւք Կրթարան–Որբանոցի նախկին 4 աշակերտաց կողմէ, Պ. Պ. Մ. Սուլթանեանի, Ս. Վանեանի, Ա. Պետեւեանի, Ռ. Փիլիպպոսեանի եւ ճարտարապետութեամբ Պր. Կարօ Պալեանի»:

Մխիթար տակաւին 19 տարեկան հասակին եղած է Կիպրոս, 1695 թուին, որ յարած էր Կիլիկիոյ Գրիգոր Պիծակ Կաթողիկոսին:

« Սեւխաննոս Ադոնց, որ համառօտ ուրուագիծը տուած է երիտասարդ Մխիթարի այս արկածալից ուղեւորութեան, զոր չկրցաւ չարունակել, եւ մնաց Ս. Մակար վանքին մէջ, ուր չգտաւ տաք ընդունելութիւն: Անոր աղբիւրին քով տեսաւ օձերու ղեռումը»: (Նոյն անդ):

Ի՜նչ մեծ օրհնութիւն մը պիտի ըլլար Հայերուս համար, եթէ Մխիթար յաջողած ըլլար հիմնել իր հաստատութիւնը Կիլիկեան Հայաշխարհի մէջ, վոխանակ օտար մի՛ջավայրի մը, ուր պայման էր կաթոլիկ ըլլալը՝ ուսումնական գործ մը կատարելու համար:

Եւ Մխիթար քարը դրաւ սրտին վրայ, ընդունեց կաթոլիկութիւնը գործին սիրոյն, բայց իր եաեւէն եկողները պիտի չկրնային ընթանալ իր ճամբով, եւ ուղէին ալ, չուղէին ալ՝ պիտի վարէին կաթոլիկութեան քաղաքականութիւն մը, ինչ որ դիտենք արդէն:

Ան կանգնեց իր վանքը 1717ին Վենետիկի մէջ, եւ արդէն քսաներեք տարի վերջ վանքը բարեկարգուած, ունէր եկեղեցի, տպարան, դպրոց եւ այլ ամէն յարմարութիւններ: Մխիթար անվախ կերպով կուրծք տըւաւ չատ մը նախանձոտ հակառակորդներու հարուածներուն, խոհեմ եւ խմաստուն գործունէութեամբ իր մասին լարուած բոլոր դաւերը անհետեւանք թողուց: Այս հոյակապ մարդը մեռաւ 1749ին՝ ճիշդ 73 տարեկանին, կտակելով Հայութեան իր լուսաստու հաստատութիւնը եւ Մխիթարեան Միաբանութիւնը:

Այսու հանդերձ, ի՛նչ որ ալ ըլլայ Մխիթարեան Միաբանութեան վերաբերումը դէպի մայրենի եկեղեցին, անկախ այդ քանէն, Հայ ազգը գնահատած է եւ կը գնահատէ դոյդ Մխիթարեան Հայրերու գործունէութիւնը, գուտ գրական, բանասիրական մարզին մէջ: կըրնանք համարձակ կերպով ըսել, թէ Մխիթարեան Միաբանութեան դրամական աղբիւրը Հայութիւնը եղած է անցեալին մէջ եւ ներկայիս ալ նոյնպէս: Կաթոլիկ Հայութիւնը այնքան չէ հետաքրքրուած այդ հաստատութեամբ, որքան բուն հայ մեծ մայր դանդուածը:

ԼԵ.

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

Երբ Վենետիկի մէջ սկսած էր Մխիթար գործի, առանց քարոզչական ու մարդոցական ծրագրի (որովհետեւ Մխիթարին համար անարժէք եւ անպէտ էին այդպիսի քաղաքականութիւն վարել), ասդին՝ Լիբանանի լեռներուն վրայ կը ստեղծուէր մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Աբրահամ Աբթարեան վարդապետի ձեռքով՝ Անտոնեան Միաբանութիւնը: Այս վերջնոյն նպատակն էր այն, ինչ որ էր լատին աշխարհին մէջ հաստատուող միւս միաբանութիւններու նպատակն ու ծրագիրը: Միայն թէ Լիբանանի դիրքը աւելի պիտի նպաստէր իրենց գործին յաջողութեանը, նկատի ունենալով Կիլիկիոյ հոծ հայութեան մօտիկութիւնը, որպէսզի Հայերը յաջողին կաթոլիկացնել: Այս նկատումով էր, որ համարձակութիւնը ունեցան քանի մը քահանաներով եւ Կիլիկիոյ անունով հռոմէադաւան կաթողիկոսութիւն մը ստեղծել եւ Աբրահամ Արծիւեան Այնթապցի եպիսկոպոսը կաթողիկոս հռչակել 1740ին: Աբրահամ Հռոմ դնաց ներկայացաւ Պենետիկտոս ԺԴ. Պապին, իբրեւ թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Պենետիկտոս պապ, անշուշտ պիտի դիտնար եւ դիտէր արդէն իսկ թէ, ի՛նչ արժէք կրնար ունենալ իրեն այդ յաւակնոտութիւնով ներկայացող անձին յայտարարութիւնը, քանի որ Արծիւեան ո՛չ իսկ եկեղեցի մը ունէր եւ ոչ ալ ժողովուրդ բացի 5–10–20 հոգիներէ: Բայց Պապը իրեն հպատակութիւն յայտնողներուն քաջալե-

բութիւն տալու եւ գործը չխանգարելու համար, ընդունեց գայն որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս: Ուստի իր կողմէն հայ կաթոլիկ պատրիարքութիւն մը ստեղծեց 1742ին եւ պաշտօնապէս կապեց Հռոմի աթոռին:

Հռոմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, միսիոնականտայի լայն միջոցները եւ զաղղիական Պետութեան պաշտպանութիւնը աղդեցին եւ նպաստեցին Հայերու մէջ կաթոլիկութեան տարածուելուն, բայց հակառակ ձեռք առնուած միջոցներուն լայնութեան եւ ծախսուած անհամար դումարներուն, արդիւնքը չարդարացուց իրենց ակնկալութիւնները:

Կաթոլիկները կը մեղադրէին Հայերը իրենց անուսումնականութեան համար, սակայն խեղճերը եթէ կարող ըլլային ժամանակին պարագաները կշռելու, պիտի չկրնային ընել այդ մեղադրանքը, բայց ասոնք պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսացողներ էին, միջոցներու մէջ խոչիր չդնողներ, կը բաւէր որ հասնէին իրենց նպատակին, նման այն վաչխատուին, որ իր դրամը կը տրամադրէ դրացի աղքատին, որպէսզի օրին մէկը տիրանայ անոր կալուածին: Մէկ խօսքով, ուրիչի թշուառութեան մէջ դտնել յաջողութիւնը:

Այս է եղած լատին եւ բողոքական քարոզիչներուն քաղաքականութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջը. 1895ին, երբ փոքրիկ տղայ էի, եւ կողոպտուած էր մեր ամէն ինչը, մայրս դիմած էր կաթոլիկ վարդապետին եւ բողոքական պաստուելիին. իրեն պատասխանուած էր թէ պէտք էր ընտանիքով կաթոլիկ կամ բողոքական ըլլայինք, որպէսզի նպաստեն. մայրս չէր ընդունած՝ ո՛չ մէկին եւ ոչ ալ միւսին առաջարկութիւնը, եւ աչքերէն

արցունքները թաւիելով եկաւ տուն եւ հառաչեց, լացաւ եւ ըսաւ. — «Ես երկու օխա ալիւրի եւ չաքարը չորս – հինգ ղրուշի համար իմ հաւատքս՝ չեմ փոխեր, անօթի կը մեռնիմ եւ դաւանափոխ չեմ ըլլար»:

Ո՞վ է Արծիւեան Աբրահամ Եպիսկոպոս. — Աբրահամ եպիսկոպոս Արծիւեան բնիկ այնթապցի է. ծնած է 1679ին:

Արծիւեան իր իսկ ձեռքով գրած է հետեւեալ տողերը. —

— « Ամի Տեառն 1679 ի յԱպրիլի ամսոյն (ծնայ) ի քաղաքն յԱնթափ. ի մանկութեան դիտացի զսուրբ հաւատն, երկոտասանամեայ առի զչորս փոքր աստիճանն ի յԱնթափ ի Տէր Պօղոս Եպիսկոպոսէն. գնացի ի Մէրտին գաղտ, առ Մելքոն Եպիսկոպոսն եւ կրթեցայ Աստուծով ըստ կարեաց զոր կարիս ունէի. եւ յետ վեց ամսոյ դարձայ առ հայրենիս. գնամ. երեք անգամ ետուն զիս ի ձեռս բռնաւորաց վասն սրբոյ հաւատոյ եւ թէ գնաց Ֆռանկի մօտ ուսաւ զդիտութիւն, եւ ծննողքն իմ ոչ կամէին գնալն ի քաղաքէն, զի միածին էին եւ խօսեցեալ ընդ կուսի, ոչ իմով կամաւ, այլ ծննողաց իմոց, եւ իբրեւ ոչ կարացի հաճեցուցանել գնոսա, հնարեցայ եւ գաղտ փախեալ ի քաղաքն Գերմանիկ (Մարաշ), եւ անտի ի քաղաքն Սիս: Իսկ Պետրոս Կաթողիկոսն յոյժ սիրով ընկալաւ, եւ արար զիս գրագիր, գանձապահ եւ խորհրդակից, եւ ետ ինձ կիսասարկաւագութիւն եւ ձեռնադրեաց աւագ սարկաւագ (1706), եւ յետ սուղ ժամանակի քահանայ ձեռնադրեաց եւ արբեղայ եւ մասնաւոր իշխանութիւն եւ կոչեաց վարդապետ ի Սիս քաղաքի, հաճութեամբ աթոռակալ քահանայից եւ չրջէի յամենայն տեղիս եւ քարոզէի զսուրբ

հաւատն հռովմէական:

Դէպ եղեւ հասայ ի Հալապ քաղաքն ընդ Պետրոս Կաթողիկոսին, յետ բազում քարոզի եւ խրատաբանութեան, խնդրեցին զիս քահանայք եւ ժողովուրդք, ի Պետրոս Կաթողիկոսէն, լինել եպիսկոպոս ի վերայ մայրաքաղաքին Բերիոյ, իսկ հաճութեամբ եւ ընտրութեամբ հասարակաց ձեռնադրեաց զիս (1710) նոյն Պետրոս Կաթողիկոսն՝ արքեպիսկոպոս ի մէջ քառասունք Եկեղեցւոյ մեծաւ հանդիսիւ ի վերայ Բերիոյ, եւ ինքն զնաց եւ ես մնացի ի վիճակն իմ, զոր ընկալայ. եւ յետ երկուց ամաց բազում աշխատանաց աճեցաւ սուրբ հաւատն եւ յոյժ յայտնի եղեւ բազմաց:

Լուեալ Պատրիարքունք Հայոց՝ նախ զՊետրոս Կաթողիկոսն աքսորեցին ի Պարսիկս, եւ ապա զիս բանադրեցին եւ հանին ի Հալապ, — մեծաւ նախատանօք եւ բազում զրպարտութեամբ», եւայլն:

Պետրոս իբրեւ թէ ինը ամիս մնացած ըլլայ Պարսկաստան եւ հոն մեռած:

Բայց իրողութիւն է, որ Պետրոս Կաթողիկոս վախճանած է Երուսաղէմ 1728ին եւ հոն թաղուած:

Ա.հաւասիկ տապանագիրը. —

— « Այս է տապան Պետրոս Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, որ փոխեցաւ առ Տէր ի Թվ. ՌՃՀԷ (= 1728) ամեն, յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Այս տապանագիրը դետեղուած է Մ. Փրկիչ վանքի եկեղեցիին արեւմտեան որմին արտաքին երեսը, խաչքարերու չարքին:

Օրմանեան ոչ միայն անհաւանական կը դտնէ Պետրոսին աքսորը Պարսկաստան, այլ նոյն իսկ չուզեր ընդունիլ անոր լատինասէր ըլլալը, որովհետեւ հռոմէա-

կաններէ հալածիչ նկատուած է ինքը՝ Պետրոս: (Ագ–գապատում, էջ 2765):

Ա. Աղեքսանդրեան այնպէս կը կարծէ, թէ Պետրոս Պիսակ (ոչ Պիծակ) Գրիգոր Պիծակի հաւանութեամբ կաթողիկոս եղած ըլլայ Իբրեւ Իբարու ազգակիցներ, մինչդեռ մէկը Ատանացի, իսկ միւսը Բերիացի են: Հետեւցնելու համար, թէ այս երկու կաթողիկոսներն ալ «միաբան էին ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ»:

Այս բանս կարծիք է եւ ոչ թէ իրականութիւն. Պետրոս կաթողիկոսին Պարսկաստան աքսորուիլն ալ պէտք է ընդունիլ վերապահութեամբ, որովհետեւ Պարսկաստան օտար Պետութիւն էր, եւ Կիլիկիոյ միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը ո՛չ մէկ իրաւասութիւն ունէին աքսորել մէկը իրենց սահմաններէն դուրս օտար երկիր մը:

Աւելորդ է այս կաթողիկոսներու եւ ասոնց նման չատերու՝ եկեղեցական թէ աշխարհական անձերու, լատինասիրութեանը պէտք եղածէն աւելի ալ կարեւորութիւն տալ:

Սա չափը աւելցնենք, թէ այս մարդիկը ժամանակի բերումով համակիր էին Հռոմի, որովհետեւ սպասելիքներ ունէին անկէ: Բայց կ'երեւի, թէ ասոնք խաչակիրներու պատմութիւնը լաւ չէին ուսումնասիրած եւ սերտած, անցեալէն դաս առնելու համար:

Դարձեալ ասոնք ընդհանուր կերպով, պարզ, բարի մարդիկ էին. Հռոմի աստուածաբանութիւնը, իր ներքին եւ արտաքին նրբութիւնով, անծանօթ էին այս մարդոց, չէին կրնար փրուիականտայի դպրոցէն պատրաստուած «աստուածաբաններու» հետ մրցիլ եւ կամ դլուխ ելլել, անոնք կրնային ամէն դոյն առնել, անոնց

հետ խօսելու եւ անոնց վատահութիւնը գրաւելու համար. օրինակի համար՝ Թասպասեան Մելքոն եւ Աբծիւեան Աբրահամի նման եկեղեցականներ, որոնք Բերբիացի Պետրոս Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած էին, իբրեւ հայադաւան կ'օգտուին Հայ Եկեղեցիէն, բայց սըրտանց կաթոլիկ էին, եւ չափազանցեալ տեղեկագիրներ կը դրէին Հռոմ:

Գալէմքեարեան կը գրէ Մելքոն վրդ. Թասպասեանի մասին, թէ Հռոմի փրոփականտայի աշակերտն էր, «որ 1680էն մինչեւ 1708 իր ծննդավայրի Հայերուն մեծ մասը կաթողիկէ դարձնելէն ետեւ՝ գրեթէ բոլոր Հայաստան, Փոքր Ասիա եւ Կիլիկիա չրջած էր Հռոմայ հրամանաւ, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Վան, Մուշ, Կարին, Էջմիածին, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Գաղատիա, Խարբերդ, Կեսարիա, Մարաշ, Քիլիս, Այնթապ, Սիս, Ատանա եւ նոյն տեղերը կաթողիկէութիւն մուծած: 1708ին Հռոմայ հրամանաւ Սիս կ'երթայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելու Պետրոս Բերբիացի Պիծակ կոմ Պիսակ կաթողիկոսէն, զոր կանխաւ կաթողիկէութեան դարձուցեր էր եւ անոր դասանութեան թուղթը Հռոմ ղրկած» (կենսագրութիւններ 91):

Եթէ ճշմարտութիւն եւ իրականութիւն ըլլար Թասպասեանի օրագրութիւնը, եւ Հռոմ ղրկած տեղեկագիրները, այդ ժամանակ պէտք ենք ընդունիլ, թէ ամբողջ երկրին մէջ հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կաթոլիկութեան դարձած պիտի ըլլային, մինչդեռ անոնք մասնաւոր կերպով չափազանցեալ տեղեկագիրներ կուտային Հռոմի, որպէսզի իրենց վարկը բարձրանայ եւ շատ դրամ քաշեն անկէ:

Մենք շատ լաւ գիտենք, թէ նման չափազանցուած

եւ սուտ տեղեկագիրներ ղրկուած են բողոքական մի-սիոնարներու կողմէ իրենց Ամերիկայի կեդրոնին: Ընդհանուր կերպով միսիոնարները տուին այնպիսի սուտ եւ յարմարցուած տեղեկագիրներ, իբր թէ Անատոլուի Հայերը վայրենի, լեռնականներ են եւ հազուելու ու կոկուելու դաղափարին անծանօթներ:

Մենք, մեր փոքր տարիքին, տեսած եւ դիտած ենք քանի մը թերութիւններ մերիններուն մէջ, որոնք պատճառ եղած են Հայերուն դաւանափոխութեան, Ա.— իշխաններու իրարու հանդէպ ունեցած անհաչտ ընթացքը, երկու ընտանիքներու մէջ ծագած աննչան անհամաձայնութիւնները եւ կիրքը, տնտեսական դժուարին պայմանները, ընդհանուր կերպով նպաստեցին դաւանափոխութեան դործին:

Փակելէ առաջ ճչդում մը եւս ընենք Բերիացի Պետրոս Կաթողիկոսի մասին, որու համար Թասպասեան կը դրէ, թէ անոր «հաւատոյ դաւանութեան» թուղթը ղրկած է Հռոմ. մինչդեռ Օրմանեան Սրբազան դիտել կու տայ, թէ Պետրոս Կաթողիկոս երբե՛ք չէ չեղած իր հայադաւանութենէն, եւ ճեռնադրութեան պահուն ալ չէ զեղչած Քաղկեդոնի եւ Լեւոնի նզովքը:

Ամփոփ դաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողներուն, ստորեւ կու տանք 1911էն առաջ ամբողջ Հայութեան թիւը իրենց վիճակներով միասին. —

1

ԱԹՈՌ ԷՋՄԻԱԾՆԻ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, թաղօրայք 1679, եկեղեցի-

ներ 1650: Հայաղաւաններ 1,699,000: Կաթոլիկներ 54,000: Բողոքականներ 7500:

2

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղօրայք –67, եկեղեցիներ 224: Հայաղաւաններ 279,000: Կաթոլիկներ 17,000: Բողոքականներ 16,200:

3

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԻ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղօրայք 194, եկեղեցիներ 272: Հայաղաւաններ 95,000: Բողոքականներ 500:

4

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱղԷՄԻ. — Վիճակներ՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղօրայք 10, եկեղեցիներ 18: Հայաղաւաններ 7000: Կաթոլիկ 500:

5

ԱԹՈՌ Կ. ՊՈԼՍՈՅ. — Վիճակներ՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, վանական 8, տեսչական 2, թաղօրայք 1773, եկեղեցիներ 1641: Հայաղաւաններ 1,389,000: Կաթոլիկ 67,500: Բողոքականներ 24,850:

6

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ. — Վիճակներ՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարքական 2, արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղօրայք 3914, եկեղեցիներ 3805: Հայաղաւաններ 3,469,000: Կաթոլիկներ 136,000: Բողոքականներ 49,050:

Այս պատկերը շատ պերճախօս է մարդօրսական ճիգերու տեսակէտէն, ահագին աշխատանք, հսկայ դրամական մսխում եւ նաեւ գեղծում, աղղամիջեան տգեղութիւններ, երկպառակութիւններ, կազ ու կռիւ, օտարներուն առջեւ պզտիկութիւններ, մատնութիւններ, որպէս թէ Հայերը գործիք ռուսական կառավարութեան, եւ այս ամբողջը, երկու հատուածներու՝ կաթոլիկ եւ բողոքական 185,000, դուք ըսէք 200,000 որսացուածներու աննշան թիւ մը: (*)

Կ'արժէ՞ր այսքան արդիւնքի մը եւ աչ ալ այսքան երկար ժամանակամիջոցի մէջ յանգիլ այս վախճանին: Կ'արդարանայ ժողովրդային առածը, թէ «Ես լեռն ծընաւ ..... չնչին»:

Ներկայիս ալ չենք կարծեր, որ լեցնեն այս թիւին դէթ կէսը:

ԼԶ.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԸ (1604-1717)

Այս շրջանին Երուսաղէմի վանքը պարտքերու բեռան տակ ընկճուած էր անխիղճ մատակարարողներու գեղծարարութեան եւ անկարողութեան երեսէն, պահանջատէրերը բռնութեամբ եւ կոպտօրէն կը վարուէին վանականներուն հետ, դատարան կը քաշէին եւ արդելքի տակ կ'առնէին վանքին արժէքաւոր սպասները եւ ա-

(*) Վիճակագրութիւն Մ. Արբեպիսկ. Օրմանեանի:

նօթները, նոյն իսկ պարտապահանջները կը բռնեն վէֆիլ Պապա Յովհաննէսը, կը տանին դատարան եւ խստիւ կը ստիպեն զայն՝ վճարելու իւրաքանչիւրին պահանջքը, հակառակ պարագային կը սպառնան ամէն չարիք հասցնել վանքին. Պապա Յովհաննէս 1500 դահեկան տալով դատաւորին, հաղիւ կը հանդարտեցնէ անոր սիրտը, նոր դիրքով մը պայմանաժամի երկարաձգում չնորհելու համար:

Ահա այսպիսի դժնդակ վիճակ մը կ'անցընէր Երուսաղէմի վանքը այս չրջանին: Պէտք էր վերջ տալ այս անօրինակ կացութեան, որուն չարունակութիւնը աղիտաւոր պիտի ըլար Ս. Յակոբեանց Մայր Աթոռին համար:

Երուսաղէմի վանքին այսքան ծանր պարտքերու տակ ընկճուելուն պատճառը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն իրենց վրայ առնելը Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ: Երկու Աթոռներու վրայ ալ իշխելու մարմաջը դուռ բացած էր չարաչահութեանց եւ անկարգութեանց, այնպէս որ հազարամեայ ազգային հաստատութիւն մը, որ միայն պարծանքն է Հայ ազգին, ձեռքէ ելլելու վիճակին մէջ էր: Կ. Պոլսոյ պատրիարքները իրենց կողմէն աչխարհական անձեր՝ պապա կամ նազըր անունին տակ մարդիկ կը ղրկէին Երուսաղէմ, որոնք իբրեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին փոխանորդները, վանքը կը կառավարէին. պապա կամ նազըրները անխիղճ կերպով կը վատնէին եւ կը մսխէին ազգին դրամները, իրենց ազգականները եւ բարեկամները Երուսաղէմ կը տանէին, երկար ժամանակամիջոցներով հոն կը բնակեցնէին, կ'ուտէին, կը խըմէին եւ կը վայելէին ազգին հարստութիւնները, ասոնք կ'երթային, տեղը ուրիշները կու գային, եւ այսպէս

շարունակաբար։ Երբ վանքին միաբաններէն մէկը, ըլլայ այն եպիսկոպոս, վարդապետ, սարկաւագ, դպիր, ո՛վ կ՚ուզէ ըլլայ, դիտողութիւն ընէր Նազըրներու բռնութիւններուն եւ կողոպուտին, անմիջապէս կը բանտարկուէր եւ աքսորի կը դատապարտուէր, կ՚անուանարկուէր եւ կը խոշտանգուէր։

Նազըրները վանքին եկամուտները կ՚իւրացնէին, առնցմով չէին գոհանար, ծանր տոկոսներով օտարներէն դրամներ կ՚առնէին եւ վանքին կնիքով (օրթաքի մէօհր) կը կնքէին, որով պարտականը վանքը կ՚ըլլար։

Կ. Պոլսէն եկող ուխտաւորներուն դարպասը (վանքին համար կամաւոր նուէր) Կ. Պոլսոյ Պատրիարքները կը գանձէին։

Պարտապահանջները երբ իրազեկ կ՚ըլլան վանքին այս անկեալ վիճակին, իրարու մէջ խորհուրդ կ՚ընեն դատարանէն վճռագիր (փէթվա) մը առնել եւ ատով հրաման բերել Բ. Դուռէն (Կ. Պոլսէն)՝ վաճառելու համար վանքին շարժական ու անշարժ ստացուածքները։ Երբ այս սոսկալի լուրը կը հասնի միաբանութեան ականջը, ասոնք կ՚երթան պարտապահանջներուն ձեռքերուն եւ ոտքերուն կ՚իյնան, կ՚աղաչեն, կը խնդրեն, որպէսզի ետ կենան այդ ծրագրի գործադրութենէն։

Միաբանութիւնը 1 Մարտ 1709 թուակիր հանրագրութիւն մը կը պատրաստէ եւ կը ղրկէ Աղեքսանդր Կաթողիկոսին (Ջուղայեցի), որուն մէջ սրտաճմլիկ բառերով կը նկարագրեն վանքին ցաւալի կացութիւնը պարտապահանջներու խստութիւնը եւ Յոյներու Հայոց վանքերն ու այլ կալուածները գնելու ծրագիրները, կը թախանձեն Կաթողիկոսին, որ ինք անձամբ գայ Երուսաղէմ եւ կարգադրէ խնդիրը, երբ տակաւին միաբա-

նուիրումը Երուսաղէմ կը մնայ: (Գործերուն այսպէս ընթանալուվը, բնական էր, որ միաբանութիւնը չկրնալով դիմանալ եղած բռնութեանց, ստիպուած պիտի ըլլար հեռանալու Աթոռէն, անտէր եւ անտիրական վիճակի մէջ, եւ դիւրին էր թշնամիներուն համար լքեալ կալուածին վրայ ձեռք դնել ամենայն դիւրութեամբ):

Միաբանութիւնը այս դրութիւան կը կցէ ցուցակը վանքին պարտքին, որուն ընդհանուր դումարը կը հասնէր 10,125 թուման, եւ Յակոբ վարդապետի, Տէր Կիւրղոսի և Մահտեսի Մինասի հետ կը ղրկէ Էջմիածին:

Աղեքսանդր Կաթողիկոս նամակին կը պատասխանէ, սրտին վիշտն ու ցաւը կը յայտնէ Ս. Աթոռին պատահած նեղութեանց համար, կը յայտնէ իր յուսաջացած տարիքի մէջ ըլլալը եւ տկարութիւնը, որոնք չեն ներեր իրեն մինչեւ Երուսաղէմ ճամբորդելու: Խոստումներ կ'ընէ Կաթողիկոսը, թէ նուիրակներու միջոցով վանքին համար նուիրահաւաքութիւն կատարել պիտի տայ եւ ղրկէ, միեւնոյն ժամանակ յորդորելով դիրենք ամուր կենալ իրենց դիրքին մէջ, սիրով եւ համերաշխութեամբ ապրիլ իրարու հետ, եւ Ս. Աթոռին օգտին համար չխնայել ոչ մէկ աշխատանք (17 Օգոստ. 1709):

Մահտեսի Մինաս այս նամակը միասին Երուսաղէմ կը բերէ:

Եւ սակայն Կաթողիկոսին նուիրակներն ալ նիւթական չօշափելի օժանդակութիւն մը չեն կրնար ընձեռել, եւ կացութիւնը կը մնայ հոն՝ ուր որ էր:

Վարդան վարդապետ Բաղիշեցին Ամրոսի վանքին մէջ սկսած էր զարկ տալ մտաւորական զարգացման, իր աշակերտներն են Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի եւ Գրիգոր Շղթայակիր վարդապետները, որոնք միայն

պիտի կրնային Երուսաղէմի վանքը ազատել իր պարտքերէն եւ վերստին դարձնել ազգին նուիրական սեփականութիւնը, որովհետեւ ամբողջ Հայոց Երուսաղէմի ստացուածքները ձեռքէ ելլելու վտանգին մէջն էր Յոյներու եւ պահանջատէր իսլամներու կողմէ:

1713ին Կ. Պոլիս կը հասնի Տարոնի Ս. Կարապետ վանքին միաբան Յովհաննէս վրդ. Բաղիշեցին, որ իր վանքին պէտքերուն համար նուիրակութեան ելած էր. մայրաքաղաքին երեւելի ազգայինները, տեսնելով Յովհաննէս Բաղիշեցիին վրայ պերճախօսութեան, ուղղամտութեան եւ եռանդուն գործունէութեան յայտնի նշանները, կ'որոշեն զայն ղրկել փոխանորդութեան եւ աթոռակալութեան պաշտօնով Երուսաղէմ, կը խոստանան իրեն, պարտքերէն թեթեւցնելու համար Ս. Տեղիքը, ամէն տեսակ դիւրութիւն եւ աջակցութիւն ընծայել եւ մաս մըն ալ դումար կը յանձնեն ի նպաստ միաբանութեան: Այս խնդրոյն մէջ Կ. Պոլսոյ Ասուչեխցի Սահակ Պատրիարքն ալ զօրավիղ եւ քաջալերող կ'ըլլայ իրեն: (Ձիշատակարան Ձեռնրբի, տպ. Կ. Պոլիս, 1719):

Յովհաննէս Բաղիշեցի կը հասնի Երուսաղէմ, եւ սիրով կը կապուի Ս. Աթոռին, անմիջապէս գործի կը ձեռնարկէ, կը յաջողի դրամ ազատել Ասորիներու մէկ եկեղեցին, նմանապէս կ'ազատէ Ս. Հրեշտակապետաց վանքին պարտէզը եւ Ս. Գերեզմանին արծաթէ կանթեղները, որոնք դրամի դրուած էին Լատիններուն քով: Պահանջատէրները եւ նպաստները երբ կը տեսնեն Յովհաննէսի գործունէութիւնը եւ յաջողութիւնը, կը սկսին թշնամանալ իրեն, բայց Յովհաննէս վրդ. առանց յուսահատութեան եւ լքման, կը շարունակէ գործը անտարբերութեամբ եւ եռանդով, կը տոկայ զրպարտու-

թիւններու եւ անարգանքներու, բայց կը մնայ անյողդողդ:

Պահանջատէրերու առաջարկին վրայ կը դիմէ դատարան եւ երաշխաւոր կ'ըլլայ վանքին բոլոր պարտքերուն չորս տարուան մէջ մաս առ մաս վճարելու պայմանով. քաղաքին բդեշխը (կառավարիչ) լսելով Յովհաննէսին քաջութիւնը եւ յանդգնութիւնը, կ'ուրախանայ, կը դովէ եւ քովը կանչելով վարդապետը, կը քաջալերէ եւ կը խելայէ, եկեղեցականներու յատուկ դգեստ կը հագցնէ եւ փառքով ու պատուով վանք կը ղրկէ:

Յովհաննէս վրդ. ա'լ երկար չէ մնար Երուսաղէմ, 1715ին, մխիթարեան ստիպման տակ կը վերադառնայ Կ. Պոլիս, եւ հոն մեծախումբ ժողովի մը առջեւ մանրամասնօրէն կը պարզէ Ս. Աթոռին մօտալուտ կորուստը, ճգնաւորներուն աղդալինաս արարքները եւ իր յանձն առած երաշխաւորութիւնը, ցոյց կու տայ նաեւ թէ՝ Երուսաղէմի Աթոռին պատահած աղետաւոր չարիքին բուն պատճառը եղած է երկու պատրիարքութեանց միացումը. այս չարիքները միանգամ ընդ միշտ վերացնելու պայման կը դնէ բաժնել պատրիարքութիւնները, եւ առանձին պատրիարք մը նատեցնել Երուսաղէմի աթոռին վրայ ըստ հնաւանդ սովորութեան: Այլ էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իր քաղաքական դոյնով, այլ էր եւ է Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը իր առաքելական կոչումով:

Ճելացի վարդապետին տրամաբանօրէն ըրած թելադրութիւնները մեծ ազդեցութիւն դործեցին ժողովականներուն վրայ, եւ կը փութան դործադրել անոր թելադրութիւնները:

Մեծամեծներու այդ ժողովին առաջին գործը կ'ըլլայ Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիչեցի վարդապետը Կ. Պոլսոյ Պատրիարք ընտրել, եւ իր խոհականութեան կը ձըդեն արժանաւոր մէկը մատնանշել իբրեւ Պատրիարք Երուսաղէմի, ու կը խոստանան աջակից ու գործակից ըլլալ իրեն՝ քարեկարգելու համար Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռը եւ հատուցանելու անոր մեծագումար պարտքը, որ կը հասնէր 800 քսակի:

Յովհաննէս վարդապետ չի մերժեր ազգին խնդրանքը, եւ վստահ ըլլալով տրուած խոստումներուն անկեղծութեան, կ'ընդունի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը 1715 Սեպտեմբեր 12ին, ուրբաթ օր, ու յաջորդ օրը՝ ամենուն հաւանութեամբ՝ կ'ազդարարէ որ Ս. Պատարագի մէջ յիշատակեն իր հայրենակից Գրիգոր վարդապետը որպէս Պատրիարք Երուսաղէմի: Յետոյ, թագաւորական հրովարտակը ստանալու համար, կը մեկնի Ադրիանուպոլիս (Էտիրնէ), հետը առնելով՝ ուրիշ ըլլխաւոր անձերէ դատ՝ կեսարացի Մահտեսի Մելիտոնը, որ երեւելի անձ մըն էր արքունիքին մէջ: Ադրիանուպոլսոյ մէջ վաւերացնել կը տրուի իր Պատրիարքութիւնը Սուլթանէն. կը խնդրէ Սուլթանէն, որ այսուհետեւ Երուսաղէմի պատրիարքները ընտրուին եւ հաստատուին մայրաքաղաքի ժողովականներուն՝ ոչ թէ Պատրիարքին որոշումով: Սուլթանը կ'ընդունի եւ կը դործադրէ այս խնդրանքն ալ:

Նորընտիր Պատրիարքը Կ. Պոլիս կը դառնայ 1716ին, ընդհանուր ժողով մը կը դումարէ, կը հրաւիրէ ազգին բոլոր երեւելի եկեղեցականներն ու աշխարհականները, եւ ժողովին մէջ միահամուռ կ'որոշեն դրել Էջմիածին Ամենաօրհնեալ Կաթողիկոսին, որպէսզի հը-

բաւիրէ Գրիգոր վարդապետը Տարօնի վանքէն եւ ստիպէ զայն չուտով ուղեւորիլ Կ. Պոլիս ու ստանձնել Երուսաղէմի Ս. Թոռին պատրիարքական իշխանութիւնը: Ինդրագիրին հետ կը կցեն նաեւ թագաւորական հրամանագիրն ալ, աղաղակելով, որ Կաթողիկոսը անյապաղ կատարէ ազգին կամքը:

Այս կարգադրութիւնը մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ Կաթողիկոսին, որովհետեւ լաւ կը հանչնար այդ բարձր եւ կարեւոր պաշտօնին համար ընտրուած անձին արժանիքները, եւ անմիջապէս կը դրէ Գրիգոր վարդապետին, որ յանձն առնէ այդ լուծը՝ թեթեւցնելու համար Ս. Թոռը պարտքերու ծանր բեռէն եւ ազատէ ազգը սպառնալից վտանգէ մը:

Գրիգոր վարդապետ կ'ընդունի Կաթողիկոսին, Պատրիարքին, Տէրութեան եւ Ազգին կամքը եւ համակերպելով՝ ճամբայ կ'ելլէ Տարօնէն եւ 1717 Վերափոխման տօնին կը հասնի Կ. Պոլիս:

ԼԷ.

ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ԻՐ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1717)

Գրիգոր՝ Աղուանից կամ Շիրուանի երկիրէն էր, որուն համար կոչուեցաւ Շիրուանցի. որդին էր Մահտեսի Աւետիքի եւ Գոհարի: Գրիգոր՝ եկեղեցական սքեմ հագնելով՝ մտած էր Տարօնի Ս. Կարապետի վանքը, ուր, ինչպէս նախապէս ալ ըսած ենք, աշակերտած էր վարդան վարդապետ Բաղեշեցիին, Ամրոլայ (Ամլորդի) վանքին մէջ, Կոլոտ Յովհաննէսի հետ: Վանահայր Վարդան վարդապետի մահէն վերջ, Գրիգոր դրաւած

էր աթոռը եւ արժանաւորապէս կը վարէր վանքին առաջնորդութիւնը եւ կրթարանը, տակաւին երիտասարդ վիճակի մէջ:

Գրիգոր խոհական, հեղ եւ վարչական կարողութեամբ օժտուած մէկն էր, որուն համար իրեն դրաւած էր բոլորին սիրտը, որ իմաստութեամբ կը մատակարարէր վանքին եւ թեմին վիճակային գործերը:

Գրիգորին նկարագիրը, խոհական իմաստութիւնը եւ անձնուիրութիւնը արդէն ծանօթ էին Յովհաննէս վարդապետ Բաղիշեցին, որուն համար արժանաւոր դատած էր իր դպրոցական ընկերակիցը Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, իբրեւ միակը չատերէն, եւ անմիջապէս յիշատակել տուած էր Կ. Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ (14 Սեպտ. 1715):

Գրիգոր Պատրիարք վերահասու ըլլալով Երուսաղէմի վանքին ներքին փտած կեանքին, 2 Հոկտ. 1717 Թուականին իր անդրանիկ օրհնութեան կոնդակը կը ղրկէ Երուսաղէմ, որուն մէջ խստօրէն կը բողոքէ անոնց դէմ որոնք գործակալութեան անունով աթոռին վնասակար գործեր կը կատարէին. ապա Երուսաղէմացի Յովհաննէս (Հաննէ) վարդապետին ու միաբաններուն ուղղելով խօսքը, կը պատուիրէ որ բոլորն ալ վարուին իր հետեւեալ կարգադրութեան համեմատ:

Նախ Յովհաննէս վարդապետը իրեն փոխանորդ կը նշանակէ, լիազօր իշխանութեամբ, ու անոր կը յանձնէ Ս. Աթոռին բոլոր գործերուն, դոյքերուն, մուտքին եւ ելքին հսկողութիւնը, դանճապետ կը նշանակէ Մահտեսի Մարկոսը, իրեն օգնականներ տալով Կիւրեղ վարդապետը, Տէր Մկրտիչը եւ կօշկակար Մահտեսի Պետրոսը, Մահտեսի Եուսուֆ Խալֆան եւ Մահտեսի Մկրտիչը:

Կը հրամայէ Մահեկի Մարկոս դանճապետին, որ իր հինգ օդնականներուն դիտումեամբ եւ Փոխանորդ Յովհաննէս վարդապետին միջոցով ի հարկին վճարէ պարտքերը եւ մատակարարէ Ս. Յակոբին պէտքերը:

Կը յորդորէ Մխիթարեանութիւնը, որ ամէն բանի մէջ հպատակին իր Փոխանորդին կամքին, սիրով վարուին իրարու հետ եւ ներող ըլլան իրարու հանդէպ:

Կը պատուիրէ Յովհաննէս վարդապետին, չդանդաղիլ ո եւ է գործի մէջ, որ վնաս կը հասցնէ Ս. Աթոռին, եւ պարտաւոր կը կացուցանէ զինք Աստուծոյ դատաստանին առաջ:

Գրիգոր վարդապետ՝ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը ստանձնելէն յետոյ, ցոյց տալու համար հաստատակամութեան, թէ ո՛րքան պարտքերու ծանրութեան տակ կը հեծէ վանքը, ան, երկաթէ գժուարակիր չղթայ մը կ՚անցընէ վիզէն եւ բանալիով մըն ալ կը կղպէ, եւ կ՚ուխտէ չհանել զայն վիզէն՝ մինչեւ որ չազատի Ս. Աթոռը իր պարտքերէն: Այդպէս չղթան վիզը, ան կը կայնէր եկեղեցիներու դռներուն առաջ, կը յորդորէր ժողովուրդը, որ առանց խնայելու՝ ողորմին բարեպաշտական այդ տուրքը:

Գրիգոր Պատրիարք ահա այս դերագոյն զոհողութիւնը յանձն առնելով՝ չկրցաց վերջացնել Երուսաղէմի վանքին վրայ ծանրացող այդ աղէտը եւ այդ պատճառաւ ալ կոչուեցաւ Չղթայակիր:

Չղթայակիր կը սկսի հետզհետէ պարտքերը վճարել. առաջին անգամ կ՚ազատէ Յոպպէի ուխտը վաճառականները, որոնք դրաւի դրուած էին 11,000 դահեկանի փոխարէն. յետոյ Ռէմլէյի վանքին տունը, պարտէզներն ու Երուսաղէմի մէջ դրաւի դրուած տունները, կ՚ա-

զատէ եկեղեցիին կահերն ու ոսկեղէն եւ արծաթեղէն անօթները. կը հատուցանէ ուրիշ պարտքեր ալ, եւ ջընջելով մուրհակները, զանոնք կը պահէ դանձարկղին մէջ:

Այս միջոցներուն, Յոյներն ու Լատինները՝ յարմար առիթ նկատելով Հայոց չքաւորութիւնը՝ կը սկսին Ս. Յարութեան Տաճարին նորոգութեան, որպէսզի Հայոց բաժինին տիրանան խարդախ միջոցներով, բայց Գրիգոր եւ Յովհաննէս վարդապետներու ջանքերով՝ ան ալ դլուխ կը հանեն եւ ամօթով կը ձդեն Յոյներն ու Լատինները, որոնք առիթէն օգտուելով՝ կ'ուզէին կողոպտել եւ յափշտակել Հայոց իրաւունքները:

Միւս կողմէն, իր լծակիցը եւ վաստակակիցը՝ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք՝ Կ. Պոլսոյ մէջ կը չարունակէ արդիւնաւորել իր պաշտօնը. իր պերճախօս քարոզութիւններով կը յորդորէ ժողովուրդը սիրոյ եւ խաղաղութեան մէջ ապրիլ, կ'արթնցնէ անոնց մէջ ազգասիրութեան եւ բարեպաշտութեան զգացումները եւ յատուկ դրութիւններով կը քաջալերէ ժողովուրդը ուխտի երթալ Երուսաղէմ եւ առատ նուէրներով օժանդակել վանքին պարտքերուն հատուցման գործին:

Իսկապէս յաջողութեամբ կը պսակուին Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքին ջանքերը. ժողովուրդը ամէն կողմերէն խուռներամ կը դիմէ Երուսաղէմ՝ առատ նուէրներով եւ կը սատարէ պարտուց բարձման գործին:

Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք մէկ կողմէն պարտապահանջները կը զոհացնէր, միւս կողմէ չինութիւններ եւ նորոգութիւններ կը կատարէր, կը զնէր կարգ մը տուներ եւ կալուածներ: Շղթայակիր չկրնալով

պարտքերէ խսպառ ազատիլ, կը գրէ Կ. Պոլիս, որ զինք արտօնեն անձամբ շրջիլ քաղաքներն ու գիւղերը՝ ժողովուրդին նուէրները հաւաքելու համար. բայց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը հաւանութիւն չի տար այդ փափաքին, նախ որ՝ Օսմանցիները Պարսիկներուն հետ պատերազմի բռնուած էին, եւ երկրորդ՝ ինք շատ յոգնած ըլլալով՝ կը խնայէին իրեն այդ յոգնութիւնը:

Կ'անցնին ութը տարիներ. թէեւ Ս. Աթոռը կը թեթեւնայ իր հին պարտքերէն, բայց երանելի Պատրիարքին պարանոցը չի թեթեւնար երկաթի ծանրութենէն:

Ուլնեցի (Զէյթունցի) Կարապետ Բ. (1726–1729) Կաթողիկոս, որ օծուած է Կ. Պոլսոյ մէջ 1726ին, եւ որ չէր մեկնած տակաւին էջմիածին, Հաննէ վարդապետին խնդրանքով կը խորհրդակցի Յովհաննէս Պատրիարքին ու ազգին գլխաւորներուն հետ, եւ ամէնքը միաբան՝ Երուսաղէմի Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին թուղթ մը կը գրեն, որուն ներքեւ ժողովուրդն ալ կը ստորագրէ: Այս նամակով կը թախանձեն վիզէն հանել շղթան: « Թէեւ դու կը նեղուիս, — կը գրեն —, բայց նախատինքը մենք կը կրենք, վասնզի մեր վրայ կոչուած է քու անունդ: Դուն ըսես թերեւս՝ պիտի չըհանեմ վիզէս շղթան, մինչեւ որ Սուրբ Տունս վերջնականապէս ազատուած չտեսնեմ պարտքերէ. լա՛ւ, բայց այդ պարծանքդ նախատինք մըն է մեզ, զոր կ'երեւի թէ անջինջ կերպով արձանագրել կ'ուզես սերունդէ սերունդ»: Եւ որովհետեւ իր խստամբեր ճգնութեան հետեւանքով երթալով կը հիւծէր ու կը մաշէր իր մարմինը, այդ պատճառով նոյն գիրին մէջ կը յանձնարարեն՝ ճաշի ժամանակ ջրախառն գինի խմել եւ քիչ մը հանգիստ տալ իր մարմինին ու պէտքէն աւելի չը–

ճնշել դայն: Այսքանով ալ չեն գոհանար, այլ գործնական կերպով կը սատարեն մխիթարեցւոց համար ղինք, եւ մէջերնին կը հանգանակեն 5000 դահեկան, որուն 1000 դահեկանը կը նուիրէ Ուլնեցի կարապետ Բ. կաթողիկոս, եւ կը խոստանան պարտքին մնացեալ մասը իրենց վրայ առնել եւ հատուցանել ամբողջութեամբ:

Երանելին Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք՝ Հաննէ, Թովմաս եւ Յակոբ վարդապետները Պոլիս ղրկած էր նորընտիր կաթողիկոսէն եպիսկոպոսական օծում ստանալու համար, որոնց միջոցով կ'առնէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին, նորընտիր կաթողիկոսին եւ ժողովականներուն կողմէ ղրկուած վերեւի կոնդակը:

Շղթայակիր այլեւս չի համարձակիր դէմ կենալ այդ աղերսանքին, սիրտը կը չարժի, լալով կը համբուրէ չղթան եւ կը հանէ վիզէն, բայց ասով աւելի կ'արմատանայ իր մէջ սէրը հանդէպ Ս. Աթոռին, որ կը պահէ մինչեն մահ, եւ կը չարունակէ իր հայրական հոգածութիւնը, մինչեւ որ վերջնականապէս կ'ազատի վանքը հին ու նոր պարտքերէ:

Ս. Յակոբայ վանքը կ'ազատէ Յոյներու ոտնձգութիւններէն, որոնք գաղտնօրէն կեղծ փէրմաններու դոյութիւնը երեւան կը բերեն, իբրեւ թէ Հայերը Ս. Յակոբին տիրացած են բռնութեամբ, եւ ըսածնին ապացուցանելու համար, կը ներկայացնեն կեղծ եւ չինծու հրովարտակ մը, իբր թէ Հիճրէթի 1062 թուականին դրուած, որ կը համապատասխանէ Եղիազարի ժամանակամիջոցին:

Այդ հրովարտակին համաձայն՝ Հայերը յիշեալ Ս. Յակոբ վանքը կրկին անգամ առած են Յոյներէն, այն պայմանով որ, տարուէ տարի իբրեւ վարձք 200 ոսկի

վճարեն Յոյներուն:

Կ. Պոլսէն Յակոբ Նալեան վարդապետը կը ղրկուի Երուսաղէմ, որպէսզի Ս. Աթոռին մէջ պահուած բոլոր հրովարտակներն ու արքունական մուրհակները հետն առած միասին Կ. Պոլիս բերէ: Շղթայակիր՝ դուրս կը հանէ մինչեւ այդ առեններըը տրուած բոլոր ֆէրմաններըը, ինչպէս նաեւ Հապէշներու են Ղապխներու վկայական դիրերը, որոնք կը խոստովանէին, թէ իրենք հին ժամանակներէն սկսեալ Հայոց Պատրիարքին իրաւասութեան ենթակայ եղած են միշտ:

Այս բոլոր թուղթերը կը յանձնէ Նալեան վարդապետին, ուրիշ դիրով մը, որուն մէջ կը դրէ. — «Դուք Աստուծոյ ապաւինելով պայքարեցէք Յունաց ուխտադրուժ ազգին դէմ, ու ես այս տեղէն կ'օգնեմ ձեզ կարողութեանս չափով, ապա երկաթը նորէն չլլիքս (վիպս) անցընելով՝ խեղճ միաբաններուս հետ միասին՝ օրհնեալ ազգիս բարեսէր անձերուն դուռները կ'իյնամ ու կը վճարեմ պարտքերը (15 Յունուար 1736):

Երբ այսպէս Կ. Պոլսոյ մէջ կը սաստկանայ վէճը, Յոյները թէ՛ կաշառքներու եւ թէ Արապ Գալֆայի չբնորհիւ, իրենց կողմը կը չահին Օսմանեան աւազանիէն չատերը, ազգին գլխաւորները՝ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքին հետ խորհրդակցելով՝ Կ. Պոլիս կը հրաւիրեն Շղթայակիրը: Շղթայակիր թէպէտեւ ընկճուած էր իր յառաջացած տարիքին բերմունքով, բայց Ս. Աթոռին վրայ ունեցած բուռն սէրէն մղուած, յօժարութեամբ յանձն կ'առնէ ճամբու յոգնութիւնները եւ Զատկէն վերջ ուխտաւորներուն հետ կ'ուղեւորի Կ. Պոլիս (6 Մայիս 1736):

Երբ կայսերանիստ քաղաքը կը հասնի, լատին կրօ-

նաւորներու փոխանորդը զինք ողջունելու կը փութայ: Գաղղիոյ դեսպանն ալ իր կողմէն քանի մը եկեղեցականները կը ղրկէ որպիսութիւնը հարցնելու Շղթայակիրին, որուն սրբութեան եւ բարեսրտութեան համբաւը մինչեւ իրեն հասած էր արդէն, որ «Քաղցր աղաւնի» կը կոչէր զայն:

Յոյները՝ վէգիրութեան նոր բարձրացած Կիւրճի Իսմայիլ փաշան կը կաշառեն եւ կը յաջողին անոր ձեռքով նոր ֆէրման մը կորզել Սուլթանէն, որ հետեւեալ առաւօտ պիտի յանձնուէր Յոյներուն: Բայց Հայերը դիչեր ժամանակ լսելով այս խարդախութիւնը՝ իրար կ'անցնին:

Հակառակ անոր որ Սուլթանը Հայերուն բոլոր հին ֆէրմաները իր քով բերել տուած էր, սակայն արքունիքին պաշտօնատարները միջոց չեն տար թագաւորին՝ ֆէրմաններըը աչքէ անցընելուն, եւ կը յաջողին նենգութեամբ անոր ուշադրութենէն վրիպեցնել:

ԼԸ.

Ս. ՅԱԿՈԲ Կ'ԱՋԱՏՈՒԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱՅԻ ԵՒ ՇԷՅԽԻՒԼԻՍԼԱՄԻՆ ՄԻՋՈՑՈՎ (1736-1749)

Երբ ժողովուրդին ու Պատրիարքներուն ականջը հասաւ բօթաբեր այս լուրը, թէ՝ կառավարութիւնը առտուն կանուխ Յոյներուն պիտի տայ Ս. Յակոբեանց Աթոռը, տարակոյսի եւ տագնապի կը մատնուին բոլորն ալ: Բայց Շղթայակիր եւ Կոլոտ արխարար զօտեպնդուելով՝ բոլոր յոյսերնին Աստուծոյ վրայ կը դընեն, դիչերուան երկրորդ պահուն կ'երթան արքունի

ճարտարապետ Մահտեսի Մելիտոն աղային տունը, որ կը դտնուէր Պալաթ թաղի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին դէմ: Բայց տունը չեն դտներ եւ տրտմութեամբ ետ կը դառնան: Յետոյ ուղղակի կու գան Վլանկա, Մահտեսի Յարութիւն Ամիրա Մուրատեանին տունը, որ Շէյխիւլիսլամին սեղանաւորը եւ սիրելին էր: Յարութիւն Ամիրա քունէն արթննալով՝ գահլիճ կու գայ, Պատրիարքներուն քով, որոնք տեսնելով Ամիրային գարմանքը, կ'ըսեն. — « Ո եւ է անձնական խնդիրի մը համար չէ որ այսպէս անժամանակ քեզի եկած ենք, ո՛վ աստուածասէր իշխան, այլ միայն մեր աղգապարծանք Ս. Աթոռին գործին համար քու օգնութեանդ կը դիմենք, վասն զի եթէ լուանալուն սպասենք, պիտի կորնցնենք այդ անդին գանձը, ու աղգերնիս ոչ միայն նախատինքի առարկայ պիտի ըլլայ հակառակորդներուն, այլ մենք եւս պարտաւոր պիտի մնանք գալիք սերունդներուն առջեւ:

Եւ բոլոր անցուդարձերը մանրամասնութեամբ կը պատմեն եւ կը խնդրեն, որ անյապաղ միջոցներ ստեղծուին ետ առնել տալու թագաւորին հրամանը: Ամիրան կը տատամսի եւ կը տարակուսի գործին դժուարութեան առջեւ, մանաւանդ դիշերուան այս պահուն: — « Կատարեալ հաւատքով եւ յոյսով քեզի կը յանձնենք գործը», — կը յարեն երանելի Հայերերը:

Յարութիւն Ամիրա այս խօսքերէն քաջալերուած, կ'երթայ դիշեր ժամանակ ուղղակի Շէյխիւլիսլամին ապարանքը, կը պատուիրէ, որ արթնցնեն իրենց տէրը:

Շէյխիւլիսլամը կ'ելլէ, կը հաղուի եւ կու գայ գահլիճ՝ Ամիրային քով, ուր կը սպասէր: Ամիրան խնդիրը կը բացատրէ անոր, լալով կը փարի ոտքերուն եւ կ'ը-

սէ. — « Եթէ այս դիւշեր իսկ չկարդադրուի այս դործը, առտուն պիտի յանիշտակուի Հռչակաւոր Մար Եաղուալը (Ս. Յակոբ) մեր ազգին ձեռքէն »:

Շէյխիւլիսլամը պահ մը վարանումի մէջ կ'իյնայ, կը մտածէ, եւ հրաման կ'ընէ սպասաւորներուն՝ կառքը պատրաստել, պատուիրելով Ամիրային մինչեւ իր վերադարձը սպասել իրեն, եւ ուղղակի կը սուրայ թագաւորին պալատը, ընդունելութեան դահլիճը կ'ելլէ եւ կը պատուիրէ ծառաներուն, որ թագաւորը արթնցնեն: Թագաւորը՝ Շէյխիւլիսլամին այսպէս անժամանակ դիւշեր առեն այցելութենէն դարմացած, պատճառը կը հարցնէ: Շէյխիւլիսլամը կը պատասխանը. — « Տէր թագաւո՛ր, այս դիւշերը քունը փախաւ աչքերէս, մարդարէն երեք անգամ երեւցաւ տեսիլքիս մէջ, եւ պատուիրեց որ մեծափառ տէրութեանդ մօտ գամ: Այս բանէն սաստիկ յուզուած, առանց պատճառը գիտնալու՝ եկայ ահաւասիկ, Տէրը բարին կատարէ »:

Թագաւորը սաստիկ յուզուած այս բանէն, կ'ապշի կը մնայ այս տեսիլքին վրայ: Յետոյ, Շէյխիւլիսլամը՝ խօսքը դարձուածքներով կը բերէ հայ եւ յոյն ազդերուն խնդրին չուրջ, առանց զդալի ընելու: Թագաւորը կը պատասխանէ.

— « Երուսաղէմի մէջ հինէն ի վեր Յոյներուն սեփական մեծ վանք մը կայ եղեր Մար – Եաղուպ անունով, որուն Հայերը տիրացած են եղեր խարդախութեամբ, ուստի խորհեցանք վերստին Յոյներուն դարձնել զայն... »:

Նոյն առեն սրահին մէջ գտնուող վաւերապիրներն ալ ցոյց տալով՝

— « Ահա՛ Հայոց հրովարտակները, որոնցմով կը

կարծեն իրաւունք ունենալ նոյն վանքին վրայ »՝

Ինչպէս տեսանք, Թադաւորը մինչեւ այն օր չէր կարդացած այդ վաւերաթուղթերը եւ չէր ալ տեղեկացած անոնց պարունակութեան: Շէյխիւլիսլամը՝ Թադաւորին թոյլտուութեամբ՝ ձեռք կ՚առնէ հրովարտակները, կը կարդայ եւ մի առ մի կը բացատրէ անոնց բովանդակութիւնը, որուն մէջ նշանակուած էին որոչ կերպով Հայերուն արտօնութիւնները: Անոնց մէջ կար նաեւ իսլամական օրէնքին համաձայն նզովքներ եւ արգելքներ, որ, ոչ ոք համարձակի դանոնք Հայերուն ձեռքէն առնել եւ տալ ուրիշներուն՝ եթէ չուզեր իր վրայ հրաւիրել այդ նզովքները:

Թադաւորը երբ կը տեղեկանայ այդ գիրերուն պարունակութեանը, կը սոսկայ, եւ անմիջապէս գրիչ մը բերել տալով՝ իր իսկ ձեռքով Թադաւորական խաթթ մը կը մակագրէ այսպէս. — « ԵՒ ԵՍ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻՆ ՏՈՒԻ ՎԵՐՍՏԻՆ »:

Ցետոյ երկուքը մէկ գոհութիւն կը մատուցանեն Տիրոջ եւ չնորհակալ կ՚ըլլան մարգարէին, որ այդ տեսիլքին չնորհիւ նզովքէ ազատեց Թադաւորը:

Շէյխիւլիսլամը առնելով հրովարտակը՝ կը փութայ իրեն սպասող Յարութիւն Ամիրային, որ կը ստանայ զայն անպատմելի ուրախութեամբ, եւ ամենայն փութկոտութեամբ կը հասնի իր տունը: Հոն կը գտնէ երկու Պատրիարքները, որոնք բազկատարած եւ արտասուաթոր աչքերով կ՚աղօթէին Աստուծոյ:

Ամիրան կը համբուրէ երկուքին ալ աչքը եւ կը մատուցանէ հրովարտակը, ըսելով. — « Ձեր եւ մեր աչքը լո՛յս. ձեր արժանաւոր աղօթքով ահաւասիկ կրկին մեզ չնորհեց Աստուած բոլոր ազգերուն ցանկալի եւ Հա-

յոց ազգին անգին գանձը եղող Ս. Յակոբը » :

Շղթայակիր եւ Կոլոտ կ'առնեն հրովարտակը, ուրախութեան արցունքները կը թափեն, փառք կու տան Աստուծոյ, կ'օրհնեն բարեպաշտ Ամիրան եւ ամէն անոնք որոնք պատճառ եղան Ս. Յակոբի ազատութեան :

Առտուն կանուխ, Արապ ներքինապետը կ'երթայ, որ ընդունի Յոյներուն հրովարտակը : Ներքինապետը՝ անտեղեակ անցած դարձածէն՝ երբ թագաւորին քով կը մտնէ, սաստիկ կչտամբանքով կը վռնտուի անկէ, եւ զարմանքով կը լսէ Հայերուն հրովարտակին նորոգուած ըլլալը, որով կրկին ազատած կ'ըլլային անոնք իրենց տեղերուն (*) :

ԼԹ.

ՎԱԽՃԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԼՈՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

Յովհաննէս Կոլոտ աշխատեցան ամբողջ 28 տարի, սկսեալ 1713էն : Քսանըհինգ ամբողջ երկար տարիներ ան ամենայն խոհականութեամբ եւ իմաստութեամբ վարեց Կ. Պոլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը, այնպիսի ժամանակ մը, ուր խառնակութիւն եւ անկարգութիւն կը թագաւորէր ազգային կեանքի մեքենային մէջ : Մէկ կողմէ կրօնական խնդիրներու չարունակական արծարծումը լատիններու կողմէ, միւս կողմէ կարգ մը փառամոլ եկեղեցականներու անուղղայ ընթացքը, վերդովումի եւ անորոշութեան մատնած էին ազգը : Կոլոտ

(*) Մելէոն Բահաճայ (Կ. Պոլսեցի) աւանդած է Սաւալանի այս դէպքը իր մանրամասնութեամբ, որ արժանի է յիշատակութեան :

աշխատեցաւ ժողովուրդին մէջ ծագում առած կրօնական սին խնդիրները մէջտեղէն վերցնել եւ խաղաղեցնել եկեղեցին, բայց չկրցաւ բոլորովին վերջ տալ ամուլ վիճաբանութիւններուն՝ որոնք դործն էին առաւելապէս ըմբոստ եւ վիճասէր մարդոց, որոնք աւելի քմահաճ վարդապետութիւններու եւ օտար առաջնորդներու կիրքերուն խաղալիք դարձած էին, քան եկեղեցիին ողջամիտ վարդապետութեան:

Կոլոտ մէկն էր, որ չէր վախնար ուրիշներու խղճին վրայ բռնանալ եւ իր տեսակէտը պարտադրել, ինչպէս սովորութիւն էր այն չրջանին:

Կոլոտ իր ազատամտութեան եւ լայնախոհութեան համար Գաղղիոյ դեսպաններէն եւ արեւմտեան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներէն կը մեծարուէր:

Այդ վրդովեալ չրջանին, Յովհաննէս Կոլոտ ամէն ջանք ի դործ կը դնէր խնամել իր հօտը եւ անարատ պահել Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նկարագիրը, նոյնպէս կ'աշխատէր առաւելադոյն չափով պայծառացնել եկեղեցին եւ ժողովուրդին միտքը՝ ուսմունքով եւ դաստիարակութեամբ: Այդ նպատակին հասնելու համար հաստատեց դպրեվանք մը, հաւաքեց ուչիմ աշակերտներ, ուսմանց եւ լեզուներու համար մասնագէտ ուսուցիչներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Ղուկաս վարդապետ Խարբերդցին: Ինքը Պատրիարքը անձամբ կը դասախօսէր Աստուածաբանական եւ այլ ճիւղերը: Այս դպրեվանքը բոլորեց փայլուն չրջան մը եւ արտադրեց դիտնական վարդապետներ՝ Յակոբ վրդ. Նալեան, Յովհաննէս վրդ. Կ. Պոլսեցին եւ Սամուէլ վրդ. Երզնկացի (1772), այս վերջինը ետքէն յարած է Մխիթարեաններուն, եւ ուրիշ շատեր: Նոյն դպրեվանքին մէջ, բա-

ցի հայերէնէ, եւրոպական լեզուներու ալ ուժ տրուեցաւ. Ղուկաս վրդ.ի ձեռքով կարդ մը լատիներէն եւ ուրիշ լեզուներէ իմաստասիրական գիրքեր թարգմանուեցան հայերէնի, որոնք գուրկ են լեզուի եւ ոճի գեղեցկութենէն:

Կոլոտի գործերուն մէջ նշանաւորագոյնն է Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Աթոռներու բաժանումը, որով Առաքելական Աթոռը մօտալուտ կորուստէ եւ կործնումէ ազատեց եւ ընդհանուր ազգին երախտիքին արժանացաւ: Անիկա իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքին՝ Երուսաղէմի Աթոռին միակ օժանդակը եւ նեցուկը եղաւ, որուն պէտքերը ինք անձամբ կը յանձնէր եւ յարաբերութեան մէջնորդ կ'ըլլար Օսմանեան Տէրութեան մօտ երբեւ փոխանորդը Երուսաղէմի Պատրիարքին:

Յովհաննէս Պատրիարք՝ ազգին մէջ ծագում առած խռովութիւնները խաղաղեցնելէ եւ ներքին անկարգութիւնները հանդարտեցնելէ յետոյ, կը խորհէր հրաժարիլ եւ քաշուիլ Երուսաղէմ, առանձնանալ վանքին մէջ եւ հոգեւոր կեանքի միայն նուիրուիլ: Այսպէս կը փափաքէր նաեւ Շղթայակիր, որ այդ նպատակով 1727ին վանքին մէջ չինած էր վայելուչ բնակարան մը ի վայելումն Յովհաննէս Պատրիարքի, որ եաքէն Եսայի վարդապետի աշխատութեամբ մատենադարան եղաւ ձեռագրներու:

Կոլոտ վախճանեցաւ 1741 Փետրուար 12ին, մեծ սուգ պատճառելով ազգին, որ ականատես եղած էր նախորդ պատրիարքներուն ազգամնաս եւ կործանարար գործերուն եւ ընթացքին, ազգը իրապէս գիտցաւ գնահատել անոր զեղեցիկ ձիրքերը, ազգասիրական եւ բա-

բեպաշտական հոգին, որոնցմով նուիրուած էր ան իր հօտին վերկուբեան եւ Երուսաղէմի Ս. Աթոռին ազատման համար: Ազգը՝ ի նշան երախտապիտուբեան, չբեթերացաւ իր յարգանքը եւ պատիւը ընծայելէ Կոլոտ չինարար Պատրիարքին, մեծ եւ չքեղ հանդիսուբեամբ ամփոփեց անոր մարմինը Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ (Ս. Լուսաւորիչ) եկեղեցիին տաճարի դրան քով, եւ անոր յիշատակը աւանդելով այսպէս սերունդներու:

Յովհաննէս Կոլոտի յաջորդեց իր հանճարեղ եւ իմաստուն աշակերտը՝ Յակոբ Աստուածաբան վարդապետ Նալեան:

Խ.

ՎԱԽՃԱՆ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐԻ
(1744-1749)

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքին օրերը եղած են վիշտերու եւ տառապանքներու շարայարում մը, որոնք մէկը միւսին կը յաջորդեն չղթայի օղակներուն նման: Ան վիշտ կը կրէր ո՛չ միայն օտարներէն, այլ՝ ցաւալի է ըսել՝ ի՛ր ժողովուրդէն եւ իր ազգէն:

Իր պատրիարքութեան վերջին տարիներուն, Դամասկոսի Հայերը, որոնց մեծագոյն մասը Հայաստանի զանազան քաղաքներէն եկած եկուոր մարդիկ էին, օգտուելով Պատրիարքին հեզահամբոյր բնաւորութենէն եւ ազգասիրութենէն, կը յանդգնին ձեռք երկնցնել Եկեղեցիին եւ Առաջնորդին վրայ: Եկեղեցիին լինչքերը եւ հասոյթները կ'իւրացնեն, Առաջնորդը կը զրկեն իր իրաւունքներէն, նոյն իսկ յաչս տեղական կառավարութեան կասկածելի կը ներկայացնեն, կ'արատաւորեն ա-

նոր պատիւը, եւ այս բոլոր քաւութիւնները՝ լոկ օգտըւելու համար եկեղեցիին հասոյթներէն եւ բնակիլ եկեղեցիին Հոգեւոր մէջ ձրիօրէն, տարիներ չարունակ: Երբ Առաջնորդը կը պաշտպանէր Աթոռին իրաւունքները, մուրը պատրաստ էր քսելու համար եւ զայն ճամբու դնել անարգանքով: Շղթայակիր համբերութեամբ կը տանէր այս բոլորը, հայրաբար կը խրատէր զիրենք, որ հրաժարին այդ յոռի սովորութիւններէն, եւ երբ կը տեսնէ թէ անոնք անուղղայ են իրենց վնասակար ընթացքին մէջ, յատուկ կոնդակ մը կ'ուղղէ Դամասկոսցիներուն (28 Յուլիս 1748), ուր կը յիշեցնէ իրենց, թէ Ս. Աթոռին սեփականութիւնն են Դամասկոսի Հոգեւորականը եւ եկեղեցին, որուն պարտքը, կ'ըսէ, Կ. Պոլսէն եկած առենս վճարեցի, եւ մինչեւ այսօր կարեւոր չինութիւններ եւ նորոգութիւններ կ'ընեմ ժողովուրդին եւ ուխտաւորներուն համար: Կը յիշէ նաեւ այն վնասները, որ կը հասցնեն եկեղեցիին եւ զրկուած Առաջնորդներուն, իրենց սեփականացնել ուզելով եկեղեցին եւ Հոգեւորականը:

Ապա սիրով եւ հայրաբար ներելով անոնց անցեալ յանցանքները, կը ներէ անոնց եւ կ'աւելցնէ. — «Բայց հիմա Աստուծով եւ Ս. Աթոռիս բարձր հրամանով եւ սուրբ կարգիս իշխանութեամբ կը գրեմ, որ այսուհետեւ ոչ ոք ինքնագլուխ խառնուի եկեղեցիի գործերուն, առանց Երուսաղէմի Պատրիարքի հրամանին: Ո՛վ որ այլապիներուն ձեռքը մատնէ եկեղեցին կամ պարտքի տակ ձգելով վնասէ անոր եւ չհանղանդի Ս. Աթոռին կողմէ կարգուած Առաջնորդին, այդպիսին՝ եկեղեցական ըլլայ թէ աշխարհական, անիծեալ եւ նզովեալ ըլլայ Աստուծմէ եւ երկու Յակոբ առաքեալներէն: Իսկ

անոնք որ կը հնազանդին Ս. Աթոռիս եւ անոր դաւհակալին հրամաններուն ու հաստատուն կը մնան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցիին դաւանութեան մէջ, օրհնուին թէ՛ Աստուծմէ եւ թէ Տնօրինական սուրբ տեղերէն »:

Նմանապէս մեծ վիշտ կը պատճառէին Երուսաղէմի Հայերը, որոնք մանր գձուձ չահերու համար կը բաժնուէին մայրենի եկեղեցին ծոցէն՝ դիմելով լատիններուն, որպէսզի անոնցմէ օգտուին նիւթական տեսակէտով: 1744ի Սյլակերպութեան տօնին օրը երբ լինքն էր ժամարար, քարոզի պահուն, խօսքը մասնաւոր կերպով կ՚ուղղէ Երուսաղէմացի Հայերուն եւ կը կշտամբէ ու կը պախարակէ զիրենք՝ իրենց չահասիրութեանը համար, որոնք կ՚ուրանային Հայ. Ս. Եկեղեցին, որ ծնաւ զիրենք ու զիեցուց իր վարդապետութեան անարատ կաթով: Ներկաները՝ երջանկայիշատակ Հայրապետին տոքը կ՚իյնան ղղջումով, կը խոստանան այլեւս չհեռանալ մայրենի եկեղեցիին ծոցէն:

Այսպէս, Քրիստոսի այդիին անխոնջ մշակը անդադար կը խնամէր եւ կը զգուշացնէր իր ժողովուրդը մոլար եւ անուղիղ ճանապարհներէ եւ զանոնք կը յորդորէր զարձեալ առաջնորդել Հայաստանեայց Եկեղեցիին զիրկը:

Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք չարունակ իր պաշտօնին զլուխը, չէր զադրեր երբեք տքնելէ եւ աշխատելէ յօգուտ Ս. Աթոռին մինչեւ խոր ծերութիւն. երբ վիշտեր եւ տադնապներ կը պաչարեն զինք, առանց երկար ժամանակ անկողնոյ ծառայելու, վրայ կը հասնի մահը, 1749 Փետրուար 2ին, միեւնոյն օրը եւ միեւնոյն ժամուն, երբ առաջին անգամ Սիոնի դռնէն կը մտնէր Երուսաղէմ, իր մարմինն ալ նոյն դռնէն դուրս կ՚ելլէր

վառաւոր հանդէսով, խոր սուգի եւ վիշտի մէջ թողլով ամբողջ մխաբանութիւնը եւ համայն ազգը, որուն անդարմանելի կորուստը ողբաց ու լացաւ:

Շղթայակիրի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը եղած է երեսունը մէկ տարի եւ վեց ամիս: Անիկա անդուլական դէմք մը եղաւ Ս. Աթոռի պատրիարքներու չարքին մէջ:

ԽԱ.

ԺԸ. ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ (1763-1799)

Սիմէոն Կաթողիկոս Երեւանցին (1763–1780) իր դարուն ամենէն նշանաւոր դէմքն է իր անխոնջ աշխատասիրութեամբ եւ օգտակար արդիւնաւորութեանը պատճառաւ. էջմիածնի կալուածներն ու գոյքերը օրինաւոր կերպով արձանագրեց, Մայր Աթոռի սեփական իրաւունքները պաշտպանեց, ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգեց, տպարան մը բացաւ եւ թղթաչինութեան գործարան մը հիմնեց:

Նոյնպէս ինքը՝ Սիմէոն եղաւ ռուսական կառավարութեան հովանաւորութիւնը ստանալու համար առաջին յարաբերութիւնները հաստատողը: Կաթողիկոսական դիւանատուն մը հաստատեց՝ օրինաւոր դիւանադրութիւններով. ազգային եկեղեցիի Տօնացոյցին մէջ ալ փոփոխութիւններ կատարեց, աւելի կանոնաւոր եւ հաստատուն ձեւ տուաւ անոր, թէպէտ սկիզբները չկամութեանց բախեցաւ, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ

եւ ընդհանրութեան հաւանութեանը արժանացաւ եւ գործածական դարձաւ:

Ղուկաս Կարնեցի Կաթողիկոս (1780–1799)՝ Սիմէոնի յաջորդեց, անոր հաստատած կարգերը չանաց ամրապնդել, վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած մնայուն ժողով մը կազմեց Մայր Աթոռին մէջ, իբրեւ կաթողիկոսական խորհրդակից, գործերուն կանոնաւոր ընթացք մը տալու համար, Էջմիածնի Մայր Տաճարին ներքին մասը զարդերով եւ նկարներով ճոխացուց:

Ասդին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Զաքարիա Փոքուզեան Պատրիարքը (1773–1799) դարուն պատրիարքներուն չարքը կը վերջացնէ. ան՝ Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցը եղաւ իր բարեկարգիչի դերով: Զաքարիայի մեծ արժանիքը այն եղաւ, որ եկեղեցականներու զարգացման համար մեծ աշխատանք տարաւ. ինքն անձամբ ուսուցչութեամբ կը պարապէր՝ յաջողակ աշակերտներ հասցնելու համար, որոնք պատրաստելէն յետոյ, թեմական վարչութեանց եւ ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր:

Զաքարիա 26 տարի վարեց պատրիարքական իշխանութիւնը:

Սրմաշէի վանական վարժարանը, որ շատ մը նշանաւոր վարդապետներ, եպիսկոպոսներ եւ պատրիարքներ տուած է ազդին, Զաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան եւ Պօղոս Գարագաշեան եպիսկոպոսներու անխոնջ աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է:

ԽԲ.

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՄԷՋ

(1799-1804)

Սուրմառեցի Դանիէլ Եպիսկոպոս իբրեւ նուիրակ էջմիածնի՝ Կ. Պոլիս ղրկուած էր, ուրկէ անցաւ Րուսիա, ուր տարիի մը չափ մնալէն եւ գործերը կարգադրելէն վերջ, Կ. Պոլիս եկաւ Մեծ Պահքի մէջ, ուրկէ կ'ուղէր մեկնիլ էջմիածին. բայց՝ որովհետեւ Զաքարիա Փոքուղեան Պաթրիարք մահամերձ վիճակի մէջ անկողին ինկած էր եւ ապաքինելու յոյս ալ չկար, Կ. Պոլսոյ մեծամեծները թոյլ չտուին որ մեկնի Կ. Պոլսէն, որովհետեւ դիտէին, թէ մօտ է անոր վախճանը, եւ կ'ուզէին նստեցնել Դանիէլը պատրիարքական աթոռին վրայ: Եւ Դանիէլ ակամայ համաձայնեցաւ մնալ Կ. Պոլիս:

Ուրբաթ օր մը (11 Մարտ 1799) ժամը 5ին աւանդեց իր հոգին Զաքարիա Պատրիարք, 26 տարի պատրիարքութիւն ընելէ վերջը: Շաբաթ օր (12 Մարտ) Դանիէլ եպիսկոպոս կատարեց թաղման կարգը Գուրուճէչմէի Երեւման Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ հանգուցեալ Պատրիարքին, եւ որովհետեւ Մեծ Պահք էր, Դանիէլի հրամանով՝ բաց վարագոյրով պատարագ մատուցուեցաւ եւ թաղուեցաւ, որուն յաջորդեց Դանիէլ 1799 Մարտ 15ին:

Երբ Դանիէլի պատրիարքութեան առաջին տարին կը լրանար, կը վախճանի Ղուկաս Կաթողիկոս՝ 21 տարի կաթողիկոսութիւն ընելէ վերջ, որուն մահուան լուրը հասաւ Կ. Պոլիս:

Էջմիածնի ամբողջ միաբանութիւնը՝ կաթողիկոսի ընտրութեան համար ժողով դումարեց եւ ընտրեց Դանիէլ Պատրիարքը որպէս ընտիր եւ արժանաւոր անձը կաթողիկոսութեան. դրեցին թուղթ մը առ Դանիէլ, որուն տակը ստորագրեցին բոլոր եպիսկոպոսները, վարդապետները եւ ուխտին բոլոր անդամ միաբանները եւ Կ. Պոլիս ղրկեցին Լոռեցի Դաւիթ եպիսկոպոսի հետ, որ էր թխադէմ, խորագէտ եւ դարանագործ: Դաւիթ եկաւ Կ. Պոլիս, թուղթը ներկայացուց Դանիէլ Պատրիարքին, որպէսզի ընդունի Հայաստանեայց Եկեղեցիին հովուապետութիւնը:

Ինդիրը այս վիճակին մէջն էր, երբ Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ եպիսկոպոս Արղութեան, որ համբաւաւոր դրասէր մըն էր, Ռուսաստանի Հայոց մէջ հիմնած էր տպարան եւ չատ մը գիրքեր տպած (օրինակ՝ Ընդհանրական, Յիսուս Որդի, Թելեմաքի պատմութիւն, Աղօթագիրք, Նարեկ եւ այլ գիրքեր, եւ 1796ին ալ՝ գեղեցիկ յօրինուածքով Օրացոյց մը), լսելով Ղուկասի մահուան լուրը, ռուսական Տէրութեան միջոցով աշխատեցաւ դրաւել Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը, եւ նամակներ դրեց իրեն հաւատարիմ բարեկամներուն, թէ ինքն է եպիսկոպոսներուն երիցագոյնը եւ արժանաւորը:

Յովսէփի մտադրութիւնը չուտով տարածուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ: Դանիէլ կ'ուզէր մեկնիլ Էջմիածին, սակայն, իշխաններ եւ մեծամեծներ իր կամքին չձգեցին եւ արգիլեցին մեկնիլ. «Եթէ ոչ թոյլ տամք քեզ հրաժարիլ ի պատրիարքութենէս, դի ոչ մեկնիմք ի քէն, դի բոլոր հասարակութիւն քաղաքիս ոչ զայլ ոք ճանաչին Պատրիարք իւրեանց, բայց միայն զքեզ»:

Իսկ Դաւիթ, կը պնդէր մեկնիլը Պատրիարքին՝ ըսելով. « Հա՛յր սուրբ, Միաբանութիւնը քեզ կ'ուզէ եւ հնար չէ որ ուրիշ մը նստեցնեն կաթողիկոսական աթոռին վրայ. եթէ տէրութիւնդ չկամենայ, դիտցիր որ սուրբ տունս կը խանգարուի, կը կործանի, եւ որուն պատճառը դուն պիտի ըլլաս. ուրեմն ազգին փառքին եւ սիրոյն համար հովուապետութեան իշխանութիւնը ընդունէ»:

Դաւիթին միտքը ուրիշ էր. ան կ'ուզէր որ Դանիէլ հեռանար եւ ինք դրաւէր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը: Եւ ան յաջողեցաւ համոզել Դանիէլը՝ հրաժարիլ պատրիարքութենէ:

Մինչ այս մինչ այն Դանիէլ կ'որոշէ հրաժարիլ պատրիարքութենէ եւ 1800 Ապրիլ 22ին, կիրակի օր մը, Մայր Եկեղեցիին մէջ ժողովի կը հրաւիրէ Հայոց մեծամեծներ (միշտ թելադրութեամբ Դաւիթի, քանզի Դաւիթ նենգաւոր մէկն էր) եւ ժողովուրդին բազմութիւնը, եւ էջմիածնի միաբանութենէն եկած բազմաստորագիր հանրագրութիւնը կարդացնել կուտայ, որուն մէջ սակէս գրուած էր. —

« Տէրը զքեզ կը կանչէ սուրբ կոչմանը:

« Մի՛ արհամարհեր զայն:

« Տէրը կը կանչէ զքեզ, մի՛ խուսափիր:

« Նոյն ինքն Քրիստոս կը հրաւիրէ զքեզ, փոխանորդելու համար իրեն. եթէ մերժես մեր խնդիրքը, պարտական կը մնաս առաջի Աստուծոյ »:

Այս թուղթէն դատ կար նաեւ բազմակնիք ուրիշ թուղթ մը, որ Դաւիթ միասին բերած էր, որուն տակ կնքած էին բոլոր քաղաքներու առաջնորդները, որպէս

զի Դանիէլ պատրիարք ստանձնէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը:

Երբ այս թուղթն ալ կարդացուեցաւ ամենուն ներկայութեան, Դանիէլ հարցուց բոլորին թէ, « սիրելի զաւակներս, այս բոլորը, նուաստս կաթողիկոսութեան կը հրաւիրեն, ինչպէս լսեցիք· դուք ի՞նչպէս կը վարվաքիք, արդեօք այս ընտրութիւնը ձեզի համար ալ հաճելի՞ է »:

Պատասխանեցին բոլորն ալ· — «Ինչ որ անոնք ընդունեցին, ընդունեցինք նաեւ մենք, եւ մեր բոլորէն ալ ընդունական է»:

Այն ատեն Դանիէլ ելաւ ատենաբանութեան, օրուան յարմար քանի մը խօսքեր ընելէ յետոյ հրապարակով, կը հրաժարի եւ իրեն տեղ պատրիարք կ'ընտրէ Դաւիթը, որպէս արժանաւոր եւ մխաբան էջմիածնի:

Այս ըսելով, Դաւիթն իրեն կը կանչէ, կը հանէ մատանին մատէն, կ'անցընէ անոր մատը եւ կու տայ զաւազանը անոր ձեռքը եւ կ'օրհնէ զայն այսպէս· —

« Գոհ զԴաւիթ ծառայ իմ այր ըստ սրտի իմոյ, եւ իւղով սրբով օծի զնա, ձեռն իմ ընկալցի, եւ բազուկ իմ զօրացուսցէ զնա »: Եւ ժողովուրդը օրհնելէն վերջ իջաւ իր աթոռէն:

Դաւիթ ներքնապէս կ'ուրախանար այս յաջողութեան համար, կարծելով թէ իր սրտին փափաքները կատարուեցան, որուն համար աշխատած էր բոլոր հոգիովը:

Բայց Դաւիթ պիտի չկրնար վայելել Կ. Պոլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը, որովհետեւ ունէր իրեն հակառակորդ Պալաթի Ծովհաննէս եպիսկոպոսը, որ ձգեց գինք եւ անցաւ անոր տեղը, եւ Դանիէլն ալ

պատասխանատու ցոյց տուաւ յաչս կառավարութեան, որպէս ինքնակամ ընտրող նոր պատրիարքին եւ պատճառ խռովութեանց:

Երբ թագաւորը լսեց Յովհաննէսի յայտարարութիւնները, Դանիէլը աքսորեց Թենէտոս կղզին: Իսկ Պատրիարքին խորհուրդով՝ Պոլսեցիք Դաւիթը ընտրեցին Կաթողիկոս եւ ղրկեցին Էջմիածին, քաջալերելով զինք, թէ եթէ ո եւ է եղանակով կարողանայ Կաթողիկոս ըլլալ, Պոլսեցիները զինք կ'ընդունին իբրեւ Կաթողիկոս:

Դաւիթ գնաց Էջմիածին, պատմեց Կ. Պոլսոյ բոլոր եղելութիւնները եւ Դանիէլի աքսորը: Մխաբանները երբ այս բոլորը իմացան, սաստիկ վշտացան եւ Յովսէփի տուին իրենց հաւանութիւնը, ընտրելով զայն Կաթողիկոս: Յովսէփ հաճեցուց թէ՛ Ռուսաց Տէրութիւնը եւ թէ Կ. Պոլսոյ հայութիւնը իր ընտրութեան մասին: Ճամբայ ելաւ, հասաւ Թիֆլիս քաղաքը, հիւանդացաւ եւ մեռաւ ու թաղուեցաւ հոն 1801 Մարտին:

Իսկ Դանիէլի կուսակիցները՝ բազում աղաչանքներով հաճեցուցին Յովհաննէս Պատրիարքը, որպէսզի աղաւթէ զայն աքսորէն: Եւ Յովհաննէս՝ ընդառաջելով ժողովուրդի կամքին՝ աղաւթեց զայն աքսորէն եւ ղրկեց Եւդոկիա, իբրեւ առաջնորդ:

Երբ Յովսէփի մահուան լուրը հասաւ Էջմիածին, ըստ առաջնոյն, ընտրեցին դարձեալ Դանիէլը, հրաւիրակներ ղրկելով Եւդոկիա, որպէսզի փութով հասնի, որուն հաճութիւնը առած էր նաեւ Դաւիթ:

Բայց Դաւիթ սեղը հանդիպած նստողներէն չէր: Մէկ կողմէն երբ Դանիէլի մասին իր հաւանութիւնը կուտար, միւս կողմէն, կ'երթար Երեւանի պարսիկ խանե-

որը կը կաշառէր, որպէսզի ինք ըլլայ կաթողիկոս. հարախօսելով մխեւնոյն ժամանակ Էջմիածնի միաբաններուն մասին՝ խանին առջեւը:

Ինանը իր կողմէն շատ մը պարսիկներ ղրկեց Էջմիածին, որպէսզի բռնութեամբ կաթողիկոսացնէ Դաւիթը, որոնք սուրերով եւ բիրերով օծեցին զայն կաթողիկոս 1801 Ապրիլ 28ին:

Դաւիթ երբոր կաթողիկոսացաւ, սկսաւ բռնանալ միաբաններուն վրայ. ամէն տեսակ չարիքներ հասցուց՝ խանին կռթնելով: Եւ այնչափ նեղեց եպիսկոպոսները անհանդուրժելի զաղանային չարչարանքներով որ, ուխտին բոլոր միաբանները սկսան աղերսանքներով բողոքել ամէն ուր որ Հայեր կը գտնուէին:

1802ին՝ յաջորդած էր Գրիգոր Ինամսեցի Պատրիարքը Ցովհաննէսին, որ սերտ բարեկամ էր Դանիէլի եւ ջատագովը անոր. սա՝ Դանիէլի կողմնակիցներուս միջոցով կաթողիկոսութեան հրովարտակը կը հանէ եւ Դանիէլի աշակերտ Ներսէս վարդապետի ձեռքով կը ղրկէ Պայազիտ, ուր կը մնար Դանիէլ:

Կը գրէ նոյնպէս, Դաւիթէն զաղտնի, Էջմիածին, որպէսզի օծման գիրքը ղրկեն Դանիէլին, Աղթամարի կաթողիկոսին եւ երեւելի առաջնորդներուն եւ եպիսկոպոսներուն եւս գրեց՝ ժողովրդիլ Պայազիտ եւ օծել հոն Դանիէլը կաթողիկոս:

Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու բազմութիւնը հաւաքուեցաւ, քննեց Դանիէլը եւ ամէն տեսակէտով անմեղ եւ արժանի գտաւ զայն կաթողիկոսութեան, վճռեց եւ հաստատեց բոլորին ստորագրութեամբ, եւ օծեց զայն Իւչ-Քիլիսէ վանքին մէջ, 1802 Մայիս 28ին:

Երբ Դանիէլ Պայազիտ էր եւ օծուած չէր տակա-

ւին Հայոց Կաթողիկոս, Ռուսիոյ եւ Պարսիկներու մի-ջեւ պատերազմ ծագեցաւ (1804) եւ տեւեց երկու տարի: Այս պատերազմին մէջ յաղթող հանդիսացաւ Ռուսիա, առաւ շատ մը քաղաքներ Պարսիկներուն ձեռքէն եւ պաշարեց Էջմիածինը: Այս վերիվայրումներու ընթացքին, Դանիէլ Կաթողիկոս եւ Խամսեցի Գրիգոր Պատրիարք Էջմիածին աքսորուած էին Յովհաննէս Պատրիարքին կողմէ, որովհետեւ այս վերջինը դարձեալ յափշտակած էր պատրիարքական աթոռը, վար առնելով իր նախորդը՝ Գրիգոր: Դանիէլ եւ Գրիգոր հետեւաբար բանտարկուած էին Դաւիթի սաղրանքներով:

Եւ երբ պատերազմը վերջացաւ Ռուսերուն յաղթութեամբը, երկու կողմի հաշտութեան բանագնացները մխասին հաւաքուեցան ստորագրելու համար հաշտութեան դաշնագիրը. այն ատեն Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոս, որ յաջորդած էր Յովսէփի, հայ ազգի մեծամեծ իշխաններուն հետ խնդրանք մատոյց երկու Տէրութիւններու խորհրդականներուն, որպէսզի դաշնագրին մէջ աւելցնեն, թէ Շահը բռնաւոր Դաւիթը հեռացնէ եւ հարազատ Կաթողիկոսը՝ Դանիէլը նստեցնէ հայրապետական գահին վրայ:

Երբ խորհրդականներու կնքուած եւ վաւերացուած դաշնագիրը Շահին մատուցին, Շահը բոլոր պայմանները ընդունեց եւ անմիջապէս գրեց Երեւանի Խանին՝ Դանիէլ Կաթողիկոսը ետ կանչել աքսորէն, որ Մարաղա կը գտնուէր, նստեցնել զայն իր աթոռը, եւ ապօրէն Դաւիթը վար առնել եւ յանձնել զայն Դանիէլի ձեռքը:

Խանը անմիջապէս գործադրեց Շահին հրամանները, Դաւիթը բերել տուաւ Էջմիածինէն, կայնեցուց իր առջեւը, նախատեց, հայհոյեց եւ հրաման ըրաւ մերկա-

ցնել. առաւ անկէ կաթողիկոսական քօղը, վերարկուն, մատանին և գաւազանը, յանձնեց այս բոլորը Դանիէլին, Հագուեցուց, եւ հրաման ըրաւ Դանիէլը նստեցնել ձիուն վրայ, իսկ Դաւիթը՝ բոպիկ ոտքով եւ բաց գլուխով ստիպեց քալելու մինչեւ էջմիածին: Բայց անյիշաչար Դանիէլ խնդրեց խանէն, որ խնայէ ծերունիին եւ տրամադրէ ձի մը, որպէսզի միասին քալեն եղբայրաբար:

Դանիէլ բազմեցաւ կաթողիկոսական գահին վրայ: Պատուիրեց մասնաւոր սենեակ պատրաստել եւ զարդարել Դաւիթին համար, տնօրինեց տալ անոր կերակուր եւ սպասաւոր, եւ երբեմն ալ անձամբ կ'երթար քովը, մխիթարելու համար զայն (1804): (Պատմ. Հայոց, Աւետիս վարժ. Պէրպէրեան): 1871, Կ. Պոլիս:

Տխուր բարքեր եւ տխուր ժամանակներ:

1809ին դարձեալ պատերազմ ծագեցաւ ռուսերուն եւ Պարսիկներուն միջեւ: Դանիէլ Կաթողիկոս՝ Պարսից Շահին հրամանով՝ Երեւան բերուեցաւ տասներկու եպիսկոպոսներով եւ բերդի մէջ բանտարկուեցաւ, որպէսզի Ռուսերուն կողմը չյարին: Բանտին մէջ Դանիէլ հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ: Հաւաքուեցան բանտարկեալ եպիսկոպոսները, օծեցին եւ թաղման կարգը կատարեցին. որովայնը պատռեցին, մաքրեցին եւ մարմինը զմռսեցին ու դրին սնտուկի մը մէջ, պատելով բեհեզեայ շուրջառով, պահեցին զգուշութեամբ:

Չորս ամիս վերջ կաթողիկոս ընտրուեցաւ Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ Ձորագեղցին, 1809 Դեկտեմբեր 26ին:

ԽԳ.

ԱՋԱՊԱՀԵԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԵՒ ԿԱԹՈԼԻԿԱԿԱՆ ՎԷՃԵՐ (1797-1822)

Կիրակոս Ա. մեծագործ կաթողիկոս Աջապահեան, եղբօրորդին էր Թորոս կամ Թէոդորոս կաթողիկոսին, որուն կաթողիկոսական օծումը կատարուեցաւ Կ. Պոլիս, Մայր Եկեղեցիին մէջ, Զաքարիա ազգասէր Պատրիարքին եւ գլխաւոր եպիսկոպոսներու ձեռքով, 1784 Սեպտեմբեր 6ին, ուրբաթ օր:

Կիրակոս օծուեցաւ Սիսի Մայրավանքին մէջ, 1797 Փետրուար 14, շաբաթ, Տեառնընդառաջի տօնին, իր հօրեղբօր մահէն (1784 Օգոստ.) հինգ ամիս վերջ, ըստ Ասետիս վարժապետ Պէրպէրեանի: Կիրակոս արքեպիսկոպոս երբ կաթողիկոսացաւ, 24 տարեկան առաքինազարդ, սրբակրօն երիտասարդ հոգեւորական մըն էր, գեղեցիկ եւ փառահեղ դէմքով:

Քսանըհինգ տարի տեւեց այս չնորհալի Աջապահեանին կաթողիկոսութիւնը, գործօն տարիներ, անդուլ եւ անչեղ աշխատութեան արդիւնքներով:

Կիրակոս Ա. մարմնացումն է Աջապահեան տոհմին բարձր արժանիքներուն, եւ իր նկարագրին երեք ցայտուն դիծերով կը ներկայանայ ան պատմութեան մէջ, իբրեւ՝

Ա.— Ներկայանալի անձնաւորութիւն.

Բ.— Շինարար եւ գործունեայ կաթողիկոս.

Գ.— Վարչապետ գործիչ:

Կիրակոս Ա., իբրեւ ժառանգը Կիլիկեան Աթոռին, մասնաւոր խնամքով պատրաստուած է իր ապագայ ծառայութեան. իր կենցաղագիտութեամբ եւ լեզուով՝ Կ. Պոլսոյ պէս միջավայրի մը մէջ առարկայ եղած է ակնածանքի եւ յարգանքի:

Բաբգէն Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ՝ կը պատմէ, թէ ինք լսած է տարէց Պոլսեցիներէ՝ Կիրակոսի մասին, թէ ան իրեն դէմ եղած գրպարտութեանց դէմ ինքնապաշտպանութեան համար Կ. Պոլիս կը կանչուի. պալատականներ խորապէս կ'ազդուին անոր արտաքին ազնուական կեցուածքէն եւ խօսուածքէն. նոյն իսկ Սուլթան Մահմուտ իր ներկայութեան կ'ընդունի զինք, որուն դէմքը դիտելով՝ «մա՛շալլա՛հ» կ'ըսէ: Նոճի հասակ, գեղեցիկ դէմք եւ փառաւոր մօրուք՝ կը գրաւեն Սուլթանին ուշադրութիւնը:

Այս արտաքինին տակ ան կը փայլեցնէր իր մէջ մաքուր կրօնասէրի, անձնուէր ծառայողի եւ ընդհանուրի հայր ըլլալու տրամադրութիւնը, իրեններուն եւ օտարներուն յարգանք եւ պատկառանք կը պարտադրեն իր անձին:

Կ. Պոլսոյ մէջ ա՛յնքան կը սիրուի Կիլիկիոյ այս մեծագործ Կաթողիկոսը, որ ազգին խնդրանքով՝ երկար տարեն կը մնայ մայրաքաղաքին մէջ, կ'այցելէ եկեղեցիները, պատարագներով եւ քարոզներով ընդհանուրին հոգեւոր սփոփանք կը սփռէ հաւատարապէս:

Մենք «մեծագործ» տիտղոսով որակեցինք այս երիտասարդ Կաթողիկոսը, ուրեմն պիտի տանք իր կեանքին եւ գործին մանրամասնութիւնները, որպէսզի ընթերցողները դնահատեն իսկապէս այս փոքր տարիքով

բայց մեծ յատկութիւններով օժտուած անճնաւորութեան կեանքը:

Կիրակոս Ա. իրեն նախորդ Աջապահեաններու չինարար գործը չարունակեց՝ ձեռք զարնելով հոյակապ շինութիւններու:

Սխալ նշանաւոր բերդին ստորոտը չինեց մեծ եկեղեցի մը, օգտագործելով հին աւերակներու քարերը:

Ղուկաս Կաթողիկոս Աջապահեան (1752) չինած էր Ս. Աստուածածինն վանքը, որ փոքր էր, եւ յետոյ՝ վերածուեցաւ դպրոցի: Կիրակոս ուզեց չէնցնել հին դարպասին (արքունիքին) տեղը, զառիթափի վրայ, իբրեւ Կաթողիկոսարան, իր բոլոր մասերով եւ յարմարութիւններով:

Վիքթոր Լանկլուա հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ գայն.

— « Նոր վանք կամ Կիրակոսի վանք. ← Այն վանքը, ուր այժմ կը նստի Կաթողիկոսը, Կիրակոսի ատեն չինուեցաւ դարպասի տեղին վրայ, Ռուբինեանց հին պալատներու քարերով:

Այս վանքը, որ բաւական ընդարձակ տարածութիւն մը ունի, չրջապատուած է եռանկիւնաձեւ պարիսպով մը, այլեւայլ չէնքեր չինուած են առանց կարգի, առանց մեթոտի եւ ճաշակի: Սանդուխներ կ'առաջնորդեն դաւիթներուն. ամփիթատրի իւրաքանչիւր աստիճանին վրայ չէնք մը կայ:

Փայտակերտ էշօճք մը, որ քաղաքին վրայ կը նայի, քնակարանն է Կաթողիկոսին: Աւելի բարձր կէտի մը վրայ չինուած է ուրիշ էշօճք մը, բաւական ընդարձակ սրահով մը, որ ժողովատեղի եղած է. այս սրա-

հին մէջ է, որ կաթողիկոսը ունկնդրութիւն կու տայ օտարներուն:

Եկեղեցին, որ շատ խնամքով կը պահուի, ամենէն աւելի ուշադրաւ չէնքն է: Դասը հին է, իսկ մնացած մասերը՝ նոր: Շինողն է Կիրակոս Կաթողիկոս. աւարտած է 1810ին:

Այս եկեղեցին կը բաժնուի երեք նաւերու (ոնք). ձախակողմեանը կամ հիւսիսայինը նուիրուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, աջակողմեանը կամ հարաւայինը՝ Ս. Էջմիածնի: Տանիքը հարթ է դարատաւիղ պէս, որ բարձրացած է չորս քառակուսի սիւներու վրայ, որոնք իրարու կապուած են կամարներով: Առիւծակերպ ջորդաններ (քարէ տաշուած օղուգ) դրուած են եկեղեցիին անկիւններն ու ճակատը, որոնք կը յիշեցնեն Ռուբինեան թագաւորութեան խորհրդանշանները:

Առջեւը վանատուն մը կայ, ուրկէ պէտք է անցնիլ եկեղեցի մտնելու համար: Դրան վրայ կայ ոտանաւոր արձանագրութիւն մը, այսպէս. —

— « Դուռն իմ մտից ի լոյս վերին
Լուսոյ փառաց խառնարանին,
Զի աստ խառնի մարդուր գինին,
Լինի զեռումն անմահ գառին,
Հաստեցելոյ սեամբ շնորհիւ,
Նոր կառուցելոյ բոլորովին,
Թէ ես, թէ շէնս արդեամբ վեհին,
Հիմնեցելոյ ի բան վերին,
Տէր Կիրակոս Սրբազանին
Եւ հոգելից Հայրապետին:
Ի թուին Հայոց ՌՄԾԹ Մայիս ԺԵ օրն
(= 1810 Մայիս 10)

Սուրբ շինուածս վերականգնի,
Եւ այլ շինուածս ընդ պարսպի,
Մեծաւ ջանիւ կատարողի,
Ի Հայց գրոյց թուահաշուի,
Այսքան ամօք աշխատողի,
Արիաջան փոխանորդի
Ընտիր վեհիս կիրակոսի,
Տէր Եղիա Եպիսկոպոսի,
Որ է տեղեաւ խարբերդացի,
Յիշման անուանն է արժանի»: (*)

(*) Սահակ Կաթողիկոս հաւաստած է, թէ կիրակոսաշէն եկեղեցին շատ կը նմանի Ս. Յակոբի տաճարին, իր բառակուսի սենեակներով եւ խորանիներով:

« Այս չէնքին ներսը, որ մերկացած է իր զարդարանքներէն եւ պատկերներէն, դռնէն մտնելուդ ձախ կողմը կը տեսնուի դամբարանը Կիրակոս Կաթողիկոսին, որ թունաւորեց Գօզան Օղլու 1825ին, որովհետեւ Կիրակոս ուզեց ճողոպրիլ անոր ազդեցութենէն: Ձախադանց պարզ եւ անտապանադիր դամբարան մըն է այն. միայն անոր մօտիկ որմին վրայ, վոքրիկ չրջանակի մը մէջ կայ ԿԻՐԱԿՈՍ մենագրութիւնը:

Ատեանի մէջ է սպիտակ մարմարէ կաթողիկոսական աթոռը, որ չինած են Կ. Պոլսէն եկած հայ վարպետներ: Որպէսզի չգրգռեն Թիւրքմէններու ընչաքաղցութիւնը, Սեղանը զարդարած են դէչ ճաշակով եւ անարժէք զարդերով: Միեւնոյն նպատակով է որ եկեղեցւոյն դանձն ալ խնամքով փակուած եւ պահուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին ձախ կողմի մատրան մէջ »:

Ալիշան եւս քանի մը սեղմ տողերու մէջ կը խտացնէ Կիրակոսի չինուածները, աչքի առջեւ ունենալով Վ. Լակլուայի նկարագրութիւնը (Սիսուան, էջ 217)։

Կիրակոսի չինուածը պատճառ եղաւ, որ առարկայ ըլլայ նախանձին թէ՛ այլազգիներու եւ թէ ազգայիններու եւ զրպարտութեամբ ամբաստանուի կառավարութեան առջեւ իբրեւ անհաւատարիմ հպատակ, ապըստամբութեան նպատակով բերդ չինող եւ դործակից Զէյթունի ըմբոստութեան, որ ծայր տուած էր այդ միջոցին՝ հարկապահանջութեան սաստիկ ճնշման ներքեւ։ Յաջողեցաւ նախանձոտներու դաւը։ Մուրթանի կառավարութիւնը, առանց ամբաստանեալը հարցաքննելու, որ իր ձեռքին մէջ ունէր թադաւորական հրովարտակ այդ բոլոր չինուածները արտօնող, անոր սպանութեան հրամանը ղրկեց Մարաշի փաշային։

Կիրակոս որ տեղեակ չէր իր թշնամիներուն դիւային աշխատութեանց, այցելութեան ելած էր իր թեմերուն՝ Սեբաստի չինութեան ի նպաստ դրամ հանդանակելու, նենդութեամբ տարուեցաւ Մարաշի կառավարութեան դուռը։

Հայ ժողովուրդը ոտքի ելաւ ամբողջութեամբ, դրամ հաւաքելով կաշառեց Մարաշի փաշան եւ յետաձգել տուաւ սպանութեան հրամանը մինչեւ որ կարող ըլլան դիմել Կ. Պոլիս եւ ապացուցանել Կաթողիկոսին անմեղութիւնը։

Յաջողեցաւ այս ծրագիրը. Կիրակոս դնաց Կ. Պոլիս, արդարացաւ բոլորովին եւ արժանացաւ յարգի եւ պատիւի։

Կիրակոսին այս դէպքը նկարագրուած է չորս պատ-

մինչերէ։ Կիրակոս, ինքն ալ նկարագրած է զայն՝ Կ. Պոլսէն էջմիածին՝ Եփրեմ Կաթողիկոսին գրած մէկ նամակին մէջ։

Այդ չորս պատմիչներն են՝

Ա.— Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան, Պատմ. Հայոց, էջ 88 – 101։

Բ.— Կրպ. վարդ. Ծահնազարեան, Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ., էջ 473 – 475։

Գ.— Մնացական Սէմէրճեան, «Զէյթունի Անցեալէն ու Ներկայէն», Ա. մաս, էջ 38 – 41։

Դ.— Ա. Առաքել, Կիրակոս Բ.ի քարտուղարը, որ գրած է Աջապահեան գերդաստանին պատմութիւնը, հետեւելով Եփրեմի, իր կողմէն յաւելուածներով մինչեւ Կիրակոս Բ. (անտիպ)։

Այս չորսերուն մէջ ամենէն հետաքրքրականը Առաքելինն է, որուն համեմատ Կիրակոսի մատնիչներն են երկու այնթապցի Հայեր, մէկը՝ քահանայ, միւսը՝ աշխարհական եւ խալամ մը՝ Այնթապի Միւֆթին։

Եղած զրպարտութիւնը առասպելական հանգամանք ունի։ Իբրեւ թէ Կիրակոս Կաթողիկոս կը խորհրդակցի Մոսքոֆներուն Թագաւորին հետ, Օսմանեան Տէրութեան դէմ ապստամբելու եւ արդէն 40.000 Ֆազաքներ ալ եկած են գաղտնի ճամբով, գետնի տակէն, եւ Կաթողիկոսը այս նպատակին համար Սիսի մէջ կը շինէ բերդ մը պարսպապատ եւ խրամատներով։

Եւ իբր թէ Սուլթանը կը հաւատայ եղած զրպարտութեան, եւ հրաման կը ղրկէ Մարաշի կառավարիչին, որպէսզի Կաթողիկոսը բռնէ եւ գլխատէ։

Իսկ Կաթողիկոսը, իրեն փոխանորդ նշանակելով

խարբերդցի Եղիա Եպիսկոպոսը Աթոռի մէջ, թեմերը ելած է եւ հասած Կիւրին: Արքունի հրամանին վրայ՝ կը հրաւիրուի Մարաշ, ուր կը հաղորդուի իրեն դըլխաւոր հրամանը:

Կաթողիկոս եւ ազգայիններ կը յաջողին յետաձգել տալ հրամանին գործադրութիւնը: Կիրակոս կ'երթայ Կ. Պոլիս, ուր ազգայիններու ջանքերով կը ներկայանայ Սուլթան Մահմուտի եւ նպաստաւոր ընդունելութիւն կը գտնէ: Կառավարական երկու պաշտօնեաներ կը ղրկուին Սիս՝ չինուածները աչքէ անցընելու. անոնք կը քննեն ամէն ինչ եւ կը վկայեն, թէ եղածը պարզապէս ղրպարտութիւն է:

Կիրակոս Կաթողիկոս Կ. Պոլսոյ մէջ երեք ամառ անցընելէ ետք կը վերադառնայ Սիս, ուր կը տեսնէ որ չինուածները լրացած են:

Ըստ Մնացականի Սէմէրճեանի, Կիրակոսին դըրպարտուիլը կապ ունի Զէյթունցիներու տուրքէ խուսափելու համար յարուցած ըմբոստութեան. իրըեւ թէ Կաթողիկոսը ամուր բերդ մը կը չինէ Սիսի մէջ եւ խորհրդակից է ապստամբ Զէյթունցիներու հետ: Մարաչի Գալէնտէր վիաչան է, որ հրաման կը ստանայ բռնել Կիրակոսը եւ սպաննել: Սակայն Գալէնտէր չի կրնար ուղղակի բռնել տալ Կաթողիկոսը, որովհետեւ Սիս Ջաւըրճը Օղլուի ազդեցութեան տակ էր, որ բարեկամ էր Կաթողիկոսին: Գալէնտէր կը թելադրէ Մարաչցիներուն, որ Կիրակոսը Մարաչ հրաւիրեն Ծնունդի տօնին առթիւ: Կաթողիկոսը կու գայ Մարաչ: Մէկ երկու օր յետոյ, երբ Կաթողիկոսը Ծնունդի Խթման սեղանը նստած կը ճաշէր, հրացանապետ (թիւֆէնճիի պաշի) Ֆէյզուլլահ պէյ տասը ոստիկաններով կու գայ

Առաջնորդարան, կը ձերբակալէ կաթողիկոսը եւ կը տանի Դուռը: Այդ դիշեր իսկ Մարաչցիները 100·000 ղրուշ կը հայթայթեն եւ կը կաշառեն Գալէնտէր փաշան՝ 40 օր յետաձգել տալու համար դլխատման հրամանը: Կաթողիկոսը ազատ կ'արձակուի, Ծնունդը ուրախութեամբ կը տօնուի. յետոյ կը դրեն Պոլիս, Աբրահամ Պատրիարքին, որ 150 եկեղեցականներով Բ. Դուռ կ'երթայ, կը բողոքէ, եւ քառասուն օրը չլրացած կ'իյնայ Գալէնտէր, առած կաշառքը ետ կու տայ Հայերուն՝ փոխառութիւն ընելով Հարուն – Եուսուֆ անունով Հրեայէ մը, կ'աքսորուի Մալաթիա, Րամազան պայրամի Արիֆէ օրը, եւ հոն հասնելէն երեք օր վերջ կաթուածահար կ'ըլլայ ու կը մեռնի:

Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան ալ հետեւեալ կերպով կը պատմէ այս դէպքը, որ դրեթէ Մ. Սէմէրճեանի պատմածին նոյնութիւնն է:

— « 1819ին Ուլնեցիք (Զէյթունցիք) ապստամբեցան եւ չուզեցին տալ կառավարութեան պահանջած տարեկան հարկը՝ 60·000 դահեկան, որ եթէ բաղդատենք ներկայի սովորական հարկին՝ ոչինչ է:

Ութը տարի առաջ Սիսի Տէր Կիրակոս կաթողիկոսը արքունական դռնէն հրաման առաւ եւ նորոգեց կաթողիկոսարանը եւ Ս. Սուիա մեծ եկեղեցին, որ կը նշանակէ «Իմաստութիւն որդին Աստուծոյ»: Քակեց հին չէնքը եւ չինեց նորը հիմնովին, չրջապատը բարձր պարիսպներով ամրացուց եւ սքանչելարուեստ կերպով չինեց Էջմիածնի նմանութեամբ:

Բերիոյ (Հալէպի) բդեշխը այս նորոգութիւնը առիթ մը նկատելով, դրեց թագաւորին, թէ Սիսի կաթողիկոսը միտք ունի ապստամբելու, վանք չինելու

հեթանոս հայութեան, սիրէ նրան, ականջ դնէ նրա երգերին ու զրոյցներին: Առանց մանրամասն նկարագրութիւնների էլ դժուար չէ ըմբռնել, թէ ինչ սոսկալի դժուարութիւնների պիտի բաղխուէր Խորենացին իր խիզախ միտքը իրագործելիս: Գրաւոր յիշատակարանները չէին մնացել երկրի մէջ, բերանացի աւանդութիւնները, երգերը, առասպելները ոչնչացվել էին քրիստոնեայ կղերի (?) ձեռքով: Հայաստանը չունէր մտաւոր խոշոր կեդրոն, դուրկ էր հարուստ դրադարաններից, հաւաքել եղածը, տալ դոնէ կցկտուր տեղեկութիւնները, այդ էլ վիթխարի աշխատութիւն էր: Այդ գործը ունէր շատ թերութիւններ եւ միանգամայն հրաշք կը լինէր, եթէ ոչինչ թերութիւն չունենար: Մեր ժամանակի քննադատները, նստած հարուստ դրադարանի մէջ, շրջապատված աղբիւրների առատութեամբ, հեշտ գտնում են Խորենացու սխալները, մանաւանդ այն դէպքերում, երբ նրա տուած տեղեկութիւններն ու թուանշանները չեն համաձայնում արտաքին պատմադիրների հետ: Բայց հարց է, ինքը՝ Խորենացին էլ ունէ՞ր այդ բոլոր յարմարութիւնները այն հին ժամանակներում, Հայաստանի մի վանքին մէջ: — Ի հարկէ ո՛չ:

Հարկադրուած լինելով դիմել երկրորդական, կասկածելի աղբիւրների, առասպելների, երգերի մի խառն կոյտ, նա ա՛յնքան հեղինակական հոտառութիւն, քննադատական մեծ կարողութիւն ունէր, որ դասաւորեց հնար եղած չափ ընտրութիւն անելով, զանազանեց պիտանին անպիտանից, պատմական հաւաստութիւն ունեցող նիւթերը չահագործեց զգուշութեամբ:

Մենք այժմ չենք կարող երեւակայել անդամ այն աղէեցութիւնը, որ գործած պիտի լինի այդ պատմու-

խաններուն, որոնք Պօղոս Պատրիարքի հետ սկսան Կաթողիկոսը ազատելու միջոցը դտնել: Իշխաններէն իւրաքանչիւրը գացին մէկ մէկ նախարարի մօտ՝ հերքելու համար ամբաստանութիւնը, իսկ Տիւզեան Գրիգոր Զէյլէպի Պատրիարքարանէն ուղղակի դնաց Թագաւորին մօտ, եւ բազմաթիւ ապացոյցներով հաստատեց Կաթողիկոսին անմեղութիւնը, եւ իջեցուց Թագաւորին ցասումը, իսկ միւս իշխաններն ալ աւազանիին սիրտը քաղցրացուցին, երաշխաւոր ըլլալով անձամբ Պատրիարքին հետ մէկտեղ:

Թագաւորին հրամանով հրովարտակ գրուեցաւ Գերմանիկ (Մարաշ). Կաթողիկոսը Կ. Պոլիս բերին, ներկայացուցին Րէիզ էֆէնտիին, Եպարքոսի փոխանորդին եւ միւս մեծամեծներուն, որոնք հարցաքննեցին զայն, եւ ստուգելով անոր անմեղութիւնը, ղրկեցին Պատրիարքարան, յայտարարելով, թէ մնայ ատեն մը եւ ներման հրովարտակով վերադառնայ Կիլիկիա:

Քանի մը օր վերջ դարձեալ Կաթողիկոսը հրաւիրեցին արքունիք, եւ Թագաւորին հրամանով յորդորեցին զայն՝ որ Զէյթունցիներու տարեկան 50·000 դահեկանի տուրքը վճարէ:

Կաթողիկոսը պատասխանեց, թէ անոնք ապստամբ մարդիկ են, ո՛չ Տէրութեան հրամանին կը հնազանդին եւ ոչ ալ ինծի, այդ բանը չեմ կրնար ընել եւ ոչ ալ անոնց տուրքը վճարել:

Գոնէ տարեկան 20·000 ղրուշ վճարէ, — ըսին նախարարները, — Զէյթունցիներու հաշուին:

Կաթողիկոսը յայտարարեց· այդ ապստամբներուն եւ ոչ մի փողը կրնամ վճարել· ես իմ եւ իմ վիճակայիններուս տուրքերը ամէն տարի կը վճարեմ կա-

նոնաւոր կերպով, ինչպէս որ վճարած եմ մինչեւ հիմա:

Իրաւացի դառաւ աւազանին Կաթողիկոսին խօսքերը, ղրեցին Թադաւորին, որուն հրամանով դրուեցաւ ներման հրովարտակը, որպէսզի Կիրակոս Կաթողիկոս անվտանգ վերադառնայ իր Աթոռը:

Այն ժամանակ ազգին մէջ մեծ ուրախութիւն եղաւ, եւ ուզեցին, որ ժամանակ մը մնայ Կ. Պոլիս, այցելէ բոլոր եկեղեցիները, պատարագէ, քարոզէ եւ օրհնէ ուխտոյ մեկնի իր Աթոռը. այս բանին համար արգիլեցին իր մեկնումը, եւ հոս՝ Կ. Պոլիս մնաց»:

ԽԳ.

ԿԱԹՈԼԻԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Կիրակոս Կաթողիկոսի Կ. Պոլիս բերուիլը մեր ազգային պատմութեան տեսակէտէն չատ կարեւոր շրջանի մը պատահեցաւ: Կաթոլիկութեան խնդիրը ճեւ մը ալեւոր առնէր, խնդիր մը, որ տարիներէ ի վեր կը զբաղեցնէր հայութիւնը եւ կը վիրաւորէր անոր համակերը, բան մը, որ չատ հաճելի ալ չէր կառավարութեան:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ կը գտնուէր բացառիկ արժանիքներով դէմք մը՝ Աղբիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարք Գրիգորեան, որ ամէն տեսակ յարմարութեամբ օժտուած անձ էր խնդիրը մէջտեղէն վերցնելու եւ կարգադրելու համար, մանաւանդ իր չուրջը ունէր Տիւզեանի, Պէզճեանի եւ Փէչտիմալճեան Գրիգոր վարժապետի նման կարող եւ խելացի Հայեր: Իսկ Սուլթաններու գահին վրայ կը բազմէր Սուլթան Մահմուտի նման եղական դէմք մը:

Բայց եւ այնպէս դժբախտութիւնը կաթոլիկութեան մէջն էր, որ կը չքացնէր եւ կը սպաննէր ամէն բարի տրամադրութիւն: Այս դժբախտութեան բուն պատճառներն էին բուն իսկ կաթոլիկութեան մէջ տիրող երկու հակամարտ հոսանքները, որոնք ծանօթ են Աբբայականիզմ եւ Գոլէճականիզմ յորջորջումով: Առնցմէ առաջինները կը ներկայացնէին Մխիթար Աբբայի միաբանութիւնը, որոնք թէեւ կաթոլիկ, բայց ոչ ապազգային, Հայութիւնը անաղարտ պահելու նախանձախնդիր: Երկրորդ կուսակցութիւնը կը ներկայացնէին Գոլէճականները, որոնք իրենց անունդը կ'առնէին Հռոմէն: Ենթակայ՝ Ս. Ժողովի անմիջական ազդեցութեան, Ուրբանեան Գոլէճի կրթութեամբ եւ դաստիարակութեամբ թրծուած հայ կղերականութիւն մը, որուն համար ազգութենէ, հայութենէ չատ վեր է Հռոմի եկեղեցիին կարգ ու կանոնը եւ աստուածաբանական նրբութիւնները:

Գոլէճականները իրենց բոլոր յայտնի եւ գաղտնի միջոցները կը գործածէին, որպէսզի հայ կաթոլիկները ո եւ է աղերս չունենան Հայոց Պատրիարքարանի հետ:

Ընդհակառակը, Պօղոս Պատրիարք եւ Տիւզեաններու նման ազգասէրներ աշխատեցան, որ երկրորդական խնդիրներու պատճառով չպառակտի հայ ժողովուրդը:

Պօղոս Պատրիարք ըրաւ այն, ինչ որ կրնար ընել դոհացնելու համար Աբբայականները. համազգային ժողովի հրաւիրեց Կ. Պոլսոյ հայութիւնը, պարզեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ աստուածաբանութիւնը, ջերմաջին հրաւէր մը ուղղեց սիրոյ եւ միաբանութեան, նոյն իսկ քանի մը դիջումներ ալ ըրաւ կանոնական խընդիրներու մէջ. այսպէս, վերցուց չարականի մէջէն «ով

հրաշալի» պատկերը, այսինքն չնդունեց Քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոնը եւ անոր Տոմարը, պատարագի մէջ չը-յիշուեցաւ Տաթեւացիի անունը, նոյն իսկ վերահաստատեց նախնիքներէն խափանուած վերջին օծման կարգը: Հրաւէր Սիրոյ դրքոյկը փայլուն ապացոյցն է միութեան համար թափուած ջանքերուն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ՝ Պօղոս Սրբազանի առաջնորդութեամբ:

Աբբայականները միացան, մտան մայրենի եկեղեցիէն ներս, եւ յետոյ ետ քաշուեցան. վերջապէս Գոլէճականք խանդարեցին միութեան գործը:

Ահա այս միջոցին է, որ Կիրակոս Կաթողիկոս բերուեցաւ Կ. Պոլիս, կառավարութեան առջեւ արդարանալէ եւ ներման հրովարտակով ապահովուելէ վերջ. Պօղոս Պատրիարք եւ իրեն բոլոր գործակիցները փափաքեցան, որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը մնայ Կ. Պոլիս, որպէսզի ոչ միայն, ինչպէս տեսանք արդէն, հոգեւոր մխիթարութեան համար այցելէ մայրաքաղաքի բոլոր եկեղեցիները, նպաստ հաւաքէ իր Աթոռին համար, այլ նաեւ վեհափառ Կաթողիկոս մըն ալ դնուի միութեան գործին մէջ, — Չի ի գործ ցանկալի միաբանութեանս գտանիցի եւ մի ոք վեհափառ Կաթողիկոս: Որովհետեւ, ըստ Պէրպէրեանի, Կիրակոս Կաթողիկոս, իբրեւ աղնուասերունդ եւ աղնուաբարոյ Հոգեւոր Պետ, իր անձին համբաւով եւ իր աստիճանին հեղինակութեամբ չատ օգտակար եղաւ միաբանութեան գործին: Վանդի Կիրակոս ճշմարտասէր էր, ողջամիտ, քաջախօս. կը խոսէր ճշմարտութիւնը եւ կը դիմադրաւէր ճշմարտութենէ չեղողները:

« Արդ սա ինքն աղնուասերունդ եւ աղնուաբարոյ

դոլով, ոչ սակաւ օգուտս գործեաց համազգային միաբանութեանս։

Զանզի գիւր ընկալեալ ճշմարտասիրութեանն զհանդերձ զօտեպնդ զգեցեալ՝ ուղիղ խորհրդով ողջ եւ անարատ նահատակէր ի բանս ճշմարտասիրաց, եւ դիմադրաւ հանդիսանայր, որոց զարտուղի խուսափէին ի ճշմարտութենէ»։ (Պէրպէրեան, Պատմ. Հայց, էջ 118)։

Այս վկայութեան մէջ կը ցոլայ անձնական բարձր արժանիքը Կիրակոս Կաթողիկոսի, որ Պոլսոյ մէջ կը գործէ պատուաբեր լայնախոհութեամբ եւ կ'աշխատի Պօղոս Պատրիարքի հետ, որ կաթոլիկները չզատուին իրենց ազգային մարմինէն եւ չհեռանան մայրենի եկեղեցիէն։

Կիրակոս Կաթողիկոս կը համոզէ Օրթագիւղի կաթոլիկները 1820 *Յունուար* 14*ին, կատարելով Արգուման աղայի վրայ քահանայական ձեռնադրութիւն, այսինքն չնզովել Բաղկեդոնը, Լեւոնը եւ անոր Տոմարը։*

« Պօղոս Պատրիարք եւ կնքել կաթոլիկաց գնիկխական հանդանակն, եւ Կիրակոս Կաթողիկոս Սսոյ՝ համոզեաց զբնակիչս Օրթագիւղի՝ ձեռնադրութեամբ հատավաճառ Արգուման աղայի» (14 *Յունուար* 1820)։

Վարչագէտ գործիչի մը ուղղութիւնն է այս, որ Սիսէն եկած Աջապահեան մը կ'աշխատի Կ. Պոլսոյ մէջ։

«Հրաւէր Սիրոյ»*ն փաղանցիկ երեւոյթ մը եղաւ։ Գոլէճականները մէկ կողմէն, Պօղոս Պատրիարքի ներքին հակառակորդները միւս կողմէն, ձախողութեան դատապարտեցին այսքան գեղեցիկ գործի մը յաջողութիւնը։*

Եւ Կիրակոս Աջապահեան, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը

եղած է Մեծ իր կեանքին բոլոր երեւոյթներուն մէջ, նոյն իսկ երբ մահուան բաժակը մատուցին իրեն:

Խե.

ՄԵԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Ա.Ջաալահեան Կիրակոս Կաթողիկոս 1803ին ուխտի կ'երթայ Երուսաղէմ չորս եպիսկոպոսներով, չորս վարդապետներով եւ չորս քահանաներու եւ հինգ սպասաւորներու հետ, բոլորը 17 հոգի, ըստ իր ձեռագիր յիշատակութեան Սիսի Մաշտոցին մէջ, որուն մէջ չի յիշուիր իր մայրը, որ երկար ապրած է, տեսնելով իր վեհափառ զաւկին փառքերը:

Ամառաձմառուր Եպիսկոպոս Երուսաղէմի, երկաբօրէն կը պատմէ անոր ուխտաղնացութեան մանրամասնութիւնները ժամանակագրութիւն Պատմութիւն Երուսաղէմի, Հատոր Բ., էջ 143–144ի մէջ:

Կ'աւանդուի, թէ երբ Զաւխան Օղլու Սիս եկաւ նըւաճելու Գօզան Օղլուները արքունի հրամանով, Կիրակոս Կաթողիկոս նուէրներ ղրկեց անոր՝ իր մօր ձեռքով, եւ բարի դալուստ մաղթեց:

Զաւխան Օղլու չատ դոհ կը մնայ Կաթողիկոսի ընթացքէն, եւ նայելով նուէրներուն, կ'ըսէ Տիրամօր. Տիկի'ն, կ'երեւի ձեր որդին չատ հարուստ է: Այո՛, փաշա, կը սրաբանէ խելացի տիրամայրը, անոր մայրը երկու ասեղ պակաս զարկեր է իրեն դրպանին, — «Գըրպանը ծակ է», «բան չունի» ասացուածքին հաւատար բացատրութիւն մը: Զաւխան Օղլու ընտիր մուչտակով մը կը խելայէ Կաթողիկոսին մայրը:

Դարձեալ կ'աւանդուի, թէ երբ եգիպտացի Իպրահիմ փաշա նուաճեց Եգիպտոսի ղրացի երկիրները եւ եկաւ Սիս, դիտելով Կիրակոսի չինութիւնները, կը զոչէ հիացումով. « Առիւծ մարդ, դուն իմ ժամանակս ապրած ըլլալու էիր »:

Գործունեայ եւ պատուական կաթողիկոսը, Պոլսէն վերադառնալէն վերջ՝ երկու տարի ապրեցաւ: Գօզան Օղլուներ թունաւորեցին զայն Թոմարզայի մօտ, Ֆըրախտին կոչուած դիւղին մէջ, 1822 Սեպտեմբեր 10ին, Ս. Նաչի Բարեկենդանի կիրակին: Մարմինը փոխադրուեցաւ Սիս եւ թաղուեցաւ իւրաչէն եկեղեցւոյ մէջ:

Շահնազարեանի համաձայն, Կիրակոս Գօզան Օղլուի քով կը հրաւիրուի եւ կը բռնադատուի դիտուելեամբ քամել թունաւոր սուրճի գաւաթը: (Դիւան, Ժ. էջ 4819: (*)

Սուրճը խմելէ վերջ կ'ուռի մարմինը թիկունքէն, տեղ տեղ կը պայթի, դեղին ջուրեր կը հոսին ճեղքուածքներէն եւ երկու ժամ վերջը կ'աւանդէ հոգին՝ բռնաւորին տանը մէջ:

Այս թունաւորման պատճառն է, ըստ վ. Լանկլուայի, Կիրակոսի ազատատենչ ոգին, Գօզան Օղլուներու ազդեցութենէն ճողոպրելու համար:

(*) Ըստ Մաղաքիա Դպրի, Գօզան Օղլու Ալի պէկն է Կիրակոս Ա.ը թունաւորողը Եէնի գիւղի մէջ, ՌՄՀԲ (1823):

ԽԶ.

ԵՓՐԵՄ ՋՈՐԱԳԵՂՑԻ ԵՒ ՅՈՎՀ. Ը. ԿԱՐԲԵՑԻ

(1833)

Ըսինք արդէն, թէ Դանիէլ վախճանած էր Երեւանի բերդի բանտին մէջ, եւ անոր յաջորդած Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ Կաթողիկոս Ջորագեղցի:

Ջորագեղցիի մասին ըսելիք չատ բան չունինք: Ըրմանեան կ'ըսէ իր մասին. «Եփրեմ առջի օրէն նախաձեռնութենէ զուրկ եւ ժրութենէ անմասն վիճակ մը առած, տարիներու ընթացքին աւելի եւս տկարացած, դժուարութիւններէ ընկճուած, չարունակ անկողինի պարտաւորուած ըլլալով, կը զգար թէ զօրաւոր աջակիցի մը պէտք ունէր եւ Ներսէսէն զատ ոչ ոքի վստահութիւն ունէր »:

Հետեւաբար այսպիսի կամազուրկ, ուժէ լինկած, հիւանդոտ մէկէ մը մեծամեծ ծառայութիւններ սպասել տրամաբանութենէ հեռի պիտի ըլլար: Այս կաթողիկոսը իր պաշտօնին չանցած, գործունեայ եւ խիզախ, կամքի տէր եւ գործին փարած, ո՛չ մէկ դժուարութեան առաջ ընկճուող եւ պատասխանատուութենէ խուսափող անձ մըն էր. տեսանք նմանապէս Դանիէլի համար թափած ջանքերը, զայն Աթոռ բարձրացնելու համար անխոնջ աշխատութիւնները, այս բոլորը մեծ յոյսեր կը ներշնչէին, թէ հայրապետական աթոռին վրայ պիտի բազմէր կորովի եւ բարեկարգիչ կաթողիկոս մը:

Եփրեմ Կաթողիկոսի գահակալութեան չրջանին էր, որ Ռուսերը գրաւեցին Կովկասը եւ Հայաստան եղաւ ռուսական նահանգ մը, որու մասին պիտի խօսինք Ներ-

սէս Աչտարակեցի Եպիսկոպոսի մասին դրած տեղեկութիւնս:

1833ին կը լրանայ Եփրեմ Կաթողիկոսի իշխանութեան քսանեւհինգերորդ տարին, երբ այլեւս հասած էր խորին ծերութեան մէջ, ինկած ուժէ եւ տկարացած տեսողութենէ, կամովին կը հրաժարի աթոռէն, հաւանութեամբ էջմիածնի Միաբանութեան եւ հաճութեամբ Նիկողայոս կայսեր Ռուսիոյ, ընտրեցին Ռուսաստանի Առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կարբեցին (Կարբի էջմիածինէն 2 – 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ դիւղ մըն է):

Կարբեցիին կաթողիկոսութեան միջոցին՝ ռուս կառավարութիւնը կը մտածէ կաթողիկոսին հոդեւոր իշխանութիւնը օրէնքի ենթարկել եւ սահմանափակել կաթողիկոսական իրաւասութիւնները: Այս բանին համար կը կազմուին մասնաժողովներ, 1836ին կայսերական կնիքով վաւերացուած նոր կանոնադրութիւն մը կը հրատարակուի ռուսահայ եկեղեցական կառավարութեան համար եւ որ կը կոչուի պոլոժէնիա կամ օրինագիրք: Թէ՛ Յովհաննէս Ը. Կարբեցի կաթողիկոս եւ թէ իր յաջորդները բողոքեցին այդ կանոնադրութեան թերի եւ Հայոց եկեղեցական իրաւունքները կապտող օրէնքին դէմ, բայց բոլոր բողոքները՝ մինչեւ ռուսական յեղափոխութիւնը՝ մնացին անլսելի:

Այս կանոնադրին համաձայն, կաթողիկոսը Սինոդին հետ համախորհուրդ պիտի կարգադրէր կրօնական խնդիրները. Սինոդին մէջ կը գտնուի նաեւ ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչը, որ կը կոչուի պրոկուրոր. ասիկա կը հսկէ ժողովին եւ կը պաշտպանէ կայսեր շահերը:

ԽԷ.

ԿԱԹՈԼԻԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՄԷՋ (1880)

Նախորդ դլուխին մէջ հարեւանցիօրէն մենք խօսեցանք կաթոլիկներու վէճին մասին Հայոց Պատրիարքարանին հետ, որու ընթացքին Կիրակոս Կաթողիկոսին եւ Պօղոս Պատրիարքին դիջողական քաղաքականութիւնը դործը չկրցան հարթել եւ մխեւնոյն ազդի անհատներուն միջեւ խրամատը լայն բացուեցաւ չնորհիւ Գոլէճականներու անհաչտ ընթացքին, որով դործը վիժեցաւ եւ յառաջ չեկաւ բաղձացուած եղրակացութիւնը: Երեք տարի ամբողջ վիճաբանութիւնները չարունակուեցան (1817–1820) առանց չօչափելի արդիւնքի, թերեւս հակառակութիւններն ու անհամակացողութիւնները աւելի սաստկացան: Այս վէճը չարունակուեցաւ մինչեւ ռուս եւ թուրք պատերազմէն վերջ (1829): Եւրոպական դեսպաններու միջամտութեամբ Օսմանեան Տէրութիւնը, Հայերուն մէջ տիրող ցրտութեան եւ երկպառակութեան վերջ մը տալու համար, որոշեց բոլորովին անջատ եւ անկախ հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մը կազմել բաթոլիք անունին ներքեւ եւ այդ ազգութեան մէջ համախմբել բոլոր հռոմէադաւան կաթոլիկութեան յարած օսմանեան հպատակները, ի՛նչ ցեղէ եւ ի՛նչ ծէսէ ալ ըլլան անոնք:

Կաթոլիկներուն առաջին առաջնորդը եղած է վիեննայի միաբաններէն Յակոբ վարդապետ Զուխուրեան, որ կառավարութեան ներկայացաւ եւ հրովարտակը ստացաւ 1831 Մարտ 24ին: Մինչեւ այս թուականը, կա-

թոլիկները առանձին կրօնական պետ մը չունէին, որով Հայ եւ Յոյն պատրիարքներու իշխանութեան տակ կը գտնուէին, բայց նկատելով որ կաթոլիկներուն դաւանութիւնը եւ ծէսը բոլորովին տարբեր է Հայերէն եւ Յոյներէն, պատշաճ նկատուեցաւ յատուկ պետ մը, հրովարտակին բառով՝ փիսէոփոս մը տալ յոյն եւ հայ պատրիարքներէն անկախ, որ իշխանութիւն ունենայ թէ՛ կայսերական մայրաքաղաքին եւ թէ կայսերական երկիրներու մէջ գտնուող բոլոր քաթոլիք կրօնքէ ըլլոնուողներուն վրայ (Պէրպէրեան, էջ 217), եւ ոչ թէ բոլոր հայ հռոմէական ըսուածներուն վրայ: Իրենց նախնական կնիքն ալ փաթրիէիաճէի միլլէթի քաթոլիքեան, այսինքն կաթոլիկ ազգութեան Պատրիարքարան վերտառութիւնը ունի. բայց եւ այնպէս հրովարտակին մէջ փաթրիէ կամ պատրիարք տիտղոսը տրուած չէ Զուխուրեանին, այլ սոսկ փիսէոփոս տիտղոսը, իբր առաջնորդ, որ իրենք սովորութիւն ըրին գործածել ազգապետ բառը:

Կաթոլիկներու երեսփ. ժողովը նախ ընտրած էր Անտոն վարդ. Նուրիճանեանը, բայց այս վերջինը աւըստրիական հպատակ ըլլալով, կառավարութիւնը օտարահպատակի մը փիսէոփոսութիւնը չճանչցաւ, որով ներքնապէս երկու պետեր ունեցան, առաջինը՝ Օսմ. կառավարութեան պատասխանատու, իսկ երկրորդը՝ այսինքն Նուրիճանեան՝ ուղղակի Պապին:

Այս երկուքը եղան, որ դլուխ կանգնեցան ազգային ժողովով ներքին կանոններ հաստատելու, եւ արտօնութիւնը ստանալու եկեղեցիի մը չինութեան Ղալաթիոյ խիտ փողոցներէն մէկն մէջ, ուր խիտ բնակչութիւն հաստատած էին հայ կաթոլիկները, Գուլէ –

Բափու եւ Բէմէր – Ալթը փողոցներուն մէջտեղը (13 Յուլիս 1831) ։

Այս տարիներուն Հայոց ներքին կեանքին մէջ պատահած տխուր անցքերը իրր թէ անբաւական էին, ահա եւեւէն հասաւ ուրիշ մըն ալ՝ բողոքականութիւնը ։ Առաջին անջատումը քաջալերեցին բողոքական Տէրութիւններն ալ, եւ նոյն վախճանին ձգտեցան իրենց հետեւողներուն նոր կացութիւն մը ստեղծելու համար ։ Այս դաւանութեան գլուխը կը կանգնէր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդը, որուն կրօնքը Անտարանական բսուած յարանուանութիւնն է, կրօնական թէ քաղաքական նկատումներով, ուսում տարածելը իբր միջոց եւ դաւանութիւն տարածելը իբր նպատակ գործածելով ։

Առաջին Ամերիկացին, որ Արեւելք եկաւ, կը կոչուէր Բարսընս, որ իր առաքելութեան ձեռնարկեց Երուսաղէմի մէջ, 1821ին ։ Երուսաղէմի մէջ, 1824ին բողոքական քարոզչութիւնը գետին չահեցաւ եւ իրեն հետեւողներ եղան Երուսաղէմի երկու եպիսկոպոսներ՝ Յակոբ Լիւսարացի եւ Դիոնէսիոս Գարթալցի ։ Առաջին քայլէն միսիոնարները քաջալերուելով, իրենց քարոզչական շրջանակը ընդլայնեցին եւ 1829ին Ամերիկայի քարոզչական մարմինը որոշեց Թուրքիոյ Հայոց մէջ բողոքականութիւնը տարածել կանոնաւորաբար ։ 1830ին Տուայթ եւ Էմիլ Սմիթ զանազան վայրեր այցելեցին, եւ կուտէլ՝ 1831ին ընտանիքով Կ. Պոլիս հաստատուեցաւ ։ Պէտք է ի մտի ունենալ, թէ ճիշդ այս թուականին էր, որ կաթոլիկները առանձին ինքնագլուխ համայնք մը ստեղծած էին, եւ հետեւաբար բողոքականութիւնը մրցումի ելած էր, խուլոտ պատառէն կտոր մըն ալ ինք խլելու համար ։

Տուայտ ալ 1832ին Կ. Պոլիս հաստատուեցաւ, ուր իրեն յարեցան Յովհաննէս Տէր Սահակեան, Սենեքերիմ Տէր Մինասեան եւ Սարգիս Յովհաննէսեան: Բողոքականներու առաջին վարժարանը բացուեցաւ 1834 Հոկտեմբերին Բերայի մէջ, աղջկանց համար առանձին ճիւղով: Եւ այսպէս հետզհետէ այս նոր վարդապետութիւնն ալ ծաւալ դտաւ (թէեւ սեղմ չրջանակի մէջ) Իզմիրի, Պրուսայի եւ Թուրքիոյ այլ եւ այլ քաղաքներուն մէջ:

Ժամանակին պատրիարքն էր Ստեփաննոս Ազաւնի, որ կողմնակից չէր խիստ միջոցներով դսպելու, որովհետեւ ինք այն կարծիքէն էր, թէ հալածումը տարածում կը բերէ, ուստի առաջարկուեցաւ եւ ընդունել տրուեցաւ որ, Մարզուանի եւ Ամասիոյ Առաջնորդ Յակոբոս Եպիսկ. Սերոբեան, խորհրդական անունին ներքեւ Պատրիարքին օգնականը ըլլայ եւ այս գործին ղեկավարը. 1839 Փետրուար 5ին Յակոբոս՝ Պատրիարքարանէն ներս կը մտնէր:

Յակոբոս՝ դալէն երկու օր վերջ սկսաւ խստութիւններու, եւ առաջին գործը եղաւ Յովհաննէս Տէր Սահակեանը, Պօղոս Փիղիքա պատուելին (ուսուցիչ), Արծրունի Գէորգ քահանան, Թոմմաս վարդապետը եւ տիրացու Յովհաննէս վարժապետը աքսորել Կեսարիա, Թէքիրտաղ եւ Արմաչ: Իսկ Ստեփաննոս Ազաւնունի հրաժարելով (1839 Մարտ 6) քաշուեցաւ Արմաչ եւ Նիկոմիդիա, իր նախորդ վանահայրական եւ առաջնորդական պաշտօնին: Յակոբոս եպիսկոպոս ալ իր Պոլիս ժամանելէն ամիս մը վերջը (1839 Մարտ 19) ընտրուեցաւ պատրիարք:

Բողոքականութիւնն ալ կրցաւ հետեւորդներ չահիլ՝

չնորհիւ բաշխած նիւթական նպաստներուն, այսինքն, ըսել է՝ խիղճերը դնել, եւ այս գնումներու չնորհիւ կարողացաւ ընդարձակել իր տարածութիւնը, հասնելով նոր անջատման մը գաղափարին, որ իրականացաւ, եւ նոր հասարակութիւնը կամ ըսենք աղգութիւնը կազմուեցաւ պաշտօնապէս փրոթէսթան միլլէթի անունին ներքեւ (1874), ճիշդ այն հիման վրայ՝ ինչպէս կաթոլիկութեան համար որոշեց կառավարութիւնը, այսինքն բոլոր բողոքականներու միլլէթ մը, առանց խոխր դնելու Հայու, Յոյնի, Պուլկարի եւայլն: Բայց պէտք է ցաւելով ըսել, թէ այս աղգութիւններու մէջէն ամենէն չատ բողոքականութեան յարողները եղան Հայերը:

ԽԸ.

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

(1842)

Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոս 1762ին ծնած եւ իր կեանքին 80րդ տարին թեւակոխած էր, երբ 1841 Նոյեմբերին անկողին ինկաւ. ան կը տառապէր քարի հիւանդութենէ, որ չորս – հինգ ամիս սաստիկ ցաւերով տանջուեցաւ: Ջմեռած, օգտուելով պոլոժէնիայի 32րդ յօդուածէն, ամբողջ հարստութիւնը թողուց իր թէվումեան եղբօր որդիներուն, քանի մը աղգականներուն, սպասաւորներուն եւ իր հաւատարիմը՝ Գէորգ Եպիսկոպոս Աչտարակեցիին: Իսկ Աթոռին օգտին համար բան մը կտակած չէ, մինչդեռ, ըստ օրինի, կաթողիկոսի մը թողօնները պէտք էր պատկանէր Ս. Աթոռին:

Կարբեցին վախճանեցաւ 1842 Մարտ 26ին, Մեծ Պահոց չորրորդ շաբաթը, եւ թաղուեցաւ Մայր Տաճարի զանգակատան հիւսիսային կողմը։

Կարբեցիէն յիշատակութեան արժանի բան մը չունինք ըսելիք․ միայն, ան եղած է չափազանց շահասէր եւ նիւթապաշտ, թոյլ եւ մեղկ մէկը, որ չէ կրցած ռուսական կայսրութեան՝ Հայոց Եկեղեցիին կանոններուն, ծէսերուն եւ սովորութիւններուն հանդէպ տածած համակրութենէն օգուտ քաղել եւ յանդգնէր պոլոժէնիէի ինչ ինչ կէտերը դիտողութեանց առիթ ընծայելով փոփոխել տալ, քանի որ Ռուսերը դեռ նոր ոտք կոխած էին Հայաստան։

Հազիւ Յովհաննէս Ը․ Կարբեցի Կաթողիկոսին մահուան լուրը տարածուեցաւ, յաջորդին անունն ալ կրկնուեցաւ ամէն բերաններէ միանգամայն, Հայաստանէն մինչեւ եւրոպական երկիրները ուր որ Հայեր կը գտնուէին։ Եւ այդ միաձայն յայտարարութիւնը Ներսէս Աշտարակեցիի անունը կը յանկերգէր։

Ներսէսի հմայքը ա՛յնքան ազդած էր բազմութիւններու վրայ, որ Կարբեցիի Աթոռ բարձրանալը Ներսէսի համար անիրաւութիւն մը նկատուեցաւ։ Ներսէս մեծ ազգասէր մըն էր, հանճարեղ, ելմտագէտ, անխոնջ աշխատող եւ օգտակարագոյնին ձգտող, յառաջդիմական գաղափարներով օժտուած մեծ դաստիարակի համբաւ կը վայելէր, քանզի ան բարեկամ էր ուսման եւ գիտութեան. Ներսէս բարեկարգիչ մը եղած է եւ զեղծումներու ու անկարգութեանց անաչառ դատախազ։ Ան՝ Թիֆլիսի առաջնորդութեան շրջանին հիմնած էր Ներսէսեան Ճեմարանը, սակայն Կարբեցիի սադրանքներով եւ Պասքեւիչ ռուս զօրավարէն հալածուելով՝ ստիպուած եղաւ

թողուլ այդ վիճակը եւ իբրեւ աքսորական ղրկուեցաւ Պեսարապիոյ նման աննշան վիճակի մը առաջնորդ ըլլալու: Բայց ան մեծ էր հոգիով, երբեք չստորնացաւ, աւելորդ եւ անտեղի դանդաղներ չըրաւ, վշտանալով անգործութեան չդատապարտուեցաւ, այլ ինքզինքը ամուր պահեց, արժանապատուութիւնը պաշտպանեց եւ իր գործունէութիւնը ընդարձակեց, ու Պեսարապիոյ նման հայկական տեսակէտէ լքեալ եւ անշուք վիճակը նախանձելի կացութեան մը վերածեց: Ան՝ տկարամիտ եւ ամբարտաւան մարդոցմէ չէր, որ իր հակառակորդներէն վրէժ առնելու փոքրոգութիւնը ունենար, իսկապէս եւ իրաւամբ ան մեծ էր հոգիով եւ ներողամտութեամբ կը նայէր իրեն վնաս հասցնողներուն: Հետեւաբար սկսեալ էջմիածինէն, ամէն կողմ Ներսէսի անունը կը տարածայնուէր անխտիր, որով ազգային ժողովը միաձայն (26 ձայն) կաթողիկոս ընտրեց Ներսէսը (Ջամբր. Բ. 162):

Ներսէս ազգին մխիթարուռ ձայնով կոչուեցաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան 1843 Ապրիլ 17ին, Զատկի շաբաթ օրը: Ներսէս այդ միջոցին տակաւին կը գտնուէր Պեսարապիա:

Ներսէսի կեանքին պատմութիւնը ընել զմեզ բաւական հեռուները պիտի տանէր, քանի որ անոր կեանքը համակ՝ եղած է գործունէութեան եռուն շրջան մը, բայց համառօտ կերպով կը փափաքինք գլխաւոր պարագաները ներկայացնել, քանզի առանց այդ մանրամասնութիւնները տալու եւ հարեւանցի անցնելը՝ պիտի նեմատացնէր այդ բարձր արժանիքի տէր անձին արժէքը:

Ներսէս Եփրեմի գլխաւոր ձեռնտու եւ անոր պաշտօնավարութեան օգնական:

Ներսէս *Թիֆլիսի Առաջնորդ եւ հիմնադիր համանուն ճեմարանին:*

Ներսէս *դեղձումներու դէմ անվախօրէն մաքառող:*

Ներսէս *ռուս եւ պարսիկ պատերազմներուն զինուորական գործակից, Հայերը պատերազմի մասնակցութեան մղող եւ ոգեւորող:*

Ներսէս՝ *Ռուսիոյ պետական չահերը պաշտպանելու դիմակին տակ՝ Հայաստանի չահերը պաշտպանող, եւ ճիշդ այդ պատճառով ալ Կովկասէն հեռացուած եւ հեռաւոր Պեսարապիա աքսորուած:*

Ներսէս Պեսարապիոյ մէջ չարունակեց իր չինարար գործունէութիւնը եւ այդ կորսուած կարծուած վիճակը նախանձելի վիճակի բերաւ, տեղական ազդեցիկ անձերու հետ մշակեց սերտ յարաբերութիւններ եւ յարգ ստացաւ: Նախարարները սկսան հետաքրքրուիլ իրմով, որուն մէջ տեսան բարձր արժանիքներով անձը եւ իր արժանիքին վայել դիրքերու բարձրացաւ. այս պատճառով ընդարձակեց իր թեմին սահմանները, Քիշնեւի անձուկ շրջանակը լայնցաւ մինչեւ Նոր Նախիջեւան, Մոսկուա եւ Փեթերսպուրկ, եւ եղաւ իր վիճակը արքեպիսկոպոսարան մը. մինչդեռ առաջ հազիւ առաջնորդական փոխանորդութեան վիճակ մըն էր: Առաջնորդի բնակած տունը, որ կառավարութեան կողմէ գըրաւուած էր, ետ վերադարձուեցաւ, հասոյթները չատցան, պետական նպաստ ալ ստացաւ, եկեղեցական բարեկարգութեան հոգ տարաւ, հասուքաբեր կալուածներ գնեց, այրիներու, անտէր աղջիկներու եւ որբ ու աղքատներու համար մասնաւոր հիմնադրամ ստեղծեց, Առաջնորդարանի մէջ կարօտներու եւ աղքատներու կանոնաւոր սնունդ մատակարարեց, սեղանը միշտ բաց էր

ամենուն առաջ: Մանուկներու դաստիարակութեան եւ կրթութեան հոգ տարաւ, դպրոցներ բացաւ, բան մը, որ առաջուընէ իրեն կէտ նպատակին էր, կը խորհէր Թիֆլիսի մէջ հիմնած Ներսիսեան վարժարանին նման բարձրագոյն ծրագրով դպրանոց մը եւս հիմնել, բայց այդ բանին համար նիւթական միջոցները անբաւական էին:

Ներսէսին ձեռքը բաց, սիրտը լայն, չափազանցեալ ծախքերու տակ կը մտնէր առանց վարանման. ո՛չ մէկ բան անկատար ձգեց. իր համբաւեալ ուղղամիտ, օգտակար եւ խմաստուն գործունէութիւնը եւ մատակարարութիւնը ամենուն վստահութիւնը ներշնչած էր, որոնք լիաբուռն կ՚օգնէին իրեն բոլոր ձեռնարկներուն:

Ներսէսի ունեցած այս չքնաղ եւ անսպիտա արժանիքները դինք միշտ բարձր պահեցին եւ ի վերջոյ արժանացաւ կաթողիկոսութեան բարձր աստիճանին. իր նախանձոտ հակառակորդները եւ իր մասին կասկածով վերաբերուողները ի վերջոյ համոզուեցան, թէ Ներսէս կարծուածէն շատ աւելի բարձր էր նկարագրով եւ առաքինի իր վարք ու բարքով եւ ձիրքերով: Ներսէս գիտցաւ ձախորդ պատահարներու առջեւ չընկճուիլ եւ ամուր պահել իր դիրքը:

Ընտրութենէն հինգ ամիս վերջ, 1843 Նոյեմբեր 28 կիրակի օրը, ներկայացաւ Ցարին, որովհետեւ ծանր հիւանդութիւն մը արգելք եղած էր այդ բանին: Ցար Նիկողայոս՝ Ներսէսի մասին շատ վատ տրամադրուած էր, որովհետեւ իր հակառակորդ ռուս զօրավարները չարախօսած էին իր մասին կայսեր՝ որպէս վտանգաւոր մէկը, որով կայսրը զգուշական միջոցներու ալ դիմած էր: Բայց երբ Ներսէս ներկայացաւ կայսեր ունկնդրու-

թեան, արդիւնքը եղաւ նպաստաւոր: Կայսեր՝ Պետրոսկի նախարարին ներկայութեան ըսած հետեւեալ խօսքերը կ'ապացուցանեն այդ բանը. — « Ես այսօր շատ հաճելի ունկնդրութիւն ունեցայ, շնորհակալ եմ Եզանից՝ ընտրութեանդ համար: Շատ ափսոս, որ յառաջագոյն թողած ենք եղել այս արժանաւոր եւ վաստակաւոր անձին »:

Ռուս զօրավար Պասքեւիչ կատաղի հակառակորդն էր Ներսէսին, այն պատճառով, որ կամաւորական դունդերու դինուորական հրամանատար Ներսէս եպիսկոպոս յիշեցուցած եւ պնդած էր Ռուսերէն խոստացուած հայկական պահանջներու ճանաչումը. բայց Պասքեւիչ, մինչեւ ուղն ու ծուծը Ռուս մը, կը հետապնդէր ռուսական իշխանութեան ամրապնդումը Կովկասի մէջ, որով հոդը չէր Հայերուն թափած արիւնը իրենց ազատութեան ի խնդիր. եւ ահա այս նպատակով ալ, միշտ չարախօսած էր ան ըլլա՛յ վարչապետին, ըլլայ կայսեր մօտ, եւ արդէն, ինչպէս ըսինք, նախապէս Ներսէսի կաթողիկոսութենէ զրկումը եւ Պեսարապիա իբրեւ առաջնորդ նշանակուիլը կը նշանակէր հեռացնել զայն Կովկասէն հեռու ամայի տեղ մը:

ԽԹ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ներսէսի Փեթերսպուրկ ներկայութիւնը առիթ տուաւ Ռուսերուն արծարծելու Քաղկեդոնի հարցը անգամ մը եւս. Ներսէս՝ նախանձախնդիր ազգային եկեղեցիի

իրաւանց եւ անկախութեան, մխիթէն անդամ չէր անցըներ զոհել իր եկեղեցին՝ Ռուսերուն հաճելի երեւնալու համար, եւ կորսնցնել այն ազատութիւնը, որով վրացիները լինկած էին այդ ճահիճին մէջ՝ կորսնցնելով իրենց եկեղեցին ինքնուրոյնութիւնը եւ ձուլուած ռուսականին մէջ, վերջ տալով եկեղեցական նուիրապետութեան ալ, որով՝ վրաց եկեղեցին կը կառավարուէր ռուս մետրապոլիտներով:

Ներսէսի հետ խօսակցութիւնները կ'ունենան օտար դաւանութեանց տեսուչ Սկրիբից, Սինոդի անդամ եւ հռոմէականութենէ դարձած Սիմաշքա արքեպիսկոպոս, կայսերական սենեկապետ եւ Հայոց վրայ դիրքի մը հեղինակ Մուրավիէվ եւ պալատի նախարար Վոլքոնսկի. ասոնք եւ ուրիշներ կը յորդորէին Ներսէսը՝ ընդունիլ Քաղկեդոնի ժողովը: Ներսէս՝ պատմական եւ վարդապետական փաստերով բացատրեց այդ յայտարարութեան անկարելիութիւնը որ երեք տիեզերական ժողովներու համաձայնութիւնը ուղղափառութեան հիմ կ'ընդունի: Կը բացատրէ նոյնպէս, թէ Յոյներն ալ երկար ատեն չեն ընդունած Քաղկեդոնի ժողովին որոշումը: Եւ գործնականին ալ անցնելով՝ կը հաւաստիացնէր, թէ՝ « Եթէ ես ընդունիմ էլ Քաղկեդոնի ժողովը, ո՛չ մի Հայ ինձ չի հետեւի, Հայեր իրենց առաքեալաւանդ կրօնն անփոփոխ են պահել՝ զոհելով ամէն ինչ»: Եւ կը յիշեցնէ Եղրի պարագան:

Ռուս Սինոդին կողմէն ալ պաշտօնապէս առաջարկուած է Ներսէսին՝ Քաղկեդոնը ընդունիլ, որուն դրական պատասխանած է, թէ Յոյներու Մանուէլ կայսեր եւ Միքայէլ Պատրիարքին ժամանակ այդ հարցերը ծեծուած եւ պարզուած են, Ներսէս Շնորհալի եւ Գրիգոր

Տղայ կաթողիկոսներու ձեռքով Հայոց ուղղափառութիւնը լուսաբանուած, որով բաւական կը նկատէ այդ դիրքերուն ռուսերէն մէկ թարգմանութիւնը յղել Սինոդին, որոնք տպուած են 1847ին:

Այսպէսով վերջ կը տրուի այս յաւիտենական քաջքշուքին ալ: Նշանակալից է այս մասին Վոլկոնսկիի հետեւեալ խօսքերը՝ Ներսէսը լսելէն վերջ. « Եթէ համաձայնէր ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը, առաջինը ես պիտի ըլլայի անուանել նրան ստոր: Կը նշանակէ, թէ Ներսէս կրցած է համոզել իր խօսակիցները Հայ Եկեղեցիի ուղղափառութեան վրայ:

Յատկանշական է նաեւ հրաժեշտի պահուն Նիկողայոս կայսեր հետեւեալ պատուէրը Կաթողիկոսին. — « Դուք աշխատեցէք, որ կաթոլիկութիւնը մուտք չգտնի ձեր ազգին մէջ»: Ըսել կ'ուզէ՝ ամուր կենալ հայ հաւատքին վրայ:

Ներսէսի հայրենասիրութեան եւ հաստատամտութեան իրը փաստ յառաջ կը բերենք հետեւեալ դէպքը, որ պատիւ կը բերէ պատուական Հայրապետին անուանին եւ որ դարերով մեր մտքին մէջ դրոշմուած մնալու լաւագոյն դաս մըն է:

Սրբազան Հայրապետը, որ Փեթերսպուրկի մէջ Լազարեան տանուտէր Իչխան Խաչատուրի բնակարանը իջեւանած էր, Ներսէսին հաճոյք պատճառելու համար կ'առաջարկէ մատուցանել կայսեր մօտ դիմում մը, որով կաթողիկոսը 200,000 րուպլի կայսերական գանձէն ուզէր, փոխարինաբար, առանց տոկոսի, որպէսզի զանազան տեղերու մէջ ուսումնարաններ հիմնէր:

Ներսէս հազիւ լսած, ուժգին կերպով կը մերժէ ընդունիլ այդպիսի դումար մը, յիշեցնելով, թէ անցեա-

լին մէջ ամէն ճեռնարկ ազգին նուէրներով դլուխ ելած է, եւ վստահացուց իշխանը, թէ Աստուծոյ ապաւինելով եւ Հայ ազգի առատ նուէրներով կը յուսայ յաջողիլ դարձեալ:

ՆԵՐՍԷՍ ՓԵԹԵՐՍՊՈՒՐԿԻ ՄԷՋ

Ներսէս Փեթերսպուրկ հասած էր 1843 Յունիսի վերջերը, եւ մեկնեցաւ անկէ 1844 Մայիսին, որով տասնուվէց ամիս մնաց հոն, անցաւ Մոսկուա, այցելեց Լազարեան ճեմարանը եւ աչքէ անցուց զայն, ուսուցչական պաշտօնէն հեռացուց Դաւիթովը, որ հայ աշակերտներին համոզում էր հայերէն ընթերցանութեամբ չպարապիլ, որուն տեղ նշանակեց Մարտիկին: Գասպարեան անկէլանոցին բացումը կատարեց, ուս եկեղեցականութեան եւ Պատրիարքին այցելեց, խանդավառ ընդունելութեան արժանացաւ անոնցմէ, ուրկէ յետոյ ուղղուեցաւ Քիշնեւ՝ իր առաջնորդական վիճակը, հոն գործերը կարգադրեց, առողջութիւնը վերագտաւ եւ յառաջացաւ Նոր Նախիջեւանի ուղղութեամբ, ճամբուն վրայ գտնուող բոլոր քաղաքները այցելեց, օրհնեց ժողովուրդը, կէօղլէվի մէջ վառաւոր ընդունելութեան արժանացաւ Հայերէ, Ռուսերէ, Թաթարներէ եւ Ղարայիմ(հրեայ)ներէ, փոխադարձաբար այցելութիւն տուաւ բոլորին ալ, այցելեց Ռուսերուն եկեղեցին, Թաթարներուն մզկիթը եւ Ղարայիմներուն սինակոկը, ուր օրինաց տախտակը համբուրեց յարգանքով, ընդունեց Ղարայիմներու պատրաստած նախաճաշի հրաւէրը եւ ամէն տեղ յորդորեց զանազան ազգերը՝ իրարու հետ սիրով ապրիլ:

Անցաւ Սէմֆորոպոլ – Ազմէսճիտ, անկէ Ղարասու – վիազար. հոս այցելեց Հայերուն, Ռուսերուն եւ Հայ կաթոլիկներուն եկեղեցիները եւ խօսեցաւ: Վերջինին դլուխը կը դտնուէին Վենետիկեան միաբաններէն Մխ– նաս Բժշկեան, Վրթանէս Պօտուրեան եւ ուրիշ վարդա– պետ մը: Ասոնց եկեղեցիին մէջ Ներսէս չխնայեց կա– թոլիկները մեղադրել, ըսելով թէ՝ ձեր մօրը կաթը մո– ռացել էք. որուն ի պատասխան՝ Բժշկեանը հետեւեալ օրը կը պատասխանէր թէ՝ Մխիթար սկզբում ամենեւին մտադրութիւն չունէր իւր մայրենի եկեղեցին թողնել, եւ թէ միայն դժուարութեանց պատճառով նա այդ քայ– լըն առեց (Բազմավէպ, 404):

Ներսէս կ'այցելէ Թիֆլիս, ուր ունէր իր հոդեզա– ւակը՝ հիմնած Ներսէսեան դպրանոցը. հինդ ամիսէ չափ մնաց Թիֆլիս, բայց սիրտ չըրաւ գոնէ անգամ մը այ– ցելել իւր փայփայած ուսումնարանը, ա'յնէ՛ան մեծ էր վեհին սրտին ցաւը:

Կարբեցին իր հակառակութիւնը Ներսէսի դէմ ա'յն– քան յառաջ տարած էր, որ Ներսէսի դպրոցը քանդեր էր. չկրնալով անոր անձը մէջտեղէն վերցնել, ուզեր էր ջնջել անոր անունը անմահացնող յիշատակը: Դպրա– նոցը կորսնցուցած էր իր փայլը եւ իջած ծաղկոցի աս– տիճանին: Ներսէս չյուսահատեցաւ մասնաւոր հարգա– դրութիւնով մը դարմանել կացութիւնը, եւ որոշեց գոր– ծը ձեռք առնել իջմիածին երթալէն եւ օծումը ընդու– նելէն վերջ:

1846 Յունիսին, ընտրութենէն երեք տարի եւ երկու ամիս վերջ ընդունեց օծումը փառաւոր հանդէսներով: Օծման հանդէսին մեծ պատրաստութիւններ տեսնուած էին, 179 եկեղեցականները ներկայ էին, որոնցմէ 14ը

եպիսկոպոս, 50ը վարդապետ, 61ը քահանայ եւ 50ը սարկաւագ եւ ուրարակիր: Հոկտեմբեր 27ին Գիւտ Խաչի օրը մխուռնօրհնութիւն կատարեց մեծ հանդիսութեամբ եւ սկսաւ պաշտօնապէս կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել. Վանքին մէջ կարբեցիին օրէն բոյն դրած գեղծարարները եւ ապօրինութեանց հեղինակները հեռացուց եւ յաջողեցաւ վերացնել անկարգութիւնները վանքին շրջապատէն. կարգի կանոնի եւ պարտաճանաչութեան դիտակ մարդիկ հաւաքեց իր շուրջը: Ներսէս գեղծարարներուն դէմ եղաւ խիստ, մինչեւ իսկ բռնակալ ըսուելու չափ առաջ գնաց. աշխարհականներուն մէջէն մաքուր մարդիկ իրեն օգնականներ առաւ:

Ներսէսին անունը անմահացնող պարագաներէն մէկն ալ էջմիածնի մէջ նոր լիճի մը շինութիւնը եւ անտառի դաղափարը յղանալն էր, օդը մաքրելու եւ լիճով ալ անտառը հասցնելու համար, որ մինչեւ հիմա կը մնայ եւ կը կոչուի «Ներսէսեան լիճ»: Անտառը տնկուեցաւ 1847էն 1850 չորս տարիներու ընթացքին, որ կը պարունակէր 200·000 ծառեր, որոնց 60·000ը թթենի եւ 40·000 ծիրանի. սոյն անտառը ներկայիս մէկ քառակուսի մղոն տարածութիւն ունի, իսկ լիճը՝ 100 կանգուն երկայնութիւն եւ 50 կանգուն լայնութիւն, որ ըսել է 50·000 քառակուսի կանգուն: Լիճին մէջ ճուկեր դրաւ, որոնք պիտի նպաստէին վանքին տնտեսութեան, իսկ թթենիներու տերեւներով չերամի գործին ուժ տրաւ:

ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

Ներսէս 1857 փետրուարին Թիֆլիս կը գտնուէր. իրեն կ'այցելէ Բարիատինսքին՝ կայսեր կողմէ իրեն չը-

նորհուած Ս. Անտրէի մեծ չքանչանը յանձնելու համար: Հետեւեալ օրը Ներսէս վոխադարձ այցելութիւն կուտայ Բարխատինաքիին. Փետրուար 13ի դիշերը կը վախճանի 86 տարեկան հասակին մէջ. նոյն առաւօտ Կաթողիկոսը կը գտնեն վախճանած, դրիչը ձեռքին, մանաւանդ տակաւին դրիչը թաց վիճակի մէջ, թուղթ մը սեղանին վրայ, որուն կէսը գրուած, եւ որ ուղղուած է եղեր ռուսական Տէրութեան ներքին գործոց պաշտօնատարին. գրութեան նիւթն է եղած՝ կաթողիկոսներու իրաւունքներու պաշտպանութիւնը, զոր կարդացողները գտնուած են:

Ներսէսի անակնկալ մահը չատերուն մտքին մէջ չվոթ յարուցեր է, որպէս թէ դաւաճանի մը ձեռքով թունաւորուած ըլլայ. բայց իրազեկները անտեղի կը նկատեն այդ կասկածը եւ կը վերագրեն կաթուածի. քննութեամբ ալ հաստատուած է, որ երեկոյեան բոլորովին առողջ է եղել, եւ ոչինչ չէ կերել, բայց միայն կէս նուռ, վրան շաքար ցանած, եւ գիշերուան մէջ, ինքնիրան ձրագ վառելով սկսել է գրել այն թուղթը, որ կիսատ մնացած էր սեղանի վրայ (Ծիլ. Ա. 38):

Փետրուար 13ի առտուն կանուխ կը սկսին լսուիլ Հայ եկեղեցիներու զանգակներուն տխուր ղօղանջիւնը Թիֆլիս քաղաքի մէջ, ծանուցանող Հայրապետին մահուան լուրը: Մարմինը վանքին մայր եկեղեցին կը տարուի պատշաճ հանդէսով եւ յարգութեամբ. ամէն ազգէ բազմութիւն, անխտիր կ'այցելեն հանգուցեալին անշունչ մարմինը, իրենց վերջին յարգանքը մատուցանելու եւ աչքը համբուրելու: Փետրուար 24ին հանդիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ Սարգիս Ջալալեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, հոգեհանգիստ ալ կա-

տարուեցաւ եւ կէսօրէն վերջ յուղարկաւորութեան թափօրը ճամբայ ելաւ դէպի Երեւանի դուռը, ուրկէ պիտի վոխադրուէր էջմիածին՝ մասնաւոր կերպով էջմիածինէն եկած եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հրամողութեամբ. հանդուցեալին մարմինը փետրուար 26-ին հասաւ էջմիածին եւ հետեւեալ օրը, 27ին, մարմնոյն օծումը շքեղաշուք հանդիսիւ կատարուելէն յետոյ թաղուեցաւ վանքի գաւթին աջակողմը, Դանիէլ կաթողիկոսի շիրմին մօտը:

Հայ Եկեղեցին բախտաւոր եղած է Ներսէսներով. Ա.— Մեծն Ներսէս, բարեզործութեան եւ բարեկարգութեան հիմնադիրը, Բ.— Ներսէս Շինող, Գ.— Ներսէս Շնորհալի, բեղուն կեանք մը, Դ.— Կիլիկիոյ Ներսէս կաթողիկոսը՝ Սեբաստացի, շինող, այր վսեմ եւ հանճարեղ», եւ Ե.— Ներսէս Աշտարակեցի, հայրենանուէրը, եկեղեցւոյ պաշտպան, ուսումնասէրը, որբերու, այրիներու եւ աղքատներու բարեկամ:

Տասնըմէկ տարի կաթողիկոսութիւն վարելէ վերջ (1846 – 1857) չքացաւ այս մեծանուն Հայրապետը խոր ծերութեան մէջ:

Ը.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

(1841)

Ինչպէս ցարդ տեսանք, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքները բացարձակ իշխանութիւն մը կը վարէին, կարելի է ըսել՝ բռնապետական, եւ սակայն անոնք ալ զործնական կերպով ենթարկուած էին Ամիրա կոչուած

գլխաւորներու ազդեցութեան, որոնց միակ առաւելութիւնն էր իրենց հարստութիւնը, տեսակ մը դրամական ազնուապետութիւն. այս առաւելութենէն դուրս ո եւ է աչքի զարնող ձիրք չունէին. մինչդեռ, ժամանակները փոխուած, միտքերը յեղաշրջուած, նոր սերունդ մը մէջտեղ ելած էր եւրոպական դաստիարակութեամբ օժտուած, որոնք ստեղծեցին նոր շարժում մը ազգային գործերու ընթացքին մէջ, թելադրելով հասարակութիւնը մասնակցիլ ազգային բոլոր գործերու անխտիր. մինչեւ այն ժամանակ հլու, հնազանդ կարծուած հասարակութիւնը սկսաւ մասնակցիլ գործերու եւ պայքարիլ ամիրաններու քաղաքականութեան դէմ. ամէն բան պէտք էր նոր ի նորոյ կառուցանել, զի մեքենան խանգարուած էր եւ նորոգութեան պէտք ունէր:

Եւրոպայէն վերադարձող ուսումնական երիտասարդները սկսան ժողովրդային համակրութիւն շահիլ եւ գործին ղեկը ստանձնել. այս սկզբունքին վրայ հիմնուած Պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներ կազմեցին. ժողովներուն ընտրողական ձայն տուին առանց դասակարգի խտրութեան: Ամենէն առաջ, 1841ին կազմուեցաւ Ելմտական Յանձնաժողովը, աւելի ուշ՝ ընդհանուր վարչութեան համար Կրօնական Ժողով մը՝ 14 եւ Քաղաքական Ժողով մը 20 անդամներով, 1847ին: Ուսումնական խորհուրդ մը՝ 1853ին:

Ժողովներու եւ խորհուրդներու կազմութիւնը՝ կանոնագրութեան մը պէտքը զգալի ըրաւ, փոխադարձ իրաւասութիւնները ճշդելու եւ կերպերը որոշելու համար, եւ այս նպատակով խմբագրուեցաւ, 1860ին, Ազգային Սահմանադրութիւնը: Այս գործին ղեկավարներն էին Տոքթ. Նահապետ Ռուսինեան, Սերվիչէն եւ այլ

ուսումնական անձեր: Իմբաղրուած այս Սահմանադրութիւնը պէտք էր ենթարկել պետական վաւերացման, ինչ որ դժուարութեամբ ձեռք բերուեցաւ. երեք տարի տեւող բանակցութիւններէ եւ ժողովրդային ցոյցերէ յետոյ միայն Բարձրագոյն Դուռը հաստատեց եւ արտօնեց անոր գործադրութիւնը 1863ին:

Ժ-Թ. դարը հայ կեանքին մէջ լուսաւոր շրջան մը բացաւ Սահմանադրութեան ճանաչումովը եւ գործադրութեամբը. վարժարանները չատցան, եւրոպական համալսարաններու մէջ կրթուած հայ երիտասարդներու թիւը բազմացաւ, նախակրթութիւնը ամէն տեղ՝ դաւառներու մէջ ընդհանրացաւ, առեւտրական եւ սեղանաւորական տուներ բազմացան Թուրքիոյ թէ Ռուսիոյ մէջ, եւ հայութեան երկու հատուածներն ալ, իրենց բնակած հայրենիքին մէջ կառավարական, դիւանագիտական եւ ընկերային բարձր աստիճաններու հասան:

Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կանոնաւորուեցաւ, կղերը դաստիարակուեցաւ, կրօնական չինութիւններու կարեւորութիւն տրուեցաւ, նուիրատուութիւնները չատցան, արարողութիւնները աւելի ազդեցիկ եղան, քարոզութիւնները կանոնաւորուեցան: Այս յառաջդիմութիւնները բնական կերպով Հայոց ճգտումները լաւագոյնը պիտի առաջնորդէին, բարօր կեանքի մը վայելքն ու բաղձանքը զարթուցանէր եւ համարձակէր աչխարհի երեսին պոռալու թէ, իրենք ալ մարդ են, փափաք մը ունին, այն է՝ ապրիլ աչխարհի մէջ իբրեւ քաղաքակրթուած ազգ մը, իր հայրենի բնադաւառին մէջ ամփոփուած:

Այս զարթնումը, որ տեսնուեցաւ Հայերուն վրայ

այդ դարուն մէջ (Ռուսիոյ, Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի), արդիւնք է մեծ մասամբ իր եկեղեցական ընտիր դասակարգին ձեռքով հիմնաւորուած գործունէութեան եւ աղդեցութեան:

ԾԱ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր կերպով բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները՝ դաւանութիւն ըսելով՝ կը հասկնան Քրիստոսի մէջ տեսնել կարդ մը յատկութիւններ: Միտքերնիս որոշ կերպով բացատրելու համար, ըսենք թէ՝ Հայ Եկեղեցին քաղելով իր ուսմունքը Նոր Կտակարանէն, յստակ եւ որոշ բառերով վճռական որոշումի մը յանգած է, այն է՝ «միաւորեալ մի բնութիւն»: Եւտիքէսի վարդապետութեամբ՝ Քրիստոսի կը վերագրուէր երկու բնութեանց չվոթութիւն եւ խառնակութիւն, որպէսզի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտուի. այս բանին կը հակառակի Հայ Եկեղեցին դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, եւ կատարելապէս նոյնն է Կիւրեղեան եւ Եփեսոսեան բանաձեւին հետ. Մի բնութիւն բանին մարմնացելոյ. եթէ մարդեղութեան խորհուրդին մէջ երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնը եւ մարդկութիւնը, երկուութեան ո եւ է կերպով ձեւ մը պահած ըլլային, անով իսկ Յիսուսի չարչարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանքը կորուսած կ'ըլլային եւ փրկագործութեան խորհուրդին կը պակսէր հիմնական զօրութիւնը, լոկ մարդկային գործ դառնալով: Այս կերպով երեւան ե-

կած կ'ըլլար Նեստորի վարդապետած երկուութիւնը, որ իբր մոլորութիւն՝ մերժուեցաւ»:

(*Օրմանեան՝ Հայոց Եկեղեցի*)

Այստեղ մենք պիտի ներկայացնենք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ընդունած երեք տիեզերական ժողովներուն ամփոփումը, որուն դումարման առիթ ընծայեցին քանի մը եպիսկոպոսները, իրենց մոլորութեամբ:

Կռապաշտութիւնը ջնջելու համար, Մեծն Յուստինիանոսի խնամքը պահիկ մը նուազեցաւ, վարդապետութենէ մը յառաջացած աղմուկի մը պատճառով, որ հերձանոսութենէ նուազ վնասակար չէր: Այս խռովութեան եւ մոլորութեան սկզբնապատճառն էր Արիոս Աղեքսանդրացի, որ 324ին սկսաւ սորվեցնել, թէ Որդին Աստուած հաւասար չէ Հօր Աստուծոյ, ո՛չ անոր բնութենակից եւ ո՛չ աստուած, այլ արարած, թէեւ ինչ ինչ յատկութիւններով հազորդակից Աստուածութեան:

Արիոսի այս կարծիքը պարզամիտներէն չատեր ընդունեցին, մանաւանդ Աղեքսանդրիոյ կիներն ու աղջիկները: Արիոսի աշակերտները սկսան ազատօրէն քարոզել հրապարակները, Եղիպտոսի, Սորիքի եւ Պաղեստինի մէջ: Այս մոլորութեան վնասները խափանելու համար, հետզհետէ երկու ժողով դումարուեցաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ եւ նզովեց Արիոսը: Ասոր կողմնակիցներուն մէջ նշանաւոր էին երկու Եւսեբէոսները, մէկը Նիկոմիդիոյ, իսկ միւսը Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսը: Երբ Արիոս աքսորուեցաւ Աղեքսանդրիայէն, Նիկոմիդիոյ Եւսեբէոս եպիսկոպոսը պաշտպանեց զայն եւ իր վարդապետութիւնը, որ կոչուեցաւ Արիոսականութիւն:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Քրիստոսի բնութեան եւ ինքնութեան մասին իրարու հակառակ երկու զլխաւոր տարբեր կարծիքներ եւ կամ վարդապետութիւններ կը տիրապետէին Եկեղեցիի մէջ Դ. դարուն սկիզբը: Այդ երկու կարծիքներու կեդրոններն էին Անտիոք (Ասորիք) եւ Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), կամ դիտական բացատրութեամբ՝ Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիոյ դպրոց:

Այս երկու դպրոցներն ալ քրիստոնեայ էին, այսինքն կը հաւատային եւ կը քարոզէին Աւետարանը, բայց Քրիստոսի ինքնութիւնն ու բնութիւնը իրարու բոլորովին հակառակ աստուածաբանութեամբ մը կը բացատրէին, որու հետեւանքով բախումներ ունեցան իրարու հետ եւ տխուր հետքեր ձգեցին եկեղեցիի պատմութեան մէջ: Այս պատճառով դումարուեցաւ ժողով մը Նիկիոյ մէջ, վերջ տալու համար այդ մոլորութեան:

Մեծն Կոստանդիանոս կայսրը, ըմբռնելով այսպիսի հակառակութեան հետեւանքները, նամակ դրեց Արիոսին եւ Աղեքսանդրիոյ Աղեքսանդր Հայրապետին, որ դիրենք զսպեն եւ այդպիսի մոլորութիւնները ժողովուրդին մէջ չտարածեն: Բայց երբ տեսաւ որ իր դիմումը որոշ արդիւնք մը չունեցաւ, հարկ դատեց ընդհանուր ժողով մը դումարել, ուստի շրջաբերականով մը հրաւիրեց եպիսկոպոսներն ու եկեղեցիներու պետերը հաւաքուիլ Նիկիա, որուն հրաւիրուեցաւ նաեւ մեր Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետը: Հաւաքուեցան 318 *Հայրապետները, բացի քահանաներէ եւ սարկաւագներէ:*

Ասոնց մէջ էր նաեւ մեր Արիստակէս Հայրապետը, որովհետեւ հայրը՝ Լուսաւորիչ՝ ծերութեանը պատճառով չէր եկած ժողովի եւ ղրկած էր իր որդին:

Ժողովը բացուեցաւ 19 Յունիս 325ին: Ներկայ էր Կոստանդիանոս կայսրն ալ: Արիոս առեան կանչուեցաւ: Ան յոյսը դրած էր քանի մը եպիսկոպոսներու վրայ, եւ սկսաւ համարձակ ջատագովել իր մոլորութիւնը. բայց Ս. Աթանաս, որ այն առեն Աղեքսանդրիոյ սարկաւագն էր, ազդու խօսքերով լռութեան մատնեց զայն:

Երբ ժողովը ստուգեց Արիոսի մոլոր ուսումը, սահմանեց Հաւգաւնակ Հաւատոյն, «Հաւատամք ի մի Աստուած»ը, եւ պաշտօնապէս հաստատեց, թէ Որդին նոյն բնութիւնը ունի Հօրը հետ: Այս է պատճառը, որ Հաւատամքի մէջ ըսուած է. « Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարտէ, ծնուդ եւ ոչ արարած, նոյն իւիւն ի բնութենէ Հօր»:

Այնուհետեւ ժողովին որոշումով Արիոս եւ իր հետեւողները աքսորուեցան:

Ժողովը հոգ տարաւ նոյնպէս Եկեղեցիի բարեկարգութեան. սահմանեց Զատիկը տօնել մեր տօնածին պէս, ըրեց կանոններ, որոշեց եպիսկոպոսներու վիճակներու սահմանները: Մայրաքաղաքներու եպիսկոպոսներուն մետրապոլիտ տիտղոսը տուաւ: Արգիլուեցաւ եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն եւ սարկաւագներուն թողուլ իրենց եկեղեցին եւ երթալ ուրիշ տեղ: Սահմանուեցաւ վեց կանոններով, որ իշխանութիւն ունենան եպիսկոպոսները՝ մօտակայ գաւառներու վրայ:

Ժողովը վերջացաւ 25 Օգոստոս 325ին:

Բ.– Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԺՈՂՈՎ

Թէոդորոս կայսրը, որ պաշտպան ու կուսակից էր ուղղափառներուն, իր դահակալութեան սկիզբէն հրամայեց, որ եկեղեցիները հաստատուն պահեն Նիկիոյ Հանդանակը: Իր նախորդ Վաղէսի օրով աքսորուած ուղղափառ եպիսկոպոսները ետ դարձուց, ջնջեց հերետիկոսներուն դրած հրովարտակները, եւ եկեղեցիի օգտին ու խաղաղութեան համար ժողով գումարել տուաւ 381 Մայիսին Կ. Պոլիս, ուր հաւաքուեցան արեւելեան դաւառներէն 150 Հայրապետներ, ինչպէս նաեւ այն աոենուան Հայոց Հայրապետը: Ժողովին նախագահն էր Կ. Պոլսոյ Նեկտարիոս Հայրապետը: Ժողովին նպատակն էր հերքել մակեդոնեան հերետիկոսութիւնները, որ Ս. Հոգիին Աստուածութեան դէմ մարտնչելով կոչուեցան Հոգեմարտներ, եւ Ապողինարեան հերետիկոսութիւնը, որ Քրիստոսի մարդեղութեան դէմ մոլորութիւններ կը սորվեցնէր: Ժողովը Նիկիոյ դաւանութեան վրայ աւելցուց հոգեմարտներուն դէմ թէ «Հաւատամք եւ ի սուրբ Հոգին՝ յանեղն եւ ի կատարեալն»:

Հոգին Սուրբ է Տէր եւ կենդանարար որ ի Հօրէ ելանէ: Ս. Հոգին ոչ թէ արարած մըն է արիոսական նպատակով, այլ բղխում մը ի Հօրէ, ինչպէս Որդին արարած մը չէ, այլ Ծնունդ ի Հօրէ:

Թէոդորոս կայսրը հերետիկոսներուն դէմ խիստ վարմունք ունեցաւ. այս բանը աւելի վնաս պատճառեց քան թէ օգուտ:

Ժողովը հաստատեց Երուսաղէմի Աթոռը, հակառակ Աղեքսանդրիոյ Աթոռին, որ կը ձգտէր իշխել Պաղեստինի:

ԾԲ.

Գ.– ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎ

430ին, Կ. Պոլսոյ մէջ խնդիր եղաւ, թէ Ս. Կոյսը Մայր Աստուածո՞յ պէտք է կոչել թէ Մայր Քրիստոսի: Նեստոր, որ այն քաղաքին պատրիարքն էր, Աղեքսանդրիոյ նախաթոռութեան դէմ ղինուելով եւ այդ դըպրոցին հակառակ ընթացք բռնելով՝ համարձակ քարոզեց, թէ Մարիամ լոկ Քրիստոսի մայրն է իբրեւ լոկ մարդու եւ չէր կրնար Աստուածածին, այլ Քրիստոսածին, եւ Քրիստոսի բնութիւնը Նիկիոյ Հանդանակին հակառակ կը նկատէր: Շատերը մոլորեցան: Նեստորի դէմ էին շատ եպիսկոպոսներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Աղեքսանդրիոյ Ս. Կիւրեղ Պատրիարքը, որ թուղթ գրեց Կ. Պոլսոյ կայսր Փոքր Թէոդոսի, ցոյց տալով Նեստորի մոլորութեան վնասը, եւ թէ պէտք է, որ ժողով գումարուի՝ արմատախիլ ընելու համար այդ չար սերմերը:

Փոքր Թէոդոս 431 Յունիսին ժողով գումարեց Եփեսոսի մէջ, ուր ներկայ գտնուեցան 200 եպիսկոպոսներ: Ժողովին նախագահեց Ս. Կիւրեղ: Նեստոր առաջան կանչուեցաւ, բայց չներկայացաւ: Եպիսկոպոսներէն 198ը ստորագրեցին վճիռ մը, որով Նեստոր ինկաւ աթոռէն եւ նզովուեցան նեստորականները:

Թէոդոս կայսրը խաբուելով Նեստորի կուսակից Կանդիտիանոս եպիսկոպոսի խօսքերէն, նախ չհաւանեցաւ ժողովին, իսկ յետոյ աքսորեց Կանդիտիանոսը: Նեստոր արգելափակուեցաւ Անտիոքի մենաստանին մէջ եւ յետոյ աքսորուեցաւ Եգիպտոս:

ԾԳ.

ԵՐԵՔ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ԶԳՏՈՒՄԸ

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներուն մէջ, — Նիկիոյ, Կ. Պոլսոյ եւ Եփեսոսի — ժողովական Ս. Հարց միաձայնութիւնը կը փնտռուէր՝ առաքելական աւանդութեան համեմատ Ս. Գրոց իմաստները բացատրելու մէջ: Գլուխի, դէմքաւորի, նախագահի կամ փոխանորդի կամք, հրաման, վճիռ չէր փնտռուեր. ասոր հակառակը եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ: Առաջին երեք տիեզերական ժողովներու մէջ այսպիսի վարասքրական անուններ անծանօթ էին Ս. Հարց: Ասոնք՝ ամէնքն ալ իրենք զիրենք իրենց մասնաւոր եկեղեցիներուն հովիւ եւ հայր դիտէին, եւ Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցին ներկայացուցիչը կը նկատէին իրենց համաժողով միաբանութիւնը եւ Քրիստոսի եկեղեցին փոխանորդութիւնը, այն որ Աստուածաշունչ կանոններով կ'առաջնորդէր Քրիստոսի հօտը: Ուստի Հայ Եկեղեցին կ'ընդունի այս երեք ժողովները:

Ասոր հակառակ խնդիրներ յուզուեցան Քաղկեդոնի ժողովին մէջ, Աղեքսանդրիոյ, Հռոմի եւ Կ. Պոլսոյ եկեղեցիին հովուապետները կը վիճէին եւ իրարու ձեռքէ խլել կ'ուզէին Քրիստոսի տիեզերական եկեղեցիին ներկայացուցչութիւնը, Քրիստոսի փոխանորդութիւնը, իբրեւ թէ միայն իրենք եղած ըլլային Քրիստոսի կողմէ առանձնաշնորհեալները:

Ինչպէս իր տեղին յայտնեցինք, Հայոց Եկեղեցին ոչ հաղորդակից եւ ոչ ալ գործակից էր այս ժողովին մեծամտութեան:

ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՄԻԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ Հայրապետը, որ իր ժամանակին քրիստոնեայ աշխարհին մէջ միակ հեղինակութիւնն էր եւ որուն խօսքերը մեծ կշիռ ունէին, Քրիստոսի բնութեան մասին կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը. — « Կատարեալ Աստուածութիւն եւ կատարեալ մարդկութիւն միացած ի Քրիստոս անշփոթ, անխառն եւ անայլայլ կերպով»: *Այս է ուղղափառ միաբնակութիւնն ու Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքը, որուն համար ունինք* միաւորեալ մի բնութիւն *բացատրութիւնը:*

Այս բացատրութենէն դուրս եղած բոլոր ըսի ըսաւները, վէճերը, ժողովները, նզովքները ո՛չ մէկ իրական արժէք կը ներկայացնեն, այլ պարզապէս մեծ ըլլալու փառամոլութիւնը՝ միահեծան իշխելու համար քրիստոնեայ աշխարհի խղճին վրայ:

Ցոյն եւ լատին եկեղեցիները՝ անհրաժեշտութիւն չներկայացնող կարգ մը խնդիրներ վէճի նիւթ ըրին. այսպէս է պատկերամարտութեան եւ պատկերապաշտութեան նման երկրորդական եւ երրորդական կարգի վրայ դաստւելիք խնդիր մը: Մինչդեռ պատկերը եկեղեցիի մէջ երկու նշանակութեամբ պէտք էր տեղ գըտնէր, ա) *պատկերը ներկայացնող սուրբէն օրինակուիլ եւ պատկերին մէջ անոր տէրը յարգել,* բ) *Պէտք է զարդարել եկեղեցին գեղարուեստական գեղեցիկ նկարնեըով, որպէսզի տաճարին մէջ իշխէ գեղեցիկին ճաշակը եւ պաշտամունքը: Հայ եկեղեցին արձաններու դործածութիւնը արդիլած է, նկատելով զայն կռապաշտութեան նշանակ. Հայ եկեղեցիին մէջ տեղ ունին այն*

պատկերները մխայն, որոնք գծուած են պաստառի վրայ եւ օրհնութեամբ եւ օծումով սրբագործուած:

« Հայ Եկեղեցին չ'ընդունիր եւ «յորդւոյ» յաւելուածը, մաքրարանի (քաւարանի, (purgatoire) պատիժները, մահուընէ անմիջապէս յետոյ երանաւէտ տեսութիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւններու ձեւակերպութիւնը, եւ պապական կոչուած իշխանութեան վարդապետութիւնը:

Հայ Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ կ'ընդունի նուազագոյն չափին եւ անհրաժեշտ պահանջին սահմաններէն անդին չանցնիլ, եւ կը սիրէ խնամագոյն պահպանողականութեան հաւատարիմ մնալ »:

(Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցի):

Վերջացնելէ առաջ այս դլուխը, տանք քանի մը մանրամասնութիւններ եւս արտաքոյ երեք տիեզերական ժողովներէն: Լատիններ եւ Յոյներ դումարած են իրենք իրենց ժողովներ, որոնց տուած են «տիեզերական» անունը. մինչդեռ, ժողով մը տիեզերական կոչուելու համար, պէտք է անոր անդամակցին բոլոր անկախ եկեղեցիները, առանց նկատի ունենալու անոնց ժողովուրդներուն թիւին չատութիւնը: Հոն պէտք է ներկայանան անկախ եկեղեցիները առանձին առանձին եւ տան իրենց անկաշկանդ կամքը՝ յայտնուած կարծիքներուն նկատմամբ, եւ որ պէտք է նկատողութեան առնուի կարեւորութեամբ, այլապէս այդպիսի ժողով մը չի կրնար վայելել ընդհանուրին համակրութիւնը:

Լատիններ եւ Յոյներ հետեւած են իրենց նախընտրած ուղղութեան, կոթնելով իրենց չատուորութեան վրայ, որպէս թէ չատուորութիւնը իրաւունք տուած ըլլայ իրենց՝ նման հարցերու լուծման մէջ:

Յոյներու եւ Լատիններու համաձայնութեամբ ընդունուած ժողովները են՝ Քաղկեդոնի (451), Կ. Պոլսոյ Բ. (553), Կ. Պոլսոյ Գ. (681) եւ Նիկիոյ Բ. (787) ժողովները:

Նմանապէս Հայ Եկեղեցին չ'ընդունիր ուրիշ տասներեք ժողովները ալ, որոնք Լատիններն իբր տիեզերական կը ճանչնան եւ որոնք հետեւեալն են. —

Ա.—	Կ. Պոլսոյ Դ.,	889
Բ.—	Լաթերանու Ա.,	1123
Գ.—	Լաթերանու Բ.,	1139
Դ.—	Լաթերանու Գ.,	1179
Ե.—	Լաթերանու Դ.,	1215
Զ.—	Լուգդոնի Ա.,	1245
Է.—	Լուգդոնի Բ.,	1274
Ը.—	Վիեննայի,	1311
Թ.—	Կոստանդիոյ,	1414
Ժ.—	Ֆլորենցիոյ,	1434
'ԺԱ.—	Լաթերան Ե.,	1512
'ԺԲ.—	Տրեդենտոնի,	1563
եւ ԺԳ.—	Վատիկանի	1870ի

ժողովները:

Լեռնակուտակ դաւանական թուղթերու դէպքը, որոնք միտքի մէջ պահելու համար Սողոմոնի իմաստութիւնն անդամ անբաւական պիտի ըլլար:

Պատմական դլուխներուն մէջ յառաջ բերած ենք արդէն Քաղկեդոնի ժողովին շուրջ դարձած խնդիրները: Եւ քանի որ Հայերը երեք ժողովներէն անդին չեն անցած, միւս ժողովներուն նկատմամբ խնդիրներ ալ չեն ունեցած:

Ինչպէ՞ս կրնան մը չէ, կը կարծենք, այսպէս առանց

օգտակարութեան՝ դաւանական գաղտնիքներու բեռը ծանրացնել եւ հաւատալիքներու թիւը բարդացնել՝ երկարելով տիեզերական ժողովներու շարքը, մանաւանդ ներկայ ժամանակներու մէջ, երբ հաւատք եւ հաւատալիք դժուարին եւ տագնապալի շրջանի մը մէջ կ'ապրին:

Օրմանեան Սրբազան այս խնդրին շուրջ չօշափած է կարգ մը եւրոպացի դիտնականներու կարծիքը Հայ Եկեղեցիի նկատմամբ, որոնցմէ ստացած պատասխանը նպաստաւոր է Հայ Եկեղեցիին համար:

Օրմանեան քանի մը տողերով կը խտացնէ առած պատասխանները. — « Ամէնքն ալ համամիտ գտնուած են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղտնիքներն եւ անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հնագոյն չափաւորութեան կողմը երթալ »:

Հաւատալիք մը պէտք է ըլլայ պարզ, յստակ, որոշ եւ վճիտ, հասկնալի բոլորին, եւ ոչ թէ բեռնաւորէ մարդուն ուղեղը դանազան եւ զարմանազան մանուածապատ աստուածաբանական խրթնութիւններով, մանաւանդ երբ խնդիրը կը կայանայ դաւանութեան նըման փափուկ հարցի մը վրայ:

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Յարմար դատեցինք քանի մը գլուխներ փոխառնել Հանդուցեալ Օրմանեան Սրբազանի «Հայոց Եկեղեցի» դիրքէն եւ զետեղել մեր ներկայ հատորին մէջ, նկատի ունենալով Հանդուցեալ Սրբազանին անվիճելի կարողութիւնը, հեղինակութիւնը եւ ճեռնհասութիւնը եկեղեցական – կրօնական մարդին մէջ: Այնպէս որ, խոստո-

վանինք թէ, մենք հանդուցեալին չափ մասնագիտօրէն եւ մանրակրկիտ կերպով պիտի չկրնայինք լուսաբանել չօշափուած կէտերը որոնք էական նշանակութիւն ունին մեզ համար, եւ որպէսզի չմեղանչենք Եկեղեցիին կարգ ու կանոնին եւ դաւանական սկզբունքներուն դէմ, սիրով տեղ կուտանք այդ յօդուածներուն, վստահելով նաեւ՝ հանդուցեալին ժամանակին ցանած սերմերը ուռճացնել եւ տարածել Հայութեան անդաստանին մէջ եւ վերակենդանացնել անոր հմայքը:

ԾԴ.

ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ

Վատին – կաթոլիկ եկեղեցին, որուն տարամերժիկ առանձնականութեան հոգին հանրածանօթ է, իրեն իբր սկզբունք հռչակած է աններողամիտ դրութեան յայտարար բանաձեւը, թէ արտաքոյ Հռոմէական Եկեղեցւոյ չիմ յաւիտենական փրկութիւն: Ցոյն օրթոտոքս եկեղեցին ալ, միւս կողմէ, թէպէտ այսպէս չ'ըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարբեր կերպով մատակարարուած խորհուրդները, եւ այս պատճառով կրկնամկրտութեան եւ կրկնաձեռնադրութեան ծայրայեղութիւններուն ալ կը դիմէ: Այնպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականացուցած են ընդհանրական եւ տիեզերական մեծահնչիւն անունները, իրենց անկոպար (անսահման) ընդարձակութիւնը ցոյց տալու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատական պարփակեալ չրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կը ստիպուին, երբոր իրենցմէ դուրս եղող բազմութեան հետ անհաղորդ կը մնան:

Հայ եկեղեցին բնաւ այս տեսակ աններողամիտ ոգի մը չունի, եւ չընդունիր, որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի որչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականացնել ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցւոյ նկարագիրը: Հայոց Եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաշտպանէ որ ճշմարիտ ընդհանրականութիւնը կը ճշմարտուի բոլոր այն եկեղեցիներուն համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին միութիւն ի կարեւորս մեծ կանոնին չուրջ, եւ հաւասարապէս կ'ընդունին եւ կը դաւանին այն ճշմարտութիւնները, որոնք քրիստոնէութեան հիմնակէտը կը կազմեն: Իսկ այս հիմնական ճշմարտութիւններն ալ Հայոց Եկեղեցին ամենէն աւելի նեղ չափին կը վերածէ, եւ իբրեւ կարեւոր չ'ընդունիր, բայց եթէ առաջին երեք ժողովներու կողմէ արձակուած դաւանական վճիռները, որոնք դրուած են այն միջոցին, երբ բոլոր դվխաւոր եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր եւ հաղորդակցութիւն կը պահէին եւ քրիստոնէական միութիւն ունէին:

Այս սկզբունքին օրութեամբ եւ Հայոց Եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն ամէն եկեղեցիները, որ երրորդութեան եւ մարդեղութեան եւ փրկագործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, եւ հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յաւիտենական փրկութեան առաջնորդելու առաւելութենէն զրկուած չեն, մինչեւոյն տեսութեամբ այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխափան պահպանեն եւ զօրծադրեն հաղորդակցութիւն ի հոգեւորականս դրութեան պահանջած յարաբերութիւնները, որով հոչակած կ'ըլլան հաւատոյ եւ սիրոյ միութիւնը,

որ է նոյն իսկ Քրիստոնէական միութիւն:

Ասոնցմէ դուրս մնացող վարդապետական կէտեր կրնան ընդունուիլ կամ մերժուիլ, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ եւ թէ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան եւ քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու: Որովհետեւ էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր պարզապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յաճախ ըսինք ու կըրկնեցինք:

Պարզ վարդապետական կէտերը չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը եւ կրնան առարկայ ըլլալ դպրոցական դրութեանց եւ ազատ ուսումնասիրութեանց: Բաւական է, որ հետագօտութիւններէ քաղուած եզրակացութիւններ, երբ առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեանց մէջ չգտնուին: Միեւնոյն պատճառով, մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան շրջանակէն դուրս մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար իրենց մասնաւոր տեսութիւնը կամ դրութիւնը եւ կամ վարդապետութիւնը հրամայական ու բռնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հռչակել:

Մենք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացատրելով եւ այս տողերը դրելով, Հայոց Եկեղեցւոյն աստուածաբանական դրութիւնը եւ լայնախոհ ազատամտութիւնը կը պարզենք եւ ճամբայ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէութեան ապագային համար: Թերեւս առջի բերան յաւակնութիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սա-

կայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբոր դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիովին կը համապատասխանէ դարուս հոդիին եւ ժամանակին ղզացումներուն: Այս դիտողութիւնն ալ շատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ չահադիտական մտածումներ չունի: Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքները կը կազմեն միակ եղանակը, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յաւիտենական ժառանգութիւնը հաչտեցնել ներկայ դարուս ձգտումներուն հետ :

Ջենք քաչուիր յայտարարելէ թէ Թոյլատու ներողամտութեան եւ լայնախոհ ազատամտութեան հոդին, որ Հայոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնարկէքը կը կազմէ, յաճախ իրեն դէմ ելած եւ վնասներ հասցուցած է իրեն: Որովհետեւ այդ դրութեան հետեւանքը եղած է այն յաջողութիւնը՝ զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները դտած են իր հաւատացեալներուն մէջ, և որով մարդորսորդութիւնը ընդարձակուած է: Այսպէս եղած է ո՛չ միայն միջին դարու աւեններէը, այլ եւ նոյն իսկ մեր օրերը: Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուածներու մէջ դրեցինք, այսինքն է կաթոլիկ եւ փրոթէսթան քարոզիչներուն վերջին դարուն մէջ դտած յաջողութիւնը, եւ այդ յարանուանութիւններով անջատ հասարակութիւններ կազմելը:

Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիչ դաւանութեան անցնելուն դիւրութիւն տուողը եղաւ նոյն իսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարգած են ուրիչ եկեղեցիներու վարդապետութիւնները: Հայդաւանը՝ իր մանկութենէն սկսած՝ չէ լսած երբեք, որ իր եկեղեցւոյն ծոցէն դուրս ապրող

քրիստոնեան՝ հարկաւ յաւիտենական վրկութենէ զուրկ ըլլալու սահմանուած է, եւ ոչ ալ իրեն ըսուած է, թէ հանդերձեալ աշխարհի մէջ յաւիտենական պատիժներու դատապարտուած պիտի ըլլայ եթէ իր աղգային եկեղեցիէ ծոցէն հեռանայ:

Հայաղգայինը համոզուած է, որ իր վրկութիւնը ապահովելու համար, բաւական է որ քրիստոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, եւ իր գործերը բարի ըլլան, եւ իր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետարանի բարոյական պատուէրներուն: Քրիստոնէութեան դաղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը դիւրաւ համոզեց հայաղգայինը, օտար դաւանութեան եկեղեցիներուն անցնիլ, երբոր տեսաւ որ կրնար իր արտաքին եւ նիւթական չահերը ապահովել կամ ընդարձակել՝ առանց իր ներքին եւ հոգեւորական չահերը վտանգելու: Այդ ազատամիտ ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունեցած յաջողութեան դաղտնիքը, որ Հայ Եկեղեցւոյ ծոցը չարունակ երկպառակութիւնները եւ անջատումները դիւրացուց, եւ որ Հայուն միութեան եւ ամբողջութեան չինուածը վտանգեց: Չկարծուի թէ Հայ Եկեղեցին չը-դիտցաւ կամ չիմացաւ թէ օտարներու առջեւ դիւրութեանց դուռ բացած կ'ըլլայ: Նա լաւ դիտէր թէ ի'նչ անախորժ եւ աղէտալի հետեւանքներ կրնային յառաջ գալ իր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքներէն, այդ հետեւանքներուն վորձառութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ դիտակցութեան եւ վորձառութեան, սիրեց հաստատուն մնալ առաուածաբանական լայնախոհութեան եւ եկեղեցական ազատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, զոր անխախիր եւ անփոփոխ պահեց ու պիտի

պահէ ասկէ ետքն ալ: Իրեն համար արժանաւոր վաստքի վայրուն անուն մը պիտի ըլլայ, եթէ երբեք իր օրինակով եւ իր ակզբունքով քրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտութեան եւ մերձաւորութեան հնարաւոր միջոցը կը ցուցնէ, ինչ որ բաղձալի էր իբր հաւանական նկատել »: (Մ. Արքեպիսկ. Օրմանեան)

ՄԵ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

« Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնէ վերայ հաստատելը, շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, ժբ. դարուն կէսին, եւ այս ալ արեւմուտքի դպրոցականներուն ձեռքով, որ ամէն ճիգ թափեցին եօթը խորհուրդներու թիւը ամենուն ընդունել տալու համար:

Բայց ո՛չ նախնի սուրբ հայրեր եւ ոչ ալ հին վարդապետներ եօթը թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած են: Ամենէն հինները՝ միայն երկու խորհուրդներու վերայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած եւ մինչեւ տասներկուքի հասած են: Եօթը թիւը հաստատող ամենահին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենդիոյ ժողովէն, ԺԵ. դարուն մէջ: Հայերը այդ մասին առաջին տեղեկութիւնը ստացան լատին քարոզիչներէն: Այս ծանօթութիւնները բաւական են հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը պարզ վարդապետական կէտ մըն է եւ ոչ դաւանական վճիռ: Հայերուն մէջ ալ կը պործածուի եօթը խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը: Որովհետեւ շատ դժուարութիւն կը զգա-

ուի եօթը խորհուրդները որոշակի համրել ուղուած առեն։

Վերջին օծումի կոչուածը՝ Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, եւ զայն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ընդունել տալու համար եղած պատահական ջանքերն ալ յաջող արդիւնք ունեցած չեն։ Ոմանց կարծիքը, որ հոգեւարքի աղօթքը իբր վերջին օծումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ՚ուզեն ցոյց տալ, արժէք մը չի կրնար ունենալ, քանի որ չի կրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համապատասխանել։ Այսչափին ալ բաւական է հաստատելու, թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չի կրնար Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըսուիլ։ Աւելի մէկտեղ լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն, վերջին օծումէն զատ, միւս վեցերը Հայոց Եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած արարողութիւններ են։ Աւանց մասին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ՚ամփոփենք հետեւեալ կերպով. —

Ա.— Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն ամբողջապէս եւ հորիզոնական դիրքով, ջուրի մէջ ընկղմելով, բայց բռնադատիչ պարագաներու հանդէպ, հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ՚ընդունուի։

Բ.— Դրօշմի համ միւռոնի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից, նոյնինքն քահանային ձեռքով, եւ մկրտուած մանուկին անմիջապէս հաղորդութիւն ալ կը տրուի չրթնահաղորդ ձեւով, այսինքն է, սրբազործեալ մաղը լեզուին դպցնելով։ Ըստ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը կատարուին, եւ անոնց յարակցութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած ըլլալու լրումը։ Այս պատճառով Հայ Եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին ո՛չ մեծնալէն ետքը ա-

ռաջին հաղորդութիւն տալու եւ ոչ ալ դրօշմը յապաղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողութիւնները:

Գ.— Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեալի առանց տարիքի խտրութեան եւ՝ երկու տեսակներուն ներքեւ, այսինքն է, նշխարքին տեսակը գինիի տեսակին մէջ թաթխելով: Նշխարքը բաղարջ հացէ, անխմոր հացէ չինուած ,բաւականաչափ թանձր, որ նոյն իսկ պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռքով: Ձեւը բոլորշի է եւ վրան տիպ մը դարնուած է; խաչի նշանով եւ լինչ լինչ զարդերով: Գինին պիտի ըլլայ անապակ, այսինքն առանց ջուր խառնելու: Սրբազործուած նշխարքը միայն մէկ հատ պիտի ըլլայ, եւ այս պատճառով պէտք է, որ հաղորդուողներուն հաւանական թիւին բաւելու չափ մեծ պատրաստուած ըլլայ: Հաղորդութեան մօտեցողները, ոտքի վրայ կանգնուն կը ներկայանան բեմին առջեւ, եւ պատարագիչ քահանան ափնոց լեզուին վրայ կը դնէ թաթխեալ նշխարքէն մասնիկ մը: Սովորութիւն է այդ թաթխեալ մասնիկներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ, հիւանդներուն եւ պատահաբար պատարագի ատենէն դուրս հաղորդուելու պէտք ունեցողներուն համար: Այդ մասնիկները վայելուչ կերպով կը պահուին, խորանին ներսը՝ կողմնակի դռնուող խորհրդանոցին մէջ, առանց տապանակի եւ առանց յատուկ վառած կանթեղի:

Դ.— Ապաշխարութեան կամ խոստովանութեան խորհուրդը կը կատարուի, ընդհանուր կերպով պատրաստուած բանաձեւի մը հետեւողութեամբ, որուն մէջ կարգաւ նշանակուած են հաւանական մեղքերը: Խոստովանահայր քահանաները կը զգուշանան չատ մը ա-

ւելորդ մանրամասնութիւններ պրպտելէ, եւ մանաւանդ հարցաքննիչներու ոճով հարցուփորձեր ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու մէջ կը տրուի հաղորդութիւնը, խոստովանութեան եւ արձակումի մէջտեղ, որպէս զի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաշխարութեամբ եւ պատշաճ հոգեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մօտենալու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ արձակումէն անմիջապէս վերջը:

Ե.— Կարգի կամ ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին աջ ձեռքը վրան դնելով եւ իւրաքանչիւր աստիճանին յատուկ գործիքները ձեռքը տալով: Քահանայական աստիճանները նախապէս չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներու համաձայն, բայց Նաւակիրներու ժամանակէն ասդին եօթնի բարձրացան Արեւմտեան սովորութիւններու աղեցութեան ներքեւ, միայն թէ կիսասարկաւագութիւնը Հայոց մէջ չարունակեց իբրեւ վոքր աստիճան նկատուիլ, թէպէտ Լատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ աստիճան կը նկատուի: Եօթը աստիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կողմէն կը տրուին:

Եպիսկոպոսութեան աստիճանը կը տրուի Կաթողիկոսէն՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. իսկ կաթողիկոսական աստիճանը կը տրուի տասներկու եպիսկոպոսներէ: Միւռոնի օծումը կը տրուի քահանայութեան, եպիսկոպոսութեան եւ կաթողիկոսութեան աստիճաններուն, ճակատէն դէպի գագաթը բարձրացնելով օծուած տեղը:

Վարդապետական աստիճանը, որ աստուածաբանական մագիստրոսութեան համապատասխանող աստիճան մըն է, տուուչութեան տուն ձեռնադրութեանց

կերպարանը կ'առնէ: Երկու աստիճաններու կը բաժնուի, փոքր ու մեծ, կամ մասնաւոր ու ծայրագոյն: Այս վերջինը եպիսկոպոսական աստիճանի համանման պատիւներ եւ առանձնաշնորհումներ կը վայելէր:

Վարդապետութեան երկու աստիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով: Տուուչութեան արարողութիւնը բաւական երկար է եւ տասնեւչորս աստիճաններէ կը բաղկանայ. չորսը մասնաւոր եւ տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար:

Զ.— Ամուսնութեան խորհուրդը պսակ անունով կը կոչուի. քահանան է պաշտօնեան, որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրամանագիր ստանալով: Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է եւ կը վճռուի կաթողիկոսական եւ պատրիարքական իշխանութեանց կողմէ: Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոշուի ընդհանրապէս ամէն դրծողութեանց հաստարակ եղող վաւերականութեան եւ օրինաւորութեան սկզբունքներով, առանց պայմանագրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու: Արգելիչ պարագաները կը մնան նոյն, ինչպէս որ հին ժողովներու ժամանակ դրուած են:

Ասոնք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը: Իսկ նոյն խորհուրդներուն նկատմամբ բարեկարգական եւ ծիսական կանոնները կը թողունք յառաջ բերել անոնց յատուկ գլուխներու մէջ»:

(Մ. Արբեպիսկ. Օրմանեան)

ԾԶ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ՃՇԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

« Ոմանք ուզած են Հայ Եկեղեցին մեղադրել ըսելով, թէ իւր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ եւ որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճըշդաբանութիւնները չունի, եւ թէ իր վարդապետներն ալ եւ իր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարու անհամաձայն կը գտնուին: Մենք պէտք չենք դգար հետազօտել, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան ստոյգ են այդ մեղադրանքները, եւ պահ մը կ'ընդունինք թէկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները: Բայց մեր այդ դիջողութիւնը, ո՛չ միայն Հայոց Եկեղեցւոյն վայելած եւ ներչնչած յարգը չի նուազեր, այլ, ընդհակառակը փաստ մը կ'աւելցնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոգին եւ աստուածաբանական ազատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանեցինք: Քանիցս կրկնած ենք, թէ իր դաւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն, թէ իր վարդապետութեան ասպարէզը չատ ընդարձակ է, եւ թէ վարդապետական կէտերու չուրջը դարձող անհամաձայնութիւնները չեն կրնար երբեք ճշմարիտ եւ իսկական միութեան վնասել:

Փորձով դիտենք, թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին եւ պատահական ձգտումները եւ ժամանակին պարագաները ո՛րչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու եւ դրութիւններու, եւ առ հասարակ հետազօտութեանց առարկայ եղող կէտերու վրայ: Եկեղեցական կարծիքներն ու վարդապետական ուսումները ալ այդ

ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար: Ուզելով աւ, չուզելով աւ, բոլոր եկեղեցիներու վերաբերող անձերը, հովիւները, վարդապետները, պաշտօնեաները եւ հաւատացեալները, ամէնքն աւ պատահականութեան ազդեցութիւնը կրեցին եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն աւ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազդեցութեան ենթարկուեցաւ: Անգամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի, ա՛լ դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել, թէ վարդապետական կէտերն աւ, որ ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ նոր բարդութիւններով ծանրացան ու այլայլեցան, նոյնպէս ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ կրնան աւ պատահական բարդութիւնները կորսնցնել ու թեթեւնալ եւ զըտուելով մաքրուիլ: Հետեւաբար իմաստուն եւ խոհական ուղղութիւն մըն է՝ ամէն կողմէն անցքերը չփակել եւ բաց դուռեր թողուլ, ուսկից իրաց բնական ընթացքով պատահական յաւելուածները դուրս ելլեն: Ա՛յս է ահա Հայոց Եկեղեցւոյ բռնած ընթացքը, եւ այս ընթացքը, մեր կարծիքով, պէտք է ողջունուի իբր կրօնից փրկութեան դեղադոյն միջոցը:

Դաւանութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը, զոր հաստատեցինք՝ առաջինին անփոփոխութիւնը եւ երկրորդին փոփոխելիութիւնը, որ բացատրեցինք, տրամաբանական եզրակացութեամբ մեզ կը յորդորեն բարձրաբարբառ հռչակելու բաց դուռի դրութիւնը, որ ըսել է՝ մէկ կողմէն ամփոփել եւ նուազել դաւանութեան առարկայ եղող կէտերը, եւ միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ազատութիւնը: Այդ դրութեան զօրութեամբ եկեղեցին կրնայ պահպանել իրեն պէտք

եղած անսասան հաստատութիւնը, եւ չի հարկադրուիր հակառակորդ կանդնիլ մտաւորական զարգացման ձգտումներուն եւ անոր արդիւնքներուն: Նոյնպէս կ'ազատի դիտութեան թշնամի ըլլալու ամբաստանութենէն, կը պարտաւորուին լռել անոնք, որ կը ջանան եկեղեցին իբրեւ յետադէմ դաղափարներու պաշտպան կերպարանել:

Ճշմարիտը խօսելով, իրաւ ալ այս ամբաստանութիւններուն պատճառ որուած է, չնորհիւ այն սխալ հասկցուած նախանձայուզութեան, որով ուզուած է ամէն վարդապետական խնդիր դաւանութեան վերածել, ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել, ամէն ուսումնասիրութիւն եւ հետազօտութիւն եւ վիճաբանութիւն վճռաբար արդիլել: Բայց ասիկա Հռոմէական եկեղեցւոյ բռնած ճամբան է, առաւելապէս Տրեոեննդեան ժողովէն ասդին, որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ եւ վարդապետական կարծիքներ վճռաբար որոշուեցան, հաստատուեցան եւ հրամայուեցան նզովքի կապերով: Տրեոեննդեան ժողովին սկսածը ամբողջացուցին պապերը իրենց հրատարակած դաւանական ցուցակներով (Syllabus) եւ Վատիկանի ժողովին անբացատրելի վճիռներով: Այնպէս որ այլեւս Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ալ, հաւատացեալներն ալ պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն հրաժարին եւ կուրօրէն հետեւին այն մտածումներուն՝ որ ունեցան ԺԹ. դարու եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները:

Այս ըսելով, մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել. անոնք իրենց երկրին եւ ժամանա-

կին տիրող կարծիքներուն ու տեսութիւններուն արձագանդն եղան: Իրենց յանցանքը եղաւ միայն այն, որ իրենց կարծիքներուն եւ դաղափարներուն դաւանական ձեւեր տան եւ իրենց եռեւէն եկողներուն դէմ մտածելու եւ խորհրդածելու եւ ուսումնասիրելու դուռները փակեն: Անտեղի եւ յանդուգն չէր ըլլար կարծել, որ Ժ.Զ. դարու մարդիկը դառնային եւ մեր ժամանակի մէջ ապրէին, շատ տարբեր պիտի մտածէին, քան ինչ որ այն ատեն մտածեցին: Սակայն ձգենք այդ կէտը եւ դառնանք Հայ Եկեղեցւոյն վրայ:

Այն տարբերութիւնը, որ հայ վարդապետներու դիրքերուն եւ հրատարակած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն, ճիշդ ու ճիշդ պարադաներու ազդեցութենէն եւ ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են: Հայ Եկեղեցին ալ, որչափ ալ նախնական աւանդութեանց յարած ըլլար, չէր կրնար բոլորովին զերծ մնալ ժամանակներու ազդեցութենէն: Մինչեւ իսկ դժուարութիւն չենք դտար խոստովանելու, թէ Հայ Եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէն շատ աւելի պատճառներ ունէր ժամանակներու ազդեցութենէն այլայլութիւններ կրելու, որովհետեւ նա, շատ դարերէ ի վեր մէկ կողմէն՝ իր մեկուսացած դիրքին մէջ դուրկ էր այն նպաստաւոր միջոցներէն՝ որ յառաջդիմութիւնը մարդկային ընկերութեան կը պարդեւէր, եւ միւս կողմէն՝ Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած հարուածներուն եւ արկածներուն խաղալիք դարձած՝ ներհակ ընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած, եւ հակառակ ակնկալութիւններով օրօրուած, չուզելով ալ կը կրէր այդ ազդեցութեանց ներդործութիւնները: Իրօք ալ, երբեմն յունական ազդեցութեան եռեւէն դնաց,

երբեմն՝ բռնութեամբ եւ զօրութեամբ լատինական ազդեցութեան հետեւեցաւ, եւ ստիպուեցաւ երբեմն ալ ակնկալութեամբ եւ յուսադրութեամբ հրապուրուեցաւ, և այս պատճառներով պարտաւորուեցաւ ընդդրկել կարծիքները, ընդունիլ տեսութիւնները, գործադրել կերպեր եւ որդեգրել սովորութիւնները՝ որոնք իրեն օտար էին: Շատ մը մանրամասնութիւնները, ո՛չ միայն օտար, այլ եւ օտարախորթ, զրեթէ անզգալի կերպով սպրդեցան Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց եւ վարդապետները եւ եպիսկոպոսները, եւ մինչեւ իսկ կաթողիկոսները ալ գտնուեցան, որ Հայ Եկեղեցւոյ նախնական աւանդութեանց եւ սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ գրեցին: Բայց ասանկներուն տեսութիւնները իրենց անձնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ եւ իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ՛:

Հետեւաբար ինչ ինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դատուեցան, կրնային ուրիշ աստեն եւ ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց Եկեղեցւոյ իսկութեան եւ դաւանութեան դպչելու, քանի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցներ, որոնք՝ ո՛չ էական են եւ ոչ անփոփոխելի: Շատ բնական է որ անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ ալ դէպ ետեւ փոփոխուին: Այդ տեսակ փոփոխութիւններ չեն արդիլեր, որ եկեղեցւոյ ազդեցութիւնը միշտ միեւնոյն, եւ հիմնական գոյութիւնը միշտ անսասան մնայ եւ այնպէս ալ ճանչցուի:

Այս է Հայ Եկեղեցւոյն նախընտրած կացութիւնը, եթէ մօտէն հետազօտել ուզենք, կը տեսնենք, թէ ու-

ըիչ եկեղեցիները ալ հեռու չեն այդ ընթացքէն: Անոնք ալ բաւական փոփոխութիւնները ունեցան իրենց ընթացքին մէջ: Սխալ կ'ըլլար կարծել, թէ Հռոմէական եկեղեցին ալ միեւնոյնը մնացած ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաբաշխութեանց եւ հաւատաքննութեանց դարերու չրջանին: Իրաւ է, թէ ինքը հակառակը կ'ուզէ պնդել, սակայն տիրապէս կրած է ժամանակին ազդեցութիւնը եւ չափաւորած իր դործունէութիւնը, որով իր խօսքը, իր գործին հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի:

Բայց յայտնի իրողութիւն մը, յայտարարութեամբ ուրանալու յամառութիւնը, իրականութիւնը չի ջնջեր, այլ միայն խղճի դէմ գործողութիւն մը կ'ըլլայ, հետեւաբար նոյն իսկ պաշտպանուած դատին ալ վնասակար կը դառնայ»: (Մ. Արբեպիսկ. Օրմանեան)

ԾԷ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԸ

Հայ Եկեղեցիին մէջ ներկայ դրութեանը համաձայն, գտնուած աստիճաններն են. —

Ա.— Դպիր, Բ.— Սարկաւագ, Գ.— Քահանայ, Դ.— Աւագերէց, Ե.— Վարդապետ, Զ.— Եպիսկոպոս, Է.— Պատրիարք եւ Ը.— Կաթողիկոս:

ԴՊԻՐՆԵՐԸ, որոնք չորս աստիճաններ կընդունած են (դռնապանութիւն, ընթերցմունք, երդմնեցուցչութիւն եւ ջահավառութիւն), կը ծառայեն եկեղեցիին մէջ՝ երդեցողութիւններով եւ այլ մանր — մունր պարապմունքներով. դպիրները եւ լուսարարները ընդունած են այս չորս աստիճանները, երբ անոնք վերջնական կերպով

եկեղեցիին ծառայելու մտադրութիւնը կը տնուցանեն: Այս վոքը աստիճանաւորները, կրնան աշխարհիկ դրաղումներ ունենալ եւ հաղնիլ քաղաքացիի սովորական եղող հագուստները: Դպիրները եկեղեցիին մէջ ունին իրենց համար մասնաւոր տարազ մը, որ կը կոչուի շապիկ· չապիկին կռնակը եւ կուրծքին ալ ու ձախ մասերուն վրայ մէկ մէկ խաչ կը գտնուի: Երբ այս դպիրները կ'աշակերտեն ժառանգաւորաց վարժարանի մը, որ առ հասարակ վանքերու մէջ կը գտնուի, այդ վարժարանին մէջ անոնք սովոր են հաղնիլ վանական ձեւ մը, վերարկու մը, ինչպէս կը հաղնին եկեղեցականները առ հասարակ:

ՍԱՐԿԱՒԱԳՆԵՐԸ, ընդհանուր կերպով կ'ապրին վանքերու մէջ, որոնք ուխտած են կուսակրօնութիւն ընդունելու· ասոնց ալ արտաքին տարազն է եկեղեցականներու գործածած երկար սեւ վերարկուն· կրնան իրը գլխանոց՝ իրենց գլուխը դնել փակեղը, որ 1845ին պատրաստուած է Պոլսոյ Պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ, եկեղեցականներու գլխանոցին միօրինակութիւն մը տալու համար: Անոնք եկեղեցիին մէջ կը հագնին չապիկ մը, որուն ձախ ուսէն կը նետեն երկար ուրար մը: Իրենց պարտականութիւնն է խնկարկել, պատարագին Աւետարանը կարդալ, վերաբերում ընել եւ ժողովուրդը հրաւիրել աղօթքի՝ քարոզներով:

ՔԱՀԱՆԱՆԵՐԸ ամուսնացած եկեղեցականներ են, որոնք ժողովուրդին մէջէն կ'ընտրուին՝ երբոր հաստատուի իրենց պարկեշտութիւնը, ուսումնականութիւնը եւ արժանիքը: Առաւելապէս առաջնութիւն կը տրուի զպրոցներու մէջ ուսուցչութիւն ընողներուն:

Քահանաները՝ ձեռնադրութենէն վերջ՝ քառասուն

բեւոր մէկ մասը եւրոպական եւ ամերիկեան երկու բաժիններու, Սուրիոյ, Իրաքի, Յունաստանի, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ բնակութիւն հաստատած եւ իրեն համար աղէկ – դէշ տնտեսութիւն մը ստեղծած է:

Ներկայիս ունինք երկու վանքեր Թրքահայաստանէն դուրս, մէկը՝ Երուսաղէմի պատմական Ս. Յակոբեանց վանքը, որուն պատմութիւնը դրեցինք մեր նախորդ գրքոյկներէն մէկուն մէջ, իսկ երկրորդը՝ Պէյրութի մօտիկ Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանը, որ 10 տարի առաջ հաստատուեցաւ Սահակ Բ. Խապայեան եւ Բաբգէն Ա. Կիւլէսէրեան Աթոռակից Կաթողիկոսներու եւ անոնց մահէն վերջն ալ կաթողիկոսական ընդհանուր Տեղապահ Պետրոս Արքեպիսկ. Սարաճեանի անխոնջ ջանքերուն չնորհիւ, որ 1940 Յունիսին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ, սակայն հազիւ երեք ամիս կրցաւ վայելել այդ իշխանութիւնը: Դժբախտութիւն մը եղաւ Կիլիկիոյ Աթոռին համար այս շինող Կաթողիկոսին մահը:

Այս երկու վանքերն ալ ունին ժառանգաւորաց վարժարանները, դպրեվանք անունին տակ, որոնց ուսման ծրագիրն է Արմաշի դպրեվանքին ծրագիրը: Արդէն Կիլիկիոյ դպրեվանքը (Անթիլիասի) տուած է աղգին՝ այս վեց – եօթը տարուան ընթացքին՝ զարգացած երիտասարդ վարդապետներ:

Իսկ էջմիածնի Մայր Աթոռի ներքին կեանքին մասին դժբախտաբար որոշ բան մը չենք գիտեր, նկատելով այդ երկրամասին հետ երկար ժամանակէ ի վեր բնականոն հաղորդակցութեանց չգոյութիւնը:

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը՝ ամուսնացեալ եկեղեցականութեան վրայ նախաձեռնութեան իրաւունք

մը կը վայելէ, որքան ալ նոր ձեռնադրուած ըլլայ ան: Կուսակրօն եկեղեցավանը՝ աստիճանի տեսակէտով չի տարբերիր ամուսնացեալ եկեղեցականէն: Անոնք եկեղեցիին մէջ դլուխնին վեղար կը դնեն, որ՝ առնուած է Հայ Եկեղեցիին կաթողիկէէն: Եկեղեցական կանոնով առաջնութիւն կը վայելէ այն, որ ձեռնադրութեան կարդով առաջինն է, այսինքն, եկեղեցական մը որքան ալ մեծ ըլլայ տարիքով, պարտաւոր է առաջնութեան տեղը տալ իրմէ առաջ ձեռնադրութեան կարգ ընդունող եկեղեցականին:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒՆ տարազն ալ միեւնոյնն է միւս եկեղեցականներուն գործածած արտաքին տարազին, միայն թէ ասոնք փակեղին վերի մասը մանիշակադոյն թաւիշով կրնան ծածկել փոխանակ սեւի: Վարդապետները եկեղեցիին մէջ կը գործածեն մետաքսէ սեւ փիլոն մը մասնաւորներու համար, մանիշակադոյն ծաղկեայ փիլոնը հանդիսաւոր օրերուն: Պատարագի դգեստաւորումը հաւասար է քահանային, միայն թէ զաւազան կրելու արտօնութիւն ունին անոնք: Իրը վարձատրութեն նշան լանջախաչ ալ կը գործածեն: Ձեռաց խաչ կը գործածեն թէ՛ քահանաները եւ թէ վարդապետները՝ հանդիսութեանց եւ կամ պաշտօնակատարութեանց ատեն. օրհնութիւնը միշտ այս խաչով կը կատարուի: Վարդապետը Պատարագի միջոցին սաղաւարտ կը կրէ գլուխը, իսկ եթէ վիճակի մը առաջնորդն է՝ կրնայ խոյր (չաթալ թագ) դնել:

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒՆ ալ արտաքին տարազը չի տարբերիր միւս եկեղեցականներուն տարազէն. միայն թէ անոնք իրենց ճկոյթ մատին վրայ մատանի մը կը կրեն, իսկ Կաթողիկոսը՝ իր աջ մատնեմատին վրայ:

Խոյրն ու դաւազանը կը նմանին լատինական ձեւին, բայց հայկականը աւելի ճոխ եւ ասեղնագործուած է: Կը կախեն իրենց կուրծքէն պանայիա մը (յունարէն՝ փանայիա = Ս. Աստուածածինի պատկեր):

Հայեր՝ եպիսկոպոսին ձեռքը համբուրելու առեն՝ ո՛չ Լատիններու նման կը ծնրադրեն եւ ոչ ալ Յոյներուն պէս կ'երկրպագեն: Պարզութիւնը տիրող օրէնք է Հայ Եկեղեցւոյ արարողական կերպերուն մէջ:

Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներուն առաւելութիւնը նախաթոռութեան մէջ միւս եպիսկոպոսներու վրայ, կը կայանայ միայն իրենց պատրիարքական իշխանութեան զօրութեամբ, նոյն իսկ իրենց հրաժարելէն վերջն ալ:

Կաթողիկոսութեան աստիճանը դանազան առաւելութիւններ ունի՝ օծումով աստիճանը ստանալէն վերջ: Մինչ լատին Պապը եւ յոյն Պատրիարքը օծում չեն ընդունիր. անոնք լոկ կ'ընտրուին եւ պաշտօնի կը ձեռնարկեն: Հայոց Կաթողիկոսները Հովուապետական մախաղի իբր նշան, իրենց ձախ կողմէն՝ գօտիէն կը կախեն կոնֆեռ մը: Օծման օրը, գլուխը կը նետուի թանձր ասեղնագործուած քօղ մը, որ հանդիսաւոր օրերուն առջեւէն կը տարուի:

Էջմիածնի Կաթողիկոսները իրենց վեղարին վրայ կը կրեն ադամանդէ պտուկ խաչ մը, որ չքանչան մըն է, տրուած Ռուսիոյ Ցարերէն:

ՄԸ.

ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ ԵՒ ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Ա.— ՏՕՆԵՐ

Տօն ըսելով կը հասկնանք այն հոգեւոր հանդէսները, որոնցմով եկեղեցին կը վառաւորէ Յիսուս Քրիստոսի եւ իր նշանաւոր դէմքերուն յիշատակը եւ դէպքերը:

Տօնները երկու որոշ բաժանում ունին Եկեղեցւոյ մէջ: Առաջին բաժանումը կ'ըսուի Տէրունի տօներ, երկրորդը՝ Մարտիրոսաց տօներ:

Տէրունիները (փարպեցիի բացատրութեամբ) «Տօնք Փրկչին», սկիզբները Յիսուսի Քրիստոսի տնօրինական յիշատակներուն յատկացուած էին, բայց յետոյ Տէրունիներու կարգ անցան այն տօներն ալ, որոնց յիշատակը ուղղակի կապուած էր Քրիստոսի հետ, օր.՝ Ծաչի, Եկեղեցւոյ եւ Աստուածածնի տօները:

Մարտիրոսաց տօները (փարպեցիի բացատրութեամբ) «Ժողովմունք Սրբոց» կամ պարզապէս «Ժողովք Մարտիրոսաց», յատկացուած են Սրբոց յիշատակները տօնելու: «Ժողովք Մարտիրոսաց» կոչումը նշանակելի է, որովհետեւ Սրբոց տօները ծագումով տեղական հանդամանք ունին, այսինքն՝ իւրաքանչիւր Սուրբին տօնը կամ յիշատակը իրենց գերեզմանին վրայ չինուած վկայարաններու մէջ կը կատարուէր: Աւելի ծագում առած է ուխտի երթալու սովորութիւնը:

Եկեղեցիին համար Տէրունի տօները բոլորովին կի-

րակի են, այսինքն՝ այդ օրերը սուրբ են, օր արգոյ, գործի օր չեն:

Մարտիրոսաց տօները բոլորովին կիրակի չեն: Ասոնց չատ քիչ մասը կիրակի եղած է:

Այն օրերը, որ կիրակի չեն, եկեղեցական բացատրութեամբ՝ լուր օր կ'ըսուին:

Տէրունի տօներու նպատակն է՝ Յիսուսի Քրիստոսի կեանքն ու յիշատակները կենդանի պահել հաւատացեալներու սրտին մէջ եւ անոր սիրով վառել եկեղեցին ամբողջութիւնը:

Մարտիրոսաց տօներու նպատակն է՝ յանուանէ յաւերժացնել տօնելի եւ յիշատակելի անձնաւորութիւններու Եկեղեցիի տամար ըրած ծառայութիւնները: Եկեղեցին յարմար դատած է Մարտիրոսաց կենդանի օրինակներով՝ կրօնական զգացումը, հոգեւոր կեանքը ցոյց տալ եւ զգացնել հաւատացեալներուն:

Բ.

Տօները տարեկան յիշատակներ կամ տարեդարձներ են:

Դիտելի է, սակայն, որ այդ տարեդարձները պատմական եւ ժամանակագրական ճշդութեամբ կարելի չէ կատարել, այսինքն՝ այսինչ տարուն այսինչ ամսուն, այսինչ օրըհաստատուած տօն մը երբեք կարելի չէ եղած կատարել ուրիչ տարուան նոյն ամսուն նոյն օրը:

Այս ժամանակագրական խոտորումի առաջին եւ հիմնական պատճառն է արեւի եւ լուսնի իրենց շրջանին մէջ յառաջ բերած տարբերութիւնը, որ դարերու ընթացքին տասնեակ օրերու թիւ մը կրնայ արտադրել:

Ծանօթ է Աբեմաւաքի եւ Աբեւելքի դործածած տոմարներուն 13 օրուան մեծ տարբերութիւնը:

Երկրորդ պատճառ մըն ալ այն է որ, Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր ընդունած է կարգ մը տօներ կիրակի օրերու մէջ տօնել, առանց նայելու այդ տօներու հաստատութեան բուն օրերուն, դոր օր.՝ Վարդավառի, Աստուածածնի եւ Խաչի տօները:

Տօները ճշդիւ իրենց հաստատութեան ժամանակին տօնելու դժուարութիւնը, որ սկիզբէն չատ զբաղեցուցած է նախնիքը, մինչդամ ընդ միշտ հարթուած է Տոմարի եւ Տօնացոյցի կարգադրութեամբ:

Տոմարի եւ Տօնացոյցի հաշիւներով եւ կարգադրութեամբ՝ տօները տեղաւորուած են տարուան օրերուն մէջ, առանց նայելու պատմական եւ ժամանակագրական ճշդութեան:

Տէրունի տօներու տարեդարձի համար հիմ բռնուած են Եկեղեցիին սկիզբէն ի վեր ընդունած աւանդական հաշիւները:

Մարտիրոսաց տօները դետեղելու համար կարելի չէ եղած դէթ Տէրունիներու չափ ճշդութիւն պահել, այլ, ինչ որ նախնիք աւանդաբար կարգադրած են՝ ատոր միայն կարելի եղած ուշադրութիւնը նուիրուած է:

Գ.

Ինչպէս որ ըսինք, թէեւ տօները պատմական եւ ժամանակագրական ճշդութեամբ չեն տօնուիր, բայց Տոմարի եւ Տօնացոյցի հաշիւներով՝ ատոնց մէկ մասին (այսինքն՝ Տէրունիներուն) հաստատուն օրեր եւ ամսաթիւեր որոշուած են: Ասոնք են՝ անշարժ ըսուած տօ-

նները: Միւս տօները, որ այդ կերպով որոշուած հաստատուն օր եւ ամսաթիւ չունին, կ'ըսուին՝ Շարժական կամ Շարժուն տօներ:

Ահաւասիկ անշարժ տօներու ցուցակը. —

1.— Յունուար 5, Ճրագալոյց Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան Քրիստոսի:

2.— Յունուար 6, Ծնունդ եւ Աստուածայայտնութիւն Քրիստոսի:

3.— Յունուար 7, 8, 9, 10, 11, 12 օրեր Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան:

4.— Յունուար 13, Անուանակոչութիւն Քրիստոսի:

5.— Փետրուար 14, Տեառնընդառաջ (Տէրընտաս):

6.— Ապրիլ 7, Աւետումն Ս. Աստուածածնի:

7.— Սեպտեմբեր 8, Ծնունդ Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ:

8.— Նոյեմբեր 21, Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի Տաճարն:

9.— Դեկտեմբեր 9, Յղութիւն Ս. Աստուածածնի ի յԱննայէ:

Տեսակ մը անշարժ խումբ կարելի է նկատել նաեւ Բուն Բարեկենդանէն, նոյն իսկ Առաջաւորացէն մինչեւ Վարդավառ ըրաւող ժամանակամիջոցը, ո՛չ թէ անոր համար, որ այդ ժամանակամիջոցին պահքերը, Տէրունիներն ու Մարտիրոսացը որոշ օրերով եւ ամսաթիւերով հաստատուած են, այլ որովհետեւ այդ ժամանակամիջոցը երբեք չի փոխուիր եռեւտաջութեամբ:

Մանաւորապէս դիտելու է, որ Բուն Բարեկենդանը կանխող երկու չաբաթներու նշանաւոր եւ ծանօթ տօները ճիշդ Տօնացոյցի մէջ նշանակուած որոշ օրերուն մէջ կը տօնուին եւ բնաւ չեն փոխուիր:

Դ.

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, ԽԱՉԻ ՏՕՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՅԻՍՆԱԿԱՑ ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Այս երեք նշանաւոր օրերը թէ՛ անշարժ են եւ թէ շարժական:

Անշարժ են, որովհետեւ տօնուելու համար յատուկ օրեր ունին:

Շարժական են, որովհետեւ այդ յատուկ օրերը ամէն տարի նոյն ճշդութեամբ չեն տարեդարձուիր:

Օրինակ՝ Ս. Աստուածածնի վերափոխումը անշարժ կերպով Օգոստոս 15ին պէտք է տօնուի. բայց որովհետեւ յատկապէս կիրակի պէտք է կատարուի տօնը, եւ Օգոստոս 15ը կարելի չէ որ ամէն տարի կիրակիի հանդիպի, այս պատճառով՝ Օգոստոս 15էն կա՛մ երեք օր առաջ, կամ երեք օր վերջ կը շարժի, այսինքն՝ Օգոստոս 12 – 18ի եօթը օրերու միջոցին եւ այս եօթը օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին կը տօնուի:

Վերացման Հաչի տօնի բուն օրն է Սեպտեմբերի 14ը. *բայց որովհետեւ կիրակիին պէտք է տօնուի, միեւնոյն կերպով, Սեպտեմբեր 14էն կա՛մ երեք օր առաջ եւ կամ երեք օր վերջ, այսինքն՝ Սեպտեմբեր 11–17, եօթը օրերուն մէջ հանդիպող կիրակիին կը տօնուի:*

Յիսնակաց Բարեկենդանի օրն ալ Նոյեմբերի 18ը *որոշուած է, որովհետեւ Նոյեմբեր 18էն մինչեւ Յունուար 6 ճիշդ յիսուն օր (Յիսնակ) է: Եւ որովհետեւ Յիսնակը չաբաթապահք ունի, եւ որուն Բարեկենդանը անպատճառ կիրակի պէտք է ըլլայ, դարձեալ Նոյեմբեր 18էն կա՛մ երեք օր առաջ եւ կամ երեք օր վերջ,*

այսինքն՝ Նոյեմբեր 15 – 21, եօթը օրերուն հանդիպող կիրակին բարեկենդան կ'ըլլայ։

Ե.

ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Ըսուեցաւ թէ, Շարժական տօները Զատիկի հետ կապուած են. ուրեմն, կը հետեւի, որ Զատիկն է որ կը շարժի կամ կը տեղափոխուի։

Զատիկը ծագումով հրէական տօն մըն է, Պասեք անունով։ Հրեաները իրենց Պասեքը կը տօնէին Նիսանի (Ապրիլի) 14ին, լուսնի լրման ժամանակ։

Եւ որովհետեւ Քրիստոսի Յարութիւնը ճիշդ այդ ամսուն, այսինքն՝ գարնանային դիշերահաւասարին (Մարտ 21) յաջորդող կիրակիին պատահեցաւ, չփոթ մը առաջ եկաւ այս երկու տօներու մօտիկութենէն, եւ խնդիր եղաւ թէ՝ Զատիկը Ապրիլ (Նիսան) 14–15ի՞ն տօնելու էր, թէ կիրակի օր։

Այս չփոթութեան առաջքն առաւ Նիկիոյ Տիեզերական Ս. Ժողովը (325) եւ սահմանեց, որ քրիստոնէական եկեղեցին Զատիկը պէտք է կատարէ գարնանային դիշերահաւասարի (Մարտ 21), այսինքն՝ Մարտ ամսու լուսնի լրումէն անմիջապէս վերջ եկող կիրակիին։

Եթէ Մարտ ամսուն լրումը Մարտի 21էն առաջ պատահի, այն ատեն Զատիկը պէտք է տօնել Ապրիլ ամսուան լուսնի լրումէն անմիջապէս վերջ եկող կիրակին։

Իսկ թէ՛ Մարտ ամսու եւ թէ Ապրիլ ամսու լուսիններուն լրումը պատահի կամ՛ ուրբաթ, կամ չաբաթ եւ

կամ կիրակի օրերուն, Զատիկը պէտք է տօնել ճիշդ հետեւեալ կիրակին:

Արդ՝ Մարտի լուսինը կը ծնի Մարտ 8ին, եւ կը լրանայ Մարտ 21ին: Այս լրումը կը կոչուի «Աւագ լրումն լուսնի»:

Իսկ Ապրիլի լուսինը կը ծնի Ապրիլ 5ին, եւ կը լրանայ Ապրիլ 18ին, որուն անմիջապէս յաջորդող կիրակին Ապրիլ 25ը չի կրնար անցնիլ:

Ուրեմն Զատիկը կը տօնուի Մարտ 22էն մինչեւ Ապրիլ 25, երեսունհինգ օրերու մէջ հանդիպող կիրակիներէն մէկուն:

Այս խօսքով, Զատիկը 35 օրերու մէջ կը չարժի, եւ իրեն հետ կը չարժին ա՛յն տօներն ալ, որոնք «չարժական» կ՚ըսուին:

Ահա չարժական տօներու ցուցակը.—

1.— Ծնունդի եւ Աստուածայայտնութեան յաջորդող Ապայից տօները, թուով 11 հատ:

Այս տօները «Ապայից» ըսուած են, որովհետեւ Տօնացոյցին մէջ Ծննդեան Ութօրէքէն անմիջապէս յետոյ՝ ՆԱՒ Յովհաննու Կարապետին ծնունդը կը տօնուի եւ ԱՊԱ. (յետոյ) կը սկսին կարգ մը սուրբերու տօներ, զոր օրինակ «Ապա սրբոյն Պետրոսի Հայրապետի» եւայլն:

2.— Վարդավառէն մինչեւ Աստուածածին (Վերափոխում) երկարող չաբաթներու տօները:

3.— Եթէ Աստուածածնէն յառաջ եղած երեք չաբաթները երկարին եւ Դ.րդ ու Ե.րդ չաբաթներ ալ պէտք ըլլան, այս վերջին երկու չաբաթներու տօները:

Շարժական տօներու օրն ու տեղը Տօնացոյցի երկրորդ հատորն է որ կը նշանակէ:

Զ.

Տօները, ըլլա՛յ Տէրունի, ըլլա՛յ Մարտիրոսաց, սկզբունքով ուրախութեան օրեր են եկեղեցիի համար եւ ընդհանրապէս կը տօնուին ուտիք օրերը:

Բայց կան տօներ, որ Պահքի օրերուն մէջ ալ կը տօնուին: Ահա այդ տօներու ցուցակը.—

1.— *Ս. Բարսեղ Հայրապետի եւ ասոր հետ կապուած սուրբերու տօնը՝ որ կը տօնուի Ծննդեան Պահոց չաբաթ օրերը:*

2.— *Յովնան մարգարէի եւ Նինուէացւոց յիշատակը, Առաջաւորաց ուրբաթ օրը:*

3.— *Մեծ Պահոց բոլոր չաբաթները սուրբերու նուիրուած են:*

Ա. Շաբաթ՝ տօն է սրբոյն Թէոդորոսի Զօրավարին:

Բ. Շբ. տօն է Կիւրղի Երուսաղիմայ Հայրապետին եւ միւս Կիւրղի եպիսկոպոսին եւ մօրն նորա Աննայի:

Գ. Շբ. տօն է սրբոյն Յովհաննու Երուսաղիմայ Հայրապետին եւ Սրբոց Հայրապետացն մերոց Յովհաննու Օձնեցւոյն, Յովհաննու Որոտնեցւոյն եւ Գրիգորի Տաթեւացւոյն:

Դ. Շբ. տօն է սրբոց Քառասնից Մանկանց, որք ի Սեբաստիա կատարեցան:

Ե. Շբ. տօն է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ առաքելի. Զարչարանաց եւ մահին ի Վիրապն:

Զ. Շբ. Յիշատակ է Յարութեան Ղազարու:

4.— *Ամբողջ Աւագ Շաբաթը Տնօրինական յիշատակներու նուիրուած է. (Աւագ Հինգշաբթի կիրակի է):*

5.— *Ս. Հոգւոյն Գալստեան յիշատակին նուիրուած է Եղիական Պահոց օրերը՝ ըստ կարգադրութեան Շնորհալի Հայրապետին:*

6.— Սրբոց տօներ կը կատարուին Լուսաւորչի Պահոց Բ. Գ. եւ Ե. օրերը:

7.— Սրբոց տօներ կը կատրուին Վարագայ Խաչի Պահոց Բ. Գ. Ե. եւ Շբ. օրերը:

8.— Սրբոց տօներ կը կատրուին Ս. Յակոբի Պահոց օրերը:

ՊԱՀՔ

Եկեղեցին միշտ սուրբերու տօն չի տօներ: Ապաշխարութեան յատուկ օրեր ալ ունի, որոնք տարուան կէսը կը ղրաւեն:

Եկեղեցին՝ ապաշխարութեան օրերուն մէջ տօնի օրերու յատուկ ժամերգութենէն բոլորովին տարբեր ժամերգութիւն կ'ընէ: Այդպիսի օրերու ընթերցուածները, երգերն ու չարականները դղջում կը ներշնչեն, եւ եկեղեցին՝ ամենէն վսեմ դգացողի մը հոգեկան ցաւերը կ'արտայայտէ: Եւ որպէսզի ապաշխարութեան օրերը դժալի ըլլան հաւատացեալներու վրայ ալ, եկեղեցին պահք՝ (տեսակ մը ըրկանք) սահմանած է. այսինքն՝ հաւատացեալները այս լինչ բանը պիտի ուտեն այն օրերուն մէջ:

Պահքը՝ ուտելիքի տեսակէտով երկու խումբի կը վերածուի. Առաջին՝ Բուն Պահքի օրեր, յորում ներելի չէ ուտել մսեղէն, հաւեղէն, ձկնեղէն, կթեղէն (բաց ի մեղրէն) եւ լինչ որ ուտուելիք կենդանիներէն կը գոյանայ իբր սնունդ, (կարագ, կաթ, մածուն եւլն.):

Երկրորդ. Նաւակատիքի օրերը չատ քիչ են. այսինքն տաղաւարներու չաբաթապահոց Շաբաթ օրերը, որոնց մէջ ներելի է ուտել կթեղէն եւ ձկնեղէն բաներ:

Պահքերը ժամանակի տեւողութեան տեսակէտով դարձեալ երեք խումբի կը վերածուին: Ա. չաբթուան

երկու (Դ. եւ Ուբ.) օրերը, որոնց կարելի է Օրապահիճ ըսել:

Երրորդ Մեծ Պահիճը.—

Օրապահիճերը ամենէն հին եւ ամենէն որոշ պահքի օրերն են: Հրեաներն ալ (Փարիսեցիք) կը պահէին (Ծոմ) «երկիցս ի շաբաթու» (Ղուկ. ԺԸ. 12) այսինքն, շաբթու մէջ երկու օր, եւ այդ օրերն էին Բ. եւ Ե. օրերը:

Շատ կանուխ ժամանակէն քրիստոնեաները Դ. եւ Ուրբաթի փոխեցին զայն (Կանոնագիրք Վարդ. Առաքելոց, Գ. եւ Դ.):

Դ.ին՝ «զի ի նմա դուշակեաց եւ յայտնեաց Տէրն կենարար զխորհուրդ չարչարանաց իւր» եւլն. եւ ուրբաթին, «վասնզի զոր ինչ ասացաւն յաւուր չորեքշաբթուոյն վասն չարչարանաց մերոց՝ յուրբաթուն կատարեցաւ»:

Շաբաթապահքերը, ծագումով չորս հատ էին. իւրաքանչիւր եղանակի առաջին շաբաթը պահք էր:

Այս եղանակի շաբաթապահքերը դեռ կան:

Գարնանը (Մարտ ամիս) Մեծ պահոց մէջ կ'իյնայ:

Ամրանը (Յունիս ամիս) Ս. Լուսաւորչի շաբաթապահքն է:

Աշնանը (Սեպտեմբեր ամիս) Վարագայ Խաչի շաբաթապահքն է:

Ձմրանը (Դեկտեմբեր ամիս) Ս. Յակոբի շաբաթապահքն է:

Բայց հետզհետէ նշանաւոր տօներու հոգեւորապէս պատրաստուելու սկզբունքով՝ շաբաթապահքերը շատցան Ներսէս Բ.ի առեն: Ներկայիս մեր եկեղեցին ունի ինը շաբաթապահք. 1.— Ծննդեան, 2.— Առաջաւորաց,

3.— Եղիական, 4.— Լուսաւորչի, 5.— Վարդավառի, 6.— Խաչվերացի, 7.— Վարագայ Խաչի, 8.— Յիսնակաց եւ 9.— Ս. Յակոբայ:

Մեծ պահքն ալ ծագումով մէկ եւ երկու օր եղած է. վերջէն աւելցած է 7 շաբաթներու չարքը: Քանի որ Քրիստոսի քառասնօրեայ ծոմապահութեան հետեւողութիւն մըն է Մեծ պահքը՝ շատ կանուխ ժամանակէն (Դ. դար) 40 օրուան լրացուած է: Թէեւ հիմակ ալ Քրիստոսի քառասնօրեայ ծոմապահութեան յիշատակը հաստատուն կը բռնենք՝ բայց իրապէս 47 օր կը պահենք եւ 48րդ օրն ալ (Ճրագալոյց Զատկի) նաւակատիք կ'ընենք:

Ո Ւ Տ Ի Ք

Ա.

Զատկի Մարտ 22էն մինչեւ Ապրիլ 25, երեսունըհինգ օրերու մէջ, չարժման համեմատ կ'երկարին կամ կը կարճնան այն ժամանակամիջոցները, որոնք ուտիքի յատկացուած են եւ կ'ըսուին «Միջոց ուտիք աւուրք»:

Պարզաւոմարէ աղիւսակին (որ Տօնացոյցներու ամենէն վերջը կը դրուի) վրայ ուշադիր ակնարկ մը բաւական է՝ տեսնելու համար թէ՝

Ա.— Աստուածայայտնութենէն մինչեւ Առաջաւորաց բարեկենդանը, ամենէն կարճը վեց օր կ'ըլլայ, ամենէն երկարը՝ 41 օր:

Բ.— Վարդավառէն մինչեւ Աստուածածին, ամենէն կարճը երկու շաբաթ կ'ըլլայ եւ ամենէն երկարը՝ եօթը շաբաթ, որոնցմէ մին չաբաթապահքն է:

Գ.— Աստուածածինէն մինչեւ Ս. Խաչ, կ'ըլլայ չորս կամ հինգ շաբաթ, որոնցմէ մին չաբաթապահքն է:

Դ.— Վարագայ Խաչէն (կամ Ս. Գէորգի Բարեկեն-

դանէն) մինչեւ Յիսնակաց Բարեկենդանը կ'ըլլայ եօթը կամ ութը շաբաթ:

Ե.— Ս. Յակոբի Բարեկենդանէն մինչեւ Աստուածայայտնութեան պահքը, ամենէն կարճը 12 օր կ'ըլլայ եւ ամենէն երկարը՝ 18 օր:

Բ.

Հաստատապէս ուտիք են նաեւ սա միջոցները.—

Ա.— Աառջաւորաց կամ Ս. Սարգիսի յաջորդող երկու շաբաթները:

Բ.— Յինուանքը, այսինքն՝ Զատկէն մինչեւ Հոգեգալուստ եղած չիսուն օրուան միջոցը:

Գ.— Հոգեգալուստին կամ Եղիական պահոց յաջորդող երկու շաբաթները:

Դ.— Ս. Լուսաւորչի (Գիւտ Նշխարաց) տօնին յաջորդող երկու շաբաթները:

Ե.— Ս. Խաչի (Վերացման) տօնին յաջորդող մէկ շաբաթը:

Զ.— Յիսնակի պահոց յաջորդող երկու շաբաթները, մինչեւ Ս. Յակոբ:

Այս բոլոր չարժական եւ անշարժ միջոցները, ըլլայ պահք, ըլլայ ուտիք, երբ նկատողութեան առնենք, կը տեսնենք, որ տարուան կէսը պահք է եւ միւս կէսը ուտիք: Անշուշտ դիտելու է, որ միշտ 365 կամ 366 օրերու ճի՛շդ կէսը կարելի չէ իմանալ, որովհետեւ կրնայ կէսէն աւելի կամ պակաս ըլլալ, Զատկի չարժման 35 օրերուն վրայ:

Ամենէն վերջը ձգեցինք սուրբերու յիշատակութեան մասին ընել քանի մը խօսք:

կը տեսնենք թէ՝ Հայ Տօնացոյցին մէջ չատ մը սուրբերու անուններու կը հանդիպինք, բայց դիտել կու տանք թէ՝ այդ սուրբերուն մէջ կը գտնուին նաեւ բաւական թիւով օտար սուրբեր, որոնք խճողած են Տօնացոյցը՝ Հայու ականջին խորթ հնչող իրենց գարմանազան անուններով. սակայն, այդ օտար սուրբերը կը պատկանին Ե. դարու կէսէն առաջուան շրջանին, որոնք կը պատկանին Տիեզերական անբաժանելի եկեղեցիին. այդ շրջանէն վերջ, երբ եկեղեցիները այլեւս իրարմէ բաժնուած են, Հայ Եկեղեցին օտար սուրբեր չէ ընդունած իր մէջ:

Աւելցնենք նաեւ սա պարագան, թէ Հայ սուրբերէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը միայն ճանչցած են Յոյներն ու Լատիններն եւ դասած իրենց եկեղեցիներու տօնացոյցի սուրբերու շարքին մէջ: Հետեւաբար, սուրբերու մասին խօսելիք չատ բան չունենալով, կը վերջնենք այս գլուխը եւս:

ԾԲ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԱՆՈՒՆԸ

Ընդհանուր սովորութեան համաձայն, կրկին անուններով կը յորջորջուին մասնաւոր եկեղեցիները, մէկը՝ ազգային տեսակէտով, միւսը՝ վարդապետական: Այսինքն՝ առաջինը առնուած է իր տոհմէն ու սերունդէն, իսկ միւսը՝ եկեղեցիին հետեւած սկզբունքին նշանակութենէն:

Օրինակի համար, կ'ըսենք՝ Յունական Օրթոտոքս

Եկեղեցի, Ռուսական Պրաւոսլաւ Եկեղեցի, Լատին Կաթոլիկ Եկեղեցի, Անգլիական Եպիսկոպոսական Եկեղեցի, Սկովտական Երիցական Եկեղեցի, Պուլկար Օրթոտոքս Եկեղեցի, Ամերիկեան Բողոքական Եկեղեցի:

Իսկ զալով Հայ Եկեղեցիին, ան կը դոհանայ լոկ իր ազգազրական յորջորջումով, վարդապետական անունի մասին ընդունուած սովորութիւն մը չկայ, պարզապէս զայն կը կոչենք Հայաստանեայց կամ Հայոց եւ կամ Հայ: Սուրբ, առաքելական եւ ուղղափառ կոչումները լոկ պատուանուն են եւ ոչ թէ յատուկ անուն:

Ինչ կը վերաբերի այն յորջորջումին, թէ Հայոց Եկեղեցին կը կոչեն ուրիշներ Լուսաւորչական, Գրիգորեան եւ այլ մակդիրներով, տանք քանի մը խօսքով անոր ալ բացատրութիւնը:

Երբ Ռուսերը տիրեցին Էջմիածնի եւ ամբողջ Արեւելեան Հայաստանը իրենց տիրապետութեան ենթարկեցին, ուզեցին Հայ Եկեղեցիին վարդապետական կոչում մը տալ, որովհետեւ ռուս կառավարութիւնը Պոլոժէնիայի կանոնագրութիւնը պատրաստած պահուն՝ բաւական չսեպեց անոր ազգազրական անունը, այլ ուզեց անունով մը ճանչնալ: Այդ պատճառով կազմուեցաւ «Լուսաւորչական» հայերէն կոչումը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին անունէն առնելով, իսկ ռուսերէնի վերածուած առեն՝ աւելի դիւրին նկատուեցաւ սուրբին մակդիր անունէն աւելի՝ բուն անունէն առնել, եւ այս պարագային կոչուեցաւ «Հայ Գրիգորեան» անունով, 1836-ին, եւ Հայ Լուսաւորչական անունը մնաց հայերէն թարգմանութեան մէջ: Բայց Հայերը լաւ ընդունելութիւն չտուին այս անուանակոչման, որովհետեւ ուղղա-

կն կերպով հեռացած կ'ըլլային իրենց առաքելական նըկարագիրէն: Եւ այնպէս կը ցուցնէ, թէ Հայ Եկեղեցին Դ. դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսուած եկեղեցի մը ըլլայ:

Հռոմէական Կաթոլիկ Եկեղեցին ալ Ս. Գրիգորը իբրեւ թէ հռոմէադաւան նկատելով, չ'ուզեր այդ անունով ճանչնալ Հայոց Եկեղեցին, եւ իրեն կը սեփականացնէ Լուսաւորիչը, կը խղճահարուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին անունով կոչել զայն, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին Հռոմի հետ միացած չըլլալուն համար իրեն ակնոցով հերձուածող եւ հերետիկոս է:

Այս նկատումով Հայ Կաթոլիկներն ալ իրենց դործածութեան համար ստեղծեցին ուրիշ անուն մը՝ «էջմիածնական», էջմիածին անունէն առնելով. բայց նոր ստեղծուած այս կոչումը ո՛չ Հայ Եկեղեցին ընդունած է եւ կ'ընդունի, եւ ոչ ալ օտարները, ո՛չ իսկ պապական եկեղեցին:

Այս առթիւ Օրմանեան Սրբազան կ'ըսէ. «Բայց եթէ անպայման կը պահանջուի, որ Հայ Եկեղեցին ալ վարդապետական ածուն մը ունենայ, մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Ուղղափառ (oughapar) կոչումը նախընտրել, հայերէն բնիկ հնչումով»:

Կ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ դրականութիւնը, ինչպէս դիտենք, Ե. դդ. դարուն մէջ ստեղծուեցաւ Հայ Եկեղեցականութեան անխոնջ ջանքերուն եւ աչխատութիւններուն շնորհիւ. ու-

րեմն գրականութիւնը մեր մէջ դերազանցապէս եկեղեցական եւ կամ կրօնական նկարագիր ունի, եւ այս նկարագիրը խորունկ կերպով թափանցած է հայ գրագէտին ալ հոգիին մէջ, որ ազգային գոյութեան եւ պահպանութեան շեփորը հնչեցուցած է այդ քնարով:

Գիտենք նոյնպէս, որ Հայ ազգը տարիներէ ի վեր կորսնցուցած է իր քաղաքական անկախութիւնը եւ սփռուած աշխարհի զանազան մասերուն մէջ. այդ սփռուած հասարակութիւնները զիրար կը ճանչնան եւ կը յարաբերուին իրարու հետ հայ գրականութեան շնորհիւ: Հայը՝ իր վայրավատին վիճակին մէջ կը համախմբուի, եւ առաջին գործը կ՚ըլլայ եկեղեցի մը եւ անոր կողքին ալ դպրոց մը կանգնեցնել. ասիկա գնահատելի եւ անընկճելի ազդեցութիւն մը գործեց սերունդներու վրայ, որոնք կրցան դիմագրել ժամանակներու աղարտող զօրութեան եւ սխական արշաւանքներու միջոցին: Պարզ փափաքներ եւ զգացումներ չեն կրնար արդիւնաւորուիլ, երբ անոր չընկերանայ կամեցողութեան եւ զոհողութեան ոգին, եւ հետեւաբար օտարութեան մէջ երկա՜ր տարիներ ապրող Հայուն տեւական հայ կեանք մը շնորհել: Ասիկա, անշուշտ յատկութիւն եւ ներքին զօրութիւն մըն է, որ կարողացաւ Հայութեան բոլոր մասնիկները իրեն զօդել, շաղկապել, եւ այդ զօրութիւնը անոնք իրենց գրականութեան մէջ միայն գտան:

Գրոց գիւտն էր, որ ազգային եկեղեցիին սեփական լեզու մը եւ ազգային նկարագիր մը շնորհեց, յատուկ Ս. Գիրքեր եւ Ծիսարաններ տուաւ, որոնք ազգի մը գոյութեան պայմանները կ՚երաշխաւորեն:

Գիրերու գիւտն էր, որ իւրաքանչիւր անհատին մէջ

ինքնութեան զգացումը դրաւ եւ պահպանեց զայն, մտաւորապէս զարգանալու, մխտքը մշակելու, դաստիարակուելու միջոցներ ստեղծեց, եւ պատնէշ կանգնեցաւ հայ անհատին եւ հայ ազգին խսպառ կորսուելուն:

Բայց այս տեւականութիւնը, խոստովանինք, որ կը պահպանուէր, երբ մենք մեր երկրին մէջ կ'ապրէինք դրացի իսլամ այլազան տարրերու հետ կողք կողքի, որոնց կրօնքը մեզ կը զատէր իրարմէ եւ խորունկ խրամատ մը կար բացուած անոնց եւ մեր միջեւ: Ինդիրը քոլորովին այլափոխուած է ներկայիս, քանի որ կ'ապրինք այսօր իսլամ համայնքներէ շատ հեռու միջավայրերու մէջ՝ Եւրոպայի քրիստոնեայ ժողովուրդներու մէջ, որոնց կրօնքը քրիստոնէութիւնն է, դժբախտաբար մենք զմեզ պիտի չկրնանք պահել իբրեւ Հայ, վկայ Լեհահայոց պարագան, որ չես կրնար զանել այդ կորսուած զաղութին մէջ տասնեակ մը մարդիկ, որոնք ըսեն, թէ իրենք Հայեր են եղած, նոյն իսկ անոնք իրենց նախահայրերուն պատմութեանը անգիտակ եւ անտեղեակ են:

Դժբախտ իրողութիւն է, թէ մենք մեր տկար եւ ճղճիմ ուժերով չենք կրնար այսօր հոսանքն ի վեր թիավարել, հետեւաբար մեզ կը մնայ համբերել եւ սպասել դէպքերու զարգացումին, յանձնելով զմեզ նախախնամութեան, առանց սակայն ձեռքէ ձգելու միւս աչխատանքը, որ մեզ առաջնորդէ մեր հայրենիքը:

Գրականութիւնը՝ ինչպէս սկզբնաւորութեանը, նըմանապէս ան հետզհետէ զարգացաւ միչտ եկեղեցական գրիչներու միջոցով, որով ըսել է՝ եկեղեցական նկարագիրով ճոխացաւ եւ բարգաւաճեցաւ հայ գրականութիւնը· ան ունեցաւ Ե·րդ դարու ոսկեդարը, Ժ·Բ· դա-

րուն՝ արծաթի դարը, եւ եթէ հայ աղդութիւնը խաղաղ չրջան մը բոլորած ըլլար իր սեփական հայրենիքին մէջ մինչեւ այս օրերս, պիտի դլէր անցնէր չատ մը մեծ աղդերու յղկուած եւ կոկուած լեզուները. սակայն, հակառակ այդ բանին, հայ լեզուն այժմ արդիացած է իր ոճի դեղեցկութեամբ, լեզուի ճկունութեամբ եւ հարըստութեամբ:

Նկատողութեան առնուելիք կէտ մըն է, թէ հայ լեզուն անցնող ութը դարերու ընթացքին (ե. — ժբ. դար) յետունէ աւելի մատենագիրներու մէջէն միայն երկու աչխարհական մատենագիրները տուած է, Գրիգոր Մագիստրոս իչխանը (հայրը Վահրամ Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսի) եւ Մխիթար Հերացի բժիչկ մը:

Հայ դրականութեան մէջ առաջին տեղը կը դրաւեն եկեղեցական դիրքերը, օր.՝ Աստուածաչունչի թարդմանութիւնը, Մաչտոցի պարունակած Ծիսարանները եւ այլ դիրքեր, որոնք ընտիր եւ յստակ հայկաբանութեամբ դրուած են, հակառակ յոյն եւ լատին եկեղեցիներու մէջ տեսնուածին, որոնց եկեղեցական դիրքերը իննկած լեզուով եւ ոճով դրուած են:

Եկեղեցական դիրքերէ յետոյ կ'արժէ յիչատակել սուրբ հայրերու դրութեանց ընտիր եւ չքնաղ թարդմանութիւնները: Քիչ թէ չատ տարբերութեամբ դլխաւոր հայրերու դրեթէ բոլոր դործերը թարդմանուած են հայերէնի, որոնք դասական հայկաբանութեան օրինակներ են: Նոյնպէս եկեղեցական հայրերն եղան, որ իմաստասէրներու դրուածքները վերածեցին հայերէնի, Յուստինոս, Արիստոտէլ, Փիլոն Պորփիւր եւայլն: Եկեղեցին իր պաչտօնեաներու միջոցով ոչ միայն կրօնական այլ եւ մտաւորական ընդհանուր դարդացման նը-

պաստող հեթանոս իմաստասէրներու չատ մը դործե-
րը ընծայած է Հայութեան, թարգմանելով դանոնք ալ:
Նոյն իսկ ունինք թարգմանութիւններ այսօր, երբ ա-
նոնց հարազատ բնագիրները կորսնցուցած են Յոյները
եւ կը դիմեն հարկ եղած պարագային հայերէն թարգ-
մանութեան:

Մեր եկեղեցական մատենագիրները բաց ի այս բո-
լորէն մեզի տուած են պատմութեան, աչխարհագրու-
թեան եւ թուաբանութեան դիրքեր, իրենց անձնական
հեղինակութեամբ, ինչպէս են՝ Մովսէս Խորենացի,
Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ, Կորիւն, Յովհաննէս Կաթո-
ղիկոս, Ղեւոնդ վարդապետ, Ուխտանէս եպիսկոպոս,
Ստեփաննոս Ասողիկ, Օրբէլեան Ստեփաննոս, Անանիա
Շիրակացի, եւայլն:

Ժբ.էն Ժէ. դարը հայ դրականութեան համար ան-
կումի չրջան մը եղած է քաղաքական անապահովու-
թեան տեսակէտով. բայց այդ դարերուն մէջ իսկ հայ
միտքը կարելիութեան սահմանին մէջ երկներ է, ստեղ-
ծագործեր եւ մեզի իրենց դարերուն մէջ պատահած ան-
ցուդարձերը աւանդած, հոդ չէ թէ ինկած լեզուով:
Եկեղեցականութիւնը նոյնպէս չանաց իր համեստ մի-
ջոցներով հոգ տանիլ դաստիարակութեան դործին:

Եկեղեցականութիւնը եղած է արթուն պահապանը
նախնիքներէն աւանդ մնացած մատենադրութեան, զայն
անկորնչելի պահած, ընդօրինակած, աչքին լոյսը թա-
փելով վանքի մը խոնաւ խուցին մէջ՝ կանթեղին հաղիւ
պլպլացող լոյսին տակ:

Ժէ. դարուն սկիզբները դրականութիւնը նոր դոյն
մը առնել կը սկսի. բայց խոստովանինք դարձեալ, թէ

յառաջապահները միշտ եկեղեցականներն են: Արեւելքի մէջ, Ամրոտոլի պատմական եւ նուիրական վանքին մէջ երեւան կ'ելլէ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցի մը, որ դլուխը կը հաւաքէ քանի մը ուսումնածարաւ պատանիներ, որոնց մէջ, ինչպէս տեսանք, — Յովհաննէս Կոլոտն ու Գրիգոր Շղթայակիր — երկու հսկայ պատրիարքներ, որոնք՝ երկուքն ալ աղդին ամենաճգնաժամային վայրկեաններուն հասան եւ օգտակարագոյն անմոռանալի գործեր տեսան, մին Կ. Պոլսոյ, իսկ միւսը Երուսաղէմի պատմական աթոռին վրայ, որոնց երկար պատմութիւնը դրի առած ենք իրենց առանձին դըլուխներուն մէջ: Յակոբ Նալեան Աստուածաբան Պատրիարքը, որ աշակերտն էր Կոլոտի, նոյնպէս մեծ հեղինակութիւն է, Արեւմուտքի մէջ Մխիթար Սեբաստացի եւ Ֆաչատուր Կարնեցի՝ ամէն ճիգ կը թափեն ոչ միայն ազդային դրականութեան նոր կեանք մը, այլ դաստիարակութեան ծառայելու եւ տարածելու համար:

Այս տարերային շարժումը կը տարածուի, կը լայնայ եւ դաստիարակութեան հարցը կը դառնայ հասարակութեան սեփականութիւնը, երեւան կ'ելլեն աշխատհական վարժապետներ պատուլի անունին տակ, ինչ որ նախապէս եկեղեցականութեան սեփականութիւնն էր:

Յիշենք անոնց մէջէն Զամուրճեան պատուլին եւ Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեանը՝ հեղինակ Հայոց պատմութեան մը 1772էն մինչեւ 1860:

Էջմիածնի ճեմարանը եւ Արմաշի Դպրեվանքի աշակերտները՝ դլխաւորութեամբ իրենց ուսուցիչներուն՝ Օրմանեան եւ Դուրեանի նման հոյակապ ուսուցիչներու՝ ակսան քնադատական եւ իմաստասիրական արժէքներու հետազօտութիւններ կատարել եւ դբաղիլ, Հայ·

եկեղեցիի իսկական վաւերական նկարագիրը ցոլացնելով։

Այս զարթնումին զուգընթաց երիտասարդութիւնը սկսաւ եւրոպական համալսարաններ յաճախել, ուրկէ ելան զարդացած եւ բարձր արժէքներով օժտուած մարդիկ, որոնց մէջ գտնուեցան դժբախտաբար անձեր, որոնք ազատամտութեան հովերը առած, սկսան արհամարհել եւ ծաղրել ե՛ւ կրօնքը, ե՛ւ եկեղեցականութիւնը, եւ այդ խելառ հոսանքը տարածուեցաւ մեր ժողովուրդին մէջ, պղտորելով միտքերը։ Կ՚երեւի թէ՝ այդ հակակրօնական հոսանքին ներկայացուցիչները չէին անդրադարձած, թէ այդ ձգտումները Եւրոպայի հոոմէադաւան երկիրներու մէջ սկսած էին երեւան գալ, որուն պատճառը՝ ինք՝ հռոմէական եկեղեցին եղած էր իր չափազանցեալ սեղմումներով, դրդռելով բազմութիւնները իրեն դէմ. մինչդեռ իրականութիւնը բոլորովին հակառակն է Հայ. Եկեղեցիին համար, որ իր դոյութեան բովանդակ շրջանին մէջ ո՛չ հաւատաքննական ատեաններ կազմած, ո՛չ խարոյկներու վրայ մարդիկ խորուած եւ ոչ ալ չեղած՝ իր ընդգրկած ազատական ուղեգիծէն։ Կը դիտենք, թէ բողոքական երկիրներու մէջ սկզբնական շրջաններուն հակակրօնութիւնը զլուխ չէ վերցուցած այն պատճառով, որ ան հետեւանքն է եղած տիրող ազատամիտ եւ լայնախոհ ոգիին։

ԿԱ.

ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Նախորդ զլուխով մենք տուինք դրականութեան

մասին ամփոփ տեսութիւն մը. այս էջերուն մէջ ալիտի չանանք տալ մատենագիրներու մասին հակիրճ տեղեկութիւնները, պարզելով անոնց նկարագիրը եւ իրենց գործերուն մեծ արժէքը, ընդհանուր տեսութեամբ մը:

Գիրերու գիւտէն անմիջապէս վերջ հայ լեզուն եւ գպրութիւնը ունեցան անօրինակ ծաղկում մը: Ամէն կողմ դպրոցներ բացուեցան, ուր հայ պատանեկութիւնը ուսումով պարապեցաւ. Սահակ եւ Մեսրոպ, իբրեւ ընդհանուր առաջնորդները այդ չարժումին, պատրաստեցին Ոսկեդարը, որ չնորհիւ թարգմանիչներու անխոնջ չանքերուն, չրջանին տուաւ փայլուն դրոշմ մը: Ժողովուրդին բերնին մէջ խօսուած լեզուն դարձաւ դրական լեզու եւ չատ մը գործեր՝ թարգմանածոյ կամ ինքնագիր, ճեռագիր օրինակութեամբ տարածուեցան ամէն կողմ: Ոսկեդարը արտադրեց ոսկեղնիկ լեզու մը, անհատասարելի տաղանդներ եւ սքանչելի երկեր, որ հայ դրականութեան վարդերն են: Հին դարերու մէջ չկայ աւելի արդիւնաւոր դրական չրջան մը քան Ե. դարը:

Մտորեւ կը դնենք Ոսկեդարի դլխաւոր մատենագիրները.—

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ. — Հայ լեզուի եւ դրականութեան մատուցած իր թանկագին ծառայութեամբ անմոռանալի է այս անունը: Սահակ՝ Լուսաւորչի վերջին չառաւիղն էր. իր կրթութիւնը առած էր Կեսարիոյ մէջ. յունարէնը գիտէր մայրենի լեզուին պէս. չատ մը հելլէն գիտուններէ աւելի հելլէնագէտ կը համարուէր. միեւնոյն ժամանակ լաւ գիտէր պարսկերէնը: Սահակ, որքան վարչագէտ կաթողիկոս, նոյնքան գիտուն եւ բանասէր մըն էր: Իր կաթողիկոսութեան չրջանին ջերմ

մասնակցութիւն բերած էր ուսումնական արթնութեան, որ ծնունդ տուած էր գիրի գիւտին:

Բացի հայ գիրերու կատարելագործութեան գործին մէջ իր ունեցած թանկագին մասնակցութեան, իրրեւ մատենագիր եւս կը մնայ յաւէտ անմոռանալի: Ինք՝ գիտնական եւ հմուտ, թարգմանիչն է Աստուածաշունչի, որուն գոհար թարգմանութիւնը յետոյ բաղդատութեան ենթարկուելով թարգմանիչներու կողմէ, աւելի դեղեցկացաւ եւ զարճաւ աշխարհի լաւագոյն թարգմանութիւններէն մէկը: Ս. Գրոց թարգմանութեան լեզուն խիստ ընտիր հայերէն է, զերծ բոլորովին յունաբանութենէ եւ խրթնութենէ:

Սահակի ինքնագիր հեղինակութիւններուն մէջ նշանաւոր է Վաղարշապատ գումարուած մեծ ժողովին վերջ գրած Կանոնական թուղթը, որ 8 գլուխներու բաժնուած է եւ կը պարունակէ եպիսկոպոսներու եւ առաջնորդներու պարտականութիւնները, եկեղեցիին կարգը, քահանաներու եւ ժողովուրդին փոխյարաբերութիւնները, վանքերու կանոնադրութիւնը, եկեղեցիներու եւ վանքերու մատակարարութիւնը եւ եկեղեցիի պաշտօնեաներուն ու եկեղեցիին տրուելիք տուրքը կամ նուէրը:

Իրեն կ'ընծայուին Մաշտոցին մէջ քահանայօրհնէքը, քահանայաթաղը, Աշխարհաթաղը եւ գիշերային ժամերգութեան չորս քարոզները: Իր հոգեշունչ քնարին կը պարտինք Աւագ Շաբթու չարականները, մեծ մասով:

Իր մահուան պարագան գրած ենք արդէն իր բաժնին մէջ:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ. — Իբրեւ եռանդուն քարոզիչ, Հայ Գիրը կատարելագործող, Հայ Լեզուն տարածող

վաստակաւոր ուսուցիչ, երախտագիտութեան արժանի է միշտ Մեսրոպ: Իր անունին կցուած Մաշտոց բառը կը մեկնեն յունարէն Մաստոս (Մաստրի) բառով, որ կը նշանակէ վարպետ: Մեսրոպ Տարոն գաւառի Հացեկաց գիւղը ծնած է 361ին: Հօրը անունը՝ Վարդան: Մանուկ հասակէն հելլենական դպրութեան քաջածանօթ ըլլալով, երիտասարդութեանը՝ ժամանակ մը արքունի դիւանին մէջ քարտուղարութիւն ըրաւ, յետոյ զինուորական ասպարէզը մտաւ եւ վերջապէս վարդապետ ձեռնադրուեցաւ: Քարոզչութեան շրջանին էր, որ հայերէն գիրերու անհրաժեշտութեան վրայ մտածեց՝ Սահակի եւ Վռամշապուհ թագաւորի գործակցութեամբ, եւ վերջապէս իր իտէալը իրագործեց: Հայաստանի ամէն կողմերը շրջեցաւ, դպրոցներ բացաւ. առաւելապէս գործեց Գողթն, Սիւնիք եւ Ատրպատականի նահանգներուն մէջ, այդ կողմերէն արմատախիլ ընելու համար կռապաշտութիւնը: Հայոց գիրը կատարելագործելէ վերջ, Վրացիներուն եւ Աղուաններուն ալ գիրեր չնորհեց:

Մեսրոպ Բիւզանդիոն ալ գացած եւ հոն դպրոց բացած եւ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է, որ կայսրէն եւ Աղէքսոս հայրապետէն Ակումիտ (անքուն հրակումով ուսումնասիրող) տիտղոսը ստացած է: Իր կեանքին այսքան մը մանրամասնութիւնները գիտենք կոբիւնէն:

Աստուածաչունչի թարգմանչական աշխատութենէն զատ, իրեն կ'ընծայուին Մեծ Պահոց շարականները ու քանի մը աղօթքներ: Ինքը կը համարուի ազգային – եկեղեցական ծիսարանին կարգադրիչը, որ թարգմանութիւններով եւ հեղինակութիւններովը ճոխացուց եւ իր Մաշտոց անունն ալ տուաւ անոր:

ԵՋՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻ. — Ոսկեդարու աւագ թարգմանիչներէն է Եղնիկ, Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտը եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոսը: Իր դաստիարակութիւնը ստացած էր Բիւզանդիոնի մէջ եւ հմուտ էր ո՛չ միայն հայ, յոյն, ասորի, պարսիկ եւ նոյն իսկ եբրայական լեզուներուն, այլ եւ ժամանակին իմաստասիրական ու բնական գիտութիւններուն: Գիրի գիւտէն վերջ, Սահակի յանձնարարութեամբ՝ գնաց Եգեսիա եւ Բիւզանդիոն, Ս. Գիրքերու «ստոյգ եւ հաստատուն» օրինակներ բերելու համար: Մասնակցած է Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ մեծագոյն օժանդակն է հանդիսացած Սահակի եւ Մեսրոպի:

Թարգմանական աշխատութենէն զատ, Եղնիկ գրած է պատմական գործեր, որոնք ժամանակի ընթացքին փճացած են: Ջինքն անմահացնող գործն է Եղծ Աղանդոցը, որուն մէջ կողբացի կը յայտնուի սլայծառ, նուրբ ու բարձր ոճով, սքանչելի հայերէնով; եռանդուտ տրամաբանութեամբ եւ ջախջախիչ ընդդիմաբանութեամբ:

Եղնիկ լիովին ծանօթ էր հեթանոսական եւ պարսկական հաւատալիքներու, հայկական ժողովրդային նախապաշարումներու, յունական փիլիսոփայութեան եւ քրիստոնէական աղանդներու: Նա իր այս գիրքով կը պայքարի այն սերունդին դէմ, որ Աղեքսանդրիայէն եւ Աթէնքէն իր հետ կը բերէ գրականութեան, գիտութեան, դաղափարներու եւ փիլիսոփայութեան բոլորովին նոր հոսանքներ, որոնք կրնային հայ ժողովուրդը գայթակղեցնել: Եղնիկի այս գործը կը բաղկանայ չորս մասերէ (Ա.— Եղծ աղանդոց հեթանոսացն, Բ.— Եղծ քէշին (կրօնք, դէն) Պարսից, Գ.— Եղծ կրօնից Յունաց իմաստնոցն եւ Դ.— Եղծ աղանդոցն Մարկիոնի), որոնք կը հեր-

քեն հեթանոսներու, Պարսիկ եւ յոյն իմաստուններուն գաղափարներն եւ Մարկիոնի աղանդը: Եղծ Աղանդոցը բաւական գաղափար կու տայ Պարսիկներու եւ մանաւանդ հին Հայոց կրօնին, հաւատալիքներուն, նախապաշարումներուն եւ մտածումներուն մասին, կը խօսի յունական փիլիսոփայութեանց մասին եւ Ե. գարու քրիստոնեայ Հայերու մտայնութիւնը ցոյց կու տայ: Եղնիկ ունի աղամանդեայ չքնաղ հայկաբանութիւն եւ հիանալի շարադրութիւն:

Իրեն կ'ընծայուին նաեւ խրատական վոքրիկ յորդորակները, որոնք սակայն Մ. Նեղոսի վերաբերելով՝ հաւանաբար իր թարգմանութեամբ հայացուած են:

ԿՈՐԻՒՆ. — Սահակի եւ Մեսրոպի երիցադոյն աշակերտներէն է Կորիւն. Վրաց աչխարհին եպիսկոպոսն է, որ Ղեւոնդ Երէցի հետ Բիւզանդիոն գնաց ուսանելու համար եւ յետոյ Երուսաղէմ ալ այցելեց: Իր կեանքին մասին ասկէ աւելին չենք գիտեր: Գրած է իր ուսուցչին՝ Մեսրոպի կեանքը: Մեսրոպի մասին միակ տեղեկատուն է. թէեւ անոր կեանքին մանրամասնութիւնները չի տար, բայց լաւ կը պատկերացնէ բոլոր այն դէպքերը, որ կապ ունեցած են անոր հետ: Գիրքին անունն է Պատմութիւն վարուց Մեսրոպայ, որուն մէջ ականատեսի աչքերով կը պատմուի Մեսրոպի դինուորական եւ կրօնաւորական կեանքը: Կորիւնի լեզուն մաքուր եւ ոճը ընտիր է, լեզուի նմանութենէն հետեւցնելով, կարծողներ կան թէ՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանիչը Կորիւնն է:

ԴԱԻԻԹ ԱՆՑԱՂԹ. — Սահակի եւ Մեսրոպի դրկած վաթսուն աշակերտներէն մէկն է Դաւիթ, Խորենացիի քրոջ որդին, որ ծնած է Տարօնի Հարք գաւառին Հերեթ

կամ Հերեան գիւղին եւ կամ Ներգեն աւանին մէջ, ասոր համար երբեմն Ներգենացի ալ կ'ըսուի: Իր ուսումը առած է Սթէնքի մէջ, եւ իր մեծ տաղանդով մեծ հռչակ հանած է Յունաստանի մէջ: Կոչուած է «Եռամեծ փիլիսոփայ» (ամենագիտուն եւ անյաղթ): Իր հռետորական եւ փիլիսոփայական կարողութիւններուն մասին շատ մը առասպելներ կը պատմուին: Երկար ատեն Յունաստան մնալէ վերջ, երբ կը վերադառնայ Հայաստան, կը տեսնէ հայրենիքի խեղճութիւնը եւ դիտութիւններու հանդէպ տիրող անտարբերութիւնն ու արհամարհանքը, մեծապէս կը ցաւի եւ վանք մը քաշուելով կը հեռանայ հանրային կեանքէ:

Դաւիթ Անյաղթի գործերէն մեր ձեռքը հասած են՝

1.– Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտէլի:

2.– Վերլուծութիւն ի ներածութիւն Պորփիւրի:

3.– Գիրք Սահմանաց կամ Սահմանիք Իմաստասիրութեան, եւայլն:

Իր լեզուն գուրկ է հայկաբանութենէ. աւելի հելլենաբան է քան հայկաբան. ոճը՝ եզնիկի սահունութիւնը չունի, խրթին է: Նաչի ճառը, որ իրեն կ'ընծայուի, զերծ է լեզուական թերութիւններէ:

ԵՂԻՇԷ. — Նշանաւոր պատմիչ մըն է Եղիշէ, որ կը նկատուի Վարդան Մամիկոնեանի մտերիմը եւ քարտուղարը կամ պարզեւապետը: Իր կեանքին մասին ասկէ աւելին ծանօթ չենք: Մեռաւ Ռշտունեաց գաւառին մէջ եւ թաղուեցաւ վանք մը, որ կը կոչուի Ս. Եղիշէի վանք (Զաղար Ս. Նշան) եւ որ կը գտնուի Վանայ Ծովուն մօտ, Ոստան գաւառին մէջ:

Եղիշէի գլուխ գործոցն է Պատմութիւն Վարդանացիցը, ուր իբր ականատես կը պատմէ Ե. դարուն տե-

ղի ունեցած Շաւարշանի հայ – պարսկական պատերազմը: Եղիշէի պատմութիւնը կը քաժնուի եօթը դլուխներու կամ Եղանակներու, ինչպէս ինք կ'անուանէ, որոնց մէջ վիպական նրբութեամբ մը կը պատմէ այդ շրջանի բոլոր իրադարձութիւնները: Ոսկեդարու դոհարներէն մէկն է իր դիրքը, ճոխ, մաքուր եւ յանկուցիչ լեզուով: Եղիշէ այդ դործին մէջ աւելի բանաստեղծ է քան պատմադիր, քայց ատոյդ ըլլալէ չի դադրիր: Եղնիկէ վերջ երկրորդ հայկաբանն է Եղիշէ: Եղնիկի հայկաբանութիւնը չատ ուժեղ, պարզ ու վճիտ է, իսկ Եղիշէինը՝ դեղեցիկ, վսեմուկ եւ արուեստի դեղեցկութեամբ:

Եղիշէի պատմութիւնը «Ոսկեղենիկ Մատեան» կոչած են: Թարդմանուած է քանի մը լեզուներու: Եղիշէ ունի դուտ կրօնական դործեր ալ, նոյն մաքուր լեզուով դրուած, ինչպէս՝ Ճառ Միաձմանց, Մեկնութիւն Յեսուայ եւ Դատաւորաց, Մեկնութիւն Տէրունական Աղօթից եւ դանազան ճառեր՝ Քրիստոսի Մկրտութեան, Այլակերպութեան, Խաչելութեան եւ Թաղման վրայ:

Վարդանանց պատերազմէն վերջ, Եղիշէ առանձնացաւ նախ Մոկաց լեռներուն եւ ապա Ուչտունեաց դաւառին մէջ, ուր կնքեց իր մահկանացուն:

ԿԲ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ (ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ)

Մովսէս Խորենացիի մասին երկար կը դրէ Ստեփաննոս Մալխասեանց իր անտիպ մէկ դիրքին մէջ, եւ մենք կ'օդտուինք անկէ մէջբերելով կարեւորները:

«Մովսէս Խորենացին ամենահռչակաւոր հեղինակն է մեր ամբողջ հին մատենագրութեան մէջ: Անոր անունը յիշող հին հեղինակները ամենամեծ յարգանքը ցոյց կու տան անոր եւ բարձր դովասանական տիտղոսներով կը կոչեն «ճերթողահայր», «տիեզերահռչակ», «մեծ», «պատմագիր», եւ անոր ըսածները կ'ընդունին իբրեւ անվիճելի պատգամներ: Մեր ժամանակներուն ալ չը-կայ ուրիշ հայ հեղինակ մը, որ Խորենացիի չափ հետաքրքրութիւն չարժէ՝ գիտնականներու մէջ: Ամէն մէկ հայագէտ ղբաղուած է անով, որ եւ է քննութիւն կամ կարծիք յայտնելով իր մասին: Այնքան մեծ է անոր յարուցած հետաքրքրութիւնը այժմեան բանասիրութեան մէջ, որ կարելի է ըսել, թէ կազմուած է երկու կու-սակցութիւն, մէկը Խորենացին հերքող, միւսը՝ պաշտպանող, եւ նոյն իսկ առանձին անուններ ստեղծուած են՝ Մովսիսատեաց կամ Մովսիսակեր, Մովսիսապաշտ կամ Մովսիսասէր, եւայլն:

Եթէ Խորենացին տասնեակ դարերով ա՛յնքան մեծ նշանակութիւն ունեցած է եւ ներկայիս ալ ա՛յդքան ուշադրութիւն կը դրաւէ, անշուշտ պատճառն այն է, որ այս հեղինակը աչքի զարնող, բացառիկ յատկու-թիւններ ունի, ըլլան անոնք դրական կամ բացասական:

Այս յատկութիւններուն հետ մենք կը ծանօթանանք երբ խօսինք Խորենացիի պատմութեան արժէքին եւ նը-շանակութեան մասին: Առ այժմ ծանօթանանք անոր կենսագրութեան, աշխատութիւններուն եւ քննադատու-թեան յայտնած կարծիքներուն, անոր անձին, ժամանա-կին եւ գործերուն մասին:

ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Կենսագրա-կան տեղեկութիւնները Խորենացիի մասին, կը գտնենք

դէպատուրապէս նոյն իսկ անոր պատմութեան մէջ եւ մասնաւորապէս ուրիշ աղբիւրներէն: Այս տեղեկութիւնները իրարու հետ կապակցելով, կարող կ'ըլլանք ամփոփ դաղափար մը կազմել այս նշանաւոր հեղինակին կեանքին մասին:

Հայոց Պատմահայր կոչուած է Խորենացին եւ երբեմն ալ Տարօնեցի, որմէ կարելի է հետեւցնել, թէ ան Տարօն գաւառէն էր, Խորէն կամ Խորեան, Խորեանք դիւղէն կամ աւանէն: Ներկայիս այդ անունով դիւղ կամ աւան գոյութիւն չունի: Գիտնականները ցոյց կու տան Մուշի գաւառին մէջ Խորոն անունով դիւղ մը, որ կը կարծուի թէ իր ծննդավայրն է. բայց այս դէպքին ալ՝ պէտք էր Խորոնացի կոչուէր եւ ոչ թէ Խորենացի:

Ծննդեան տարին մեղի յայտնի չէ. բայց մօտաւորապէս կարելի է որոշել, ի նկատի ունենալով նոյն իսկ պատմագրի անորոշ ցուցմունքները: Մէկ կողմէն դիտենք, որ, ան Ս. Մեսրոպի աշակերտներէն էր: Գիրերու դիւտէն յետոյ (404), ժողվեցին Հայաստանի դանազան գաւառներէն՝ դրագիտութիւն սորվելու փափաք ունեցող պատանիները, եւ միւս կողմէն ալ դիտենք, որ Եփեսոսի ժողովէն յետոյ (432), ան իր ուսուցիչներուն ձեռքով ղրկուեցաւ արտասահման, ուսումը կատարելագործելու: Ուրեմն 433 – 438 թուականներուն մէջ: Ուրեմն, ենթադրելով, որ այս տարիներուն մէջ Խորենացին 25 տարեկան էր, կարող կ'ըլլանք հետեւցնելու, թէ ան ծնած ըլլայ մօտ 410 թուականին:

Խորենացին՝ ինքը այսպէս կը բացատրէ իր ուսուցիչներուն նպատակը, որոնք զինք Յունաստան ղրկեցին ուսանելու: Եփեսոսի ժողովէն յետոյ, կ'ըսէ ան, աշակերտներուն բերած յունարէն ընտիր օրինակէն Ս.

Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ դարձեալ սկսան թարգմանել Ս. Գիրքը, «բայց որովհետեւ հմուտ չէին մեր արուեստին, գործը կաղն ի կաղ կը քալէր, այս պատճառով անոնք մեզ ուղարկեցին Աղեքսանդրիա քաղաքը, սորվելու պանծալի (յոյն) լեզուն»: («Մեր», «մեզ» յոդնակի բառերը ցոյց կու տան, որ Խորենացին մինակը չուղարկուեցաւ Աղեքսանդրիա, այլ ուրիշ ընկերներու հետ): Ճամբու ընթացքին ան կը հանդիպի Եղեսիա քաղաքը, եւ թեթեւ կերպով մը այդտեղի դիւանը աչքէ անցընելէ վերջ, կը դիմէ Պաղեստին՝ երկրպագելու սուրբ տեղերուն, եւ յետոյ կ'երթայ Աղեքսանդրիա քաղաքը, որ նչանաւոր էր աշխարհահռչակ գրադարանով, ուր կը հաւաքուէին աշխարհի բոլոր կողմերէն նչանաւոր գիտնականները, քանի որ այն ժամանակի դիտութեան միակ կեդրոնը կը համարուէր:

Աղեքսանդրիոյ մէջ, Խորենացին հաւանօրէն ուսաւ կրօնական եւ աստուածաբանական դիտութիւնները, հռետորական եւ երաժշտական արուեստները, որոնք շատ կարեւոր առարկաներ էին այդ ժամանակներուն: (Փլլիսոփայ կ'անուանէին այն մարդը, որ հմուտ էր անոնց մէջ): Եւ վերջապէս պատմական առարկաները, որոնցմով հետաքրքրուած է Մովսէս: Նա իր ուսուցիչը կ'անուանէ «նոր Պղատոն», որուն շատ կը դոլէ, բայց թէ՝ ո՞վ է եղած այս անձը, յայտնի չէ: Ուսուցմը աւարտելէ յետոյ, Մովսէս կը փափաքի ծովով վերադառնալ հայրենիք, բայց նաւը ալեկոծութենէ մըղուելով, կ'իյնայ իտալական ափունքը: Մովսէս այդ տեղէն կ'երթայ Հռոմ, Ս. Պետրոսի եւ Պօղոսի տաճարին երկրպագելու. այնուհետեւ նա կ'անցնի Աթէնք, ուր բաւական ժամանակ մնալէ յետոյ՝ կը դիմէ Բիւզանդիոն, ուրկէ ալ Հայաստան:

Ցայտնի չէ թէ ան քանի՞ տարի մնաց պանդխտութեան մէջ եւ ե՞րբ վերադարձաւ հայրենիք: Սակայն մեզի կարելի է հաստատապէս ըսել, թէ այդ վերադարձը կատարուեցաւ 440 թուականէն յետոյ, որովհետեւ վերադառնալով հայրենիք, ան իր վարդապետները վախճանած գտաւ:

Մովսէս, որ իր բոլոր կեանքը ուսման նուիրած էր, պիտուիներով եւ վառ յոյսերով կը վերադառնայ Հայաստան, որպէսզի իր վարդապետները ուրախացնէ, մխիթարուի անոնց տեսութեամբ եւ գործակից ըլլայ անոնց աշխատանքներուն, բայց կատարեալապէս կը հիասթափուի:

Իր մեծ ուսուցիչները, բարերարները, հոգեւոր հայրերը՝ Սահակ եւ Մեսրոպ վախճանած էին, քրիստոնէութիւնը կը հալածուէր Պարսիկներէն եւ ուրացութիւնը բոյն դրած էր Հայաստանի մէջ: Մէկը չկար այլ եւս, որ խրախուսէր, գործունէութեան հրաւիրէր զինք, մէկը չկար, որ յարգէր անոր ուսումը, ընդհակառակը, կ'արհամարհէին եւ կը ծաղրէին զինք՝ իբրեւ մէկը, որ ոչ մէկ պիտանի բան գիտէ: Շատ սրտառուչ կերպով կը նկարագրէ Խորենացին՝ իր այս լքուած դրութիւնը ողբի մը մէջ· — « Մինչ նոքա զմեզն յուսայլին դարձ եւ պատուասիրել լմով ամէնիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն եւ մեք փութապէս դիմեալ ի Բիւզանդիոյ՝ փութացաք հարսանեաց պարել եւ առագաստի ասել երգս՝ արդ փոխանակ խրախճանութեան ի վերայ դերեզմանի ողբս ասելով ողորմելի հառաչեմ, ուր եւ ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց եւ լսել զվերջին

բարբառն եւ օրհնութիւն... ո՞վ այսուհետեւ զմերս յարդեսցէ պատուսումն, ո՞վ ուրախասցի ընդ առաջդիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զբարձրութիւն՝ մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս: Ո՞վ կարկեսցէ պանդխտութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն, որք... չար օրինակ գտին զայն անձանց՝ զծիծաղելն զմեօք և զարհամարհելն իբրեւ զանհաստատունս եւ որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ. ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով եւ զմեզ սփոփեսցէ դովելով, եւ չափ դնէ բանի եւ լռութեան: Զայսոսիկ զմտաւ ածելով՝ հառաչումն յիս ի ներքս ընթանայ եւ արտօսր, եւ կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական եւ սգաւոր: Եւ ոչ գիտեմ, եթէ զիա՞րդ յարմարեցից զողբերգութիւնս եւ կամ զո՛վ արտասուեցից...: Զհայրն իմ զքահանայապետ, զմիտսն նսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէր եւ յարմարէր, եւ զերասանակս ի ձեռն առեալ՝ ուղղէր զդէմն եւ սանձահարէր զլեզուս օտարաճայնս, եթէ գիս, թափուր ի հոգւոյն մնացեալս խանդից եւ ցանկանեալ «Ջծնող»ն իմ աղբիւր վարդապետականն, զարդարութեանն առոգող եւ հեղաւ զամբարչտութիւն արտասահմանելով, եթէ գիս, երաշտացեալ եւ թարշամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատուս »:

Այսպէս լքուած, արհամարհուած, մինչեւ իսկ հալածանքի ենթարկուած ուսումնական երիտասարդը, աւանդութեան համաճայն, հակառակորդներէն խոյս տալով՝ կը քաշուի աստարէզէն եւ կը թափառի անյայտ տեղեր:

Երկար ժամանակ կը փնտռեն զայն, բայց չեն գըտներ: Անգամ մը, Գիւտ Կաթողիկոս՝ ճամբորդութեան

մէջտեղին գիւղ մը կ'իջնէ, եւ ճաշկերոյթի ժամանակ, գիւղացիներէն ամէն մէկը բան մը կ'ըսէ, ի պատիւ բարձր հիւրին: Այդտեղ կը գտնուի նաեւ ծերունի ջաղացպան մը, որ ցնցոտիներ հագած՝ կայնած մտիկ կ'ընէր խօսակցութիւնները: Անոր ալ կ'առաջարկեն որ բան մըն ալ ինք ըսէ ի պատիւ Կաթողիկոսին: Բայց ծերունին խոնարհութեամբ կը հրաժարի, ըսելով՝ թէ ինք խեղճ ծերունի մըն է, կարեւոր ի՞նչ բան կրնայ ըսել: Բայց երբ կը թախանձեն անոր անպայման խօսք մը ընել, անիկա յանպատրաստից երեք տունէ բաղկացեալ շատ գեղեցիկ ներբող մը կը խօսի, բոլորն ալ հիացնելով իր վրայ: Այն ժամանակ, ծերունիին աչակերտը առաջ անցնելով՝ կը յայտնէ թէ՝ այս ա՛յն Մովսէսն է, որ կը վիճտռէիր: Կաթողիկոսը նախ չի հաւատար, բայց ուշադրութեամբ դննելով ծերունիին դէմքի դծագրութիւնները, վերջապէս կը ճանչնայ իր վաղեմի ընկերը: «Այդ դո՞ւ ես, Մովսէս» բացագանչելով՝ տեղէն վեր կը ցատկէ, կը փաթթուի անոր, եւ կը սկսին երկուքն ալ լալ:

Այդ օրը մեծ տօն կ'ըլլայ Հայոց աշխարհին համար: Ցետոյ Կաթողիկոսը եպիսկոպոսութեան աստիճան տալով Մովսէսին, կը ղրկէ Բագրեւանդի առաջնորդ:

Թէպէտեւ այս աւանդութիւն է, բայց ճշմարտանման, որովհետեւ լաւ կը յարմարի թէ՛ այն տեղեկութիւններուն, որ Խորենացին ինքն է որ կու տայ իր մասին ողբի մը մէջ եւ պատմութեան Բ. գիրքի վերջին (ՂԲ.) գլուխին մէջ:

Ուրիշ կողմնակի ապացոյց ալ. հոգեւորականներէն ղրկանքներ կրելուն եւ բարձր աստիճանի հասնելուն հետեւանքով՝ արտայայտութեան ձեւը Ողբի երկ-

րորդ մասին մէջ ուր խիստ կծու լեզուով կը պարսաւէ հոգեւորական դասը եւ միւս կողմէն այն ինքնավստահ, հեղինակաւոր ոճը, որ կը տիրէ անոր պատմութեան մէջ սկիզբէն մինչեւ վերջը եւ կարող է յարմարիլ միայն բարձր դիրք ունեցող հեղինակաւոր անձի մը, որուն հեղինակութիւնը կը ճանչնան եւ կը խոստովանին դինք բոլոր շրջապատողները:

Ուրիշ կենսագրական տեղեկութիւններ Խորենացիէ մասին՝ կը պակսին: Կ'ենթադրուի՝ թէ ան կարճ ժամանակ մը եպիսկոպոսութիւն ընելէ յետոյ, վախճանած է 487 – 490 թուականներուն մէջ, մօտաւորապէս 80 տարեկանին:

Ըստ աւանդութեան, ան թաղուած է Տարօն գաւառի Ս. Առաքելոց վանքին մէջ:

Իր պատմութենէն քաղելով, կրնանք գաղափար մը կազմել իր բնաւորութեան էական դիծերուն մասին, որովհետեւ ո եւ է դրուածքի մէջ արտայայտուած միտքերն ու զգացումները եւ արտայայտութեան ոճը կը բնորոշեն հեղինակին միտքը, սիրտը եւ բնաւորութիւնը:

Մովսէս, բուռն սիրով կը սիրէ իր հայրենիքը, կ'ուրախանայ անոր բարօրութեամբ եւ կը տխրի անոր ցաւերովը: Ինչպէ՞ս զմայլած կը նկարագրէ ան Տիգրան Ա.ի մտցուցած բարեփոխութիւնները, որոնց չնորհիւ, մեր ստորադասուած ազգը հզօրացաւ, չքեղացաւ, զինուորական կարգերն ու գէնքերը կատարելագործուեցան, ժողովուրդը քաղաքակրթուեցաւ: Ի՛նչպէս խանդավառուած կը նկարագրէ ան այս «խարտեաշ եւ աղեբէկ ծայրիւ հերաց Երուանդեան Տիգրանի» արտաքին գեղեցկութիւնը եւ բարոյական կատարելութիւնները:

Երբ կը պատմէ բնիկ հայ թագաւորներու վառա-

ւոր չրջանը, կը տաքանայ, որ այն ժամանակ եկած ըլ-
լար վրկիչը աշխարհ եւ այն ժամանակ ինքն ալ ծնած
ըլլար, որպէս զի անոնց տեսութեամբը գուարճանար,
եւ յետագայ իր օրերուն աղէտներէն ազատ ըլլար: Ընդ-
հակառակը, երբ մեր պատմութեան տխրալի մէկ էջը
կը դրէ, ինչպէս Տրդատ Թագաւորի մահը, խոր վիշտը
կը պաշարէ զինք, եւ ա՛յնքան ծանր է իր թախիծը, որ
կապարի մը պէս կը ճնշէ ընթերցողներուն սիրտը:

Մարդ չի կրնար առանց արտասուելու կարդալ ոդ-
բի այն կտորը, ուր հեղինակը, իբրեւ Հայ մը, իր խոր
վիշտը կ'արտայայտէ Հայոց երկու մեծ լուսաւորիչնե-
րուն մահուան մասին:

Այս հայրենասիրութիւնը որչափ բուռն է անոր
մէջ, նոյնչափ եւ առողջ է եւ խելացի: Նա՝ այսպէս
կոչուած «թթու» ազգասէրներէն, հայրենամոլներէն
չէ՛, որոնց աչքին՝ ամէն ինչ որ Հայուն է, լա՛ւ է, եւ
որոնց կարծիքով, Հայուն ո եւ է պակասութիւնը հրա-
պարակելը՝ կը նշանակէ թշնամի ըլլալ ազգին: Այն բո-
լորովին ուրիշ կերպ կը հասկնայ հայրենասիրութիւ-
նը, — քննադատել, յանդիմանել, պարսաւել պակասու-
թիւնները, որպէսզի անոնք ուղղուին, երեւան հանեն
վէրքերը, որպէսզի բժշկուին: Ո՛չ մէկ հեղինակ — հին
թէ նոր ժամանակներու մէջ — այդպիսի խիստ լեզու
գործածած է Հայոց բոլոր դասակարգերու դէմ, ամե-
նաբարձրէն մինչեւ ամենաստորինը, ինչպէս Խորենա-
ցին:

Հայոց նախկին թագաւորներու եւ իշխաններու ա-
նիմաստասիրութիւնը պարսաւելով, առանց այլեւայլի
պահոնք կ'անուանէ «անբան», «թուլամիտ», «վայրենի»:
Տրդատ թագաւորին թունաւորուելու պարագան պատ-

մած առենը, ազգը կ'անուանէ «անօրէն», «ամբարիշտ», «թիւր», «դառնացող» եւայլն:

Ազգի վերջին մասին մէջ բոլոր դասակարգերը ձաղկուած են անխնայ. ծանր մեղադրանքներու եւ յանցանքներու շարք մըն է սա, որ կը դրոշմէ հայ ժողովուրդի ճակտին: Եւ դրոշմողն է ո՛չ թէ հայատեաց, օտարազգի մարդ, այլ բուն հայ, բուն հայրենասէր Հոբենացին: Կարդացողը կը զգայ, որ այս խիստ յանդիմանութիւնները, նոյն իսկ անէծքները, անոր սիրող սրտէն կը բխին, զորովագութ ծնողի մը վիշտերն են, որ կը տեսնէ իր զաւկին թերութիւնները եւ կ'աշխատի յանդիմանելով խրատել, ուղիղ ճանապարհի բերել:

Հոբենացիին բնաւորութեան էական գիծը կը կազմէ իր անկեղծութիւնը, որ յառաջ կու գայ իր ճշմարտասիրութենէն եւ պարզասիրութենէն, անկեղծ է իր անձին եւ իր գործին մասին, ինչպէս նաեւ ուրիշներու մասին: Մահակ Բաղրատունիէն պատուէր ստանալով դրել Հայոց Պատմութիւնը, ուրիշ հեղինակներու պէս իր տգիտութիւնը եւ անձեռնհասութիւնը մէջ չի բերեր, այլ անկեղծօրէն կը յայտնէ, թէ այդ գործը «սիրելի է իմոց ախորժակաց, առաւել եւս սովորութեանցս». կը զովէ մեկենասի խելացի միտքը եւ կը խոստանայ սիրով աշխատիլ եւ անմահ յիշատակ թողուլ իր աշխատութիւնը մեկենասին եւ անոր սերունդներուն համար: Ազգի մէջ սպառով Ս. Սահակի մահը, ի միջի այլոց կը հարցնէ. « Ո՞վ զհայրական բարբառեսցի զուարճութիւն՝ մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդւոյս», որտեղ միեւնոյն անկեղծութեամբ ցոյց կու տայ, որ ինքը արտասահմանէն վերադառնալէն յետոյ, ինչ ինչ բաներով կը զբաղանցէր իր բազմահմուտ հայրապետը, եւ եթէ

դեռ ապրած ըլլար, իրեն հետ վիճաբանութեան կը բռնուէր եւ երբեմն ալ իրմէն պիտի յաղթուէր»:

Երբ մեկենասը կը խնդրէ իրմէ դրել Պարսիկներու առասպելները, Խորենացին հայրաբար խակամիտ երախայ կ'անուանէ զայն, «ի՞նչ կարօտութիւն ունիս այդպիսի սուտ եւ անհամ առասպելներու հետ, մինչ ա-նոնք Յոյներուն պերճ եւ ողորկ առասպելնե՞րն են, որոնց տակ թաղնուած ըլլայ ճշմարտութիւնը», կ'ըսէ ան Բագրատունեաց իշխանին՝ յանդիմանաբար: «Այլ տացուք զոյսոսիկ մանկականի քոյոց դիւոց եւ անհասութեան խակութեանդ լքեալ տարփանօք»: Երբ ան պատմածին եւ պատմելիքին ստուգութեանը մասին վստահ չէ, անկեղծօրէն կը խոստովանի իր տարակուսանքը:

Շամիրամի մասին եղած առասպելական տեղեկութիւնները հաղորդելէ վերջ՝ կ'ըսէ, — «կը յայտնենք, որ մենք ուղեր ենք արդարախօս ըլլալ մեր այս պատմութեան մէջ, բայց թէ ի՞նչպիսի եղած են մեր աղբիւրները, — Աստուածուն է յայտնի: Կը չարունակէ անկէ յետոյ եղածները, կամ ստուգապէս եւ կամ փոքր ինչ ճշմարտութենէ չեղելով: Տորք Անդեղի առասպելական ուժին մասին աւանդութիւնները յիշատակելէ յետոյ, կը բացագանչէ· — «Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ առասպելաց առասպել»:

ԿԳ·

ԽՈՐԵՆԱՑԻՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Խորենացին իր պատմութեան մէջ կ'ըսէ· — «Այլ

ծեր եմ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի թարգմանութեանց»: Այս խօսքերէն կ'իմացուի, թէ՝ ան իր ծերացած վիճակին մէջ շատ զբաղուած է եղեր գրական աշխատութիւններով: Խորենացիին գրական գործունէութեան վրայ եթէ ակնարկ մը նետենք, կը համոզուինք թէ անոր գրչին տակէն ելած են տասնէ աւելի չարադրութիւնները, որոնց մէջ, թէ՛ ծաւալով եւ թէ նշանակութեամբ առաջին տեղը կը բռնէ անոր Հայոց Պատմութիւնը, որ աւարտեց 480ին:

Այս գործին մէջ պատմահայրը օգտուած է հայ եւ օտար բանաւոր կամ գրաւոր աղբիւրներէ, մանաւորապար Մար – Աբաս Կատինայի գիրքէն:

Խորենացիի նշանակութիւնը իբրեւ Հայոց առաջին սիստեմական պատմագրի եւ իբրեւ տաղանդաւոր հեղինակի, յաջող կերպով բացատրած է Լէօն, հետեւեալ կերպով.—

« Թերթելով Հայոց մատենագրական բոլոր յիշատակարանները սկիզբէն մինչեւ ԺԸ. դարի կէսը, մենք չենք դտնում Խորենացու մեծութիւն ունեցող մի այլ հեղինակ: Ինդիրը, ի հարկէ, տաղանդի, ոճի մասին չէ: Խորենացին կատարել է մի այնպիսի մեծագործութիւն, որի նմանը նրանից առաջ եւ նրանից յետոյ ո՛չ ոք չէ կատարել: Նա էր, որ հասկացաւ, թէ մի ազգ պիտի ունենայ իր պատմութիւնը, հայ հոգեւորականների մէջ ան էր միայն, որ փորձեց անցնիլ Տրդատ Թագաւորի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակակիցէ դէնը, խորասուդվել հնութեան խաւարի մէջ եւ դուրս կանչել այնտեղէն ստուերները: Այնքան լուսաւոր եւ լայն հայեացքի տէր էր այս հոգեւորականը, որ կարողացաւ հասկանալ, թէ իր սքեմը չի բաղդի, եթէ նա մօտենայ

հեթանոս հայութեան, սիրէ նրան, ականջ դնէ նրա երգերին ու ղրոյցներին: Առանց մանրամասն նկարագրութիւնների էլ դժուար չէ ըմբռնել, թէ ի՛նչ սոսկալի դժուարութիւնների պիտի բաղխուէր Խորենացին իր խիզախ միտքը իրագործելիս: Գրաւոր յիշատակարաններ չէին մնացել երկրի մէջ, բերանացի աւանդութիւնները, երգերը, առասպելները ոչնչացվել էին քրիստոնեայ կղերի (?) ձեռքով: Հայաստանը չունէր մտաւոր խոշոր կեդրոն, գուրկ էր հարուստ դրադարաններից, հաւաքել եղածը, տալ դոնէ կցկտուր տեղեկութիւնները, այդ էլ վիթխարի աշխատութիւն էր: Այդ գործը ունէր շատ թերութիւններ եւ միանգամայն հրաշք կը լինէր, եթէ ոչինչ թերութիւն չունենար: Մեր ժամանակի քննադատները, նստած հարուստ դրադարանի մէջ, շրջապատված աղբիւրների առատութեամբ, հեշտ գտնում են Խորենացու սխալները, մանաւանդ այն դէպքերում, երբ նրա տուած տեղեկութիւններն ու թուանշանները չեն համաձայնում արտաքին պատմադիրների հետ: Բայց հարց է, ինքը՝ Խորենացին էլ ունէ՞ր այդ բոլոր յարմարութիւնները այն հին ժամանակներում, Հայաստանի մի վանքին մէջ: — Ի հարկէ ո՛չ:

Հարկադրուած լինելով դիմել երկրորդական, կասկածելի աղբիւրների, առասպելների, երգերի մի խառն կոյտ, նա ա՛յնքան հեղինակական հոտառութիւն, քննադատական մեծ կարողութիւն ունէր, որ դասաւորեց հնար եղած չափ ընտրութիւն անելով, զանազանեց պիտանին անպիտանից, պատմական հաւաստութիւն ունեցող նիւթերը չահագործեց զգուշութեամբ:

Մենք այժմ չենք կարող երեւակայել անդամ այն աղեցութիւնը, որ գործած պիտի լինի այդ պատմու-

թիւնը, երբ դուրս գալով ծերունի հոգեւորականի խուցից, մատչելի դարձաւ ժողովուրդին: Եթէ չը մոռանանք, որ ազգերը իրանց վերածնութեան մէջոցին ամենից առաջ իրանց պատմութիւնն են որոնել, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ ինքնաճանաչութեան, դիտակցութեան առաջին պայմաններից մէկն է իմանալ, թէ ի՞նչ էր մի ժողովուրդ երէկ, անցեալ օր, ո՞ր տեղից է գալիս նա եւ ո՞ւր է գնում, ի՛նչ ազդեցութիւններ է կրել ընդհանուր պատմութեան ասպարիզում, այն ժամանակ հեշտ կը լինի ընդունել, որ հայ ժողովուրդի համար մի ամբողջ յայտնագործութիւն պիտի լինէր աւետարանութեան այս պատկերը, ուր կանգնած էին Հայկեր, Արամներ, Տիգրաններ, Արտաշէսներ եւ այլ ազգային առասպելական թէ պատմական հերոսներ:

Խորենացին աւանդեց հայերին հայրենասիրութիւն, որ կապում է մարդուն երկրի հետ, քաց է անում նրա հոգու առաջ երկրաւոր գործերի խորհուրդը, հասկացնում է թէ երկինքը եւ երկնաքաղաքացիութիւնը չէ միայն, որի համար պէտք է ուրանալ անձը, զոհել կարողութիւնը, քրտնել, աշխատել: Եւ տպաւորութիւնը ահագին պիտի լինէր: Քրիստոնէութիւնը, որ մի ամբողջ դար (Դ. դարը) ոչնչացրել, հալածել էր հեթանոսութիւնը, վերջապէս հաշտւում էր այդ թշնամու հետ. հայրենի աստուածներին երկրպագած մարդկանց մէջ չատ սիրելի անուններ յայտնուեցին, որոնք դարձան ազգի պարծանք, աշխարհի ունայնութիւն եւ երկնային աքանչելիքներ երգող եկեղեցական մեղեդիների մէջ ձայն բարձրացրեց հայ հին դուսանի թամբիռը: Խորենացին վիպքի գաղաթնակէտին հասաւ:

Եւ այդ վիպքը բաւական էր, քանի որ Խորենացին մի

հատ էր: Հէնց այդ հանգամանքից, որ մենակ էր Խորենացին, բղխում են Հայոց Պատմութեան պակասութիւնները, եւ Մեծ Ծերունին, ճշմարտութեան այդ զարմանալի սիրահարը, շատ էլ բաւական չափ մը-նար, եթէ իմանար, որ իրան վիճակուած է այդքան բացառիկ, վերին աստիճանի պատասխանատու դիրք գրաւել պատմութեան մէջ:

Հարկաւոր էին շատ այդպիսի ուսումնասէր, լայն հոգու եւ հայեացքների տէր անձինք: Հօ՛, չէ կարելի պահանջել, որ Խորենացին ամէնագէտ լինէր, որ նրան յայտնի լինէին բոլոր գրաւոր աղբիւրները, բոլոր այն պատմական նշանակութիւն ունեցող երկերն ու գրուածները, որոնք գրված էին հայ ժողովուրդի մէջ: Միայն մի «Գիննեւէտ Գողթան» ինչե՛ր կարող էր տալ, եթէ այնտեղ պնային, ամիսներով նստէին մի քանի հատ Խորենացիներ: Որքան շատ լինէին այդպիսի մարդիկ, այնքան աւելի շատ յիշատակարաններ կը լինէին պահպանված, աւելի հարուստ ու բովանդակալից կը լինէր Հայի անցեալ պատմութիւնը, ուրեմն եւ աւելի մօտիկ ճշմարտութեան, աւելի հեշտ ուսումնասիրելի: Բայց Հայոց աղէին այդպիսի բախտ չէր վիճակված: Խորենացուն ընդօրինակում էին, բայց Խորենացու ոգին ոչ ոք չժառանգեց: Ու ծերութեան հասակում շտապ շտապ տեղեկութիւններ ժողված, պատմութեան մի ուրուագիծ ստեղծած Խորենացին, մնաց միակ հեղինակաւոր անձն հայ պատմագրութեան մէջ, միակ խոշոր մեծութիւնը, որի պակասութիւններն ու սխալներն անգամ նուիրագործվեցին, դարձան սրբազան ճշմարտութիւններ, բայց, որի տաղանդն ու ոգին, թէ՛ առասպելի, թէ՛ իրողութեան եւ թէ մոլորութեան մէջ — խոստովանինք

այս — բոլորովին ինքնուրոյն ու դեղեցիկ են, մեր մէջ չտեսնուած, իրաց նմանը երբեք չունեցած»:

(Հայկական Տպգրթ., Հատոր Ա., էջ 339–343)

Խորենացին առաջինը եւ մի՛կը եղաւ, որ գրեց Հայոց սիստեմական պատմութիւնը; սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակները: Ասիկա ստեղծագործութիւն մըն էր, «ի չդոյէ ի դոյ ածել» էր ազգի մը անցեալը: Եթէ կարել էէ ըսել, Ծննդեան վկայական մըն էր մեր ազգին համար, որ մինչեւ այդ ժամանակ չէր գիտէր, թէ ո՛վ է ինքը եւ ի՞նչ ծագում ունի:

Այս ստեղծագործութեան համար նա գործածած է բազմաթիւ աղբիւրներ, թէ՛ նիւթեր հաւաքելու եւ թէ նկարագրութիւններ, ձեւեր, կտրուկ տարողութիւններ փոխ առնելու համար, ան գտած եւ օգտուած է այնքան աղբիւրներէն, որքան չէ գործածած ո՛չ մէկ հեղինակ իրմէ առաջ եւ յետոյ: Բայց նշանաւոր է ոչ այնչափ բազմաթիւ աղբիւրներու գործածութիւնը, որչափ այն սուր ըմբռնողութիւնը, որով հեղինակը կրցած է գնահատել աննշան տեղեկութիւն մը կամ նախադասութիւն այս կամ այն հեղինակի մօտ եւ անկէ օգտուած, մինչդեռ սովորական մատենագիր մը ո՛չ մէկ ուշադրութիւն կը դարձնէր անոնց վրայ: Անիկա չնչին միջոցներով դեղորուեստական հսկայ չէնք մը կառուցած է, եւ այս է պատճառը, որ մենք կ'ըսենք թէ, Խորենացին «ի չդոյէ ի դոյ ածեց» Հայոց Պատմութիւնը»:

Խորենացիի Հայոց Պատմութիւնը կը բաղկանայ երեք մասերէ. —

Ա.— Ծննդաբանութիւն Հայոց Մեծաց. — Գիրքին այս մասին մէջ Խորենացին կը խօսի աշտարակաշինութենէն սկսելով, մինչեւ Հայ ազգին ծննդաբանութեան

եւ ծագման մասին: Անկէ յետոյ կը դրէ Հայկի եւ իր յաջորդներուն մասին, մինչեւ Հայկազանց Հարստութեան վերջը. ապա հարեւանցի կերպով կ'անցնի անիշխանական շրջանի վրայէն:

Բ.— Միջակ Պատմութիւն Մերոց Նախնեաց. — Ասոր մէջ նախ պզտիկ գլուխով մը կը խօսի պարսկական առասպելներու մասին, ապա կը մտնէ բուն նիւթին մէջ, որ կը սկսի Արշակունեաց Հարստութենէն մինչեւ Սասանեաններու ոտնձգութիւնները, Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքը եւ Տրդատի ու Լուսաւորչի մահը:

Գ.— Աւարտաբանութիւն Մերոց Հայրենեաց. — կը սկսի Տրդատի յաջորդներէն եւ կ'հասնի մինչեւ Արշակունեաց իշխանութեան անկումը: Այս Գ. գիրքին մէջն է այն նշանաւոր ողբը, որուն մէջ Խորենացին կը պատկերացնէ Հայաստանի ապականած բարքերն ու աղտոտութիւնները:

Խորենացիի գործին քննադատութեամբ զբաղած են Կարիէր, Գուտշմիդ, Սէն Մարթէն, Վէպէր, Լէօոիէր, Բեդիւրմէն, Վիքթոր Լանկլուա, Պիշար, իսկ Հայերէն՝ Յակոբ Վարժպ. Կարինեան, Փրոֆ. Պատկանեան, Ա. Գարագաշ, Մկրտիչ Էմին, Գր. Խալաթեանց, Լէօ, Ստեփաննոս Մալխասեանց եւ չատեր:

Մովսէս Խորենացիի Պատմութիւն Հայոցը այլեւայլ ժամանակներու մէջ թարգմանուած է չատ մը եւրոպական լեզուներու:

Խորենացին ունի նաեւ հետեւեալ գործերը. —

1.— Աշխարհացոյց, որ կ'ամփոփէ այն աշխարհագրական տուած տեղեկութեանց ամփոփումը:

2.— Գիրք Պիտոյից:

3.— Պատմութիւն Հռիփսիմեանց:

4.— Պատմութիւն Սրբուհւոյ Աստուածածնի եւ Պատկերի Նորա:

5.— Ճառ Վարդավառի:

6.— Քերականութիւն, *եւայլն*:

ԿԴ.

ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ
(Ե. ԴԱՐ)

ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ

Յորենացիին փոքրիկ եղբայրն էր Մամբրէ, եւ Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներէն մէկը, որ վերծանող կոչուած է: Իր մասին մեծ գովեստով կը խօսին թէ՛ ժամանակակից եւ թէ հետագայ դարերու մատենագիրները: Իր գործերն են երկու ճառեր.—

Ա.— Ղազարու Յարեւելեան *վրայ*, եւ Բ.— Ի Գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ:

Թ. դարու պատմագիր Թովմա Արծրունի Մամբրէի կ'ընծայէ պատմական գրուածք մը, որ չկայ դժբախտաբար:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Ոսկեդարու աչքի զարնող պատմիչներէն է Ղազար Փարպեցին: Ունի աղնուական ծագում: Իր նախնական կրթութիւնը առած է Վրաց Աչուչայ բդեչխին տան մէջ: Վահան Մամիկոնեանի մանկութեան կաթնեղբայրը եւ խաղընկերը եղած է:

Ղազար ալ, ուրիշներու պէս, Ցունաստանի մէջ ա-

ուած է իր ուսումը եւ ճարտասան կոչուած: Երբ Հայաստան դարձաւ, նախ Սիւնեաց գաւառը մնաց եւ ապա Վահան Մամիկոնեանի կողմէ Էջմիածնի նորաշէն կաթողիկէին հոգաբարձու նշանակուեցաւ:

Պէտք է ըսել, որ Ղազար բարեկարգեց վանքը եւ իր անձնուէր աշխատութեամբը մեծ համբաւ հանեց: Հայ եկեղեցականները, որոնք չէին կրնար հանդուրժել փարպեցիի յաջողութեան եւ համբաւին, նախանձով լեցուած, ամբաստանեցին զինք իբրեւ աղանդաւոր, մոլորութեանց քաջալերիչ, եւայլն: Վահան ասոնք լսելով՝ սպառնաց Ղազարի եւ բոլոր կրօնաւորները վանքէն դուրս վռնտել: Ղազար ինքզինք արդարացնելու համար դուր դիմեց Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին, իսկ իր հակառակորդները, լքուած եւ անպաշտպան դտնելով զինքը, առիթէն օգտուեցան եւ օրին մէկը վռնտեցին վանքէն: Ղազար Ամիդ (Տիգրանակերտ) գնաց եւ անկէ Վահանի դրեց իր նշանաւոր Թուղթը՝ որով ինքզինք կը պաշտպանէ իր հրպարտիչներուն դէմ:

Ա.հաւասիկ ասոնք եւ Ղազարի մասին եղած ամբաստանութիւնները վանքին աբեղաներուն կողմէ, որոնք հաշտ աչքով չէին դիտեր անոր համբաւը, ուստի սկսան քսութեանց եւ հրպարտութեանց եւ նոյն իսկ այս հրպարտութիւնները հասցուցին Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին ականջը: Ժողովուրդին մէջ տարածեցին սուտ եւ անտեղի կարծիքներ անոր քարոզութեան եւ բարոյականութեան վրայ, որոնց դլխաւորները հետեւեալներն են. —

Ա.— Ղազար կ'ըսէ թէ պատնկութիւնը մեղք չէ:

Բ.— Ղազար աղանդաւոր է:

Գ.— Ղազար սիրդ եւ չարագործ է:

Դ.— Թէ Ղազար դիրք չի կարդար, այլ այնպէս վարժ կը խօսի, որպէս թէ դիրքի վրայ:

Ե.— Թէ առաջ դիտուն կերպով եւ չատ համով կը խրատէր, բայց այժմ տգիտօրէն եւ դէշ կը խօսի:

Այսպիսի զրպարտութիւնները լսելով Ղազար կը չուարի, եւ կը ձգէ քարոզութիւնը. երբ աբեղաները կը լսէին ժողովուրդէն Ղազարի մասին դովասանութիւններ, կը սկսէին ծաղրել եւ ամչցնել, թէ նրբեք լռել չի գիտեր եւ զուր տեղը կը գոռայ:

Ղազար այլեւս չկարողանալով տանիլ աբեղաներուն յիմարութիւնը, կը դիմէ Կաթողիկոսին՝ անոր պաշտպանութիւնը խնդրելու համար թշնամիներուն հալածանքներէն: Կը գրկէ իշխան մը Կաթողիկոսին, ըսելով՝ «Հոգւոյ հիւանդտես, չուտով օգնութեան հասիր, թշնամիին անթիւ նետերէն խոցոտուեցայ, սաստիկ վիրաւորուած եմ եւ մերձ եմ մահուան, այսուհետեւ քեզ պէտք է դեղ դնել ինձ եւ բժշկել, եւ կամ թէ մեռցնել, տանիլ դերեզման եւ թաղել»:

Իսկ Կաթողիկոսը կը պատասխանէ.— «Ես վախէս զինք տեսնելու անդամ չեմ համարձակիր, իսկ ան կ'ըսէ՝ եկո՛ւր, բժշկէ՛ եւ կամ թաղէ՛ զիս»:

Յետոյ Ղազար ինք փափաքեցաւ անձամբ ներկայանալ Կաթողիկոսին, բայց լսեց Կաթողիկոսին կշտամբանքը. — «Ո՛ւր կու գաս, չե՛մ ուզեր, չե՛մ կրնար տեսնել դքեզ »:

Աբեղաները տեսնելով, որ Ղազար անպաշտպան մը-նաց, օր մը կատաղօրէն յարձակեցան վրան, վանքէն դուրս քշեցին, խայտառակեցին եւ մերկ դուրս նետեցին: Ղազար այլեւս յուսահատած, գնաց Ամիդ (Տիգրանակերտ) քաղաքը, ուրկէ նամակ գրեց Վահանին

Համաձայնած Մամիկոնեանի ձեռքով: Վահան անմիջապէս Ղազարը կանչեց իր մօտ, որուն խնդրանքով գրեց Հայոց Պատմութիւնը մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումը եւ յետոյ սկսաւ Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց նահատակութեան լիակատար պատմութիւնը, եւ աւելի կատարեալ ձեւով գրեց իր ժամանակին անցքերը՝ մինչեւ Վահանի մարզպանութեան չըրջանը (485):

Ղազար լաւ նկարագրող մըն է, ոճը կորովի, լեզուն պարզ եւ ազդուած նախնեաց ոսկեօրէնէն:

Այս գիրքը եւրոպական քանի մը լեզուներու թարգմանուած է:

ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Փարպեցի կը վկայէ, Գիւտ Կաթողիկոսի համար, թէ հմուտ էր հայ եւ յոյն լեզուներու, եւ եռանդով կը քարոզէր ժողովուրդին: Իր գրութիւններէն չատ քիչ բան հասած է մեր ձեռքը, երկու թուղթեր միայն, մէկը Դաւիթ Անյաղթի ուղղուած, եւ միւսը՝ Աղուանից Վաչէ թագաւորին: Ժամադիրքի եւ Հասարակաց Աղօթից կարգադրութեան ալ մասնակցած է: Մեռած է 475ին:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Արշակունեաց Ծախնոտ գիւղէն էր Մանդակունի, որ 75 տարեկան հասակին մէջ՝ Վահան Մամիկոնեանի խնդրանքով՝ կաթողիկոսացաւ, եւ վեց տարի հայրապետական պաշտօն վարելէ վերջ կնքեց իր մահկանացուն եւ թաղուեցաւ Շիրակ գաւառի Բեռնոս գիւղին մէջ: Իրմէն կը յիշուին քսանութ խրատական ճառեր,

որոնց հարազատութեանը մասին ոմանք կը կասկածին: Փարպեցի կ'աւանդէ իր մէկ գեղեցիկ ատենաբանութիւնը, որ խօսած է Դուինի եկեղեցիին մէջ, Վահանի մարզպանութեան առեն: Իրեն կ'ընծայուին Մաշտոցի քանի մը մասեր (խաչօրհնութիւն, Պասկ, եկեղեցիի հիմնարկէք, Սկիհի Օրհնութիւն, եւայլն): Պատարագամատոյցին եւ ժամագիրքին մէջ ալ ունի այլեւայլ աղօթքներ եւ քարոզներ:

ԿԵ.

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ

Այս յիշատակուած մատենագիրներէն զատ ոսկեդարու մէջ կը յիշուին ուրիշ չատ մը թարգմանիչներ ալ, որոնք ժրաջան աշխատութեամբ չատ մը օտար, քրիստոնէական – կրօնական կարեւոր գործեր մաքուր լեզուով մը հայացուցին եւ հայ գրականութիւնը ճոխացուցին:

Երէց թարգմանիչներու մէջ, յիշատակութեան արժանի են ՅՈՎՍԷՓ, վայոց Ձորէն, որ յետոյ կաթողիկոս ընտրուեցաւ: ՅՈՎՀԱՆ, որ խոստովանող կոչուեցաւ: Վանանդացի ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ, որ արիաբար կրօնական գրաղաչտական կրօնին դէմ: ՄՈՒՇԷ ՏԱՐՕՆԵՑԻ եւ ՏԻՐԱՑՐ ԽԱՐՁԵՆԱՑԻ, որոնք ուսումնական գործունէութիւն ունեցան: ՅՈՎՍԷՓ ՊԱՂՆԱՑԻ, ՅՈՎՀԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՑԻ, ԵՆՈՎՔ ԴԱՆԱՆ, ԵՐԵՄԻԱ, ԹԱԴԻԿ, ԳՆԻԴ, ԱՐԾՐՈՒՆԻ եւ ՂԱԶԱՐԻԿ կամ ՂԱԶԱՐԻԿ:

ԿԶ.

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Կատարելապէս ամուլ է այս դարը գրական տեսակէտով, բացի երկու դէմքերէ, որոնք կը կազմեն Զ. դարու մատենագիրները։

Ա.— ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ. — Ժ.Դ. դարու պատմագիրներէն Ուռպէլեան կամ Օրբէլեան մեծ գովեստով կը խօսի իր մասին եւ կ'անուանէ փիլիսոփոս, ճերթող, *եւայլն։ Մատենագիրներէն ոմանք Խորենացիի աշակերտ կը համարեն զինքը։ Սիւնեաց Պետրոս եպիսկոպոսին կ'ընծայուին շատ մը թարգմանութիւններ, ճառեր, մեկնութիւններ, պատմական գրութիւն մը, եւայլն, որոնք մեր ձեռքը հասած չեն։ Իրմէն մնացած են միայն ճառեր եւ ներբողեան մը։*

Բ.— ԱԲՐԱՀԱՄ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ. — Քանի մը խրատական գրութիւններ ունի։ Երբեմն կը նկատուէր Եփեսոսի ժողովին համառօտ պատմութեան հեղինակը, բայց յետոյ յայտնուեցաւ, թէ ինք անոր թարգմանիչն էր, քանի որ անոր հեղինակը յոյն եպիսկոպոս մըն էր։

Գ.— ՀԱՅՈՑ ՏՈՄԱՐԻՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ. — Այս դարուն մէջ Մովսէս Եղիվարդեցի Կաթողիկոս նորոգեց Հայոց Տոմարը եւ հայկական թուականը գործածուիլ սկսաւ։

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն մէջ՝ Զ. դարուն ամլութիւնը թեթեւ չարժումով մը փոփոխութիւն կը կրէ: Մտաւորական ուժեղ չարժում մը չկայ դարձեալ, բայց դէթ մխիթարական է բաղդատմամբ նախորդ դարուն հետ:

Ա.— ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոմիտաս, որ Աբրահամ Կաթողիկոսի յաջորդեց, իր հայրապետութեան օրով Հռիփսիմեանց վկայաբանները նորոգեց. Ագաթանգեղոս տուած էր արդէն Հռիփսիմեանց կոյսերու պատմութիւնը, Կոմիտաս Կաթողիկոսն ալ իր ձեռնարկութեան առթիւ դրեց իր անունով մեզի հասած դրական գեղեցիկ դոհարը՝ Անճինճ Նուիրեալ չարականը, որ պատրաստուած է այբուբէնի կարգով եւ մեր չարականներու ամենէն գողտրիկներէն եւ առաջնակարգ կարեւորութիւն ունեցողներէն է:

Բ.— ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Տարօնի եպիսկոպոսն էր Յովհան Մամիկոնեան, որ Ներսէս Շինող Կաթողիկոսի հրամանով գրած է Տարօնի Պատմութիւն մը: Ամբողջ գործը կը բաղկանայ ութը գլուխներէ, որոնց հինգը Զենոբ Գլակէ թարգմանուած է, իսկ երեքը՝ հեղինակութիւն: Առաջին հինգ գլուխներուն մէջ կը պատմուին Լուսաւորչի կեանքը եւ գործերը: Յովհան Մամիկոնեան ապա կը խօսի Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ Գայլ Վահանի ժամանակին եւ գործերուն վրայ:

Գ.— ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բազրատունեաց տոհմին պատկանող եպիսկոպոս մըն է Սեբէոս: Ունի Պատմութիւն ի Հերակլ անուն կարեւոր պատմական գործ մը, որ կը պարունակէ 170 տարուան պատմութիւն: Կը սկսի Ղազար Փարպեցիի թողուցած տեղէն, կը նկարագրէ Արաբներու արշաւանքը եւ վայրենի նուաճումները, Սասանեանց տկարանալը եւ անկումը, Արաբներու եւ Հերակլի ու Մօրիկ կայսեր պատերազմները: Գործին սկիզբը կայ Հայոց ամենահին պատմութիւնը, ուր Ադամ, Նոյ, Հայկ եւայլն բոլորը կը յիշուին:

Սեբէոս դէմառդրաբար այս նիւթերը չօշափելով հանդերձ, լաւ կը ներկայացնէ նաեւ նոյն ժամանակի հայ կեանքն ու կրօնական վէճերը: Սեբէոսի պատմութիւնը ուշադրաւ ըլլալէ չի դադրիր:

Դ.— ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՑՈՒԱՑԻ

Մովսէս ծնած է Ուտի գաւառին Կաղանկայտուք անունին մէջ: Իր նշանաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն Աղուանից, որ իր տեսակին մէջ հազուագիւտ է: Այս գործին մէջ Մովսէս Կաղանկայտուացի, որ երբեմն Աղուանեցի ալ կը կոչուի, կու տայ Աղուաններու ծագումը, անոնց Դ. դարուն Հայաստան գալը, անոնց բարքերն ու հեթանոսական սովորութիւնները, քրիստոնէութեան դարձը, անոնց դպրութեան մէջ Մեսրոպի դերը, անոնց քաղաքական պատմութիւնը, եւայլն: Հեղինակին գովելի ջանքը եղած է վեր հանել քրիստոնէութեան եւ հայութեան աղերսութիւնը այս ցեղին վրայ, որ հետզհետէ Հայոց բարքերը իւրացուց: Կը հաս-

նի մինչեւ Է· դար, դովասանքով կը խօսի Զիվանչիր իշխանին խորամանկութեանը եւ դիւանագիտութեանը մասին:

Ե· ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Է· դարու ամենէն համբաւաւոր եւ աչքառու մատենագիրը դէմքն է հին դարերու այս մեծ գիտնականը, որ իր մշակած սեռով չեզոք մը կը կատարէ հայ դրագէտներու կրօնական եւ պատմական երկերուն մէջ: Երկար տաեն Բիւզանդիոն, Պոնտոս եւ այլ վայրեր մնացած է ուսման հետեւելու համար: Շիրակացիի ինքնակենսագրութիւնը բաւական տեղեկութիւններ կու տայ իր կեանքի մասին: Հմուտ էր համարողական (ուսողական) գիտութիւններու: Հայաստան դարձած տաեն չատ անտարբեր եւ յաւակնոտ կը գտնէ ժողովուրդը ուսման նկատմամբ: Իր ժամանակի մարդոցմէն չատ հալածուած է: Ունեցած է չատ մը աշակերտներ:

Իր գործեն են՝ 1·— Ինքնակենսագրութիւնը, 2·— Կրօնական քանի մը ճառեր, 3·— Յաղագս երկնի անունով աստեղագիտութիւնը, որուն մէջ կը խօսի երկինքի, երկրի, ծովու, աստղերու եւ այլ բնական երեւոյթներու մասին, 4·— Յաղագս Զատիկ եւ Կշռոց, որով կը ներկայացնէ դանազան ազգերու մէջ իր ժամանակին գործածուած չափերն ու կշիռները, 5·— Բախճաճ հանելուկներ, որոնցմով թուաբանական խնդիրներ կ'առաջարկուին: Անանիա Շիրակացի, իբրեւ գիտուն, հայ մատենագրութեան մէջ հետաքրքրական եւ ուսումնասիրութեան արժանի դէմք մըն է: Այնչափ մեծ է եղած իր անունը, որ այնուհետեւ սովորութիւն դարձած է ուրիշ համարողական գործեր իր անունով մկրտել: Այս

կերպով կը կարծուի հեղինակը նկատուած ըլլալ Եօթնագրեանի կամ Վեցահազարեակ անուն մողադիտական հատորին, որ հմայողական արուեստին վերաբերող բաւական տարածուած գործ մըն է: Շիրակացիի հմտութիւնը ուղիղ կը համեմատի իր մաքուր լեզուին հետ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԷՄՔԵՐ

Այս գարուն մէջ կան նաեւ ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ, որ Ուռպելեանի կողմէ «մեծ քերթող եւ անյաղթ փիլիսոփայ» անուանելով հանդերձ, իրմէ կարեւոր գործ մը չունինք մեր տրամադրութեան տակ:

ԲԱՐՍԵՂ ՃՕՆ, որուն գլխաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն Մարկոսի Աւետարանիը: ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՖՈՒՐԵՆԱՒՈՐ, որ ունի խրթին լեզուով գանազան ներբողեաններ: ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, որ ընտիր հայկաբանութեամբ Մեկնութիւն Ընթերցուածոցը գրած է: ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶՈՐԱՓՈՐԵՑԻ, ԵԶՆԻԿ ԵՐԷՑ, ԵԶՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՑԻ, ԴԱԽԻԹ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴՑԻ, ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ, ԴԱԽԻԹ ՔԵՐԹՈՂ, եւայլն:

ՈՒՔԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ը. դարու մատենագրութիւնը կը մնայ նոյն խեղճութեան մէջ, ժամանակի աւերումներէն հազիւ փրկուած քանի մը յատկանշական դէմքերու գործերը հասած են մեզի:

Ա.— ՅՈՎՀԱՆ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ՕՋՆԵՑԻ

Տաշրաց գաւառի Օձն կամ Օձուն գիւղէն ըլլալով Օձնեցի *կոչուած է։ Իր հմտութեան եւ իմաստալից գրութիւններուն պատճառով իմաստասէր անունը առած է այս դէմքը։*

Գլխաւոր երկասիրութիւններն են՝ 1.— Ճառ ընդ դէմ երեւութականաց (*դրուած հերձուածողներու դէմ*), 2.— Ճառ ընդ դէմ Պաւղիկեանց (*Մարկիոնի աղանդին հետեւողներուն դէմ*, 3.— Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ (*ժամերգութեան մեկնութիւններ*)։ *Գովեստի արժանի է այն* ատենախօսութիւնը, *որ խօսեցաւ Դուինի ժողովին մէջ։ Իմաստասէրին կ'ընծայուին* Ասագ Տօնից *չարականներուն մեծ մասը եւ* Հատուածք *քանիք եւ* Յաղագս մեծի աւուր միաշաբաթու ճառերը։ *Յովհան Օձնեցի ընդհանրապէս ընտիր լեզու ունի, թէեւ հելլենական ազդեցութիւն կը կրէ։*

Բ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

Ուսած է Հայաստանի, Աթէնքի եւ Հռոմի մէջ, եւ բնականաբար հմուտ է հելլէն լեզուին։ Իրեն կը պարտինք Դիոնեսիոս Արիսպագացիէն եւ Ս. Կիւրեղէն թարգմանութիւններ։ Գրած է մեկնութիւններ, որոնք մեզի չեն հասած։ Սիւնեցիի թարգմանութիւնները հելլենաբանական են։

Իբրեւ քերթող՝ տաղանդաւոր է Ստեփաննոս Սիւնեցի։ Բարձր բանաստեղծութիւն կայ Սրբութիւն Սրբոց *եւ* Ասագ Օրհնութեանց *ընտիր չարականներուն մէջ։*

Այս նշանաւոր մատենագիրը՝ գիչերը վրանին մէջ քնացած պահուն սրախողխող եղաւ անառակ Նարկիզ

անուն կնոջ մը ձեռքով, որուն արարքը յանդիմանած էր իր պաշտօնին բերմամբ:

Գ.— ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Է. դարու վերջերը ապրած Ղեւոնդ Երէց պատմագիրը, որուն մխակ գործն է Պատմութիւն յաղագս երեւելոյն Մահմէտի եւ յաջորդաց նորա: Այս երկասիրութեան մէջ, Ղեւոնդ պարզ եւ հետեւակ լեզուով մը կը խօսի մահմետականութեան արշաւանքներուն վրայ, կը նկարագրէ Հայաստանի նուաճումը եւ ապա կու տայ ազգային կեանքը: Հակառակ դիրքին անունին, խալաֆներու մարգարէին մասին ոչինչ խօսուած է անոր մէջ, որովհետեւ Մուհամմէտի մահէն կը սկսի արդէն: Ղեւոնդի Պատմութիւնը համառօտ է, բայց ստուգապատում:

Դ.— ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՏ

Հայ գրականութեան մէջ առաջին կին դէմքն է Սահակդուխտ, Ստեփաննոս Սիւնեցիի քոյրը: Հմուտ երաժիշտ եւ երգահան, որ որ է վերջոյ ինքզինքը մենակեցութեան տալով, քաշուեցաւ մենաստան մը, որուն խորանին առջեւ ձգուած վարագոյրին ետեւէն կ'երգէր, կ'եղանակէր եւ կը սորվեցնէր: Իր համբաւը տարածուած էր ամէն կողմ. չատեր իրեն աշակերտելու կու գային: Սահակդուխտ յօրինած է մեղեդիներ եւ կցորդներ. չենք գիտեր, թէ ո՞ր մեղեդին կը վերաբերի իրեն:

Ե.— ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ

Վահան Գողթնեցիին քոյրն է Խոսրովիդուխտ, որուն կ'ընծայէ աւանդութիւնը Շարական վահանայ Գողթնցւոյն ողբանուագ բանաստեղծութիւնը:

ԿԷ.

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն մատենագիրները հետզհետէ իրենց գործերուն մէջ անխնամ ոճ մը կը գործածեն, հեռանալով մաքուր ոսկեդարեան դրաբառէն, անչուշտ ենթարկուած ըլլալով արաբ լեզուին ազդեցութեան:

Ա.– ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Լաւ դաստիարակուած մատենագիր մըն էր Մաշտոց, որ քահանայի մը տղան էր. իր ընդունակութիւններուն չնորհիւ բարձրացաւ մինչեւ կաթողիկոսութեան: Իր անունով բաւական գրուածքներ կը յիշատակուին, սակայն անյայտ եղած են: Յովհան Կաթողիկոս իր Պատմագրութեան մէջ գրած է անոր երկու թուղթերը, որոնցմէ դատելով կարելի է եզրակացնել, թէ շատ պերճ լեզուով եւ ընտիր պէտք են գրուած ըլլալ այդ միւս գրութիւնները:

Իր անունին նմանութեանը պատճառով, ոմանք Հայ. Եկեղեցիի Ծիսարանին — Մաշտոցին — հեղինակութիւնը իրեն կ'ուզեն վերագրել, բայց հաւանական է, որ մտցուցած է կարգ մը փոփոխութիւններ կամ նորութիւններ, բայց եւ այնպէս կարելի չէ իրեն վերագրել Մաշտոցի հեղինակութեան իրաւունքը:

Բ. ՅՈՎՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մաշտոց կաթողիկոսին յաջորդեց Յովհան: Բազբատունեաց պատմիչն է ինքը, իբր գլխաւոր երկասի-

րութիւն դրած ըլլալով Պատմագրութիւնը, որուն համար Պատմաբաւն կը կոչեն զինքը: Յովհան Կաթողիկոս պահելով ազգային պատմիչներու սովորական դարձած եղանակը, իր պատմութիւնը կը սկսի Հայկէն ու կը հասնի մինչեւ իր ժամանակի դէպքերուն, Աչոտ Երկաթի կեանքին, անոր գործերուն, պատերազմներուն եւ Արաբներուն ու Յոյներուն հետ ունեցած քաղաքական յարաբերութիւններուն վրայ: Իր ոճը դեղեցիկ է, բայց ղերծ չէ արուեստականութենէ:

Գ. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Արծրունեաց տոհմին անդրանիկ պատմիչն է Թովմա, որ Թ. դարու կարեւոր դէմքերէն է: Իրեն կը պարտինք այն պատմութիւնը, որ թէեւ չամփոփուիր իր առաջադրած սահմաններուն, — միմիայն Արծրունեաց պատմութեան մէջ, — այսուհանդերձ կու տայ հետաքրքրական էջեր: Իր ոճին վրայ կը տեսնուի արաբական լեզուի ազդեցութիւնը: Շատ համարձակ ու եռանդուն է, այնպէս որ, ոմանք կը հետեւցնեն թէ աշխարհական մըն է: Թովմա Արծրունիի անծանօթ չեն հայ եւ օտարազգի գրեթէ բոլոր պատմիչները: Անով ալ չէ գոհացած եւ ամբողջ Հայաստանը անձամբ շրջած է: Թովմա Արծրունի այս առաւելութիւններով յարգի պատմիչ մըն է:

Իր պատմութիւնը բաժնուած է չորս մասերու: Ա. մասը կը սկսի Նոյէն, կը շարունակուի մակեդոնական արշաւանքներով եւ կը հասնի մինչեւ Ե. դար, մինչ Արծրունեաց տոհմին ցեղական պատմութեան առաջնութիւնը տալով: Բ. դիրքին մէջ չորս հարիւր տարուան դէպքեր կան: Անոր մէջ նկարագրուած են Սասուն-

ցիներու կեանքն ու քաջութիւնները: Դ. գիրքը կը պատկանի Բուզա արաբ ոստիկանին քարբարոսութիւններուն: Դ. գիրքին մէջ հեղինակը իբրեւ ականատես կը խօսի Գաղիկ Արծրունիի տղուն Գրիգոր Դերենիկի գործերուն, Աղթամարի վանքին եւ ուրիշ տեղերու չինութեանց վրայ:

Դ. ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Յովհան կաթողիկոսի վկայութեան համաձայն, Աշոտ Անթիպատրիկի որդին Շապուհ կը ձեռնարկէ գրել՝ «զեղջուկ բանիւ յօրինեալ» պատմութիւն մը, որ փճացած է, եւ որ անշուշտ պիտի տար նոյն ատենուան ամկօրէնը: Աղնուական լեզուի նախանձախնդիր մատենադիրները, որոնք ամկացումը հայ գրականութեան իրաւունքներուն բռնաբարումը կը նկատէին, դեր ունին անշուշտ այս թանկագին կորուստին մէջ:

Ե.— ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐԻՇ ԴԷՄՔԵՐ

Այս դարու մատենագրական դէմքերուն մէջ են նաեւ Զաքարիա կաթողիկոս, որ ճգած է Թուղթ մը Հայոց Քաղկեդոնի ժողովին չմասնակցիլը պաշտպանող, եւ դանազան ճառեր՝ կրօնական նիւթերու վրայ: ՍԱՀԱԿ ՄՌՈՒՏ ԱՊԻԿՈՒՐԻՇ, ՀԱՄԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՐԵԻԵԼՑԻ: ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՒՇԿ, ԴԱՒԻԹ ՎԱՆԱՀԱՅՐ եւ ՍՏԵՓԱՆՈՍ:

ԿԲ.

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Այս դարուն ծաղկող գրիչներն են. —

Ա.— ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Ազգային պատմիչները զինք կը ներկայացնեն փիլիսոփոս, այր աւուանի եւ գիտնական, գրոց մեկնող, *եւայլն: Իրեն ընծայուած գործերէն աննշան ճառ մը միայն հասած է: Կորսուած են* Ընդդէմ աղանդոյն Թոնտրակեցւոց, Մեկնութիւն Առաքելական Թղթոց, Համեմատութիւն Աւետարանաց, *եւայլն:*

Բ.— ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Գրիգոր Նարեկացիին հայրը եւ Անձեւացեաց դաւուին եպիսկոպոս, որ ուսումնական ընդարձակ պատրաստութիւն ունենալով, եկեղեցական նշանաւոր գրիչ մը դարձաւ: Իր գլխաւոր երկասիրութիւնն է Մեկնութիւն ժամագրոցը, *որ ընտիր եւ պարզ ոճով գրուած հմտալից գործ մըն է: Ունի նաեւ* Մեկնութիւն Խորհրդոյ Սրբոյ Պատարագին *անունով չատ համառօտ գրուածք մը:*

Գ.— ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին որդին եւ Անանա Նարեկացիի աշակերտն էր ժ. դարու այս գերազանց տաղանդը, որ ծնած էր 951ին, օժտուած բնածին

ընդունակութիւններով, չուտով առաջացաւ եւ ժամանակի ընթացքով, նշանաւոր դէմք մը հանդիսացաւ հայ եկեղեցականներու շարքին մէջ: Սակայն, իր յաջողութիւնները չատերուն նախանձը գրգռեցին, եւ չատ մը տգէտներ նոյն իսկ ղինք ամբաստանեցին կաթողիկոսին առջեւ: Նարեկացի անյողդողդ եւ աներկիւղ, առանց կարեւորութիւն տալու այս չարախօսութեանց, ամփոփեց ինքզինքը եւ նուիրուեցաւ իր աշխատութիւններուն: Գրիգոր Նարեկացի ապրեցաւ վաթսուն տարի, վախճանեցաւ 1009ին եւ թաղուեցաւ Նարեկայ վանքին մէջ:

Իր ամենէն նշանակելի գործն է Աղօթք կամ Նարեկ կոչուած հոգեչունչ հրաշալի գործը, որ մեծ հիացման առարկայ դարձած է հայ թէ օտար գրագէտներու եւ բանասէրներու կողմէ: Նարեկը կը բաղկանայ 95 գլուխներէ, որոնց մէջ արձակ ոդբերգական չքնաղ, ճոխ բանաստեղծութիւնը կը յայտնուի այս հազուագիւտ արուեստագէտին: Հոն Նարեկացին իր սիրտն ու հոգին կը բանայ աստուածային խօսակցութեան մը հրավառ տենչանքովը: Ցոյս, վախ, սէր, հաւատք, ղջումի, խնդրանք եւ ձգտում իրարու կը յաջորդեն իր գեղեցկորէն հիւսուած չքնաղ տողերուն մէջ:

Նարեկացիի այս հրաշակերտը ամէն բարեպաշտ Հայու համար նուիրական մատեան մըն է, որ Աստուածաշունչին անբաժան ընկերն էր ժամանակ մը հայ տուներէն ներս, ըլլայ Կ. Պոլսոյ, ըլլայ գաւառներու ամենախուլ անկիւնին մէջ: Իսկ ներկայիս՝ հակառակը, անկրօնութիւնն ու անհաւատութիւնը տեղ գտած են սիրտերու մէջ, խաթարելով եւ ապականելով մարդոց նկարագիրն ու բարոյականը:

Նարեկացի ունի հեղինակած չատ մը ճառեր եւ ներբողեաններ, օր.՝ Ապարանից Խաչին Պատմութիւնը, Գովեստ Առաքելոց, Ներբող Խաչի, Ներբող Աստուածածնի, Գովեստ ի Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետ, եւ այլն: Իրրեւ մեկնողական գրութիւն կ'արժէ յիշել երգ երգոցի մեկնութիւնը: Աստղմէ զատ, Նարեկացիի գըրչէն արտադրուած են գանձեր, տաղեր, մեղեդիներ եւ թուղթեր:

Նարեկացի հայկական գպրութեան մէջ կը գրաւէ բարձրագոյն տեղ մը:

Դ.— ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

Երաժշտական տաղանդի տէր մատենագիր մըն է Ստեփաննոս, ինչպէս յոյց կու տայ իր Ասողիկ անունը: Տարօն գաւառին մէջ ծնած ըլլալուն համար Տարօնեցի ալ կը կոչեն զինքը: Ապրած է ժ. դարու վերջերը: Հայ պատմագիրներուն մէջ իր պատուոյ որոշ տեղն ունի Ասողիկ: Գրած է տեսակ մը ընդհանուր պատմութիւն, որ արարչագործութենէն սկսելով կը հասցնէ մինչեւ 1004 թուականը, պատմելով իր ժամանակի անցքերը, Գագիկ Բ.ի կեանքը, Անիի կործանումը, եւայլն: Բաժնուած է երեք մասերու: Ա. մասը Մորենացիէն քաղուած է: Բ. մասը արաբ ամիրապետներու գործերուն նկարագրութիւնն է: Իսկ Գ. մասը՝ ժամանակակից անցքերու նկարագրութիւնը: Բաւական տեղեկութիւններ կու տայ մանաւանդ վերջին մասին մէջ: Իրեն կ'ընծայեն նաեւ Երեմիա մարգարէին Մեկնութիւնը, որ կորսուած է: Ոճը՝ չնորհալի:

Ե.— ՈՒԽՏԱՆԷՍ

Անանիա Նարեկացիի խնդրանքին վրայ՝ Ուխտանէս եպիսկոպոս գրեց իր պատմութիւնը, որ գնահատելի լուսաբանութիւններ կու տայ իր ներկայացուցած անցքերուն նկատմամբ: Իր գործը ամբողջովին մեզի հասած չէ, բայց մեր ձեռքը եղած կտորներն ալ լաւ ատաղձներ են եկեղեցական պատմութեան համար: Վերջին երկու մասերը առաջինին հետ կապ չունին, եւ սակայն ամենէն հետաքրքրական բաժինն են դիրքին: Ուխտանէս կը գրէ Վրաց եւ Հայոց Եկեղեցիներուն բաժանման վրայ, որ «Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայս» անունը կը կրէ:

Զ.— ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Այս մատենագիրներէն զատ երկրորդական դրող մատենագիրներ եւս կան, ինչպէս ՍԱՄՈՒԷԼ ԿԱՄՐՋԱՁՈՐԵՑԻ, ԽԱՉԻԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԿՆԻՉ, ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԻՑ, եւայլն:

Շ.

ՏԱՆԵՒՄԷԿԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Համեմատաբար ԺԱ. դարը մխիթարական երեւոյթ մը կը ներկայացնէ բաղդատմամբ նախորդ դարերուն, բայց գրականութեան վերածաղկումը վերապահուած է յաջորդ ԺԲ. դարուն: Այս չրջանը գրաբառի տիրապետութեան վերջին չրջանն է դրեթէ, որուն կը յաջորդէ ռամկօրէնը, այսինքն աշխարհաբառը, կամ երկուքը մէկ դուզընթաց կը քալեն:

Այս դարու մատենագիրներն են հետեւեալները. —

Ա. ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

Պահլաւունեաց ազնուական տոհմէն սերած էր այս հռչակաւոր իմաստասէր եւ լեզուագէտ գիտնականը, որ Մագիստրոս եւ Դուբս տիտղոսները ընդունեց Կոստանդին եւ Մոնոմախոս կայսրերէն, իր Բիւզանդիոն բնակութեան շրջանին: Բոլոր մատենագիրներու կողմէ դովաբանուած միակ աշխարհական մատենագիրն է Գրիգոր Մագիստրոս եւ միեւնոյն ժամանակ քաղաքական կարեւոր պաշտօններ վարող անձնաւորութիւնը: Գագիկ Թագաւորէն հալածուելուն պատճառով, նախ Տարօն եւ ապա Բիւզանդիոն ապաստանեցաւ: Անիի անկումէն վերջ, կայսեր հաւանութեամբը, Հայաստանի մէջ ունեցած իր բոլոր կալուածները փոխանակեց Միջագետքի մէջ գտնուող հողերուն հետ, եւ հոն քաշուելով՝ բոլորովին վերջ տուաւ իր քաղաքական գործունէութեան:

Ձինքը կ'ամբաստանէին իբրեւ յունասէր, որուն համար կը հալածէին, միեւնոյն ատեն ընդունելով անոր անվիճելի կարողութիւնները:

Մագիստրոս ունի թէ՛ արձակ եւ թէ չափածոյ գրութիւններ: Նշանաւոր են ութսունի չափ թուղթերը, որոնցմէ մէկը կը պատկանի Թոնտրակեցի աղանդաւորներուն եւ միւսը՝ Թուլայլացիներուն, որոնց մասին բուռն ատելութեամբ կը խօսի: Միւս գործերը նուիրուած են կրօնական, իմաստասիրական եւ այլ խնդիրներու: Գրիգոր Մագիստրոս մտքի տէր ըլլալով հանդերձ, բանաստեղծ ալ էր: Իր քերթողական գրուածքներուն մէջ մասնաւոր ուշադրութեան արժանի են Հին

եւ Նոր Կտակարաններու պատմութիւնը, հազար տուն-եան «Մեծ են գործք Աստուծոյ» ակզբնաւորութեամբ քերթուածը, որ ընծայած է հազարացի Մանուէլէ, ա-նոր առաջարկին համաձայն: Քերականական գործերուն մէջ Մագիստրոսի միակ կարեւոր երկասիրութիւնն է՝ Մեկնութիւն Քերականին, որուն մէջ մասնաւոր գլու-խով մը կը խօսի գրերու դիւտին վրայ, գրագիտական բաժանումները կը ծանօթացնէ եւ յետոյ կ'անցնի քե-րականական օրէնքներուն:

Պղատոնէն եւ Եւքլիտէսէն ունի յայտոր թարգմանու-թիւնները, որոնցմէ պատառիկներ միայն հասած են: Մագիստրոսի լեզուն խճողուած է յունաբանութեամբ, բայց եւ այնպէս ինք կը մնայ ԺԱ. դարու աչքառու գը-րական դէմքերէն մէկը: Մեռած է 1058ին:

Բ.— ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԱՑԻ

Արիստակէս Լաստիվերտացի ԺԱ. դարու ողբասաց պատմագիրն է, որուն կենսագրութեան մասին բան մը չենք գիտեր: Ինք եկեղեցական մըն է: Ականատես է Սելճուք Թաթարներու արշաւանքներուն եւ անոնց գոր-ծած խժդժութիւններուն: Գրած է պատմութիւն մը, ուր չափազանց տխուր գոյներով կը նկարագրէ Հայաստանի վիճակը: Իր էջերը լեցուն են սրտաճմլիկ պատմուածք-ներով: Հիացումով կը խօսի Բագրատունեաց թագա-ւորութեան եւ Անիի ճոխութեան վրայ: Թոնդրակեցի-կեցիներու (*) աղանդին մասին հետաքրքրական տեղե-

(*) Թոնդրակեցիները կը բնակէին Հարք գաւառին Թոնդրակ աւանին մէջ· իրենց եպիսկոպոսն էր պերճա-

կուբիւնները կուտայ, որ իր ժամանակին մեծ ծաւալ ստացած էր : Իր անունով գտնուած են քանի մը անկաբեւոր ճառեր եւ հատուածներ : Պարզ եւ յստակ ոճ մը ունի :

Գ.— ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Մաղխատրոսի որդին էր Գրիգոր, որ հակառակ իր իշխանական դիրքին, նախընտրեց միայնակեցութիւնը, եւ իր հանրածանօթ արժանիքներով հայրապետական

բաւ Յակոբ : Ասոնց առաջնորդը՝ Յակոբ եպիսկոպոս, կը պնդէր, թէ ամէն անգամ պատարագ ընելը եւ հաղորդուիլը աւելորդ բաներ են, տարուան մէջ միայն երեք պատարագ կը բաւէ, կ'ըսէր : Աւելի յառաջ երթալով, կը բարոզէր, թէ ո՛չ պատարագը եւ ո՛չ ալ մատաղը կ'օգնեն, երբէ մարդ իր անձովը մեղաւոր է եւ չէ ապաշխարած : Այս աղանդը արմատական փոփոխութիւն կը պահանջէր եկեղեցիին մէջ, ո՛չ ծէս, ո՛չ մկրտութիւն, ո՛չ պատարագ, ո՛չ խաչ, ո՛չ պահք, ո՛չ բարեխօսութիւն : Թոնդրակեցիներու աղանդը բաւական ծաւալ գտաւ Հայաստանի մէջ (1) : Իրենց Յակոբ եպիսկոպոսին ճակատը իբրեւ անարգանքի նշան, աղուէսադրօշմ դրին, բանտարկեցին, բայց ան փախաւ եւ շարունակեց իր բարոզութիւնը : Բոլոր այս աղանդաւորները վռնտուեցան Հայաստանէն, գացին Բիւզանդիոնի իշխանութեան սահմանները, ուրկէ ալ յունական իշխանութիւնները հալածելով բշեցին այլուր :

---

(1) Արիստակէս Լաստիվերտացի, էջ 95, Տպագր. Վենետիկ, 1844 :

դահը բարձրացաւ: Տարի մը վերջ, ուսումնասիրութեամբ պարապելու համար, թողուց իր աթոռը եւ անցաւ Իւզանդիոն եւ Եգիպտոս, ուր դտաւ մեծ ընդունելութիւն:

Գրիգոր զբաղած է գլխաւորաբար թարգմանութիւններով եւ մանաւանդ սուրբերու վկայաբանութեանց կարգաւորութիւնով, որուն համար ալ կոչուեցաւ Վկայասէր: Իր գործերուն մէջ գլխաւոր տեղ կը բռնէ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոցը: Վկայասէր հմուտ թարգմանիչ եւ յաջող գրող է:

Երկրորդական մատենագիրներ

Այս դարուն մէջ կան նոյնպէս ուրիշ մատենագիրներ, որոնց մէջ նշանաւոր է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՋԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ, որ հեղինակած է ճառեր եւ շարականներ: ՍԱՐԳԻՍ ՍԵՒԱՆՑԻ, ՍԱՄՈՒԷԼ, ԿԻՐԱԿՈՍ, ՄԱՏԹԷՈՍ եւ ԳԷՈՐԳ վարդապետները, ՍԻՍԻԱՆՈՍ վարդապետ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, եւայլն:

ՀԱ.

ԺԲ. ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՐՄԱԹԻ ՇՐՋԱՆ

Կիլիկեան հրջանի արտադրութիւնն է ԺԲ. դարը, որ վայրկեան դէմքեր տուած է գրականութեան երբ Մեծ Հայքը ամլութեան դատապարտուած էր քաղաքական վերիվայրումներու պատճառով: Եթէ պարագաները նպաստաւոր ըլլային Կիլիկիոյ մէջ, հայ գրականութիւնը մեզ պիտի տար գոհար գործեր. բայց Հայուն բախտը ե՞րբ ժպտեր է:

ԺԲ. դարու գլխաւոր ներկայացուցիչներն են. —

Ա.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Սարկաւագ ապրած է Մեծ Հայքի մէջ եւ ժամանակակից է Ներսէս Շնորհալիի: Ծնած է ԺԱ. դարուն վերջերը Արցախու Փառիսոս գաւառին մէջ եւ ինքնօգնութեամբ մեծ յառաջդիմութիւն ձեռք բերած Մանահինի, Հաղբատի վանքերուն մէջ, որոնք անուանի ուսումնավայրեր էին այն ժամանակ: Ներկայացուցիչն է պատկառելի բարքերու եւ իմաստութեան: Մեծ յարգանք վայելած է իր ժամանակակիցներէն՝ կոչուելով Սոփեստոս: Իր վանահայրութեան շրջանին՝ Հաղբատի վանքը ծաղկեալ վիճակի մէջ դրուած է: Մեռած է 1129ին եւ թաղուած Հաղբատի Ս. Աստուածածինն եկեղեցւոյն դանդակատան տակ: Իր տապանագիրը կը կրէ հետեւեալ արձանագրութիւնը. — « Արձանս այս սեպհական է Սոփեստոսի Սարկաւագին »:

Իր նշանաւոր գործն է Պատմութիւնը, որմէ հասած հատուկտորները կ'ապացուցանեն, թէ ինք նուրբ ճաշակի տէր մէկն է եւ չարադրութիւնը ընտիր լեզուով: Ունի տոմարագիտական հմտութիւն, բանաստեղծական խանդ եւ քրիստոնէական իմաստութիւն: Իր գանազան աղօթքները, ճառերը, ներբողականները եւ կրօնական գրութիւնները գինք կը դասեն դրագէտներու կարգին: Իր անունով հասած է Պայծառացիր չարականը եւ Սարեակին քերթուածը:

Բ. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

1102ին ծնած է այս տաղանդաւոր եւ արուեստագէտ գրողը, որ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռը եւ Գրիգոր Պահլաւունիի եղբայրն է: Իր սրբասուն վարքը, ճիրքերն

ու բարեմասնութիւնները Շնորհալի մակդիրով օժտեցին զինքը: Երկար ատեն արժանաւորապէս եւ ձեռնհասօրէն վարեց Կիլիկիոյ Հայրապետութեան Աթոռը: Շնորհալի իր բարք ու վարքով միշտ յարգանքի եւ համակրանքի արժանացած է թէ՛ իր ժողովուրդէն եւ թէ օտարներէն: Այս չնորհալի եւ հանճարեղ բանաստեղծը արտադրեց ուշագրաւ գործեր. ոչ ոք կրցաւ իրեն չափ մշակել քնարական – բանաստեղծական սրբազան սեռը. իր երգերն ու շարականները չատ սիրուած ու ժողովրդականացած են. ամէն Հայ առանց բացառութեան գիտէ եւ կ'երգէ անոր գողտրիկ բանաստեղծութիւնները, որոնց չատերուն եղանակները ինք հնարած է. ասկէ կը հետեւի, թէ երաժշտական հմտութիւն ալ ունէր Շնորհալին կամ Կլայեցին: Շատ աշխատեցաւ Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիներու միջեւ մխութեան կապ մը ստեղծելու համար, եւ մասամբ ալ յաջողեցաւ: Կլայեցիի աշխատութեան եւ համոզկեր դրչութեան արդիւնքն է, որ Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիները fոյր եկեղեցի նկատուեցան:

Կլայեցին վախճանեցաւ 1173ին, 70 տարեկան հասակին մէջ:

Շնորհալին իբրեւ արձակագիր եւ իբրեւ քերթող ստացած է անհամեմատ դիրք մը Հայ մատենագրութեան մէջ: Նշանաւոր է իր Ատենաբանութիւնը, որ խօսած է կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալուն առթիւ: Ընդհանրական թուղթը, իր գահակալութեան առթիւ ուղղուած է Հայութեան բոլոր խաւերուն անխտիր:

Ունի մեկնութիւններ եւ նեքրոդեաններ. գրած է հազարտողեան վիպասանութիւն մը, որ Հայոց Պատմութեան համառօտ մէկ պատկերը կը ներկայացնէ: Եղեսիոյ վրայ Ողբ մը, Յիսուս Որդի, որ չատ անդամ-

ներ տպագրուած քերթուած մըն է: Շնորհալիի լեզուն մաքուր է այս գործերուն մէջ:

Գերազանցօրէն գեղեցկահիւս եւ քաղցրանուագ են այն երգերը, որոնք Հայ Եկեղեցիի Շարականին մէջ տեղ գրաւած են, ինչպէս օր.՝ Այսօր Անճառ, Աստուած Անեղ, Առաւօտ Լուսոյ, Աշխարհ Ամենայն, Արարչական, Նորաստեղծեալ եւայլն: Շնորհալի գրած է նաեւ Հաւատով խոստովանիմ աղօթքը, 24 տուներէ բաղկացեալ, որ նոյնպէս թարգմանուած է չատ մը լեզուներու: Արեւագալի երգերը՝ Մեծ Պահոց մէջ երգուող, Հանելուկներ, որ ամբողջն լեզուով գրած է:

Գ. ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Ժբ. դարու մէջ ապրած եւ մտաւորական տեսակէտով լաւ պատրաստուած մեկնիչ մըն է Սարգիս Շնորհալի, որ իր գրութեանց մէջ կը դնէ եռանդ, ողջմտութիւն, քննական սուր ոգի եւ պերճախօսութիւն:

Գլխաւոր գործն է կաթողիկեայց Մեկնութիւնը:

Դ. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

Ներսէս Լամբրոնացի՝ Շնորհալիի չատ մօտիկ ազգականն է. ծնած է 1153ին, ազնուական եւ բարեկեցիկ տոհմէ. երիտասարդ տարիքին մէջ ձգած է իր իշխանական կեանքը, կրօնական ասպարէզին նուիրուած, եւ 23 տարեկանին եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Եղած է Տարսոնի (Թարսուս) եպիսկոպոս – առաջնորդը:

Լամբրոնացի, որպէս դիտնական մեծ յարգանք վայելած է, եւ սակայն ունեցած է նախանձողներ, որոնք ջինք վարկաբեկելու նպատակով ամբաստանած են որ-

պէս օտարամոլ եւ անհաւատարիմ Հայ Եկեղեցւոյ· սակայն Լամբրոնացի բառին լայն առումով քրիստոնեայ էր, ազգային զգացումէ աւելի իր մէջ կը խօսէր քրիստոնեայի կեանքը: Ինչպէս իր մասնաւոր Գլուխին մէջ ըսինք, Լամբրոնացի հանճարեղ եւ պերճախօս էր:

Իր երկասիրութիւնները արժէքաւոր են· անոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ Մեկնութիւն Պատարագամատոյց Գրոցը: Նշանաւոր է այն ատենաբանութիւնը, որ խօսած է Հայ եւ Յոյն Եկեղեցիներու միացման հարցին առթիւ 1179ին Հռոմկլայ գումարուած ժողովին մէջ՝ ազգային ըմբռնումին եւ քրիստոնէական ճշմարտութեանց յարաբերութեան մասին իր տեսակէտը պարզելու համար: Համաքրիստոնէական սկզբունքներ կու տայ: Լեւոն Թագաւորին ուղղած թուղթին մէջ ալ, Լամբրոնացի ունի գանազան ճառեր եւ թարգմանութիւն մըն ալ· գրած է Շնորհալիի կենսագրութիւնը: Շատ արժէք կը ներկայացնէ Լամբրոնացիի յոյն եւ լատին օրէնքներէն քաղած օրէնքներու հաւաքածոն:

Ե· ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՑԵՑԻ

Մատթէոս ծնած է Եդեսիոյ մէջ: Ինքզինքը վաներէց կը կոչէ: Գրած է ժամանակագրական Պատմութիւն մը, որ կը սկսի 952 թուականէն եւ կը հասցնէ մինչեւ 1136: Այս գիրքը աւելի տարեգրութիւն մըն է, որուն մէջ մանրամասն կը խօսի Բիւզանդացիներուն, Պարսիկներուն, Նաչակիրներուն եւ Հայերուն վրայ: Աւելութեամբ կը խօսի Յոյներուն կրօնական հալածանքներուն եւ մահմետականներուն բռնութեանց դէմ:

Զ. ՄԽԻԹԱՐ ԳՕՇ

Ամբողջ հայկական մատենագրութեան մէջ եղական եւ առանձնայատուկ դէմք մըն է Մխիթար Գօշ. գիտնական է, եւ օրէնսգէտ մը միեւնոյն ժամանակ: Գօշ կոչուելուն պատճառն այն է, որ մօրուքին թելերը ցանցառ էին: Հայ գրական աշխարհը իր կենսագրութեան մասին ծանօթացած է Գանձակեցի Կիրակոս պատմիչէն: Ինքը ծնած է Գանձակ. առաջ կրօնական կրթութիւն առած, յետոյ օտար երկիրներ պտտելով՝ գիտուններու աշակերտած եւ գիտական մեծ պաշար հաւաքած: Աբեւելեան Հայաստանի մէջ մնաց մինչեւ իբրեւ գիտուն եւ առաքինի մարդ՝ մինչեւ մահը յարդուեցաւ հանրութենէն: Իր մահը տեղի ունեցած է 1213ին:

Մխիթար Գօշ գիտական հոյակապ գործով մը կը ներկայանայ, որուն մէջ ընտիր հայերէն եւ իրաւագիտական մեծ հմտութիւն երեւան կը բերէ այս մեծ հեղինակը: Գօշին այդ գործն է՝ Դատաստանագիրք, որ իր օրէնսգիտական բովանդակութեանը համար իր ուրոյն տեղը ունի հայ գրականութեան մէջ: Այս գիրքը կը բաղկանայ երեք մասերէ:

Ա. Նախաբրութիւն
Բ. Եկեղեցական կանոններ
Գ. Աշխարհական օրէնքներ:

Այս գիրքին պատրաստութեան ժամանակ, հեղինակը նկատի ունեցած է ժողովուրդին ծայրայեղ տգիտութիւնը, օրէնքի եւ կանոնի պակասը, սովորելու ծուլութիւնը, սուտ երդումները, եւայլն:

Գօշ օգտուած է հին եւ նոր բոլոր կրօններու օրինադիրքերէն, աւանդութիւններէն եւ եկեղեցական ժողովներու միջոցաւ ընդունուած կանոններէն:

Տ· ՄԱՂԱԹԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿ· ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Լ.Հ.Հայոց դատարանները, դաղթահայութիւնը կառավարեց երկար տեն Մխիթար Գօշի այս դատաստանադիրքով:

Մխիթար Գօշ ունի աղօթքներ, կրօնական դրութիւններ, իրատական թուղթեր եւ 150ի չափ առակներ:

Զինք անուանած են Հայոց Եզոբոսը:

Է. ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ժ-Բ. դարու երկրորդական մատենագիրներն են՝ Ստեփաննոս Մանուկ, յարգուած ուսուցիչ կարմիր Վանքի կամ Շուղուր անապատի (Մարաչի մօտ), լաւ քարոզիչ միւնոյն ժամանակ: Գրիգոր Պահլաւունի, հայ դըպրութեան նպաստող բանաստեղծ: Իգնատիոս վարդապետ, մեկնիչ: Գրիգոր Երէց, պատմիչ: Գրիգոր Տղայ, քերթող եւ աստուածաբան: Խաչատուր Տարօնեցի, քերթող: Սարգիս Կունդ, մեկնիչ: Դաւիթ Գանձակեցի, Գրիգոր Իմաստասէր, Դաւիթ վարդապետ, եւայլն:

ՀԲ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Հոս այլեւս կանդ կ'առնենք հետագայ դարերու մէջ երկնող մատենագիրներու մասին խօսելէ, որովհետեւ չատ երկար պիտի ըլլար իւրաքանչիւրին մասին առանձին առանձին խօսիլը, եւ արդէն իսկ յակամայ բաւական չեղեցանք մեր ճամբայէն, պարզ այն պատճառով, որ հայ դրականութեան հանդէպ ունեցած մեր պաշտամունքը պարտադրեց մեզ քիչ մը երկար դեղերիլ այդ անդաստանին մէջ:

Ա. ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ

(Հայրիկ Հայոց)

Այս բացառիկ կարողութեամբ օժտուած եկեղեցականը ծնած է Վանի մէջ 1820ին, Յայնկոյներու թաղին մէջ: Իր հօրը եւ հօրեղբօրը զբաղումը եղած է ջուլհակութիւնը, որոնք իրենց կտաւները Խրիմ կը տանէին եւ հոն ծախելով դրամի վերածելէն ետքը դարձեալ կը դառնային Վան: Ահա այս Խրիմ երթեւեկութիւնը իրենց մականունը կերպափոխած եւ ըրած է Խրիմեան՝ Ղրիմեանք: Մկրտիչ փոքր հասակէն ցոյց տուած է արտակարգ սէր դէպի ուսումը, սակայն, չար բախտէն, Վանի մէջ դպրոց չկար, որով մինչ իր հօրեղբայր Յաչատուրն է եղած իր ուսուցիչը: Յաչատուր ամուրի էր եւ տեղեակ ժամանակին դիտութեան եւ ուսման: Ուրեմն տասնամեայ Մկրտիչը իր հօրեղբայրը թեւին տակ առաւ՝ սէտք եղած ուսումը տալու համար անոր: Ան չսիրեց հորի մէջ կտաւ գործելու արհեստը. մինակ փափաքն էր զրել – կարդալ սորվիլ, եւ յաջողած է իր ծրագրին մէջ: Ան եկեղեցական ծառայութեան մէջ մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է. նախ վաջրապետ, քարոզիչ, եպիսկոպոս եւ ապա կաթողիկոս: Իր կեանքը համընթաց կը քալէ ազգային քաղաքական, զրական եւ եկեղեցական երբեմն աստիճաններու մէջ միաժամանակ. ինքն է որ հնչեցուց Կ. Պոլիս գաւառացի Հայուն տառապանքները Ազգ. ժողովին մէջ. չորս տարուան պատրիարքական (1869 – 1874) կեանքին մէջ օր մը չըդադրեցաւ հայկական հարստահարութեանց մասին խօսելէ. ինք ամբողջովին կլանուած էր գաւառացի Հայուն ցաւերով եւ միակ ծրագիրն էր վերջ տալ անոր անվերջանալի տառապանքներուն. բայց աւա՛ղ, չկարողա-

ցաւ իր երազին իրականութիւնը տեսնել. բայց եթէ ներկայիս կենդանի ըլլար, երանի՛ պիտի տար այն օրերուն, որ դէթ հայ ժողովուրդը կեղեքուելով, հարըստահարուելով հանդերձ՝ կը մնար կապուած իր հողին եւ իր երդիքին, իր մաճին եւ մաճկալին:

Իր լեզուն գրաբարախառն է, բայց յստակ ոճով գրուած. առաջին հայ տպարանը Վանի մէջ ինք հաստատած է, որ յետոյ առաջնորդական եւ վանահայրական պաշտօնով Մուշ փոխադրուեցաւ եւ հոն տարաւ տպարանն ալ Վարագէն: Վարագի մէջ կը հրատարակէր Արծուի վասպուրականին, իսկ Մուշի մէջ՝ Արծրուիկ Տարօնոյ:

1878ին մասնակցած է Պերլինի Վեհաժողովին առթիւ Եւրոպա մեկնող պատգամաւորութեան: Ներկայ եղած է այդ ժողովին: Նշանաւոր է այդ առթիւ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ խօսած (Կ. Պոլիս) Հերիսայի քարոզը, որուն չերեփը թուղթին էր:

1890ին, Սուլթան Համիտի հրամանով կ'աքսորուի Երուսաղէմ: Քանի մը տարի վերջ կաթողիկոս կ'ընտրուի ընդհանուր ազգին փափաքով, եւ 1907ին կը վախճանի 78 տարեկանին: Յառնուածքով բանաստեղծ է Խրիմեան Հայրիկ. իր գործերն են՝

1.— Հրաւիրակ Արարատեան, գրաբառ, երկու անգամ տպագրուած, 1850 եւ 1876:

2.— Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց, 1851 եւ 1892:

3.— Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից, 1866, 1876, 1887 եւ 1864: Չորս անգամ տպագրուած:

4.— Խաչի Ճառ, չորս անգամ տպագրուած, 1876, 1887 եւ 1894:

5.— Ժամանակ եւ Խորհուրդ Իւր, 1876, 1895 եւ 1909:

6.— Վանգոյժ, 1877 եւ 1908:

7.— Հայգոյժ, 1877 եւ 1909:

8.— Դրախտի Ընտանիք, 1876, 1878, Գ. տպագրութիւնը Թիֆլիս, Դ. 1893:

9.— Սիրաբ եւ Սամուէլ, 1878, 1887, 1892 եւ 1893:

10. Պապիկ եւ Թոռնիկ, 1894:

11.— Թագաւորաց ժողով, 1900, Լոնտոն, անգլերէն թարգմանութեամբ:

12.— Վերջալոյսի Ձայներ, 1901, Գահիրէ:

13.— Ողբացեալ Խորենացին, 1902, Վաղարշապատ:

14.— Բարեկորոգմանց Ծրագիր, գրած Տարօնի Առաջնորդութեան միջոցին. կը հրատարակուի Կ. Պոլիս, 1909ին:

15.— Խօսք Հրաժարման Պատրիարքութենէ, 1873:

Այս տասնեւչորս հեղինակութիւնները ամբողջական հատորի մը մէջ ամփոփուած են 1929ին, Նիւ Եորքի մէջ, Հայ Կրթական Հիմնարկութեան կողմէ:

Հրատարակած է նաեւ՝ Արծուի Վասպուրական եւ Արծուիկ Տարօնոյ *պարբերաթերթերը:*

Առնցմէ զատ կը մնան զանազան պարբերականներու մէջ (Արարատ Ամսագիր եւ Բազմավէպ) *հրատարակած յօդուածները եւ կոնդակները:*

Ծրիմեան Հայրիկ աննման գործիչ մը, պատուական եւ անմոռանալի հայր մըն է ամբողջ Հայութեան համար: Իր անունը սիրելի է բոլորիս համար ալ:

ՀԳ.

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Նախկին Անտոնեան այս մխաբանը ծնած է Կ. Պո-

լիս, 1841 Օգոստոս 4ին, եւ մկրտուած Ղալաթիոյ Ա-մենափրկիչ Հայոց Եկեղեցին, Պօղոս անունով: Հօրը անունը Անտոն, իսկ մօրը՝ Եղիսաբէթ: Հօր կողմէն Թէքիրտաղցի կամ Տէլի Օրմանլը, իսկ մօր կողմէն՝ Հռոմէադաւան Էնկիւրիցի:

Անտոն ազան արհեստով դեղագործ է եղած եւ բարեկեցիկ կեանք մը ապահոված իր ընտանիքին:

Պօղոս 1851ին Հռոմի Անտոնեանց վանքը կը ղրկուի, տասը տարեկանին, կրօնաւորական ուսման հետեւելու համար. 25 տարի կը մնայ Հռոմ, աչակերտելով աստուածաբանական ուսմանց. այս ժամանակամիջոցին քանի մը անգամներ կը վերադառնայ Կ. Պոլիս գործով եւ իրեններուն տեսութեան համար:

Վերջին անգամ ըլլալով կը հեռանայ Հռոմէն 1876 Մայիս 7ին, եւ 1879 Հոկտեմբեր 28ին վերջնական կերպով կը խզէ իր կապը հայ կաթոլիկ համայնքէն եւ կը դառնայ իր մայրենի եկեղեցիին ծոցը, ներկայանալով Սզպ. Պատրիարքարան՝ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի: Այս թուականէն սկսեալ կը լծուի աղգային կեանքի: Առաւելապէս սիրող եղած է ուսուցչութիւնը ամէն բանէ աւելի. իր կեանքը, նոյն իսկ վարչական ասպարէզի մէջ՝ ուսուցչութեամբ անցուցած է: Կարնոյ առաջնորդութեան չրջանին, թաղային վարժարաններուն մէջ դասատու եղած է, Կ. Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանին մէջ կրօնքի դաս աւանդած, էջմիածնի ճեմարանին մէջ աստուածաբանութեան նիւթեր աւանդած, Արմաշի Դպրեվանքին դլխաւոր ուսուցիչը եւ վարիչ հոգին եղած, Պատրիարքութեան չրջանին (1896 – 1908)՝ միչտ այցելած վարժարանները:

Երուսաղէմի մէջ, ուր Կ. Պոլսոյ Ազգ. իշխանութեան կողմէ ղրկուած էր 1914ին, իբրեւ միաժօր պատուիրակ, որպէսզի վանքին մէջ կարգ կանոն դնէ, հաշտեցնէ երկու իրերամարտ կուսակցութիւնները՝ դարձեալ ուսուցչութեամբ պարապած է, կեանքի վերջին շրջանին, 1913 – 1918:

Առաւելապէս գրական մարդ եղած է եւ արտադրած չատ մը գործեր, Ազգապատում, երեք խոշոր հատորները, Համապատում, խոհ եւ խօսք, Հայոց Եկեղեցին: Տեղեակ է հայերէն, ֆրանսերէն եւ լատիներէն լեզուներուն: Իր լեզուն պարզ, ճոխ եւ սահուն է:

Օրմանեան մեծ եւ հոյակապ դէմք մըն է հայ իրականութեան մէջ որպէս միտք, վարչապէտ, քաղաքագէտ եւ աստուածաբան:

ՀԴ.

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Ծնած է 1860ին Կ. Պոլսոյ մէջ. աւազանի անունով Միհրան: Հայ. Եկեղեցիին կարկառուն դէմքերէն մէկն է. հմուտ բանասէր, մատենագիր եւ զգայուն բանաստեղծ. աւելի սրբազան բանաստեղծութեան հետեւած է, որուն մէջ իր կրօնաշունչ ոճի զեղեցկութիւնը կը ցոլանայ գերազանցօրէն: Տասը տարի վարած է Պարտիզակի քարոզչութիւնը եւ զպրոցին տեսչութիւնը արդիւնաւորապէս:

Վարած է նաեւ Ամմաչի վանքին վանահայրութիւնը եւ Դպրեվանքին տեսչութիւնը, հասցնելով արժէքաւոր եւ կարող աշակերտ վարդապետներ, որոնք զաւառնե-

րու մէջ առաջնորդական պաշտօնները վարեցին արժանաւորապէս: Եղած է Իզմիրի առաջնորդ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքական տեղապահ եւ յետոյ Պատրիարք: Հրաժարած է եւ ուսուցչական գործով պարապած երկար տարիներ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական, Եսայեան եւ այլ վարժարաններու մէջ: 1911ին, կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ, Սուրէնեան Գէորգ Եպիսկոպոս 58 ձայն առած էր, իսկ Դուրեան՝ 57 ձայն:

Ունի չատ մը գործեր, Հովուական Սրինգ, Հայոց Հին Կրօնը, Մատենագրութիւն, Հայոց Պատմութիւն եւ այլ իրարմէ գերազանց եւ արժէքաւոր գործեր: Դուրեան Սրբազան մէկն է արեւմտահայ մտաւորականութեան մէջ վայլող դէմքերէն, որպէս բազմահմուտ եւ արուեստի բարձրութեան հասած գրող մը:

1921 Սեպտեմբերին, Զաւէն Պատրիարքի նախագահութեամբ Գում Գաբուի Մայր Եկեղեցւոյն մէջ գումարուած Ազգ. Ընդհանուր Ժողովը 68 ներկաներու 62ին քուէով Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին Պատրիարք կ'ընտրէ զինք, եւ այս արդիւնքը Աթենագէտ Աբրահամ Տ. Յակոբեան կը յայտարարէ. այս բարեդէպ ընտրութիւնը ժողովականներու եւ ներկայ եղող ժողովուրդին խանդավառ արտայայտութեանը կ'արժանանայ:

Լման ինը տարի հայրաբար եւ արդիւնաւոր կերպով վարելէ յետոյ իր պատրիարքական իշխանութիւնը, 27 Ապրիլ 1930ին կը վախճանի, սուգի մէջ թողլով թէ՛ միաբանութիւնը եւ թէ ազգն համօրէն:

1921ին, երբ Դուրեան Պատրիարք ընտրուած եւ Վոլսէն Երուսաղէմ մեկնելով բազմած էր պատրիարքական աթոռին վրայ, միաբանութեան ուղղած իր առաջին խօսքը կ'ըլլայ, սրտի յուզումով, հետեւեալը. —

« Ստանձնած եմ ինծի առաջարկուած այս պաշտօնը, ամէն բանէ առաջ կատարելու համար սուրբ վրէժխնդրութեան մը գործը: Թշնամին, որ ուզեց մահացնել մեր ժողովուրդը, իր հարուածը ուղղեց նախ անոր մտաւորական եւ հոգեւորական ուժերուն: Դպրեվանքին մէջ պատրաստուած սերունդին մեծագոյն մասը զոհ գնաց չար կանխամտածութեան մը: Իմ ուշադրութեանս մեծագոյն մասը պիտի ուղղուի այդ նպատակին:

« Այս Աթոռը, այս Հաստատութիւնը լաւագոյնս ծառայած կ'ըլլայ ազգին եւ եկեղեցիին, եկեղեցական կրթութեան, հոգեւոր գործիչներու պատրաստութեան նուիրելով իր ուժն ու միջոցները: Ս. Յակոբեանց Ուխտը ատենն է որ աւելի ընդարձակ եւ կանոնաւոր պայմաններու մէջ կատարէ Հայաստանեայց Եկեղեցիին մատուցանելիք ծառայութիւնները, անարիւն եւ սուրբ վրէժխնդրութեան մը նուիրական գործին է որ կը լծուինք այսօր ամէնքս ալ »:

Դուրեան, ինչպէս Օրմանեան, մէյ մէկ լուսաճաճանչ լուսաւորներ էին, որոնք ո՛ւր ալ ըլլային, լոյսի ջահը բռնած իրենց ձեռքին մէջ, պիտի լուսաւորէին խաւարը:

Եւ Դուրեան, այդ չքնաղ ձիրքերով օժտուած բարի եկեղեցականը, հոն՝ Սիոնի բարձունքին վրայ տնկեց լոյսին կոթողը եւ իր մահուընէն վերջն ալ կտակեց իր յաջորդին՝ իր մեծ աշակերտ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեանին, որ չթերացաւ իր ուսուցչին ճամբայէն քալել մինչեւ իր մահը (1939), որ բազմած էր այդ Աթոռին վրայ 1931էն:

Դուրեան կոչուած է ներկայ դարու «Շնորհալի»ն:

Տ· ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ· ԴՈՒՐԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղէմի

Տ. Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ԽԱՊԱՅԵԱՆ

Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

ՀԳ.

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան ծնած է Խարբերդի Եղեգի գիւղին մէջ 1849 Մարտ 25ին: Հօրը անունը՝ Մահտեսի Կարապետ, իսկ մօրը՝ Գոհար: Աւազանի անունով կը կոչուէր Գաբրիէլ կամ կրճատուած ձեւով Գաբօ:

Պզտիկուց եկեղեցասէր մանչուկ մը եղած է Գաբօ, առտու իրիկուն անպակաս էր գիւղի եկեղեցիէն, մասնակցելով ժամասացութեան:

Կիլիկիոյ Աթոռէն Յարութիւն Եպիսկոպոս՝ Կիրակոս Գ.ի (Նիկողայոս)՝ Հալէպի առաջնորդը, օգտուելով ժամանակի խառնակ վիճակէն, առանց հաճութեան Կիլիկիոյ Ժողովուրդին եւ Ազգ. Պատրիարքարանի, իրեն համակիր քանի մը եպիսկոպոսներու քաջալերութեամբը, Կաթողիկոս օծուեցաւ Սիսի մէջ 1866 Յունիս 11ին Շբ. օր՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Նշխարաց Գիւտի տօնին՝ Կիրակոս Գ. անունով: Բայց Ազգ. Պատրիարքարանը չճանչցաւ Կիրակոսի Կաթողիկոսութիւնը եւ զայն դարձուց պարզ եպիսկոպոս մը: Նիկողոս եպիսկոպոս կը կոչուէր Շահաննեան, քնիկ Սսեցի եւ Աչապահեան Կիրակոս Ա. Մեծ Կաթողիկոսի քեռորդին էր: Հալէպի իր առաջնորդութիւնը արդիւնաւոր եղած է անով, որ կառուցած է Առաջնորդարանը, եղած է գործունեայ եւ սիրուած դէմք մը. նմանապէս իր նախաձեռնութեան չնորհիւ նորոգուած է Առանայի Ս.Ստեփաննոս Եկեղեցին: Կաթողիկոսացման առթիւ, նուիրակութեամբ այցելած է Խարբերդ եւ հիւր եղած Խա-

պայենց տունը: Նուիրակ Սրբազանը Դպրութեան աստիճան կու տայ եկեղեցասէր Գաբոյին, Խարբերդի Ս. Յակոբ Եկեղեցիին մէջ:

Գաբոյին ծնողքը կը վախճաքէին, որ իրենց զաւակը վարդապետ ըլլայ: Այս նպատակով Երուսաղէմ կը տանին զինքը 1867ին, երբ 17 – 18 տարեկան պատանի մըն էր, Եսայի Պատրիարքի առեն (1864 – 1885) եւ կը յանձնեն Ժառանգաւորաց Վարժարան:

Պատանին Գաբօ կը մտնէ Ժառանգաւորաց Վարժարանը, որ հազիւ կը գոհացնէր ժամանակին պէտքերը, Մուրատեան Գարեգինի (ապա Մելքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս) տեսչութեան ներքեւ:

Ուսուցիչները եղած են՝ Տիգրան Սաւալանեանը, Իզմիրցին, որ Պատրիարքարանի ալ քարտուղար էր, Արմաշցի գիտուն աւագերէց Տ. Յովհաննէս Մալեան, Կարապետ Մարկոսեան (յետոյ Մամբրէ Եպիսկոպոս, մխիթարեան Երուսաղէմի), պատուելի Գէորգ Երուսաղէմացի, դպրապետ Ս. Յակոբի, որ կարող ուսուցիչ մը եղած է:

Գաբօ իր ուշիմութեամբը եւ լրջութեամբը ուշադրութիւնը գրաւած էր իր ուսուցիչներուն, այնպէս որ կանխահաս յաջողութիւն կ'ունենայ ուսմանց ընթացքին մէջ, եւ ի վարձատրութիւն այս յատկութիւններուն, սարկաւագ ձեռնադրուեցաւ Եսայի Պատրիարքէն, իր ընկերներէն՝ Մագսուտ Մագսուտեանի (Ղեւոնդ վարդապետ Շամցի), Մելքոն Յակոբեանի (Վահան վարդապետ Թէքիրտաղցի), եւ երեքը միասին Պոլիս ղրկուեցան՝ Սիմէոն վարդապետի փոխանորդութեան առեն, մասնաւոր կերպով ուսման հետեւելու համար: Կ. Պոլսոյ մէջ իր ուսուցիչները եղած են՝ Յակոբ Ոս-

կան՝ հայերէնի եւ ֆրանսերէնի, Յարութիւն Թելեան (Փասքալ)՝ դիտութեանց, թուաբանութեան, բնագիտութեան եւ աչխարհագրութեան, եւ նչանաւոր տաճկագէտ Ռէթէոս էֆէնտի՝ «հերեթիկ հօճա» անունով՝ մինչեւ այսօր հանրածանօթ դէմքը:

Երկու տարիի չափ (1869–1871) մնացին Կ. Պոլիս եւ զգալապէս զարգացան, սորվեցան ֆրանսերէնը կարդացածնին եւ լսածնին հասկնալու չափ:

Երեք սարկաւագներ վերադարձան Երուսաղէմ. ասոնց մէջէն Գաբրիէլն էր, որ աչքի կը զարնէր եւ որ իր լրջութեանը կը խառնէր պատկառանք մըն ալ, որ միաբանակիցները զինք կ'անուանէին «եպիսկոպոսապատիւ սարկաւագ» հեղնական յորջորջումով:

1877ին, Եսայի Պատրիարքէն վարդապետ կը ձեռնադրուի՝ կոչուելով Սահակ. 1879ին, նորընծայ Սահակ կ'այցելէ իր ծննդավայրը՝ Խարբերդ, ճամբան հանդիպելով Հալէպ, Այնթապ եւ վերադարձին՝ Տէրսիմ, Երզնկա, Տրապիզոն եւ Կ. Պոլիս, ուրկէ ծովու ճամբով Երուսաղէմ: Այս ճամբորդութեան ընթացքին, հանդիպած բոլոր քաղաքներու եկեղեցիներուն մէջ կը քարոզէ հմտութեամբ եւ եռանդով, եւ իր պերճախօսութեամբ լաւ տպաւորութիւն կը թողու ժողովուրդին վրայ:

Սահակ վարդապետ կոչուեցաւ ժառանգաւորաց վարժարանին ուսուցիչ. թէ՛ կը սորվէր եւ թէ կը սորվեցնէր հմտութեամբ. իր մասնագիտութիւնը՝ օր. տիեզերագրութիւնը մեծ ճիգերով ընդլայնեց. սարկաւագութեան չրջանին արդէն դասագիրքերու պատրաստութեամբը պարապած եւ գլուխ հանած էր զանոնք, որոնցմէ կը դասախօսէր. իր դասագիրքերը՝ Երուսա-

ղէմէն դուրս՝ ազգային դպրոցներու մէջ ալ ընդունելութիւն գտած են, որոնցմէ գիտականները պատրաստած է ժամանակին Ֆրանսերէն ընտիր դասագիրքերու հետեւողութեամբ: Ան սիրած է իր աւանդած նիւթերը եւ օգտակար կերպով հետաքրքրական ըրած դասընթացներուն:

Ժամանակ մը Սիոնի էջերուն մէջ հետեւած է ոտանաւորներ գրելու, սակայն յետոյ լքած: Աւելի սիրած է քանասիրութիւնը, որ դրոշմը կը կրէ ինքնատիպ արձակ բանաստեղծութեան:

Սահակ վարդապետ կը տիրապետէր նաեւ գրաբառ լեզուին, չատ լաւ կարդացած էր Մ. Գիրքը եւ հմուտ էր անոր բովանդակութեանը: Ան իր կեանքի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին յամառ ընթերցասէր մը եղած է, որուն նպաստած է իր զօրաւոր յիշողութիւնը, այնպէս որ, չատ դիւրութեամբ կը յիշէր ո եւ է դէպք, ո եւ է նիւթ, որուն մասին կը դիմուէր իրեն. եւ մինչեւ իր վերջին օրերը մնաց իր վրան այդ պայծառ իմացականութիւնը՝ եթէ նկատի չառնենք մահուընէ քանի մը տարի առաջուընէ սկսեալ ծերութեան տկարութիւնները:

Սահակ վարդապետի հեղինակած հրատարակութիւններն են հետեւեալ գիրքերը, որոնցմէ ոմանք Բ. եւ Գ. տպագրութեան ալ արժանացած են.—

1. Համառօտ Աշխարհագրութիւն, բնական, քաղաքական, ուսումնական, 364 էջ, 1874: Երկու տախտակներով, ուր պատկերացուած են երկրաչափական եւ եռանկիւնաչափական գիծեր եւ ձեւեր, արեգակնային դրութեան վերաբերեալ խնդիրներ բացատրելու եւ լուծանելու համար:

Այս դասագիրքին վերջին մասին մէջ՝ հայ տղան կը հրապուրէ Հայաստանով: Ան խորապէս կը հաւատայ, թէ հայ մանուկը լաւ պէտք է սորվի իր հայրենիքին աշխարհագրութիւնը, եւ «պարտաւոր է ուսանիլ ընդարձակօրէն եւ ի կանուխ ժամանակաց»:

2· Նոր Դասագիրք Տիեզերագրութեան: *Ա· տպագրութիւնը* 1876*ին* (240 *էջ*): *Բ· տպագրութիւնը* 1884*ին* (255 *էջ*):

3· Բնական Պատմութիւն ի պէտս Դպրոցաց: 377 *էջ*: *Տպագրուած* 1886*ին, Երուսաղէմ*: *Պատկերազարդ*:

4· Պատմութիւն Հին Կտակարանի, *Դ· տպագրութիւն, էջ* 327· *վերջը՝* Համառօտ Աշխարհագրութիւն Սրբազան Պատմութեան:

Սահակ վարդապետ կը յայտարարէ, թէ դաստիարակութիւնը եթէ չհիմնուի կրօնքի վրայ, չի կրնար ընձեռել սպասուած օգուտները: Գիրքին չորս անգամ տըպագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ լաւ ընդունելութիւն գտած է ժամանակին հայ դպրոցներու մէջ:

1878 – 1881*ին Սահակ վարդապետ կազմեց Երուսաղէմի Օրացոյցը:*

1874 – 1881 *խմբագրապետը եղաւ Սիոն ամսագրին, միեւնոյն ժամանակ տպարանի տեսուչ, անդամ Տնօրէն Ժողովոյ եւ այլ պաշտօններ վանքին մէջ:*

Ս· Յակոբի տպարանէն դուրս ելլող բոլոր հրատարակութիւնները պէտք էր անպատճառ անցնէին իր աչքէն:

Եկաւեան Թադէոս վարդապետի Համաբարբառին (Բառարան Ս· Գրոց) տպագրութեան հսկեց եւ փորձերը ինք եւ իր աշակերտները ըրին՝ իր հսկողութեամբ:

1880*ին դրեց դրքոյկ մը՝* Բովանդակութիւն Ազգա-

յին Սեպհականութեանց, Ընկերովի Իրաւանց, Արարողութեանց եւ Սովորութեանց ի Տնօրինական Տեղիս, էջ 132, 1880, տպ. Ս. Յակոբ, Երուսաղէմ: Այս դրքոյկը տպագրուած է երկու անգամ:

Վանքէն դուրս չատ պաչտօնի հետամուտ չէ եղած. մխայն Դամասկոսի Տեսչութիւնը վարած է 28 օր:

1881ին, վանքին պարտքին համար Ռուսաստանի նուիրակ կը կարգուի Մամբրէ վարդ. Մարկոսեանի հետ, Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի օրով: Սահակ վարդ. Թիֆլիս կու գայ, հոն տարի մը կը մնայ, կը քարոզէ Թիֆլիսի եկեղեցիներուն մէջ, համակրանք եւ համբաւ կը չահի:

Աղեքսանդր Մելեանց վաւիաք կը յայտնէ օր մը Սահակ վարդապետին քարոզները տպագրուած տեսնել:

Հինգ տարիէ չափ կը մնայ Կովկաս (1881 – 1886), կը հանդանակէ մօտաւորապէս 6000 օսմ. հնչուն ոսկի: Այս դրամը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին միջոցաւ կը ղրկուի Երուսաղէմ՝ վանքին պարտքերը վճարելու համար:

Նուիրակութեան պաչտօնէն օգտուելով, Սահակ վարդապետ անցած է Շիրակ, ուր չրջած է չիսուն օր, գիւղէ գիւղ, աւանէ աւան, իւրաքանչիւր վայրէ, եկեղեցիէ, դպրոցէ, օդի եւ ջուրի մասին տեղեկութիւններ դրի առնելով, որ յետոյ Արեւելեան Մամուլի մէջ հրատարակած է, իսկ վերջերս ալ (1937ին) Կաթողիկոսարանի Դպրեվանքի տպարանէն լոյս ընծայուած է դրքոյկի ձեւով, 111 էջ, Յիսուն օր Շիրակ խորագրով:

1886ի Յունուարին Երուսաղէմ կը վերադառնայ, եպիսկոպոսանալէ յետոյ լուսարարապետութեան նոր պաչտօնին ձեռնարկելու համար: Այս պատուաբեր պաչ-

տօնը վարեց ան լման 17 տարիները, մինչեւ իր կաթողիկոսացման թուականը (1903):

17էն մինչեւ 53 տարեկանը ան մնացած է վանական մթնոլորտին մէջ՝ նուիրուելով գրական եւ բանասիրական աշխատութեանց:

Իր օծման Ա. կոնդակը ղրկեց Կիլիկիոյ թեմական առաջնորդներուն եւ թեմակալներուն:

Իր պեղեցիկ եւ յանկուցիչ ոճը, յորդորի աղաչական ձեւը, իր անձին տկարութեան գիտակցութիւնը եւ Աստուծոյ վրայ ունեցած հաւատքին մեծութիւնը եւ իր համոզող անուշ լեզուն չատ ազդեցիկ տպաւորութիւն կը թողուն ունկնդիրին եւ ընթերցողին վրայ:

Այդ կոնդակին մէջ կը խնդրէ աշխարհի խաղաղութիւն, աղօթել մարմնաւոր իշխանութեանց: Կը յիշէ Հայրապետն Ամենայն Հայոց, Նախամեծար Աթոռին Ս. Էջմիածնի, կը յորդորէ անոր գահակալին՝ Խրիմեան Հայրիկի կեանքի երկարութեան համար աղօթել:

Կը յանձնարարէ Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի Պատրիարքներուն համար աղօթել: Ցետոյ կը գառնայ իր ժողովուրդին, խոստովանելով իր անփորձութիւնը, անոնց աղօթքը խնդրելու: Կը նկարագրէ Սսոյ վանքին անչքութիւնը, կը զգուշացնէ գառնուկի զգեստով գայլերէ, եւ իր խօսքը կ'ուղղէ կարգով եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ քահանաներու, հաւատացեալ ժողովուրդին, մեծատուներին, վաճառականին, արուեստագէտին, կրթական պաշտօնեաներուն, վարժարաններու հոգաբարձութեանց, երկրագործներուն եւ ամէնէն վերջը մայրերուն խրատական մը:

Ցիշեալ կոնդակը իր պարունակութեամբ միշտ նոր եւ այժմէական անհրաժեշտութիւն մըն է ամէն ժամա-

նակներու համար: Երանի թէ դիրքին ծանրը ներէր եւ ամբողջութեամբ ներկայացնէինք զայն հանրութեան, որ իւրաքանչիւրին պարտքը եւ իրաւունքը կը պարզէ շատ դեղեցիկ եւ խորունկ փիլիսոփայութեամբ:

Եւ սակայն չենք կրնար զմեզ զսպել եւ մոռացութեան տալ կոնդակին վերջին մասը, որուն մէջ իր խօսքը կ'ուղղէ մայրերուն՝ իրենց պարտականութիւնը բնորոշող շատ պերճախօս կերպով:

3 Ապրիլ 1903, Սիս

« Բարեպաշտ եւ պարկեշտասուն կանա՛յք, ձեր ալ պարտքերը ծանր եւ շատ են, որոց մի առ մի թուումը կ'երկարի, ուստի բաւական կը համարիմ Առաքեալին խրատը կրկնել· «Կանայք ի զարդ խոնարհութեան ակնածութեամբ եւ զգաստութեամբ զարդարել զանձինս, մի՛ հիւսս ոսկեմանս ընդելուզեալս մարգարտով, կամ ի հանդերձս պաճուճեալս: Այլ, որպէս վայել է կանանց զաստուածապաշտութիւն յանձն առելոց, գործովք բարութեան»:

Եթէ այս խրատը պահէք, կը լինիք ճշմարիտ մայրեր ընտանեաց, թագ ու պսակ ձեր արանց գլխուն, Սողոմոն իմաստունի փնտռած ժրաջլուխ, ամօթխած եւ տնասէր կանանց նման, ճշմարիտ դաստիարակ ձեր զաւակաց՝ պարկեշտ եւ զգաստ կեանքով եւ սենք հաստատութեան զերդաստանի եւ ընտանիքի: Ձեր ամենաթանկագին զարդն է խոնարհութիւնը, միակ չնորհքը եւ զեղեցկութիւնը՝ ձեր բարձր գործերը· բնական, արհեստական զեղեցկութիւնը վաղ կամ անագան կը թարշամին իբրեւ զծաղիկ խոտոյ, իսկ բարի անունը եւ բարի գործոց յիշատակը ընդ միշտ կենդանի կը մնան իբրեւ օրինակ այլոց»:

Սահակ Կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան երկա՛ր շրջանը անցած է շատ դժբախտ. ամէնէն աղէտալի օրերը իր պաշտօնավարութեան ժամանակաշրջանին պատահած են հայ ժողովուրդին դլխուն: 1909 Մարտ 31ի շրջանը, որ կը վերջանայ Ատանայի զարհուրելի ջարդերով եւ ընդհանուր կերպով Կիլիկիոյ դժբախտ պատահարներով: Հազիւ անցած այդ սեւ շրջանը, եւեւէն կը հասնի 1914ի ընդհանուր պատերազմը եւ անոր յաջորդող աւելի վատթար շրջանը, որուն առաջին անգամ զոհ եղաւ Զէյթունցի Նազարէթ Չաւուշ (Նորաշխարհեան), ու անկէ վերջն է, որ կծիկը կը քակուի, եւ ոճրագործ սեւ ձեռքը իր բազուկները կը տարածէ ամբողջ հայութեան, արեան քամհնելի հեղեղներ հոսեցնելով Հայաշխարհի մէկ ծայրէն միւսը, ամբողջ Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ հայ բնակչութիւնը կը ձդէ տուն եւ տեղ, եկեղեցի, վարժարան, վաճառատուն եւ ամէն ինչ, դաղթականի ցուպը ձեռքն առած, նմանը չտեսնուած աղէտներու կ'ենթարկուի, զոհ տալով մէկ մլլիոնէ աւելի հայութիւն, մեծով պզտիկով, բարբարոսներու հուրին ու սուրին առջեւ: Իսկապէս որ կ'արդարանայ Ամերիկայի թղթակցին այն տողերը, որ մենք գտանք Րէս – իւլ – Այնի դաշտերուն մէջ՝

= «Անապատին մէջ եկեղեցի» վերտառութեամբ յօդուածը, 1926ին, երբ անկէ հետիոտն կ'անցնէինք դէպի Մարտին եւ Տիգրանակերտ:

Ինքն ալ, իր ալեւորած տարիքին մէջ, խառնուեցաւ կարաւանին ինչպէս Մովսէս մը, սակայն Մովսէս իր ժողովուրդը կ'առաջնորդէր «աւետեաց երկիր»ը, իսկ ծերունի Հայրապետին կը վիճակուէր, յակամայս,

իր ժողովուրդը առաջնորդել դէպի վայրենի անապատները, բարբարոսներու երախին յանձնելու համար զայն:

Բերնէն քանիցս լսած ենք իր կտակը Կիլիկիոյ ժողովուրդին, թէ՝ «Ասկէ վերջ Սահակ անունով կաթողիկոս մի՛ ընտրէք, քանզի Սահակներու շրջանը միշտ դժբախտութիւն բերած է Հայ ազգին վրայն»:

Անցան այդ վոթիորիկներու արհաւիրքով լի սեւ օրերը. Հայութիւնը կարճ ժամանակ մը միայն կրցաւ ազատ շունչ քաշել իր հայրենիքին մէջ, բայց ետեւէն հասաւ անմիջապէս նախորդէն ա՛լ աւելի բարբարոս շրջան մը, այս անգամ, Հայ ժողովուրդը բոլորովին կը լքէր դարերու հնութիւն ունեցող իր սեփական հայրենիքը, թափառելու համար օտար երկիրներու անհարազատ եւ անհիւրընկալ վողոցներուն մէջ, քարշ տալու համար իր դոյութիւնը: Բայց Հայը ունի առաքինի քաջութիւն մը, որ ոչ մէկ ազգի տրուած է. ան ամէնէն դժխեմ պատահարներու առջեւ չի կորսնցներ իր սպաղարիւնը, կուրծք կու տայ ամէն տեսակի դժուարութեանց, վերջապէս օրին մէկը ընկճելու եւ յաղթահարելու համար անոնք: Այս առաւելութիւնը Հայուն դրական կողմերէն մէկն է: Իսկ Հայը ունի ուրիշ տըդեղութիւն մը, — խոստովանինք ասիկա —, ան անհատական կեանքի մէջ աննման կորովով եւ ձեռնհասութեամբ կը զգետնէ բոլոր խաչընդոտները, բայց, դժբախտաբար, հաւաքական կեանքի համար ընդունակութենէ զուրկ է: Եթէ Հայ ժողովուրդը իր անհատական կեանքին համար ցոյց տուած ու վատնած կորովը՝ համերաշխութեամբ եւ համագործակցութեամբ ի գործ դնէր ազգապահպանման դեղեցիկ գործին, հաւատացէք, որ այսչափ դժբախտութիւններ պիտի խը-

նայուէին մեղմ: Բազրատունեաց շրջանէն քիչ առաջ 32·000·000 Հայութիւնը ընկրկեցաւ թշնամիին առաջ եւ լքելով իր սիրական հայրենիքը՝ տարածուեցաւ եւ ցըրուեցաւ աշխարհի բոլոր անկիւնները: Անոնցմէ մաս մը դաղթեցին Լեհաստան, Մոլտավիա, իջան Կիլիկիա, Ռումանիա եւ այլ երկիրներ· ո՞ւր մնացին անոնք, բացի Կիլիկիոյ Հայութենէն, որոնք իսպառ փճացան եւ այսօր դժուար թէ հանդիպինք այդ վայրերու մէջ Հայութեան չատ աննշան մասնիկներու:

Առարկուի թերեւս, թէ թշնամին ահեղ էր, զօրաւոր եւ բարբարոս, որուն առջեւն առնել իր ուժերէն վեր էր· բայց այդ առարկութիւնը չարդարացներ հայ ժողովուրդը պատմութեան դատաստանին առջեւ, նախ՝ որովհետեւ Հայը իր մէջ համերաշխութիւն չունէր, միտք բերենք վեստ Սարգիսի դաւաճան արարքը, որ հինգ եկեղեցիները ալ չինած է (*), եւ երկրորդ՝ Հայ

(*) Սամուէլ եւ Կիրակոս պատմիչները կը հաստատեն թէ՝ վեստ Սարգիս շինած է հինգ եկեղեցիներ Խծկոնիի (*Պէչ Քիլիսէ*) մէջ, յանուն սրբոյն Սարգսի, «երկայնաձիգ եւ խորին ձորոյն ի վերայ այլ եւ այլ բարափաց հիմնացեալ են հնգեկան եկեղեցիս հրաշակերտ ի վեստն Սարգսէ ի սկիզբն մետասաներորդ դարուն: Ընդ տեսել դոցա յիմարի հայրենասէր ոգի թէ որպէս յանօրէն ձեռաց արգասիք այդպիսի գլուխեցին աստուածապաշտութեան, այլ անշուշտ նախ քան զանիրաւելն դերամատնութեամբ՝ յօժարեալ է հիմնադիր լինել սոցին:

Զմարթի ճշդիւ պատմել զգեղեցկութիւն եկեղեցեացս, որք արդարեւ զանապատի վանօրէիցն բերին

ժողովուրդը ի մի հաւաքուելով վեհատ Սարգիսի եւ անոր նմաններուն չկրցաւ աղուոր դաս մը տալ, չպրտելով զանոնք պետական աթոռէն, տեղը բերելով աւելի սրտոտ առաջնորդ մը, որուն չուրջ բոլորուելով կարողանար պաշտպանել իր հայրենիքը: Նոյն դառն օրերը անցուցինք այդ դէպքերէն վերջն ալ, եւ մինչեւ այս օրերը կը շարունակուի տակաւին այդ տխուր նկարագիրը Հայուն մէջ: Մենք մեր դառն փորձերով գիտենք, թէ ի՛նչ ըսել է հայրենիք չունենալ: Մեր սրտին ցաւը հեռացուց զմեզ մեր նիւթէն ակամայ եւ թաղուեցանք անցեալի տխուր յիշատակներուն մէջ:

Եւ այսպէս, 1915ին՝ տարագրութիւն, 1919ին՝ ներդաղթ եւ 1921ին՝ արտադաղթ: Սահակ Կաթողիկոս՝ այս սարսափի տարիներուն երբեք չդաժնուեցաւ իր հօտէն. անոր հետ տարագրուեցաւ, անոր հետ վերադար-

---

զնմանութիւն, մեկնեալ զատուցեալ ի գիւղաբնակ շինականաց եւ ապահովացեալ ի բազմամբոխ ժողովրդոց վասն դժուարութեան ճանապարհին, մանաւանդ յաբեւմտից կողմանէ: Ընդ աւերծ տեղութիւն նոցա մինչեւ զօրս այս զարմանայ տեսողն, զի արդ աւելի քան ութ հարիւր ամբ են յորմէ հետէ հիմն արկեալ է դոցա, եւ տակաւին այնպէս անխախտ կան եւ անարատ ներբոյ եւ արտաքոյ, մինչեւ կարծել եթէ այսօր ճարտարապետին աւարտեալ զշինուածոն մեկնեալ է ի տեղւոջէն: *Տեղեկագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս*: Գ. Ն. Սարգիսեան, Վենետիկ 1864, էջ 208:

Տաճարին արձանագրութիւնը երեսի որմին վրայ.—

Յանուն Աստուծոյ ՆՁՔ. (472+551 = 1023) թուականիս Հառց Տեառն Պետրոսի Հառց Կաթողիկոսի եւ ի

ձաւ եւ անոր հետ վերջնական կերպով զնաց ապաստանիլ Սուրիոյ հիւրընկալ երկիրը, ականատես եղաւ իր ժողովուրդի կրկնակ Թշուառութեան, անոր ցաւին ցաւակից, իր հոգեւոր հօր պարտականութիւնները կատարեց, միշտ այցելելով Կիլիկիոյ գաղթականներուն, եւ անոնց Թիթեղէ ու հասարակ տախտակէ շինուած տնակներուն մէջ: Երբեմն Կիպրոս ալ կ՚այցելէր, որովհետեւ հոն ալ 5–6000ի հասնող ապաստանեալ հայութիւն մը ունէինք: Շատ փափաքած էր իր կեանքին վերջին օրերը անցընել Կիպրոսի մէջ, օրին մէկը Թաղուելու համար դարաւոր Ս. Մարկոսի վանքին մէջ, բայց նախախնամութիւնը տարբեր կերպով տնօրիներ էր, ան

թագաւորութեան Սմբատայ Շահնշահի որդւո Գագկա Շահնշահի ժամանակի որ եր որդիացեալ եւ սիրեղի նորա Սարգիս: Գ.ից (երից) թագաւորաց հոռոմոց առեալ: Գ.ից (*երից*) պատիւ անթիպատ Պատրիկ Վեստ եւ Դուկ արեւեղից արդ հրամանաւ սոցա կամ եղեւ եղբարց որդոցս եզդաւապյլ հասնա եւ խատապատալ զմեր արկեալ եգին (*էգին*) յեզերն Երասխս ի վաքս տեկորս արեւշատութեան շահի եւ դուկիս մեզ եւ մեր ծնողաց մեղաց թողութեան թէ ոք այս գրոյս հակառ գա եւ յես սրբոցս հանէ զաւձին կաինի Յուդաի խաչահանուացն զանէծս առցէ: ՅԺԸ: Հայրապետացն նզոված է Սուրբ Երրորդութենէն մի զոցի ողորմութիւն յաւուր Դատաստանին: Հայր որ ի վանքս նստի ամէն տարի: Գ: Քառասունք կատարել պարտի մեր ծնողացն եւ յետ մեր վախճանին մեզ թէ ոչ ընդ նոյն անիծիւքս անգցի եւ առաջի Աստուծոյ մեր մեղացն պարտական է:

(Նոյն անդ)

Թաղուեցաւ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանին կից Նորաշէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տաճարին մէջ, որուն կառուցման համար շատ ճիգ եւ աշխատանք թափած էին ինքը, Բարգէն Աթոռակից եւ Պետրոս Կաթողիկոսները:

Այս պատուական Հայրապետը կը վախճանի 1939 Նոյեմբեր 8ի Դշ. օրը, 90 տարեկանին, խոր ծերութեան մէջ:

Երջանկայիշատակ Հայրապետին կոնդակներէն մէկ քանիին խտացումը կը ներկայացնենք հոս, որ սղագրած է Հասկի մէջ Նորայր վարդապետ Պօղարեան՝ Տեսուչ Անթիլիասի Դպրեվանքին:

Ուղիղ վարդապետելու եւ ուսուցանելու համար՝ ժողովուրդի հոգեւոր շինութեան սիրով լցուած ըլլալու է: Առանց սիրոյ՝ ամենայն ուսում եւ վարդապետութիւն, ամենայն հաւատք եւ գիտութիւն ո՛չ ինչ են եւ ո՛չ ինչ օգտին: Քարոզելու ատեն նպատակ ունենալու չէ անձնական կարողութիւն եւ պերճախօսութիւն ցուցադրելը· այդ ոճով խօսուած ամէնէն որոտալի եւ հրաշունչ խօսքերը, ձիւնի հատիկներու պէս կ'ընկնին հաւատացեալ ունկնդրաց սրտին եւ հոգւոյն վրայ եւ փոխանակ ջերմացնելու եւ վառելու, կը սառեցնեն եւ կը դիակնացնեն:

***

Միայն գիտական եւ լուկ յմաստասիրական բարձրամիտ եւ խորհրդաստ ճառեր եւ քարոզներ ժողովրդի հաւատը, կրօնասիրութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը չեն սնուցաներ, վասն զի ի՛նչ բան որ սրտէ եւ զգացումէ չի բղխիր, աստուածպաշտութիւնը չօգտուիր անկէ:

***

Ընտանիքը ազգի մը բարգաւաճման եւ կենսունա-

կութեան կորիզը կը կազմէ: Հակառակ դարաւոր մոր-
թոսուումներու եւ մարտիրոսութեանց, եթէ Հայ ազգը
յաջողեցաւ իր գոյութիւնը ապրեցնել արիւններու ընդ
մէջէն, այդ ինքնապահպանութեան հրաշագործ ոյժը
ստացաւ իր ընտանեկան կեանքի աւանդական սրբու-
նէն: Ընտանիքի ազնիւ, կորովի մէկ անդամը միայն
կրնայ ազնիւ եւ կորովի Հայ մը եւ քաղաքացի մը ըլ-
լալ: Ընկերական եւ քաղաքացիական առաքինութեանց
արմատը ընտանիքի մէջ պէտք է փնտռել:

*
**

Ընտանեկան սէրը, սաղմն է ընկերական բոլոր ա-
ռաքինութեանց:

*
**

Ազատութիւնը՝ կամակոր ինքնիշխանութիւն եւ ան-
խորհուրդ ու այլավնաս գործունէութեան մը սկիզբ չէ,
այլ արդարութեան եւ խղճի վրայ հիմնուած օրէնք մը,
որուն հնազանդիլ՝ ինքնայօժար եւ գիտակցաբար ազա-
տասէր անհատներու եւ ժողովուրդներու հրամայական
եւ նուիրական պարտականութիւնն է:

*
**

Ո՛ւր անհատական բռնապետութեան միտումը կայ,
հոն, վաղ կամ ուշ, ընդհանուր քայքայումը անխուսա-
փելի է:

*
**

Պարտաճանաչ եւ պարտակատար ազգեր մահ չու-
նին, թէեւ հալածուին, թէեւ տարագրուին ու ճահա-
տակուին, որովհետեւ կաթիլ արեան ճահատակաց՝
օրհնութեան սերմեր են, յորոց նոր սերունդներ կը ծը-
լին, կը ծաղկին ու կը պտղաբերին: Այս ճշմարտութեան
հակառակ ամէն փիլիսոփայութիւն եւ վարդապետու-

թիւն՝ սերմնաբաղութիւն եւ ստրնացուցիչ մոլորութիւններ են:

***

Աստուած աշխարհը իբրեւ դրախտ ստեղծեց եւ մարդուն յանձնեց «գործելու եւ պահելու» պատուէրով: Գէշ եւ անարդար գործելով եւ առանց Աստուծոյ օգնութեան եւ օրհնութեան, դրախտը դժոխքի փոխեցինք եւ մեր սակաւօրեայ կեանքը դառնացուցինք, որովհետեւ արդարութիւնը հալածական ըրինք եւ զԱստուած ոսկեայ հորթերուն հետ փոխեցինք:

***

Ապագան ինքնաճանաչ եւ անձնուիրօրէն ազգին եւ համայնքին նուիրուելու եւ հաւաբական ոյժով ու տոկուն կամքով հանրային գործին շուրջ համախմբուելու տրամադիր ժողովուրդներուն միայն պիտի ժպտի:

ՀԴ.

ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԱՔՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ

Բաբգէն Ա. Աքորակից կաթողիկոսը ընկ Այնթափցի է: Կիլիկիոյ կարեւոր քաղաքներէն մին էր Այնթափ՝ իր կրթական եւ ուսումնական ասպարէզին մէջ ունեցած առաւելութեան պատճառով:

Բաբգէն կաթողիկոս՝ աւազանի անունով կը կոչուէր Յարութիւն, որ իր պատանեկութիւնը կ'անցընէ իր ծննդավայրին ազգային վարժարաններուն մէջ: Ուսման մեծ փափաք ունեցող մէկը, առաւելապէս կուսակրօնութեան կոչումը կը զգար իր մէջ:

Տ. Տ. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

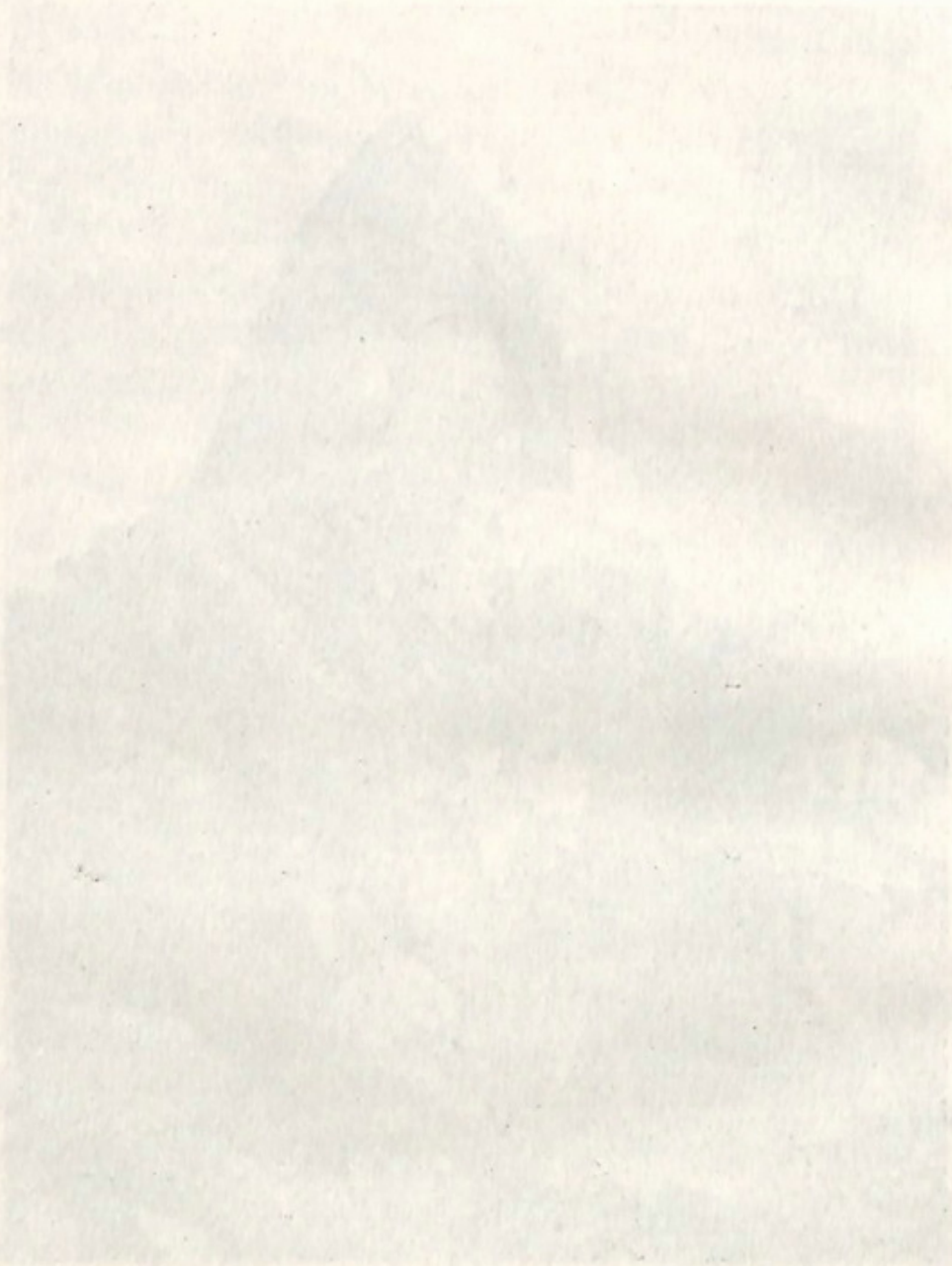

Այդ օրերուն, արդէն բացուած էր Արմաշի մէջ եկեղեցական վարժարան մը, որ յետոյ հետեւելով մեր նախնիքներու օրինակին, փոխուելով այդ անունը, կոչուեցաւ Դպրեվանք:

Դպրեվանքի բացումը առաւելապէս կը պարտինք Օրմանեան Սրբազանի ճարպիկութեան եւ ջանքերուն: Ան համոզեց եւ լեզու թափեց օրուան Պատրիարք Խորէն Արքեպիսկոպոս Աչըգեանը համոզելու, որպէսզի Դպրեվանքը բացուի Արմաշի մէջ, ուսեալ եւ զարդացած հոգեւորականներ պատրաստելու համար: Եւ որովհետեւ Աչըգեան արդէն Արմաշի վանահայրութիւնը ըրած էր երկար տարիներ եւ առաջնորդութիւնը՝ Նիկոմիդիոյ չրջանին, ըլլալով գրոց բրոց մէկը, չուտով համակրեցաւ այս ծրագրին յաջողութեան: Խնդիրը այլեւս հասունցած էր եւ ազգային մարմիններու ալ հաւանութեան արժանացած: Եկեղեցական վարժարանի պատրաստութեան համար Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ Յանձնաժողով մը 1888 Նոյեմբեր 30ին, Աչըգեանի պատրիարքութեան աթոռը դրաւելէն ամիս մը վերջը: Յանձնաժողովին անդամներն էին՝ Աբիկ Ունճեան (*), Տիգրան Եուսուֆեան, Յովհաննէս Եսայեան, Պատրիկ Կիւլպէնկեան եւ Գաբրիէլ Գաբրիէլեան: Նախապէս մըտածուած է դպրոցը բանալ Գարակէօմրիւկի մէջ, Խասդիւղի Կ. Շահնազարեան վարժարանը, Մկիւտարի ձեմարանը, Ս. Յակոբայ Հիւանդանոցը եւ Գնալը Կղզիի

(*) Արմաշ իր գոյութիւնը կը պարտի այս մեծ Հայուն առատաձեռնութեան. առանց Ունճեանի օժանդակութեան, Արմաշ պիտի չկրնար ունենալ այս յաջողութիւնը:

(Հայ Կղզի) ազգապատկան դեպինը չահագործելով՝ վերան դպրոցական չէնք մը կառուցանել, բայց ասոնցմէ ո՛չ մէկը յարմար դատուած է, եւ ի վերջոյ ամէնուն հայեացքը սեւեռած է Սրմաշի երկդարեան վանքին վրայ, որ ունէր ամէն յարմարութիւն:

Կանոնաւոր դասախօսութիւնները կը սկսին 1889 Հոկտեմբեր 2ին, Բ. Աշխերացի օրը, վերատեսչութեամբ Օրմանեան Եպիսկոպոսի: «Եկեղեցական Վարժարան Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ» կոչումը՝ 1890 Յունուար 10ի դումարման մէջ վերածուեցաւ Դպրեվանք անունին, հետեւողութեամբ, ինչպէս ըսինք, Շիրակայ Դպրեվանքին: Դպրեվանքի բացման երկրորդ տարին, Ս. դասարանի ինը աշակերտներուն դպրութեան աստիճան կը տրուի, որոնցմէ մէկն էր Յարութիւն Կիւլէսէրեան (Բարդէն վարդապետ):

Ինչպէս կը կարդանք Օրմանեան Սրբազանի խոհ եւ խօսքին մէջ, Յարութիւն, Վարժարանի բացման առաջին օրերուն՝ հոն ներկայ չէ եղած, այլ յետոյ (հաւանաբար մէկ – երկու ամիս վերջ): Տարիքին յառաջացած ըլլալուն համար առաջնութիւն տրուած է իրեն: «Լիագոյն չրջան վարող եօթներու խումբէն 1895 Յունիս 18ին ձեռնադրուած, 1896 Մայիսին մասնաւոր վարդապետութիւն ստացած: Այս չրջանին, Եղիշէի պատմութեան վրայ քննական աւարտաճառ մը գրածէ: Առաջին անգամ մեկնողներէն մէկը եղած է վանքէն, Պէշիկթաշի քարոզիչ եղած, եւ իբր քարտուղար՝ Պատրիարքարանի մէջ. Պատրիարքի անմիջական ազդեցութեան տակ գտնուած, ուր ժողովներու գործառնութեանց եւ աւենադրութեանց, ինչպէս նաեւ Առաջնորդարանի խնդիրներուն եւ թղթակցութեանց ծանօթա-

նալէ յետոյ, 1897 – 1898 շրջանին, Ճանիկի (Սամսոն) առաջնորդական տեղապահութեան պաշտօնին կանչուած, եւ 1899 – 1900ի շրջանին ալ Մուշի պատրիարքական փոխանորդ նշանակուած, իսկ յետոյ, 1908 – 1914, էնկիւրիի ընտրեալ առաջնորդ: Բաբդէն վարդ. Արմաշի մէջ հիւանդութիւն մը անցուցած ըլլալով, տակաւին իր վրայ կը կրէր տկարութեան նշաններ, սակայն Ճանիկի մէջ կաղդուրուած ըլլալով, ստանձնած է ազգային վարժարանի մէջ հայերէնի, կրօնի եւ եկեղեցական պատմութեան դասերը:

Թեմական այցելութեան միջոցին առիթ ունեցած է Համշէնցիներու (Հայ – Լազեր) լեզուն ուսումնասիրելու եւ մէկ ամփոփ բառարանը կազմելու, որ յետոյ աշարբերաբար հրատարակեց Լոյս կրօնաթերթին մէջ, որուն խմբագիրը եղած է 1905 – 1906 տարիներուն:

1889 – 1900ի շրջանին, Օրմանեանի որոշումով՝ Տարօնի պատրիարքական փոխանորդութեան կը կանչուի: Պաշտօնին ղլուխը անցնելուն պէս՝ Տարօն աշխարհի քաղաքացի եւ դաշտեցի ու լեռնցի աղերսարկուներուն բողոքը եւ ողբն ու կոծը գինք կը յուզեն եւ կը խռովեն, որուն համար չափազանց կը մտահոգուի: Աղերսարկու բողոքողները առ հասարակ մայրեր եւ կիներ էին, որոնց զաւակները եւ ամուսինները ձգած հայրենի օճախը, հեռացեր էին Կ. Պոլիս, Իզմիր, Ատանա եւ այլ հայաշատ քաղաքներ, բեռնակրութեամբ ճարելու համար իրենց ընտանիքին օրապահիկը, որոնցմէ ոմանք մեռած էին պանդխտութեան մէջ, աղտոտ խաներու մէջ անտէր անտիրական, անխնամ, թշուառութեան մէջ. իսկ ոմանք ալ՝ այլասերած ճոխ քաղաքներու հրապուրիչ միջավայրէն, մոռցած էին եւ

սյուն, ե՛ւ մայր, ե՛ւ կին ու զաւակներ, անձնատուր իրենց քմահաճոյքին: Իսկ միւս մասը, տարիներ ման եկած մեծ ոստաններու մէջ, կորսնցուցած իրենց երիտասարդութիւնը, ծերացած վիճակով եւ ձեռնունայն չէին ուզեր վերադառնալ իրենց հայրենիքը, այսպէսով դատարկելով մայր երկիրը իր հարազատներէն, միայն հոն թողլով այրիներու եւ որբերու հսկայ զանգուած մը, մատնուած ծայր աստիճան թշուառութեան:

Ահա՛ այս տեսակ վիճակի մը առաջնորդն էր Բարգէն Ծ. Վարդապետ Կիւլէսէրեան:

Աւելցնենք այս տնաքանդ թշուառութեան վրայ նաեւ այն, որ տեղացի թուրք եւ քիւրտ տարրը միշտ կը հարստահարէր, կը կողոպտէր, կը թալանէր գիւղացիին արտն ու անդաստանը:

Ինչքի եւ կեանքի կատարեալ անապահով վիճակը պատճառ եղած էր այս աղէտին:

Փառէն Ծ. Վարդ. Կլայեցի (Մելքոնեան)՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի պաշտօնաթերթ Հասկի մէջ կը գրէ հետեւեալը այս մասին.—

«Իսկ Տարօնի ամբողջ շրջանակին մէջ տիրող թշուառութիւնը, հարստահարութիւնները, առեւանգումները եւ նախճիրները ա՛յնքան դէշ կ՚ազդեն իր վրայ, որ կարելի է ենթադրել, թէ լռելեայն սկսած է համակերպիլ եւ համաձայնիլ հայդուկներուն հետ, եւ բարոյական ու նիւթական միջոցներով օժանդակել անոնց, որպէսզի դարման մը գտնուի եւ վերջ տրուի, թերեւս, ժողովրդեան այդ կենդանի նահատակութեան: Պատրիարքարանին ուղղեց վիճակագրական ընդարձակ տեղեկագիր մը (Հայդուկներուն թելադրութեամբ հաւանաբար), ուր մանրամասն ցոյց կը տրուէին քրտական

վայրագ եւ դաղանային հարստահարութիւնները, առեւանգումները եւ արիւնահեղութիւնները, ինչպէս նաեւ կառավարութեան պաշտօնէից լրին եւ սինիք համագործակցութիւնը եւ վարչական, դատական եւ ելմտական օրէնքներուն պատշաճեցումի քօղին տակ ծածկուած եւ մշակուած հայաջինջ դժոխային քաղաքականութիւնը»:

Եւ ապա, Փառէն Ծ. Վարդ., նոյն էջին մէջ կը պատմէ, թէ այդ տեղեկագիրը, օր մը յանկարծ լոյս կը տեսնէ «Փռօ Արմենիա»ի մէջ, բայց եւ որոշ ստորագրութեամբ (Բաբգէն Ծ. Վարդ. Կիւլէսէրեան, Առաջնորդ Տարօնի Հայոց): Այս յայտնութիւնը առիթ տուաւ, որ Բաբգէն Ծ. Վարդ. անսիրելի եւ կասկածելի դառնայ յաչս օսմանեան կառավարութեան, ուրկէ՝ հրաւիրողութեան տակ՝ Կ. Պոլիս կը բերուի, եւ շատ դըժուարութեամբ, Օրմանեանէ միջնորդութեամբ ազատ կ'արձակուի, Պոլսէն դուրս չելլելու պայմանով:

Բաբգէն Ծ. Վարդապետ, յուսահատ այլեւս առաջնորդական պաշտօն վարելէ, լինքզինքը տուաւ գրական աշխատութեանց, թէպէտ առաջնորդ ընտրուեցաւ Տրապիզոնի (1904ին) եւ ապա Մարաշի (1906ին), այս վերջնոյն աւելի նախապատուութիւն տուաւ, բայց կառավարութիւնը չհաստատեց այդ ընտրութիւններէն եւ ո՛չ մէկը:

Ուստի, մնաց Կ. Պոլիս, հրատարակեց Լոյս կրօնաթերթը, երկու տարի, գրեց Քարոզգիրք մը եւ տպել տուաւ Վիեննայի Մխիթարեան տպարանը: Վերջապէս 1907ին, Օրմանեան, իր անձնական երաշխաւորութեամբը, յաջողեցաւ արտօնութիւն ձեռք բերել՝ Արմաշ դըրկելու վանահայրութեան պաշտօնով:

Օսմանեան խաբեպատիր Սահմանադրութենէն վերջ,

ձանձրացած Արմաշի մեկուսացած վիճակէն, Բարդէն Ծ. Վարդ. կ'ընդունի Էնկիւրիի Հայոց կողմէ եղած առաջնորդական պաշտօնը. 1908ին կը ստանձնէ այդ պաշտօնը, եւ հոն ալ կը սկսի անաղմուկ եւ խաղաղ արտով նուիրուիլ մէկ կողմէ հանրային աշխատանքի եւ միւս կողմէն՝ գրական աշխատանքի. Կարմիր Վանքի ձեռագիրները կը պրպտէ եւ կը կազմէ ձեռագիրներու ցուցակ մը, (կ'երեւի թէ՝ ձեռագիրներու ճոխ հաւաքածոյ մը կար այդ վանքին մէջ:) 1910ին, երկամեայ բարւոք պաշտօնավարութիւնը իրեն ապահովեց եպիսկոպոսական վկայագիր մը:

Էնկիւրիի նպաստաւոր օդը եւ հանդիստ կեանքը չեն օգներ իր առողջութեան, եւ օգափոխութեամբ կ'անցնի իր ծննդավայրը՝ Այնթապ, ուր նոր բացուելիք Կիլիկեան ճեմարանին նախապատրաստական աշխատանքները կը կատարէ, ծրագիր մը կը մշակէ, եւ ցաւ է ըսել, թէ հոն ալ կը ծանրանայ իր հիւանդութիւնը, որով դարմանուելու համար կ'անցնի Եւրոպա, ուրկէ ալ Ամերիկա, միեւնոյն ժամանակ նպատակ ունենալով Այնթապի ճեմարանին համար նուիրահաւաքութիւն կատարել: Այս միջոցին կը ծագի ընդհանուր պատերազմը, Հայերուն համար ամենասոսկալի տեսարաններ պարզելով, ուր չուզելով կը մնայ լման տասը տարիներ:

1922ին, քննական պտոյտով մը կ'անցնի Պաղեստին (Երուսաղէմ), Լիբանան եւ Սուրիա: Կը տեսակցի Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին եւ Երուսաղէմի Դուրեան Պատրիարքին հետ:

Այս պտոյտներէն վերջ, վիճակագրական ընդարձակ տեղեկագրով մը դարձեալ կ'անցնի Ամերիկա:

Ամերիկայի մէջ, անպաշտօն եւ աննպատակ կեանքէն ձանձրացած, կ'ուզէ իրեն գործ մը ապահովել, եւ համախորհուրդ իր ուսուցչին՝ Դուբեան Եղիշէ Սրբազանի հետ, կը ստանձնէ Թառանդաւորաց Վարժարանի ուսուցչութիւնը (1925)։ Հինգ տարիներ հոն ալ խղճմտօրէն վարելէ վերջ այդ պաշտօնը եւ մխեւնոյն ժամանակ Սիոնի խմբագրապետութիւնը, Հալէպի Թեմական Խորհուրդին մխահամուռ քուէարկութեամբ, որ կատարուեցաւ մեր խակ ներկայութեան Ս. Փառասուն Մանկանց Եկեղեցիին մէջ եւ համահաճութեամբ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին, կ'ընտրուի Աջակից – Աթոռակից Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ. օծումը կը կատարուի 1931 Ապրիլին, նոյն դարաւոր եկեղեցւոյ կամարներուն տակ, խուռն բազմութեան մը ներկայութեան, ուր եկած էին հեռաւոր տեղերէ աղդայիններ՝ ներկայ ըլլալու համար այդ վեհատեսիլ արարողութեան, որուն օծման արարողութիւնը կատարեց նոյն ինքն Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան, իր չուրջը ունենալով Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան, Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Կարոյեան, Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեան, Տոհմունի, Խաղ եւ Արտաւազդ Եպիսկոպոսները եւ չատ մը վարդապետներ եւ քահանաներ։

Տ. Բարդէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ այս չքնաղ ձիրքերով օժտուած Հայրապետը արժանաւոր եւ արդիւնաւոր Կաթողիկոս մը եղաւ, յաւէտ յիշատակելի եւ գնահատութեան արժանի ծառայութիւններ մատոյց Հայաստանեայց Առաքելական Ուղղափառ Եկեղեցիին, եւ իբրեւ բազմահմուտ, անձնուէր եւ իր կոչումին գիտակից Հայրապետ, պաշտպան եւ ջատագով հանդիսացաւ մեր Եկեղեցիին «ուղիղ վար-

ղապետութեան»:

Բաբգէն Կաթողիկոս կը ներկայանայ մեզ որպէս լաւ գրող, լաւ խօսող, գործունեայ եւ վարչագէտ անձնաւորութիւն մը: Մեծ ջանք թափած է Անթիլիասի նորակառոյց Կաթողիկոսարանին շինութեան եւ նուիրահաւաքութեան գործին, որուն մահէն վերջ, այդ գործը անձնուիրութեամբ եւ անխոնջ ծառայութեամբ կատարելագործեց Կաթողիկոսական Տեղապահ Տ. Պետրոս Արքեպիսկոպոս Սարաճեան: Դարձեալ այս վերջնոյն կարողութեան եւ անխոնջ ջանքերուն կը պարտինք յաւէտ յիշատակութեան արժանի այդ մեծ գործը, որ Տէր-Զօրի եւ շրջակայքի անապատներէն խնամքով եւ երկիւղածութեամբ հաւաքելով տարագրութեան դառն տարիներուն (1915 – 1918) չարաչար խուժդուժ մահով իրենց կեանքին վերջ տուող հայ նահատակներուն ոսկերոտիքը, անոնց համար առանձին մատուռ մըն ալ շինեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տաճարի եւ Դպրեվանքի միջեւ գտնուող պարապութեան մէջ, հոն ցուցադրելու համար այդ սրբազան նշխարները « քաղաքակիրթ » մարդկութեան:

Ինչպէս նախորդ գլուխներուն մէջ ալ ըսած ենք, իսկապէս մեծ եղաւ Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան, իր կեանքի ամբողջ ընթացքին, իր շինարարութեամբն ու ազգասիրութեամբը: Պետրոս Եպիսկոպոս հազիւ երեք ամիս կրցաւ Կաթողիկոսութիւն վարել, բայց խնդիրը կաթողիկոսութեան վրայ չէ, այլ աշխատութեան, բայց բարւոք աշխատութեան: Զինք կ'անուանեն Շինող Պետրոս:

Բաբգէն Կաթողիկոս հազիւ կրցաւ հինգ տարի պաշտօնավարել իբրեւ Աթոռակից Կաթողիկոս: 1931 Ապ-

Տ· ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔ· ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ
Պատրիարք Երուսաղէմի

րիլ՝ Կաթողիկոսական օծում, 1936՝ վախճանում այս մեծ եւ հոյակապ կեանքին:

ՀԵ.

ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Թորգոմ Արքեպիսկոպոս ծնած է 1874 Սեպտեմբեր 14ին, Պարտիզակի մէջ. աւազանի անունով Մկրտիչ: Ծնողքը կը կոչուէին Յակէրես եւ Մարիամ, որոնք եօթը զաւակներ ունեցած են եւ որոնց հինգերորդը ինքը եղած է:

Մանկութեանը յաճախած է Պարտիզակի Ներսէս – Շուշանեան Ազգ. նախակրթարանը, որուն ընթացքը աւարտած է 1890ին: Տասնըմէկ տարի այս դպրոցին տեսչութիւնը վարած է Եղիշէ Ծ. Վարդ. Դուրեան, որուն աչակերտած է Մկրտիչ, որ յետոյ Արմաշի Դպրեվանքին փոխ – վանահայր նշանակուած ըլլալով, Մկրտիչն ալ այդ դպրոցին մէջ դարձեալ իրեն կ'աշակերտի: 1890 Հոկտ. 15ին կը մտնէ Արմաշ, որուն վերատեսուչն էր Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան:

Դպրեվանքին վեցամեայ կանոնական շրջանը յաջողութեամբ կ'աւարտէ եւ Օրմանեան Սրբազանէն վարդապետութեան աստիճան կ'ընդունի Արմաշի Զարխափան վանքին մէջ:

1897 Դեկտեմբերին Դպրեվանքի Ուսումնարանին հայերէնի եւ ֆրանսերէնի ուսուցիչ կը կարգուի:

Նոյն տարւոյ Դեկտ. 21ին, Կ. Պոլսոյ Կէտիկ Փաշա թաղի Ս. Յովհաննու Մկրտիչ Եկեղեցիին մէջ վարդա-

պետական մասնաւոր իշխանութիւն կը ստանայ Օրմանեան Սրբազանէ, վկայուելով ազգային ուսմանց, եկեղեցական եւ կրօնական դիտութեանց եւ ուսուցչութեան:

1898 Օգոստոսին, Տպրեվանքի Ուսումնարանին վրայ – տեսուչ կը նշանակուի: 1899ին, Դուբեան Եղիշէ Եպիսկոպոսէ կ'ընդունի վարդապետական իշխանութեան տասը ծայրագոյն աստիճանները: 1903 Մարտ 25ին, Երիմեան Հայրիկէ ականակուռ լանջախաչ կրելու արտօնութիւն, եւ 1904 Հոկտեմբերին՝ կը կարգուի Վանահայրական Փոխանորդ եւ Վերատեսուչ, եւ 1906 Սեպտ. 6ին՝ լիազօր վրայ – վանահայր, յաջորդելով Դուբեանի, այս վերջնոյն Իզմիրի Առաջնորդ ընտրուելուն առթիւ:

1907 Օգոստոսին կ'ընտրուի Առաջնորդ Սեբաստիոյ նահանգին: 1908 Հոկտ. 13ին, իբրեւ պատգամաւոր Սեբաստիոյ վիճակին, կը մասնակցի Էջմիածնի մէջ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան:

1910 Սեպտ. 19ին, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կը ստանայ Իզմիրլեան Մատթէոս Կաթողիկոսէ: Այս առթիւ կ'այցելէ Անի:

1911 Յունիսին Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ քննիչ կը ղրկուի Շապին Գարահիսարի վիճակին, ուր կը մնայ երեք ամիս, կը վերակազմէ տեղւոյն ժողովները, կանոնաւորելով Առաջնորդարանի գործերը:

1911 Դեկտեմբերին, երկրորդ անգամ ըլլալով կը մեկնի Էջմիածին՝ մասնակցելու համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ընտրութեան:

1913 Օգոստոս 28ին կը հրաժարի Սեբաստիոյ Առաջնորդութենէն, կը մեկնի Կ. Պոլիս, հինգ ամիս քա–

ղողչական պաշտօն կը վարէ Մաքրիդիւղի եկեղեցին: Այդ միջոցին Եոզկատէ, Տիգրանակերտի Առաջնորդ կ'ընտրուի, եւ յետոյ Տեղապահ՝ Վանէն եւ Եգիպտոսէ: Պատրիարքարանի հաւանութեամբ կ'ընդունի Եգիպտոսի Տեղապահութիւնը եւ կը մեկնի Գահիրէ, ուր կը հասնի 1914 Մայիս 1ին: Յունիս 28ին Եգիպտոսի Առաջնորդ կ'ընտրուի միաձայնութեամբ՝ Պօղոս Փաչայի վախաքին եւ յանձնարարութեան համաձայն:

1916ին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Գէորգ Ե. Սուրէնեան՝ զինք կը կարգէ պատուիրակ Ամերիկայի Հայութեան համար, բայց այդ պաշտօնին չձեռնարկած՝ Գէորգ Կաթողիկոս զինք կը կարգէ Նուիրակ Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Ճավայի, Եթովպիոյ եւ Սուտանի:

Նոյն տարուոյ Նոյեմբերին, հետեւաբար կը մեկնի Հնդկաստան, 18 ամիսներ հոգեւոր այցելութեամբ կը շրջի անգլիական Հնդկաստանի, Պիրմանիոյ, Մալայեան կղզիներու, Ճավայի եւ Սումաթրայի հայաբնակ քաղաքները, ուր կը կատարէ հանդանակութիւն ի նպաստ ազգային ծով կարիքներուն: Կը կազմակերպէ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը, Մասնաճիւղեր ալ հիմնելով:

1918 Մարտին, Հնդկաստանէ վերադառնալով, կ'անցնի Երուսաղէմ, ազգային իրաւունքները պաշտպանելու համար, որովհետեւ Յոյները սկսած էին խըլրտումներ եւ ոտնձգութիւններ ընել հայկական իրաւունքներուն վրայ, եւ կը յաջողի իրաց վիճակը անխաթար պահել:

1921ին կրկին Երուսաղէմ կ'անցնի, Դուբեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի պատրիարքական դահակալութեան առթիւ, եւ կը ներկայացնէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը:

1929 Օգոստոսին, Ամենայն Հայոց Հայրապետէն կը կարգուի Եւրոպայի Հայոց Թեմին Լիազօր Ներկայացուցիչ եւ ութ ամիս շարունակ կը շրջի Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Պելճիքայի, Զուիցերիոյ, Իտալիոյ, Գերմանիոյ, Հունգարիոյ, Չեխոսլովաքիոյ եւ Եուկոսլաւիոյ հայաբնակ քաղաքները, կ'ուսումնասիրէ Հայութեան կեանքը եւ իր մանրամասնեալ տեղեկագիրը կը մատուցանէ Վեհ. Հայրապետին: Լոնտոնի մէջ յաջողութեամբ ի գլուխ կը հանէ Աբգարեան Հիմնադրամի բարդ խընդիրը:

1930 Ապրիլի վերջերը կը վերադառնայ Եդիպտոս, իր պաշտօնին գլուխը, միաժամանակ պահելով Հայրապետական Նուիրակի պաշտօնը:

1931 Յունիս 6ին կ'ընտրուի Պատրիարք Երուսաղէմի, եւ Դեկտ. 1ին կը բազմի Մ. Յակոբայ Առաքելական պատմական եւ Նուիրական Աթոռը, որ պահեց ձեռնհասութեամբ եւ կառավարեց վանքը, իր ուշադրութիւնը առաւելապէս դարձուց Ժառանգաւորաց Վարժարանին, ուր իբրեւ ուսուցիչ դասախօսեց մինչեւ վերջին վայրկեանը:

Թորգոմ Պատրիարք հայ իրականութեան մէջ մեծ դէմք մըն է, իր անբասիր վարք ու բարքով, կառավարելու իւրայատուկ ձեւերով եւ առաւելապէս գրական մարգին մէջ, ան ունէր ոսկի գրիչ մը, հաւասար կերպով մշակած է գրաբար եւ աշխարհաբար լեզուն եւ հասցուցած զայն ոսկեդարեան գեղեցկութեան եւ վեհութեան: Իր Մեծ ուսուցիչներէն՝ Օրմանեանէն եւ Դուրեանէն շատ բան ժառանգած էր, հետեւած էր առաջնոյն գործելու մեթոտին եւ երկրորդին ոգիին: Ճամառ աշխատող եւ յարատեւող: Ծանօթ էր օտար մա-

տենագրութեան, իմաստասիրութեան եւ հոգեբանական ուսումներու: Ծանր, խոհական եւ բաբախուն սիրտ մը ունէր իր ազգին ծով ցաւերուն համար: Խօսած բառերը չափուած, ձեւուած եւ կշռուած էին. ան կատարեալ բեմի մարդն էր, ինչպէս եւ դրչի: Հայ կեանքի վերջին չրջանին՝ սրբազան բեմի իշխանը կրնանք կոչել զայն:

Թորգոմ Պատրիարք, բառին լաւագոյն իմաստով էր հայրենասէր եւ ազգասէր. ան սկիզբէն ի վեր հոգիով կողմնակից եղած է մեր ազգին ազատութեան ի խնդիր տարուած չանքերուն. սակայն, խոր կերպով վատ ազդեցութիւն ըրաչմեցին իր վրայ մեր ձախորդութիւնները եւ մեր աւերները: Ճակատագրէն դէշ կերպով վիրաւորուած հայ բեկորներուն վէրքերը դարմանելու, արցունքը սրբելու եւ անոնց մէջ հաւատքը զօրացնելու համար թափուած չանքերը լաւագոյն ապացոյցն են իր անկեղծ հայրենասիրութեանը: Եղիպտոս խուժող եւ մահուան սեւ ճանկերէն ազատուող տարագիրներու եւ Սուէտիոյ դաղթականներուն համար թափած ճիգերը տակաւին թարմ են ապրող սերունդներուն հոգիներուն մէջ:

Անհունապէս կը տառապէր հոգիովը, երբ կը դիտէր եւ կը տեսնէր մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգը, ճուլման դիմակին տակ, որուն առաջքը առնելու համար պատրաստ էր նոյն իսկ անկարելին փորձելու:

Սեբաստիոյ եւ Եղիպտոսի՝ այս երկու կարեւոր թեմերուն մէջ իր կրօնական, կրթական եւ ժողովրդասէր ծառայութիւններու պատմութիւնը եթէ դրի առնուին, հսկայ հատորներ կը բովանդակեն: Ան, չը-

նորհիւ իր նկարագրի մաքրութեան, զոհողութեան ոգիին, հեռատեսութեան եւ խորունկ ազգասիրութեանը, մնաց միշտ սիրուած եւ տիրական դէմքը:

Երուսաղէմի Ս. Աթոռին վրայ իր եօթը տարուան կարճատեւ, բայց բեղմնաւոր գործունէութիւնը, կրթական, վարչական, տնտեսական մարզերուն մէջ, իրեն ապահովեցին Երուսաղէմի Աթոռին վրայ բազմող Պատրիարքներու շարքին մէջ պատուաւոր տեղ մը:

Թորգոմ Պատրիարք ինկաւ պարտականութեան վրայ: Դասէ մը միւս դասին մտած ժամանակն էր, որ ընդունեց ան ճակատագրական հարուածը:

Իբրեւ ներհուն մատենագիր՝ տուած է մէկէ աւելի արժէքաւոր երկեր, ինքնագիր եւ թարգմանածոյ, որոնց ցանկաւորներն են.—

Խրիմեան Հայրիկ, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Բաբգէն Կիւլէսէրեան (*անաւարտ մնացած*), Սրուանձտեանց, Օրմանեան, Ներսէս Վարժապետեան, Ալետաբանի Ճամբէն, Հնդկահայք, Նարեկի *աչխարհաբար թարգմանութիւն*, *խմբագրապետ* Սիոնի:

Թորգոմ Պատրիարք կը վախճանի 1939 Փետրուարի վերջերը, կաթուածէ մը:

ՀԶ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՎՐԱՅ

Մինչեւ այստեղ մենք կարելի եղած չափով ուրուագծելով ներկայացուցինք Հայ Եկեղեցիին պատմական անցեալը, թէ ան դարերու երկա՛ր շարքերուն մէջ

կուրծք տուաւ ամէն տեսակի դժուարութեանց, դըժբախտութեանց եւ արհաւիրքներու դէմ, փրկելու համար հայ ժողովուրդը յաւէտ վճռացումէ: Աբեւելքի պատմութիւնը լաւ սերտողներ չատ լաւ եւ յստակ կերպով պէտք է տեղեակ ըլլան այն բոլոր իրաղարձութեանց, որ հայ ժողովուրդը ապրելով այդ չրջանակներուն մէջ, պաչարուած զանազան վայրենաբարոյ եւ բարբարոս ժողովուրդներէն, ճկունութիւնը եւ խորագիտութիւնը ունեցաւ կարելիութեան սահմանին մէջ ճողոպրիլ վերջնական կորուստէ. այդ մեծ դերը, որ կատարեց Հայ Եկեղեցին, մեզ իրեն կը կապէ երախտագիտական լի դգացումներով. երբ հայ Արչակունիներու իչխանութիւնը կ'ապրէր իր վերջին օրհասը, Հայ Եկեղեցիին անզուգական զոյգ դաւակները՝ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ, ջանացին Հայութեան պարգեւել հայերէն ա. բ. գ. մը, որով կրցաւ եկեղեցին եւ ժողովուրդը դրել եւ կարդալ իր լեզուով, ի բաց թօթափելով պարսկերէնը, յունարէնը եւ ասորերէնը, ստեղծելով իրեն համար քաղաքակրթութիւն մը:

Շատեր կ'ըսեն, թէ լաւ կ'ըլլար, որ զուր տեղը արիւն չթափէինք եւ ընդունէինք պարսկական՝ մոգական կրօնքը, առանց լիովին դնահատելու, թէ պարսիկ իչխանութեանց միակ նպատակն էր՝ Հայերը դրաղաչտական կրօնքին մէջ ճուլելով՝ ճուլել նաեւ Հայ ժողովուրդը պարսկականին մէջ, միանգամ ընդ միչտ վերջ տալով անոր Ֆիզիքական գոյութեան:

Ուրիչներ կ'ըսեն, թէ լաւ կ'ըլլար, որ ընդունէինք Քաղկեդոնի ժողովին որոչումները եւ միանայինք յոյն եկեղեցիին հետ: Պարագան նոյնն է. ինչպէս պարսիկ քաղաքականութեան, նոյնպէս յունական քաղաքակա-

նութեան, արդիւնքը պիտի ըլար հայ ցեղին անձնասպանութիւնը, ձուլուելով յոյն եկեղեցիին հետ, որուն համար դժուար չէ օրինակ մըն ալ յառաջ բերել. դաւանափոխութեամբ Հայ Եկեղեցիէն բաժնուողներուն մէջ ամենէն հինն է Հայ – Հոռոմ կոչուած հատուածը, որոնք բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակներէն յունական եկեղեցիին յարած են, անշուշտ բռնութեանց հետեւանքով, որոնց հետքերը տակաւին դոյութիւն ունէին ասկէ 20–25 տարիներ առաջ Ակնայ եւ Ատափազարի վիճակներուն մէջ ցրուած, եւ որոնց հետ մենք դտնուած ենք 1914 – 1918ի պատերազմին ընթացքին օսմ. բանակին մէջ, որոնք իրարու հետ հայերէն ալ կը խօսէին, բայց բոլորովին ուծացած եւ պաղած էին Հայութենէն, եւ որոնց ամբողջական թիւը, ինչպէս կը դրէ Օրմանեան, 10·000էն անդին չէր անցներ: Ուրեմն կորսուած են:

Բազրատունեաց իշխանութեան եւ Անիի կործանումէն յետոյ, հարիւր հազարներէ բաղկացած զաղթականութեան հսկայ զանգուած մը տեղաւորուեցաւ Կալիցիա եւ շրջակաները, որոնք ունէին իրենց տեսակ մը անկախութիւնը, ունէին դատարաններ եւ դատաւորներ, զուտ ազգային, ունէին առանձնաշնորհումներ որոնք թագաւորական հրովարտակներով վաւերացուած էին, այս պայմաններու տակ իսկ, անոնք կրցան դիմանալ մէյայն 150 տարի: Թերեւս ոմանք առարկեն թէ՝ Նիկոլ Թորոսովիչ անարժան եպիսկոպոսը պատճառ եղաւ այս վախճանին. բայց պէտք չէ մոռնալ, թէ Նիկոլին այդ դաւաճան արարքն ալ եթէ տեղի չունենար, վերջ ի վերջոյ պիտի հասնէր դարձեալ միեւնոյն վախճանին, մէյայն թէ 50 – 60 տարի մը եւս Հայերը ժամանակ չա-

հած պիտի ըլլային, նման այն հիւանդին, որ դեղերով միայն առ ժամանակ մը կ'երկարաձգէ իր կեանքին հիւծած թելերը, վերջ ի վերջոյ մեռնելու համար:

Նմանապէս ըսողներ կան, թէ ազգովին եթէ իսլամութիւնը ընդունէինք, այսօր տարբեր վիճակ մը կ'ունենայինք. այսինքն՝ ի՞նչ վիճակ պիտի ունենայինք. կարելի՞ էր արդեօք ասոր դրական պատասխան մը տալ: Իսլամութեան մէջ լուծուող ո եւ է ցեղ, այլեւս չի կրնար օձիքը ազատել անկէ, եւ ոչ ալ կրնայ երեւակայել ազգային անկախ գոյութեան մը իրաւունքները. մենք չատ լաւ գիտենք, թէ ի՛նչ եղաւ այն հարիւր հազարները, երբ բռնութեամբ եւ կամ չահու խայծերով նետուեցան մահմետականութեան ծոցը. կը հարցնենք՝ ի՞նչ եղան. պատասխանը չատ պարզ եւ որոշ է. Թրքացան, քրդացան եւ արաբացան: Եթէ կ'ուզուի, կենդանի եւ սարսափելի օրինակ մըն ալ յառաջ բերենք իսլամացած Հայու մը կեանքէն: Մարաչի մէջ, Հայուն մէկը, նախ քան 1896ի կոտորածը՝ կ'իսլամանայ. քանի մը տարի վերջ տեղի կ'ունենայ 1896ի կոտորածը. Թուրքերը կը կանչեն իսլամացածը եւ կ'ըսեն. « Որպէսզի համոզուինք թէ՝ դուն իսկապէս հաւատացեալ մուսլիման մըն ես, պէտք է որ մայրդ եւ եղբայրդ քու ձեռքովդ սպաննես»: Եւ այս վատ եւ վիժած Հայը առանց այլեւայլի կը կատարէ Թուրքերուն կամքը: Եւ այս՝ մեր աչքերուն առջեւ: Ահա այս է բուն եւ սակայն դառնագոյն իրողութիւնը, թէ, հաւատուրաց Հայը աւելի վատ է քան Թուրքը:

Հայութեան քաղաքական չահը կը պահանջէր ըլլալ իսլամի դրացի եւ ոչ թէ իսլամ. եթէ մենք, մեր դերութեան երկար չրջանին կարողացանք պահել մեր

դոյութիւնը մեր երկրին մէջ, այդ կը պարտինք իսլամ կրօնքին անհաչտութեանը քրիստոնեայ կրօնքին հետ, եւ եկեղեցին չատ լաւ կրցաւ խաղալ իր դերը այդ յարաչոչոխ եւ վտանգներով լի շրջաններուն մէջ:

Նախորդ դլուխներուն մէջ մենք արդէն բաւական խօսեցանք քրիստոնեայ եւրոպացի յարանուանութիւններուն թ֊ափած աչխատանքին եւ դերմարդկային ճիդերուն մասին, Ամերիկի քրիստոնեաներուն՝ մանաւանդ Հայերու ամբողջ դանգուածը իրենց քուրային մէջ ձուլելու համար. բայց անոնք ալ ունէին իրենց տարբեր քաղաքականութիւնը. մուտք գործել Թուրքիա եւ թափանցել երկրին մէջ՝ գործիք դարձնելով լատինացած եւ բողոքականացած Հայերուն քաղաքական եղկելի վիճակը, եւ թրքական հողերէն մասեր խլել. սակայն երբեք չհետաքրքրուիլ իրենց դաւանակից եղբայրներուն ֆիզիքական դոյութեան խնդրով. կը կարծենք թէ փորձը դառն է եւ կը խոստովանինք այս պարագան ամէնքս ալ առանց դժուարութեան. ուրեմն՝ ո՛չ ալ լատինացումը եւ բողոքականութիւնը մեղի պիտի բերէին կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւն:

Եթէ Եւրոպացիները անկեղծ քրիստոնեաներ էին, կրնային այդ քարոզութիւնները կատարել ոչ֊քրիստոնեայ աղգերու՝ Թուրքերու եւ Հրեաներու մէջ. «Գնացէք այսուհետեւ աչակերտեցէք զամ. հեթանոս» ևլն., եւ ո՛չ թէ աչխարհի առաջին քրիստոնեայ ժողովուրդը դարձնել կրկին անգամ քրիստոնէութեան:

Այս բոլոր խորհրդածութիւններէն, ուրեմն, կը հետեւցնենք երկու ճչմարտութիւն: Ա.— Պինդ փարիլ Հայ Եկեղեցիին եւ բոլորուիլ անոր չուրջ, կուռ չղթայ մը

կազմելով, հայ ցեղին մնացորդ մասը հաւաքելով, անքակտելի պահել այդ շղթան, եւ պահել զայն իբրեւ մէկ ազգ: Եկեղեցին եղած է, որ անառարկելի կերպով ներարկած է հայ ցեղին մէջ կենսունակութեան հզօր եւ ներգործող աւիշը եւ զայն պահած է արտաքին վիճակներէ, որուն համար դիմած է ամէն միջոցներու: Եկեղեցիին դերզօր ազդեցութեան չնորհիւն է, որ Հայը մնացած է ինքնուրոյն գոյացութիւն մը, որ դարերու փոփոխութեանց եւ բռնութեանց ներքեւ չարունակելով իր առաքելական վսեմ պաշտօնը, մնացած է նոյնը:

Ան՝ դարեր չարունակ դրկուած քաղաքական անկախութեան բարիքներէն, ամերօրէն փարած է իր եկեղեցիին, ճանչնալով զայն փրկութեան լաստ մը. անոր չնորհիւն է, որ թէպէտեւ կոտորակուած, վտանդուած, տկարացած, բայց վերջապէս ան կարողացեր է պահել իր գոյութիւնը. մէկ խօսքով, Հայ Եկեղեցին եղած է Հայուն առանց թագի թագաւորը, ա՛յնքան մեծ է եղած անոր հմայքը հայ ժողովուրդին վրայ: Այս բոլորէն կը հետեւցնենք թէ՝ ժողովուրդի մը վրայ չատ աւելի ներզօր ազդեցութիւն ունի բարոյական հաստատութեան մը հեղինակութիւնը, քան ոսկեճամուկ զրահաւոր թագաւորական կամ իշխանական մեծավայելչութիւնները: Հետեւաբար աշխարհ կը կառավարուի առաւելապէս բարոյական՝ քան բռնադատեալ օրէնքներով:

Նախնիքներէն իրեն ժառանգ մնացած սրբութիւնները պահելու համար Հայը դարեր պայքարած է եւ կը պայքարի ներկայիս օտար երկիրներու մէջ ալ, այն է՝ Ա.— Պահել իր եկեղեցին, Բ.— Պահել իր գոհար, գողտրիկ եւ աննման լեզուն եւ անոր հրաշալի գրականու-

թիւնը: Գ.— Պահել իր համբանքը եւ թոյլ չտալ, որ այդ թիւէն մասնիկ մ'իսկ պակսի: Բայց այս նիւթին չուրջ յաջորդ գլուխին մէջ:

ՀԷ.

Ի՞ՆՉՊԷՍ ՊԱՀԵԼ ՀԱՄՐԱՆՔԸ

Ս.հատասիկ խոկապէս զբաղուելիք լուրջ խնդիր մը, որ մխեւնոյն ժամանակ կը զբաղեցնէ թէ՛ Հայ Եկեղեցին, թէ՛ եկեղեցականութիւնը եւ թէ հայ քաղաքական միտքը:

Իսկապէս, որ գոհացուցիչ պատասխան մը չենք կրնար տալ այս հարցին, ո՛չ թէ մենք, այլ շատ աւելի խելացի եւ իմաստուն խորհող հայ պատուական անձեր. որովհետեւ ներկայ ցրուածութեան՝ ան ալ զանազան երկիրներու մէջ, վարքով ու բարքով տարբերութիւններ ներկայացնող երկիրներու մէջ՝ դժուար թէ կարելի ըլլայ տալ հայ մանուկ սերունդին ազգային եւ եկեղեցական եւ նաեւ տոհմիկ ընտանեկան դաստիարակութիւն մը: Դժուարալոյծ խնդիրի մը եւ գրեթէ անկարելիութեան մը առջեւ կը գտնուի հայ ցեղը եւ եկեղեցին այս հարցին չուրջ. անշուշտ նախապատասելի եւ նախամեծար է մեզ համար ժամ առաջ մեկնիլ մեր հայրերուն մեզի ժառանգ ձգած երկիրը, բայց անոր համար ներկայ ժամանակները չեն ներեր մեզ այդ բանին մասին խորհիլն անգամ: Հետեւաբար ի՞նչ պէտք է ընել. թողո՞ւնք որ մեր ազգին յոյսը եղող այդ նորածոյն սերունդը ուծանայ ընտանիքէն, այլասերի ազդէն եւ հեռանայ Մայր Եկեղեցիէն. ո՛չ, ասիկա մեր կողմէն մեծագոյն ոճիրն է երբ զանոնք լքենք այսպէս երեսի վրայ. ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել, ինչո՞վ լու-

ծում տալ այս ահաւոր եւ սարսափելի տագնապին:

Մենք կ'առաջարկենք քանի մը միջոցներ, թէեւ ոչ բոլորովին վստահ անոր տալիք բարերար արդիւնքին, որովհետեւ այնքան ալ միամիտ չենք մեր առաջարկած միջոցներուն արդիւնաւորութեան:

Ա.— Եկեղեցին պէտք է թելադրէ եւ նոյն իսկ բարոյական ազդեցութիւն գործէ ծնողաց վրայ, որպէսզի տան մէջ տիրող լեզու դառնայ մայրենի լեզուն. Բ.— Ամէն ծնողք նուիրական պարտականութիւն սեպէ՝ իր զաւակներուն հայերէն գրաւոր լեզուն սորվեցնել, եւ արգիլել մանուկներուն՝ հայկական շրջանակներու մէջ հայերէնէ զատ ուրիշ լեզուով արտայայտուելու. Գ.— Կազմել մանուկներու համար շաբաթական լսարանական դասախօսութիւններ զանազան հայաշատ թաղերու մէջ, ուր խօսուին անոնց ազգային, եկեղեցական եւ բարոյական չինիչ նիւթերու շուրջ, որովհետեւ մանուկը չատ աւելի դիւրաւ կ'իւրացնէ լսուած խօսքերը եւ դիւրութեամբ չի մոռնար զանոնք կեանքի ամբողջ ընթացքին: Ե.— Աշխատիլ մանուկները եկեղեցի տանիլ, չարել Դասին մէջ, անոնց վրան դնելով հսկիչներ: Զ.— Եկեղեցին պարտականութիւն պէտք է ստանձնէ բեմը միշտ խօսուն պահել, այսինքն քարոզի ուժ տալ, որովհետեւ Հայ Եկեղեցին միայն ծիսակատարութեան վայր չէ, այլ անոր անմիջական եւ լրացուցիչ մասն է բեմին կենդանի խօսքը, առանց այդ կենդանի խօսքին, եկեղեցին կը կորնցնէ իր համբաւը, անոր համար անպայման վարդապետ մը կամ եպիսկոպոս մը պահելու հարկ չկայ, կրնան այդ բանը ընել քահանաներն ալ, բաւական է որ ունենան քիչ մը պաշար, ուսումնասիրութիւն, պատրաստութիւն եւ կամք. սխալ է այն կարծիքը, թէ խահանան ի-

իրաւունք չունի եկեղեցիին մէջ քարոզելու, միայն թէ պատեհութիւն տրուի անոր, երբ պատեհութիւն կը տրուի եւ համապատասխան դիրք մը ստեղծուի իրեն համար, վստահ ենք, որ ան իր աշխատութեամբ եւ փորձառութեամբ լաւ քարոզիչ մը կ՚ըլլայ եւ կը գոհացնէ հաւատացեալ բազմութիւնները:

Ժողովուրդը, ինչպէս նաեւ քահանաներէն շատերը, կը կարծեն թէ՝ քահանայութեան արտաքին, այսինքն ծիսական մասը եթէ լաւ կը գործադրուին, ալ ընելիք չի մնար, բաւական է որ, քահանան ժամերգութիւն ընէ, պատարագէ, մկրտէ, պսակէ եւ թաղման կարգը կատարէ, բայց այս գործողութիւնները կատարելու համար շատ մեծ հմտութեան պէտք չկայ, ասոնք վարժութեամբ ձեռք բերուելիք բաներ են: Կրօնական կեանքի ա՛յսքան նիւթականացումը եւ ա՛յսչափ առարկայացումը խոտոր կ՚ընթանան կրօնքին բարոյականին հետ. ուրեմն, հայ ժողովուրդը շատ սխալ եւ թիւր կարծիք մը ունի իր եկեղեցիին իսկական նկարագրին եւ նշանակութեան մասին, հետեւաբար անոր պաշտօնեաները ծիսակատարութենէն զատ ուրիշ շատ բաներ պէտք են գիտնալ, Եկեղեցին ամբողջ եւ բարեկարգ վիճակի մը մէջ պահելու համար:

Եկեղեցին երբ զուտ ծիսականօրէն դիտենք, ան չի տարբերիր արհեստանոցէ մը. պաշտօնեաները լոկ շահու եւ եկամուտի համար յաճախած կ՚ըլլան հոն, որոնց նպատակը միայն նիւթականն է. բայց այս չէ հոգեւոր գործունէութիւնը՝ եկեղեցա – հանրային կեանքին մէջ: Քրիստոնէական՝ մանաւանդ Հայ. Եկեղեցին, իր բովանդակ յաջողութիւնը եւ գոյութիւնը կը պարտի քահանայութեան՝ Քրիստոսի ոգիով եւ առաքեալներու

օրինակով զարդացած քահանայութեան մը, այլապէս սոսկ նիւթի համար եկեղեցիին կապուող քահանաները լաւ կ'ընեն, որ հանեն իրենց սքեմը եւ խառնուին առեւտրականներու կարգին, ուր կրնան թերեւս խոշոր չահեր ապահովել իրենց:

Ուրեմն անմիջական եւ խիստ կարեւոր պահանջ մըն է եկեղեցիի բեմէն կենդանի խօսքով քարոզել ժողովուրդին եւ հոն հաւաքուող փոքրիկներուն:

Եւ ասիկա կ'ըլլայ միայն ծնողքներուն բարեկամեցողութեամբ եւ եկեղեցիին ու ազգին հանդէպ իրենց ունեցած նախանձախնդրութեան հետեւանքով:

Մեր մէջ, դժբախտաբար, դաղրելու վրայ է ողորմածասիրութիւնը, այսինքն՝ բարերարել եկեղեցիին. ժամանակին, եւ ոչ շատ հին ժամանակներ, Պոլսոյ եւ դաւառներու մէջ, հայ ունեւոր եւ միջակորեար դասակարդը իր բարերարելու կերպերը ունէր, որոնցմով նուիրատուին կամքին համաձայն եկեղեցին կը կատարէր այդ բաղձանքը: Ողորմութեան տեսակները չա՛տ շատ են. ողորմութիւն ըսելով պէտք չէ հասկնալ մուրացիկ աղքատի մը ափին մէջ հինգ տասը դահեկան սպրդեցնել, ո՛չ, անոր սահմանը շատ ընդարձակ է եւ գեղեցիկ արդիւնքներու կ'առաջնորդէ մարդը: Մենք հոս ողորմածասիրութիւն բառը պիտի առնենք իր լայն իմաստովը: Է.— Տգէտներուն սորվեցնել. ահա միակ առաքինութիւնը: Մեր նոր սերունդը ազգային եւ կրօնական ըմբռնումով կատարեալ տգէտներ են, մոլորածներ են, որոնք չեն գիտեր թէ՝ ո՞ր ճանապարհով քալեն եւ ո՞ւր երթան: Անդէտին խրատել եւ հրահանգել՝ ամէն մարդու պարտականութիւնն է, մանաւանդ ծնողքին, եւ այդ ծնողքը այս պարագային եկեղեցին է:

Եկեղեցին պէտք է գտնէ ողորմածները, — բարեսէրները կամ բարերարները, ինչպէս որ կ'ուզէք —, որպէսզի այդ մոլորեալ որդիները ուղիղ ճամբու մէջ դնէ եւ իր համայնքին համար պատուաբեր անձեր պատրաստելու ջանքը եւ աշխատութիւնը չզլանայ, գործածելով իր բոլոր ուժը. այդ բարերարութիւնը եթէ նիւթով է, պէտք չէ ընկրկիլ անոր առջեւ, իսկ եթէ բարոյախօսութեամբ՝ պէտք չէ դարձեալ անհոգ ըլլալ, այլ կարելի բոլոր միջոցները գործածել, որպէսզի ան չկորսուի եւ չփճանայ, որովհետեւ մէկ կամ աւելի անձերու իսպառ կորուստը վիշտ մըն է եկեղեցիին համար:

Ը.— Եկեղեցին պէտք է ունենայ իր թերթը, որուն մէջ կարող ըլլայ խօսելու եւ իր պատգամները ուղղելու բոլորին ալ հաւասար կերպով: Անուրանալի է խօսքին եւ գիրին կատարած դերը, եթէ հմտօրէն եւ արժանաւորապէս գործածուին երկու գէնքերն ալ հաւասարապէս:

Օտար միսիոնարական քարոզիչներ կը տեսնենք, որոնք ո՛րքան կարեւորութիւն կու տան գիրին եւ խօսքին գործած ազդեցութեան, որուն համար չեն խնայեր միլիոններ, իսկ մենք կ'անճրկինք կը մնանք եւ չենք ուղեր մեր ժողովուրդը լուսաբանելու համար դոյզն չափով նիւթական զոհողութեան տակ մտնել, թերեւս անոր համար, որ մեր ժողովուրդը սերտօրէն վարած է իր մայրենի եկեղեցիին, բայց արդար ըլլալու ենք խոստովանելու, թէ մեր ժողովուրդին մէջ, ո՛չ այն սէրը մնացած է եւ ո՛չ ալ մեր ապրած միջավայրերը թոյլատու են այդ բանին. ուրեմն պարտք կը ծանրանայ եկեղեցիին եւ եկեղեցիով հետաքրքրուողներուն վրայ, որպէսզի չղթաները պինդ կապենք հայկական զանգուա-

ծին մէջքէն, որպէսզի մէկը դուրս չմնայ եւ կորուստէ չմատնուի:

Ինչպէս առաջ ալ խոստովանեցանք, մեր թելադրած առաջարկութիւնները կիսամիջոցներ են միայն, դէթ ժամանակ մը եւս երկարաձգելու համար մեր ազգային եւ եկեղեցական կեանքը, այսինքն համրանքը:

Ունինք աղքատներ, հիւանդներ, որբեր, որբեւայրիներ եւ զանազան տեսակ նեղութեանց եւ տառապանքներու բեռան տակ ընկճուած եղբայրներ եւ քոյրեր. ի՞նչ չափով կարող կ'ըլլան անոնց ցաւը մեղմացնելու, ունի՞նք այդ առթիւ կազմակերպուած մարմին մը, բաց ի Աղքատախնամներէն, որոնց գործունէութեան չրջանակը չատ սահմանափակ է դժբախտաբար, իրենց հասոյթին նուազութեան հետեւանքով: Ունի՞նք ուսեւորներ. այո՛, ունինք, բայց դժբախտութիւն է խոստովանիլ, թէ ներկայի մեր ուսեւորները չունին հինեբուն հոգիի մեծութիւնը, որոնք բարերարելու արուեստին լիովին դիտակ էին:

Եթէ Հայ ազգը պահած է իր գոյութիւնը, ան իր ծոցին մէջ սնուցած է Աւետարանի ոգիով զարդացած հարուստներ, որոնք բուռ բուռ ոսկիներ ծախսած են ազգային կարօտութեանց համար եւ իրենց անունը անմահացուցած: Միասին կարդանք Ս. Փրկչի Ազգային Հիւանդանոցի դրան երկու կողմի մարմարեայ տախտակներուն վրայ արձանագրուած յաւէտ խնկելի եւ պաշտելի անձերուն նուիրատուութիւնները, ասկէ 30 – 40 տարիներ առաջ՝ 1000, 2000, 5000 օսմ. հնչուն ոսկիներով. այդ պատուական հայորդիները սատարած են Ազգ. Հիւանդանոցին՝ դթութեան յարկին բարեզարդութեանը, որուն կազմակերպիչը կ'ըլլայ Օրմանեան Մա-

ղաքիա Պատրիարք. չէ կարելի մոռացութեան տալ անմահ բարերար Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանը, որուն բարեպաշտութեան մէջ չրջան կ'ընէ Մեծն Ներսէսի մաքուր արիւնը, եւ որ հիմնադիրը կ'ըլլայ այդ հաստատութեան, ուրուն յարկին տակ հարիւրէ աւելի տարիներէ ի վեր ինչքա՛ն թշուառներ եւ ախտաժէտներ բուժուած են հոգեպէս եւ մարմնապէս:

Յաւէտ յիշատակութեան արժանի է Մկրտիչ Սանասարեան հայորդին, որուն առատաձեռն բարերարութեան արդիւնքով եւ իրեն խորհրդական Կարապետ Եղեանցին, ինչպէս նաեւ Օրմանեան Մաղաքիա Ծ. Վարդապետին ջանքերովը կարնոյ մէջ բարձրացաւ Հայութեան պատիւ բերող Սանասարեան Վարժարանը, որ պարգեւեց ազգին արժէքաւոր եւ դիտնական երիտասարդներ, որոնք իրենց կարգին նետուեցան Հայութեան դիրկը, ամենախուլ գիւղերու մէջ ուսուցչութեամբ պարապեցան եւ կը պարապին դեռ՝ ծառայելով եկեղեցիին եւ ազգին:

Կարելի՛ է մոռնալ Գում – Գափուցի փարիզաբնակ հանգուցեալ Աթանագինէ Էդնայեան բարերարը, որուն ծախքով հիմէն քանդուեցաւ եւ նոր ի նորոյ չինուեցաւ Մայր Եկեղեցիի կուչտին Յարութիւն Ամիրայէն չինուած եւ մինչեւ մեր ժամանակները իր գոյութիւնը պահող Մայր Վարժարանը, որուն մէջ որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարելու ալ բախտը ունեցած եմ, վերջին տարին (1924ին) երբ աւարտելով չէնքին կառուցումը եւ կահաւորումը, Երուսաղէմատուներէն փոխադրուեցաւ Էդնայանի չինել տուած նոր վարժարանը, ուր ամէն ինչ նախատեսուած, չափուած ճեւուած եւ մանկավարժական վերջին դրութեան համաձայն նկատի առնուած

էր, որուն մէջ ազգին մատաղ սերունդը կը կրթուի ուսումով, կը դաստիարակուի աւետարանական դաստիարակութեամբ եւ ազգային ղեղեցիկ ոգիով: Մենք անկեղծօրէն կը դնահատենք այսպիսի բարերարներուն գործը եւ յաւէտ երախտապարտ կը զգանք զմեզ, միշտ յիշելով եւ յիշեցնելով ուրիշներուն ալ առաքինութեամբ փայլող եւ անհետացող դէմքերը:

Անշուշտ հայ իրականութեան մէջ միայն ասոնք չեն որոնք կը փայլին իրենց ղեղեցիկ եւ աստուածահաճոյ գործերով, մենք յիշեցինք այդ փաղանդէն կարեւորները միայն:

Ուրեմն զուր չէ որ Քրիստոս Լերան Քարոզին մէջ երանի՛ կու տայ ողորմածներուն: Ա՛յս է եւ ասոր մէջ է բուն հաճոյքը, սիրել իր ցեղը, եւ սիրայօժար նուիրաբերել իր պարտքը իր ազգին եւ եկեղեցիին տեւականութեան, սիրել՝ կը նշանակէ նպաստել, օժանդակել, բարեգործել, բարերարել եւ մարդասիրաել, ասոնցմէ աւելի բարձր, աւելի ազնիւ եւ աւելի վսեմագոյն գաղափար կարելի՞ է երեւակայել:

Գիտենք, թէ Հայը ուշիմ է, ճեռներէց է, խելացի է, աշխոյժ է, ամէն դժուարութեանց կուրծ տուող եւ յաղթող է միանգամայն. այս ճշմարտութիւնը ուրանալ՝ կը նշանակէ արեւին դէմ վարագոյր քաշել. եւ Հայը իր ճարպիկութեամբ կրցաւ արտասահմանի մէջ իրեն համար լաւ դիրքի մը տիրանալ, գործադրեց ամէն տեսակ կարելի միջոցները, որպէսզի փրկուի նուաստ եւ խեղճ կենցաղէ մը, եւ յաջողեցաւ. ասիկա ամէն ազգի տրուած քաջութիւն մը չէ, եւ սակայն, Հայը, օտար երկինքներու տակ իր տնտեսութիւնը բարելաւելով հանդերձ, բոլորովին անձնատուր եղաւ իր հաճոյքին

եւ իր վաստակած դրամին դերի· ասիկա անշուշտ սխալ դաստիարակութեան արդիւնք է, որ տուաւ իրեն բարքերով տարբեր երկրի մը հասկցողութիւնը:

Այլապէս, Հայը ինքզինքը ապահովելէ վերջ, պէտքը կը դգար ապահովել նաեւ իր ազգին պէտքերը· բայց մինչեւ ցարդ արտասահմանի մէջ չէ տեսնուած բարեբարութեամբ փայլող անձ մը, որ ուղղակի կերպով սատարէր տեղական պէտքերուն, որով կարող ըլլայինք պահել համբանքը:

Թ.— Կազմել երկսեռ երիտասարդական կազմակերպութիւնները, որոնք ճանչնան դիրար, խմբուին իրենց հաւաքատեղիներու մէջ, խօսին, վիճին օրուան հայկական եւ ընտանեկան կեանքին շուրջ: Բացատրուին անոնց ազգային կեանքը, ամուր կապել դիրենք անիւին, որպէսզի պատրաստուին ապագայ հայկական կեանքին մէկ մէկ օղակները ըլլալու, եւ որուն վրայ բարձրացնեն օրին մէկը նաեւ հայ քաղաքական կեանքը:

Հայ Եկեղեցին իրաւունքով շատ բան կը սպասէ երիտասարդութենէն, եւ երիտասարդութիւնն ալ վոխադարձաբար շատ բաներ սպասելու իրաւունք ունի եկեղեցիէն, որպէս քաջալերող, հովանաւորող եւ արդիւնաւորող երիտասարդութեան ազգանուէր գործերը: Տարածել այս կազմակերպութեանց ցանցերը գաղթահայութեան ամէն մէկ անկիւնները, բայց ուշադրութիւն ընել, որ այդ կազմակերպութիւնները չդառնան քաղաքական մարզանքի դաշտ մը, իրար հակասող եւ չէզոքացնող, այլ հաւաքուիլ մէկ դրօշի տակ: Այդ դրօշը պէ՛տք է ըլլայ Եկեղեցիին եւ ընտանիքին դրօշակը, որուն տակ դաստիարակուին կրօնքի եւ ընտանիքի սրբութեան նախանձախնդիր ոգիով: Ազգի մը ապագայ

կորիզը կազմող միակ հիմնարկութիւնը լաւ դաստիարակուած ընտանիքն է, որուն մէջ թրծուող մէկը միայն կրնայ կեանք եւ կենսունակութիւն տալ ազգային Հայութեան: Ընտանիքին կատարած դերը շատ մեծ է եւ բարերար ազգերու կեանքին մէջ:

ԶԸ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Եկեղեցիի մէջ ամէն ժամանակ ամուսնացեալ քահանայութիւնը իր որոշ եւ պատուաւոր տեղը ունեցած է. ան, ըստ հին օրէնքի կանոնին, կ'ընտրուէր շնորհքով անձերէ, ինչպէս Հրեաներու քահանայից դասը, որուն համար ցեղ մըն ալ որոշուեցաւ, ղեւտական ցեղն էր այդ, որ կը կանչուէր Աստուծոյ Տաճարին ծառայութեան՝ ժառանգականութեան իրաւունքով: Բայց այս դրութիւնն ալ, ժամանակի ընթացքին, չարաշահութիւններու եւ զեղծումներու պատճառ դառնալով, յետագայ դարերուն մէջ վերջ տրուեցաւ այս սովորութեան:

Հայ Եկեղեցիի մէջ ընդհանուր կերպով ապրած է Քրիստոսի վարդապետութեան ոգիով քահանայութիւն մը, որ հեռու մնալով արտաքին ձգտումներէ, կը կատարէր իր սուրբ պաշտօնը եւ կը ներշնչէր այդ հիմնարկութեան (եկեղեցիին) դաւանութիւնները տեսլապաշտօրէն իր մտերիմներուն, այսինքն՝ ժողովուրդին. այսպիսի քահանայութիւն մը ապրած է մեր եկեղեցիին մէջ, որոնց կողքին ապրած են, դժբախտաբար, անարժաններ ալ, որոնք պատճառ դարձած են այս պատուական դասուն նուաստ վիճակի մէջ իյնալուն:

Գրաւող եւ մեծ անունները, որոնք քահանայութեան աստիճաններուն վրայ ապրած են անցեալին մէջ, աւելի բարձր եւ վսեմ նկարագիրով կու գան եւ կը շարուին մեր մտքի հորիզոնին վրայ իրենց արժանաւորութեամբ, սրբութեամբ եւ պաշտօնին դիտակցութեամբ: Անոնք իրենց ապրած շրջանին երկրային կեանքի շրջանը աւարտելէն վերջն ալ տակաւին կ'ապրին մեր հոգիներուն խորը:

Պէտք է աշխատանք թափուի, որ քահանայութիւնը իր ներքին եւ արտաքին պաշտօններու դիտակցութեամբը կրկին վերահաստատուի: Առաւելութիւնը եւ մեծամասնութիւնը միշտ լաւագոյնին կողմը ըլլայ: Վանդի կարելի չէ, որ տկարներ չգտնուին ո եւ է պաշտօնէութեան մէջ: Ինչպէս որ չքեղ չէնքի մը մէջ կը գտնուին ընտիր եւ միջակ առարձներ, նոյնպէս ալ ամէն ժամանակ պաշտօնէութեան մէջ կարելի է գտնուին թերացողներ եւ ղեղծարարներ: Բայց եւ այնպէս այլասերումը կը վնասէ գործին, եւ միջակութիւնները կը սկսին օգուտ քաղել տիրող վիճակէն, եւ ահա քահանայութեան պէս բարձր պաշտօն մը կ'իյնայ իր նպատակի վեհութենէն, ճամբայ բանալով ապիկարներու, միջակներու, չահամոլներու, մոլեռանդներու, կեղծաւորներու եւ կեղծարարներու:

Այս չէ անշուշտ ուղիղը եւ ցանկալին: Մ. Գրքէն սկսեալ ամէն տեղ եւ ամէն ատեն ուսեալ, արժանաւոր քահանային պէտքը չեշտուած է, եւ Հայ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ կը հանդիպինք դրուածքներու, որոնք իրենց ժամանակին բարքերն ու ըմբռնումները կը յայտնեն քահանայութեան մասին:

Ցիշենք երկու օրինակ միայն: Մ. Սահակի վերա-

դրուած կանոններուն մէջ յիշատակները կան: Ժողովուրդը կը դանգատի թէ՝ քահանաները «որպէս ծուլութեամբ ունին զկարգ եկեղեցւոյ պաշտաման եւ աղօթից, եւ զայլ ամենայն կարեւոր առաջնորդութեան: Մանաւանդ վասն ուսումնասիրութեան, զի ասացին, թէ ինքեանք չեն ուսեալ, եւ զորդիս իւրեանց ի դպրոց ոչ ունին, եւ վասն երիցութեան արժանի ոչ լինին...: Զնոյն՝ զոր լուաք ի նոցանէ գիտացաք եւ մեք եւ սգացաք բազում տրտմութեամբ, վասն զի ի չատ տեղիս ոչ զոք գտաք քահանայութեան արժանի ի տգիտութենէ, եւ ժողովուրդն խոպանացեալ մնայր եւ մեք տարակուսեալք ոչ գտաք, որ զնոսին ինքեանս կարդել ի քահանայութեան, այլ հրաժարեցուցեալ զնոսա ի բնակութենէ՝ օտարաց պիտանեաց եւ դիտնոց տուաք ժառանգութիւն նոցա»:

Ժողովուրդը ուսեալ մարդ կը փնտռէ, չի գտներ, կը դանգատի Կաթողիկոսին՝ քահանայացուներու թէ՛ տգիտութեան եւ թէ՛ անփութութեան մասին: Կաթողիկոսը ինք անձամբ ալ կը ստուգէ իրողութիւնը, կը ցաւի եւ տգէտ քահանաները կը հեռացնէ իրենց տեղերէն եւ օտարներուն (ասորի կամ յոյն) կու տայ այդ պատիւը, օտարներուն՝ որոնք գիտուն մարդիկ են:

Ս. Սահակ աւելի արմատական միջոցի ձեռնարկով, կ'արգիլէ որ տգէտ քահանաները ծուխ ունենան: «Տգէտ երէցք եղբայրք, ժողովուրդ մի իշխեսցին ունել»:

Սուրբն Ներսէս Շնորհալի աւելի թոյլատու կը գտնուի, թէեւ ան ալ կը պահանջէ գիտուն քահանաներ, բայց որովհետեւ բոլորն ալ ամէն շնորհք կարելի չէ որ ունենան, պարտք կը դնէ կարեւոր բաներու մէջ անթերի ըլլալ. «Մի ոք ի ձէնջ սիրեսցէ զկուրութիւն

տգիտութեան քահանայական ուսմանց յաղագս ծուլութեան կամ աշխարհական զբաղմանց, այլ թէեւ ոչ ամենեցուն ամենայն չնորհօք կատարեալ լինել հնար է, զոր եւ աստուածային օրէնք պահանջեն ի քահանայից, սակայն ի հարկաւորն պարտին անթերի լինել, այսինքն, զեկեղեցական գիրս ուղիղ ընթեռնուլ եւ զմանրուսմունս (չարական, երգ) պաշտել յեկեղեցիս, եւ ապա գալ ի ձեռնադրութիւն քահանայութեան», եւայլն:

Քահանայութիւնը իր բուն նշանակութեան մէջ իբր դիտուն, ուսեալ, մէկ խօսքով՝ արժանաւոր անձերու գործ ու պաշտօն, պէտք է դոհացնէ ժամանակին պահանջները: Շնորհալիի պահանջած ուսումը եւ դիտութիւնը ներկայի պահանջը չի դոհացներ: Ամէն ժամանակ իր պահանջը ունի: Եւ որպէսզի քահանայութիւնը կարող ըլլայ իր պաշտօնէն բան մը հասկնալ եւ հասկցնել ժողովուրդին ալ, պէտք է որ ունենայ արժանիքի բարձր մակարդակ մը ժամանակին համեմատ: Արժանիքով կը հասկցուի պաշտօնեային բնախօսական եւ բարոյական կարելիութիւնը, պաշտօնին բնոյթը լիովին արտայայտելու կարողութիւնը, որ կ'ապացուցուի մտաւոր զարդացումով, փորձառութեամբ եւ կենցաղագիտութեամբ:

Երբ քահանայ մը մտաւոր զարդացումով բարձր չէ ժողովուրդէն եւ դէթ հաւասար չէ ժողովուրդին մըտաւորական դասակարգին, այդպիսին չի կրնար ո՛չ ներշնչել եւ ոչ ալ հովուել:

Բայց որպէսզի եկեղեցին կարողանայ հասնիլ իր նպատակին, այն է արժանաւոր, անշահախնդիր եւ գիտուն քահանաներ ունենալ, պէտք է միանգամ ընդ միշտ թօթափէ անոր այժմեան ապրելակերպի դրութիւնը,

պէտք է բարեփոխել անոր տնտեսական վիճակը եւ ազատել զայն ներկայ նուաստացած դերէն, այլապէս բոլոր անկեղծ բաղձանքները դատապարտուած են ամլութեան: Արմատովի ջնջել եկեղեցիի մէջ քահանային համար պնակ շրջագայելու դրութիւնը· ջնջել պաշտօնակատարութեանց պահուն քահանային ձեռքը դրամ սպրդեցնելու յոռի դրութիւնը, *այլ սահմանել անոր ապրելակերպին համար որոշ ամսական գումար մը, որպէսզի ան ալ ապրի մարդավայել կերպով, ունենայ իր գրադարանը, ընկղմի ուսումնասիրութեան մէջ իր պարապոյ ժամերուն, սորվի եւ սորվեցնէ իր ժողովուրդին: Հերիք չէ դատապարտել միայն քահանան որպէս տգէտ, շահամոլ եւ այլ նուաստացուցիչ ածականներով. չուրանանք եւ վեհանձն ըլլանք խոստովանելու, թէ բուն պատասխանատուն ինքը ժողովուրդն է, որ անտարբեր գտնուած է այս բոլորին հանդէպ:*

Ուրիշները քննադատելէ առաջ, նախ պէտք է ինքզինքը քննադատէ մարդ· երբ ինքնաքննութեամբ հաստատեց իր թերութիւնը, ապա ուրեմն, պէտք է անմիջական կերպով յետս նահանջէ եւ սրբագրէ իր սխալը, այլապէս ոչ մէկ դրական օգուտ այդ ինքնաքննադատութենէն:

Եւ կը մնանք հոն, ուր որ էինք երէկ եւ ենք այսօր, պիտի մնանք վաղը եւ միշտ:

ՀԹ.
ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ ԲԵՄԸ

Ժամակարգութեան դրութիւնը որչափ ալ չինիչ ըլլայ եւ ոգեւորող, տակաւին չէ կարելի ըսել, թէ ան ամբողջ է, մանաւանդ չի կրնար ծառայել իր նպատա-

կին եթէ բեմը չբերէ իր բաժինը այդ չինութեան եւ ոչնչութեան:

Եկեղեցին առանցքը բեմն է, այսինքն՝ քարոզութիւնը, որ կենդանութիւն եւ ջերմութիւն կու տայ եկեղեցին: Եկեղեցին մէջ սովորական բան մըն է ժամերգութիւնը, որ չի կրնար լեցնել խօսքին պարապ ձգած տեղը: Կը յուսանք, թէ այդ բաները չափազանցութիւն չեն նկատուիր. ժամակարգութեան արժէքը նուազեցնելու համար չէ, որ կը ծանրանանք բեմի վրայ, այլ՝ բեմի կարեւորութիւնը ըստ արժանւոյն ի վեր հանելու համար:

Կենդանի խօսքը միշտ իր ուրոյն եւ որոշ տեղն ունի: Կրօններու ծաւալման եւ հաստատութեան մէջ հիմնական դերը կատարողը Խօսքը եղած է: Աւետարանը, նոյն ինքն Քրիստոսէն սկսեալ, քարոզ մըն է. Առաքելական բովանդակ գործունէութիւնը Խօսք է. քարոզը եղած է նաեւ Եկեղեցիի ամէնէն նշանաւոր Ս. Հայրերուն լաւագոյն գործը, եւ եկեղեցին, հակառակ իր ծիսական եւ արարողական հրապուրիչ լարուածքին, դեռ բան մը չէ, եթէ բեմը կենդանի խօսքով չարտայայտէ եւ չվերլուծէ այդ բոլորը:

Բեմն է, որ կը քալէ ժողովուրդին հետ. ան ամէն սերունդի կը խօսի, եկեղեցին լեզուն կրնայ չատերուն համար դժուարահասկնալի չըլլալ, բայց Բեմը միշտ ժողովուրդին համար հասկնալի լեզու մը ունի, ան միշտ նոր է ժողովուրդին հետ:

Քրիստոնէական նուազ ծիսական եւ բոլորովին հակածիսական այլ եկեղեցիները, բեմին տուած են իրեն արժանի կարեւորութիւնը եւ ասոր մէջն է իրենց յաջողութեան բուն գաղտնիքը:

Եկեղեցին, ինչպէս բոլոր հրէաններուն, ներկայիս ալ կ'անցընէ աւելի դժուարին հրէան մը, եկեղեցին (ժողովուրդին) ծոցին մէջ արմատացած է տեսակ մը անկրօնութիւն եւ անհաւատութիւն, որուն դէմ մաքառելու համար պէտք է ձեռք առնել քարոզութեան նման դէնք մը. քարոզութիւնն է որ պիտի հանէ զայն իր դըժուարութիւններուն մէջէն եւ պիտի առաջնորդէ դէպի ճշմարտութիւն՝ իր ունկնդիրները:

Հայ Եկեղեցիի զաւակները կենդանի եւ տաք հունչով բեմի մը աթոռայատութիւններով կրնան դրաւուիլ, հինուիլ եւ տաքնալ իրենց եկեղեցիին: Ճարտար խօսքին համար խոր յարգանք եւ ակնածանք ունին մարդիկ:

Մեր Եկեղեցիի բեմին անկումները անտեսութեան տալով, տեղի տուած ենք կարդ մը սխալ կարծիքներու, որ իրողութիւններ եղած են հետզհետէ: Օրինակի համար, կարծուած է, որ ամէն վեղարաւոր քարոզիչ է. կարծուած է նոյնպէս, որ բեմէն խօսուած ամէն խօսք քարոզ է. եւ վերջապէս, կարծուած է, որ քահանաները չեն կրնար քարոզել, քանի որ վեղար չունին: Ասիկա հիմնական սխալ մըն է. պատրաստուած ո եւ է քահանայ, կարող է խօսիլ շատ հինիչ եւ հրահանգիչ քարոզներ. մենք գիտենք որ Կիւրիկիոյ բեմերը վարդները քահանաները եղած են երկար ժամանակ: Կ'ըսուի թէ՝ Մկրտիչ Քէֆսիզեան Կաթողիկոս, բեմական յանկուցիչ կարողութեամբ օժտուած անձ մը եղած է, որուն քարոզը ունկնդրելու համար հեռաւոր վայրերէ փութացողներ կը դտնուէին, բայց եւ այնպէս, այս եկեղեցիի իշխանը մասնաւոր կարեւորութիւն կու տայ եղեր քահանաներու քարոզ խօսելուն նոյն իսկ իր ներկայութեանը կ'արտօնէ, որ բանդէտ քահանաները բեմ ելլեն եւ խօսին ժողովուրդին: Այս քահանաներէն կը յիշենք հմուտ եւ խօսելու վարժ Տ. Տիգրան քահանայ Մէրճանեանը, որ Կաթողիկոսին ձեռնադրածն էր. Հոգելոյս

այս քահանան եղած է նոյնպէս Մարաշի մէջ 1880ական թուականներուն բողոքականներու եւ կաթոլիկներու բերանը կարկողը, երբ տակաւին աշխարհական էր: Ընդհանուր կերպով պէտք է ըսել, թէ Կիլիկիոյ մէջ կար դարձացած քահանայութիւն մը:

Դժբախտաբար, ներկայիս, բեմական տեսակէտով իրերու վիճակը անմխիթար է մեր եկեղեցիին մէջ, եւ այս վիճակը տխուր է եւ երբեք ժողովուրդը եկեղեցիին կապելու բնոյթը չունի:

Այս խորհրդածութենէն վերջ կու դանք այն վերջաւորութեան, թէ պէտք է մեր եկեղեցիին բեմը դարձնենք իր բուն նպատակին եւ տանք անոր արժանի կարեւորութիւնը. ըստ որում կը յուսանք, թէ ժողովուրդը պիտի կրնայ դնահատել խօսքին — կենդանի բարբառին — արժէքը, նախ հետաքրքրութեան համար եւ հետզհետէ տաքնալով, հետաքրքրութենէ մղուած այդ անձը ցոյց կու տայ աւելի ջերմին եւ տաք վերաբերում մը, մինչեւ իսկ օրին մէկը բեմին մոլին:

Այսպէսով է ահա որ եկեղեցին իրմէ ուծացածները պիտի քաշէ իր ծոցին մէջ, ըսելով՝ «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բեռնաւորք եւ ես հանդուցից զձեզ»:

Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր կերպով այս էջերուն մէջ մենք խօսեցանք՝ դարերու ընթացքին Հայ. Եկեղեցիին կատարած չինիչ դերին մասին:

Այսօր Եկեղեցի ըսելով կը հասկնանք հաստատութիւն մը, որ կը բովանդակուի սա չորս բառերուն պարունակին մէջ. Ա.— Եկեղեցիին նիւթական չէնքը: Բ.— Եկեղեցիին ժողովուրդը: Գ.— Եկեղեցիին դաւանանքը եւ պաշտամունքը: Դ.— Եկեղեցիին պաշտօնէութիւնը:

Երկար ժամանակներէ ի վեր բոլոր բերաններէ կը փղձեղուին սա երկու բառերը՝ եկեղեցի եւ Բարեկար-

գութիւն: *Ի՞նչ նշանակութիւն ունին այս երկու բառերը մեր կեանքին եւ ըմբռնումին մէջ:*

Ճշդենք ուրեմն Բարեկարգութիւն բառին իմաստը: Բարեկարգութիւն բառը հայերէնի մէջ չատ պարզ եւ որոշ իմաստ ունի: Բարի եւ կարգ *բառերուն իրարու հետ բաղադրութիւնն է, որ կը նշանակէ* աղէկ կարգ կանոն, աղէկ դասակարգութիւն· *այսինքն՝* ամէն *բան իր տեղը, լաւ վիճակի մէջ պահել: Սարկաւագը կը հրաւիրէ ժողովուրդը աղաչել Աստուծոյ.* —

— Վասն սուրբ տեղւոյս շինութեան եւ բարեկարգութեան, զՏէր աղաչեսցուք:

Աղաչենք Տիրոջ, որ այս սուրբ տեղը (եկեղեցի, վանք, ուխտ) չէն եւ բարգաւաճ ըլլայ, կամ ինչպէս սովոր ենք ըսել՝ չէն եւ պայծառ ըլլայ:

Բարեկարգութիւն բառը հայ լեզուին մէջ կը նշանակէ նաեւ պարկեշտութիւն, բաղութիւն· այսինքն՝ բարոյական կեանքի մէջ տիրող բարեկարգ վիճակ մը:

Այստեղ Եկեղեցիի Բարեկարգութեան մասին խօսուած աեն, պիտի հասկնանք որ նոր բան մը չէ այն քրիստոնէական եկեղեցիի պատմութեան մէջ, որովհետեւ այդ բառը Ժ.Զ. դարուն, Լուտէրեան շարժումով ուղղուած է Հռոմի եկեղեցիին դէմ: Եկեղեցական պատմութեան մէջ բարեկարգութիւն կը նշանակէ կրօնական եւ քաղաքական շարժում մը, որուն հետեւանքով կաթոլիկ եկեղեցիին միութիւնը խախտեցաւ:

Այս շարժումը կրօնական էր կաթոլիկութեան դէմ, որովհետեւ Մ. Գիրքի եւ հաւատքի վերաբերեալ խընդիրները մեկնելու եւ բացատրելու մէջ կաթոլիկ եկեղեցիին վերապահուած բացարձակ հեղինակութիւնը եւ իրաւունքը հերքուեցաւ եւ ուրացուեցաւ: Քաղաքական շարժում մըն էր այս, Պապերու քաղաքական հեղինակութիւնը հերքելու, այսինքն ժողովուրդները ազատ կացուցանելու Պապերուն հնազանդելու իրենց աւանդական պարտականութենէն եւ հետեւաբար Մ. Պետրոսի դանձին աղբիւրներուն մեծագոյն մասը ցամքեցնելու:

Լուտերեան չարժումին կրօնական նշանակութիւնը մեծ եղաւ, որովհետեւ չարժումը Լուտէրի երեւակայածէն աւելի ընդարձակ ծաւալ ստացաւ, եւ Լուտէրի բարեկարգութիւնը հոմանիշ դարձաւ բողոքականութեան, այսինքն՝ հակակաթոլիկութեան: Ինչպէս գիտենք, բարեկարգութեան չարժումը յանգեցաւ բողոքականութեան, որ զուտ Լուտերի ստեղծագործութիւնը չէ, այլ անգլիացի Ճոն Վիքլիֆի (1384) եւ չեխ Ժան Հիւսի (1415), որոնք առաջին հեղինակներն են այդ չարժումին եւ որ Լուտէր (1483 – 1546) գիտցաւ օգտագործել, իրեն ալ ակից ունենալով երկրին քաղաքական եւ տնտեսական պայմանները: Եւ սակայն, Լուտէրեան չարժումը չհասաւ իր նպատակին, այսինքն՝ չկրցաւ բարեկարգել կաթոլիկ եկեղեցին, այլ պատճառ եղաւ բողոքականութեան ծագումին եւ ծաւալումին: Այս կէտերը պէտք է նկատի ունենալ երբ կը խօսինք եւ կը գրենք Հայ Եկեղեցիին բարեկարգութեան մասին: Հայ. Եկեղեցին ո՛չ պապականութեան կաչկանդումը եւ ոչ ալ բողոքականութեան սանձարձակութիւնը ունեցած է իր դարերու կեանքին մէջ: Անոր բարեկարգութեան հարցը շատ պարզ եւ յստակ է մեզի համար:

Բարեկարգութիւն ըսելով մենք պէտք է հասկնանք ժողովուրդին եւ պաշտօնէութեան դաստիարակութիւնը եւ պատրաստութիւնը. ժողովուրդը ինքնին եկեղեցին է, այսինքն՝ Աւետարանի հաւատքով եւ սկզբունքով դաստիարակուած հաւաքականութիւնը (*):

(*) Ս. Սահակի կանոններուն մէջ սապէս սահմանուած է եկեղեցին.— « Քանզի եկեղեցի մեզ ոչ ցուցանէ պատուիրանն Աստուծոյ որ ի բարւոյ եւ ի փայտից է շինեալ, այլ զհաւատով շինեալ զազգս մարդկան ի վե-

Պատմութեան վկայութով, ներկայ քաղաքակրթութիւնը արդիւնքն է քրիստոնէութեան: Հայ ժողովուրդը յարեցաւ քրիստոնէութեան նոյն իսկ առաքելական դարուն մէջ եւ ա՛յնքան ամուր փարեցաւ Աւետարանին, որ պաշտպանեց զայն իր արեան գինովը մինչեւ մեր օրերը: Այս քաղուքիւնը արդիւնքն է Հայ· Եկեղեցիին մէջ իր ստացած քրիստոնէական դաստիարակութեանը: Հայերէն լեզուի այբուբէնի գիւտը, մատենադրութիւնը, դրականութիւնը, թարգմանութիւնները եւ այլն, արդիւնքն են հայ ժողովուրդին ստացած կրօնական դաստիարակութեան, այլ խօսքով՝ եթէ հայ ժողովուրդը քրիստոնեայ չդառնար, պիտի ըրկուէր ներկայի իր քաղաքակրթեալ վիճակէն: Հայուն դաստիարակութիւնը, սկիզբէն մինչեւ ժ-թ դար, եղած է կրօնա – ազգային չունչով եւ ոգիով, միշտ կրօնականներու ջանքով եւ աշխատութեամբ: ժ-թ· դարը նոր դարաշրջուխ մը կը բանայ աշխարհական գրողներու առջեւ:

Ուրեմն ժողովուրդին բարոյականը եւ կենցաղը բարեկարգել հարկ է ամէն բանէ առաջ կրօնա – ազգային դաստիարակութեամբ, — բեմով, այցելութիւններով, սուրբ գրական ընթերցումներով, մամուլով և դպրոցով:

Ասոնց կողքին բարերար դեր կը կատարէ նաեւ պարբերական հովուական այցելութիւնները տուներէ ներս (բայց պէտք է ցաւով ըսել, թէ ժողովուրդէն ոմանք հարկ եղած ընդունելութիւնը չեն տար այցելող հով-

---

րայ վիմին հաստատութեան, ապա ոչ-բեմն ճշմարիտ հաւատն է եկեղեցի, որ գումարէ եւ շինէ զմեզ ի մի միաբանութիւն գիտութեան որդւոյն Աստուծոյ»: (*Սփերք Հայկական*, Բ·, էջ 100–101):

ուին, եւ ան ինքն իր մէջ վիլուզած եւ վիրաւորուած դուրս կ'ելլէ անկէ բեկուած սրտով):

Ընդհանուր կերպով հովուական այցելութիւնը ունի իր բարերար ազդեցութիւնը, այնպէս որ, շատ մը ընտանիքներ երբ իրենց մէջ կը տեսնեն հովիւը, հոգեկան մեծ սփոփանք եւ մխիթարութիւն կը զգենուն:

Կը հետեւցուի, ուրեմն, թէ այցելու եկեղեցականը պատրաստուած պէտք է ըլլայ իր հմտութեամբը, բարեսրտութեամբը եւ անձնուիրութեամբը, ինչպէս նաեւ վարձառութեամբը: Ան իր ծխականներուն անչահախնդիր, արթուն եւ վստահելի խորհրդատուն է, անոնց բարեկամը, մտերիմը եւ պատրաստ է իր ծառայութիւնները մատուցանելու իր բարեկամներէն ամէն մէկին:

Ս. Գրոց ընթերցումը ժողովուրդին բարոյական կեանքի չինութեան մեծապէս պիտի սատարէ, մանաւանդ երբ ան կարդայ իր հասկցած լեզուով, — աշխարհաբար ընտիր թարգմանութեամբ: Շատ կենսական է հոգեւոր գրականութեան տարածումը ժողովուրդին դաստիարակութեան համար գիրքերով եւ թերթով. դժբախտաբար մեր մէջ շատ քիչ կարեւորութիւն տրուած է այս խնդրոյն, եւ ան ալ անհատական ձեռնարկներով. մինչդեռ պէտք էր, որ եկեղեցին ինք ստանձնէր հոգեւոր մամուլին պատասխանատու գործը:

Եկեղեցիին դաւանութիւնը պէտք է բացարձակ կերպով պարզել ժողովուրդին առջեւը. դաւանութիւնը եկեղեցիին կանոնադիրն է. ինչպէս որ առանց կանոնադրի ո եւ է կազմակերպութիւն գոյութեան իրաւունք չունի, նոյնպէս ալ եկեղեցին առանց դաւանանքի չի կրնար պահել իր գոյութիւնը. անոր անդամները պէտք է կէտ առ կէտ հետեւին եւ գործադրեն այդ կանոնա-

դրութեան ամէն մէկ հատուածը, այլապէս եկեղեցին կը դառնայ նիւթական չէնք մը եւ ոչ թէ քրիստոնէական – բարոյական: Եթէ ընդունած ենք Աւետարանը, ապա ուրեմն պիտի ընդունինք անոր մէջ դրի առնուած բոլոր ճշմարտութիւնները:

Այս բացատրութիւններէն կ'եղրակացնենք, թէ եկեղեցիի պաշտամունքի լեզուն պէտք է ըլլայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն համար մատչելի, հասկնալի եւ պաշտամունքը ոչ – ձանձրալի:

Ամփոփելով մինչեւ հոս խօսուածները, կու գանք սա եղրակացութեան՝

Ա.– Պաշտամունքի լեզուն.

Բ.– Պաշտամունքի տեւողութիւնը.

Գ.– Պաշտամունքի ձեւերուն վայելչութիւնը.

Դ.– Ժողովուրդին գործնական մասնակցութիւնը պաշտամունքին:

Երբ մէկու մը չխօսիս իր հասկցած լեզուով, չես կրնար հետաքրքրել զինք, որքան ալ գեղեցիկ բաներու մասին խօսիս իրեն հետ: Ներկայիս հայ ժողովուրդը իր մայրենի բարբառը խօսելու եւ հասկնալու վիճակին մէջ չէ ամէն տեղ, բացի քանի մը վայրերէ, իսկ եկեղեցիին լեզուն գրաբար է, որմէ բան մը պիտի չկրնար հասկնալ, հետեւաբար հարկը կը ստիպէ, որ եկեղեցին՝ յանուն իր չահուն՝ զիջի եւ աշխարհաբարին տեղ տայ: Դժբախտութիւն է մեզ ըսել թէ՝ այս անկերպարան եւ քանդիչ վիճակը պիտի չարունակուի տակաւին չենք գիտեր ո՛րքան ժամանակ, եւ մենք դրկուած պիտի մնանք Հայ Դպրոցի բարիքներէն: Անշուշտ չենք ըսեր թէ եկեղեցիին մէջ բոլոր կարգացմունքները պէտք է վերածուին աշխարհաբարի, որովհետեւ եկեղեցի յաճա-

խող մեր ժողովուրդը տարիներու ընթացքին լսելով այն բոլոր արարողութիւնները (չարական, երգ, պատարագի արարողութիւն), զոց սորված է եւ թաւիանցած մտքով անոնց իմաստին, այնպէս որ ժողովուրդը կըրթուեթեան եւ կրկնուեթեան օրէնքով հասու է անոնց իմաստին, բայց եւ այնպէս հարկ է Մ. Գրոց ընթերցմունքը վերածել հասկցուած լեզուին, ոգեւորելու եւ բարգաւաճելու համար հոգեւոր կեանքը:

Պաշտամունքի տեւողութեան ժամերը եւս կարօտ են ճշդումի, զանոնք ձանձրալի չընելու համար: Մեր եկեղեցիին ժամակարգութիւնը ի սկզբան վանական միջավայրի համար կարգադրուած է, որովհետեւ վանականներուն գլխաւոր զբաղումն էր ժամերգութիւն կատարել, անոր ամէն մէկ մասը իր ժամուն (գիշերային, առաւօտեան, արեւադալ, ճաշու որ երեք ժամերու բաժնուած է՝ Երրորդ, Վեցերորդ, Իններորդ, Երեկոյեան, Խաղաղական եւ Հանգստեան):

Ուրեմն, այսօրուան իրականութիւնը այն է, որ այդ ժամասացութիւնները դադրած են գոյութիւն ունենալէ, զոհանալով միմիայն առտուան եւ երեկոյեան ժամասացութեամբ, եւ, ա՛յն ալ չատ տեղեր չի գործադրուիր, որովհետեւ կեանքի պայմանները փոխուած են, մարդկային կեանքի մէջ ամէն բան չափի ու սահմանի վերածուած են, տնտեսական ծանր հոգը ճնշած է մարդոց ուսերուն վրայ, այնպէս որ կարելի չէ ժամերով եկեղեցի մէջ անընդհատ լսել եւ ունկնդրել եր գեցողութիւնները. հաւատացեալները կեանքի պայքարին մէջ կատարելիք ուրիշ գործեր ալ ունին, զորս պէտք է կատարեն, կեանքի պայմանները բոլորովին փոխուած են եւ կը փոխուին ալ ժամանակի ընթացքին,

այնպէս որ ամէն դար իր դրոշմը դրած է մարդկային ընկերութեան բոլոր հաստատութիւններուն վրայ: Եկեղեցին այս օրէնքէն բացառութիւն չի կազմեր, ուզէ չուզէ պիտի համակերպի ժամանակի պահանջներուն: Երկարատեւ պաշտամունքները չեն որ հայ ժողովուրդին հոգեւոր կեանքը պիտի չինեն եւ նորոգեն. մոռնալու չէ որ եկեղեցին հոգեւոր դպրոց մըն է դաստիարակութեան համար, եւ որպէսզի այդ դպրոցը հմայէ իր աշակերտները եւ վառ պահէ հետաքրքրութիւնը, պէտք չէ ձանձրացնէ եւ յոգնեցնէ զանոնք: Երկարատեւ, դանդաղ եւ ծանր պաշտամունքը չոգեւորեր, այլ ձանձրոյթ կը պատճառէ եւ կ'ուծացնէ եկեղեցիէն:

Պաշտամունքի տեւողութեան հետ խիստ առնչութիւն ունի նաեւ պաշտամունքի ձեւերուն վայելչութիւնը, այսինքն՝ պաշտամունքին գեղարուեստական բաժինը: Ամէն բանի մէջ կը փնտռենք հաճելին եւ գեղեցիկը, ասիկա հոգիին անբռնաբարելի մէկ պահանջն է: Կը խորշինք կոպիտ, խոշոր եւ տգեղ բանները դիտելէ: Կրօնքը խորհրդաւորութիւններու հիւսուածք մըն է, եւ խորհուրդները գեղեցկութեան մէջ կ'արտայայտին: Եկեղեցին առնելով իբրեւ հաստատութիւն մը, իր չինուածքով եւ իր զարդարանքով, ժողովուրդով, դասիարակութեամբ, կեցուածքով, շարժումներով, արտայայտութեան ձեւերով, իբրեւ կենդանի մարմին, իր պաշտամունքին կատարման ձեւերովը պէտք է արտայայտէ վայելչութիւն եւ գեղեցկութիւն, ուրիշ խօսքով՝ գեղարուեստը եւ ճաշակը կարելի եղած չափով պէտք է տիրապետէ եկեղեցիին մէջ:

Հայաստանեայց Եկեղեցիի պատարագին երաժշտութեան եւ զգեստաւորումի ձեւերը կը պարտինք Շը-

նորհալի Հայրապետի չրջանին, որուն մէջ Ներսէս Լամբրոնացին նշանակելի դեր մը կատարեց: Կիլիկիոյ մէջ ճաշակները նրբացած էին իբր արդիւնք Արեւմուտքի հետ շփման, մինչդեռ Մայր Հայաստանի մէջ կը տիրէր հին ձեւերը. Լամբրոնացին դէտել կու տայ թէ՝ Զօրագեսի վանքերուն (Հաղբատ եւ Սանահին) մէջ պատարագը կը մատուցանէին իրենց վանական պարզ սքեմով: Երաժշտութեան զարդացումն ալ կը պարտինք կիլիկեան չրջանին: Լամբրոնացիին հետեւեալ տողերը իբրեւ նշանաբան գրուած են 1838ի Շարականին տպագրութեան մէջ.—

« Աղղումն երաժշտական եղանակին ... ընդօստացեալ զարթուցանէ զմիտս ամենեցուն առ ի տենչումն չնորհին, քանզի չի՛ք ինչ որ գկամս մեր յեղաչրջէ ուրախութիւն կամ տրտմութիւն՝ որպէս զերգուոյն ձայն, յորժամ որպէս պա՛րտն է լինեցի, վասն այսորիկ եւ եկեղեցական աւանդութիւնն ընկալաւ զայն» (Մեկն. Պատարագի):

Բաւական չէ երգ ունենալ եւ երգել, այլ պէտք է լիովին հասկնալ երգուածը. երգելու է արուեստին պահանջած պայմանով. այն ատեն է որ երաժշտութիւնը կը հասնի իր նպատակին: Եկեղեցիի բոլոր գործառնութեանց վրայ պէտք է ցոլան վայելչութիւնն ու զեղեցկութիւնը:

Պէտք է լուրջ խնամք եւ ուշադրութիւն դարձնել պաշտամունքի կատարման ձեւերուն, ընթերցմունքները (աղօթք, սուրբ գիրք, սաղմոս, փոխ, քարոզ) պէտք է ըլլան անթերի առոգանութեամբ, հնչուն, ոգեւորուած կերպով, որպէսզի հաւատացեալները կարող ըլլան լարուած ուշադրութեամբ հետեւիլ պաշտամունքին բոլոր մասերուն:

ՍՐԲԱՎԱՅՐԻՆ ՄԷՋ ՊԱՏԿԱՌԱՆՔԸ. — Մեր եկեղեցիին պաշտամունքը չատ բան կը կորսնցնէ իր խորհրդաւորութենէն՝ կենցաղական պայմաններու չյարդուելէն. անտեղի երթեւեկը, ելեմուտքը թէ՛ ժողովուրդին եւ թէ պաշտօնեաներուն, փոքրիկներուն աղմուկը, լացը, խօսակցութիւնները, հազալ եւ ուրիշ անվայել ձեւերը, ձեռքերը կռնակին տանիլ եւ կայնիլ՝ առ ոչինչ նկատելով եկեղեցիին վեհութիւնը, այս բոլոր տգեղութիւնները, դժբախտաբար, սովորական դարձած են մեր եկեղեցիներուն մէջ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ՝ եղեցիկի, վայելչութեան եւ կարգապահութեան ոգին կը պակսի մեր մէջ, յատկանշ՝ ասիական զէշ սովորութեան:

Այս բոլորը մաս կը կազմեն ժողովուրդի դաստիարակութեան. հոգեւոր իշխանութիւնը պէտք է նախանձախնդիր ոգւով հսկէ եւ ուղղութեան հրաւիրէ անվայել ընթացքի մէջ եղողները, յարգել տալու համար սըրբավայրին պատկառանքը:

Պաշտամունքը հասկնալի եւ դուարթ ընծայելու կարեւոր միջոցներէն մէկն ալ հաւատացեալներու գործնական կերպով մասնակցութիւնն է ժամերգութեան. ասիկա նորութիւն մը չէ, ընդհակառակը մոռցուած զեղեցիկ սովորութիւն մը: Ժողովուրդը եկեղեցի կու գայ աղօթելու համար, ուրեմն պէտք է գործնականօրէն մասնակցի աղօթքի ձեւերուն եւ արտայայտութիւններուն՝ կատարելով իրեն յանձնած բաժինը:

Պաշտամունքի ընթացքին, սարկաւագին պաշտօնն է հրաւէր կարդալ եկեղեցականներուն եւ ժողովուրդին, որպէսզի իւրաքանչիւրը կատարէ իր կարգին ի՛ր բաժինը պաշտամունքի մէջ: Այդ բանին ամենէն չօչա-

վելի փաստը հետեւեալն է. սարկաւագը կ'ըսէ՝ Ասաստուած ամենահեան միաբանութեամբ, Տէր ողորմեա (Ամէնքս միաբերան ըսենք Տէր ողորմեա): Ուրեմն հրաւէրը կ'ուղղուի հաւատարապէս բոլորին, եկեղեցական թէ ժողովուրդ: Հին ձեռագիր ժամագիրքերու մէջ նշանակուած կը գտնենք ժողովուրդին բաժինը հետեւեալ կերպով.— Եւ ասէ ժողովուրդն եւ կամ ասեն հրահանդով: Ուրեմն ժողովուրդը տեղին եւ պէտքին համաձայն պէտք է մասնակցի արարողութեան, երբեմն ցած եւ երբեմն բարձրաձայն: Բայց այս բանները ստիպումով եւ բաղձանքով իրագործելի խնդիրներ չեն: Պէտք է կրթել նախ ժողովուրդը, դպրոցներու մէջ կարեւորութիւն տալ երգի եւ եւրոպական ձայնագրութեան դասերուն առանց սեռի խտրութեան, պէտք է ձայնագրել եկեղեցիի չարականներն ու երգերը եւ տալ ժողովուրդին ձեռքը. այսպէսով դժուարութեան մեծագոյն մասը հարթուած կ'ըլլայ եւ ժողովուրդը հոգեպէս կը բաւարարուի եւ կը մխիթարուի: Ասոնք նորութիւններ չեն, այլ մոռցուած գեղեցկութիւններ:

ԶԱ.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ ԵԿԵՂԵՑԻԻ ՊԱՇՏՕՆԵԱՅԻՆ

Հայաստանեայց Եկեղեցիի բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ ամենէն կարեւորագոյնն է եկեղեցիի պաշտօնեաներուն լուրջ պատրաստութիւնը: Եկեղեցիի բարեկարգութիւն ըսելով՝ պէտք է հասկընանք բարեկարգութիւնը Հայ. Եկեղեցիի պաշտօնէութեան: Որովհետեւ բարեկարգ եկեղեցականութիւն մը միայն կրնայ պահել եկեղեցին բարեկարգ վիճակի մէջ:

Սուրբն Սահակ ըսած է։ — Երբոր եկեղեցականութիւնը, որ գլուխն է եկեղեցիին, ընտիր եւ օգտակար է, ժողովուրդը աւելի եւս ընտիր եւ օգտակար պիտի ըլլայ (*Սուրբք Հայկականք*, Բ., էջ 85)։

Ոչ միայն մեր եկեղեցին, այլ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները ամէն գարու եւ ժամանակի պէտքին համաձայն ջանացած են պատրաստել իրենց պաշտօնէութիւնը։ Մեր մէջ ալ Լուսաւորիչէն եւ Ս. Սահակէն սկսեալ մինչեւ մեր օրերը Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած են դպրոցները, դպրեվանքեր, ճեմարաններ եւ ընծայարանները, պատրաստելու համար եկեղեցիի ծառայութեան պաշտօնեաները։ Հոգեւոր ծառայութեան նուիրուողները պէտք է ըլլան մաքուր եւ օրինաւոր արիւնի սերունդ, ասոնք պէտք է իրենց պատանեկութեան տարիքէն իսկ մտնեն եկեղեցիի խնամքին եւ հըսկողութեան տակ։ Իրենց մտաւորական արժէք մը չինելու համար, պէտք է սորվին Սուրբ Գիրքը եւ ուրիշ բաներ, ինչ որ կը հարկադրէ ժամանակին պահանջը։ Պէտք է վորձի ենթարկուի այս արժէքը եւ նուիրադործուի վարքուբարքի վկայութիւններով։ Քահանայացուն պէտք է ուշի ուշով աչքէ անցընէ Ձեռնադրութեան Մաշտոցին մէջ դրուած պայմանները. բայց իրողութիւն է, որ ժողովուրդը եւ վարիչ դասը կը մոռնան իրենց պարտքը եւ զանց կ'ընեն հոգեւոր պաշտօնին անհրաժեշտ պայմանները իրենց թեկնածուներուն համար, եւ տարուած մասնաւոր շահերէ եւ նկատումներէ՝ հոգեւոր պաշտօնի կը բարձրացնեն այնպիսի անձեր որոնք չեն պատրաստուած եւ կամ թէ մեքենական յարմարութիւններ միայն կը ներկայացնեն, օր.՝ աղէկ ձայն, ներկայանալի արտաքին, աչխարհիկ կեանքի մէջ

զրաւուած դիրք, կը նպաստեն անյարմար թեկնածուին հոգեւոր կոչմանը:

Մեր ժամանակին պահանջները փոխուած են եւ թեկնածուէն պէտք է պահանջուի աւելին, որոնք են՝ կոչում, նկարագիր, ուսում, կենցաղ *եւ ապրուստ:*

Շատեր՝ ընդհանուր կերպով եկեղեցականութիւնը կը նկատեն ասպարէզ մը, ինչպէս ուսուցչութիւն, բժշկութիւն, փաստաբանութիւն, եւայլն: Բայց սխալ մեկնութիւն է այս: Եկեղեցականութիւնը ասպարէզ ըլլալէ աւելի կոչում մըն է. ասպարէզը չահու, փառքի եւ այլ նկատումներու գաղափարը կը յղացնէ իր մէջ, մինչ կոչումը իր մէջ կը վայլեցնէ անշահախնդրութիւն, նուիրում եւ հանրութեան բարւոյն ծառայութիւն:

Ուրեմն, բառին այս նշանակութենէն պէտք է հետեւցնել, թէ պէտք է փոխել այն թիւր ըմբռնումը եկեղեցականին նկատմամբ, այսինքն՝ բարեփոխել կամ սրբագրել այդ կարծիքը: Բայց եւ այնպէս այս սրբագրութիւնը պէտք է սկսի նոյն ինքն թեկնածուէն, եւ յետոյ ալ անոնց մտքին մէջէն որոնք պատասխանատուութիւն ստանձնած են եկեղեցիի վարչական գործերու մատակարարման մէջ:

Ուրեմն կոչում եւ ասպարէզ իրարմէ բոլորովին տարբեր իմաստ մը կ'արտաբերեն: Յիսուս ինք մատնանիշ ըրած է այս բանը՝ բացատրելով կոչեցեալներուն *եւ* ընտրեալներուն *տարբերութիւնը,* բազումք են կոչեցեալ, եւ սակաւք ընտրեալ *խօսքերով: Կոչում բառին սահմանումը թէեւ բարդ է, եւ սակայն կրնանք ամփոփել սա կարճ նախադասութեան մէջ. —* կոչումը հոգեւորական վիճակ մըն է, *որ ուրիշ բոլոր յարմա-*

բութիւններէն եւ հանդամանքներէն կը քնորոշուի իր ներքին արժէքով եւ իրականութիւնով։

Մօտէն դիտելով ընկերային, մտային եւ հոգեբանական այսօրուան վիճակը մեր ժողովուրդին, որուն ծոցէն պիտի ծնին իր պաշտօնեաները, հարկաւ չատ աւելի աչալրջութիւն պէտք է որ թեկնածուները կոչումով միայն մօտենան Աւետարանի ծառայութեան եւ ոչ թէ ուրիշ նկատումներով։

Ձեռնադրութենէն առաջ եպիսկոպոսը հրապարակով կը հարցնէ քահանայութեան թեկնածուն իրեն ներկայացնողներուն. —

— «Արդեօք այս անձը իր ուղե՞վը եկած է այս կարգը ընդունելու, կամ թէ յօժար կամքո՞վ յանձն կ'առնէ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի լուծը, եթէ ոչ հըրաւիրողներու ստիպմամբ տակ»։

Ուրեմն յօժար կամքը ապացոյց է կոչումի. այն որ կոչում ունի, սիրով կու գայ վերցնել այդ լուծը։ Հաշիւը, ստիպումը գործ չունին այլեւս հոն։ Անոնք որ չհաւէտ եւ դիւրին աստիճան մը ընտրած ըլլալու մըտքով կ'ընտրեն զայն, կ'իյնան իրենց բարձրութենէն՝ անպատուելով իրենց ստանձնած պաշտօնը։ Կոչումով հոգեւորականը, ուրեմն, կրնայ հնչեցնել՝ թմրած ուղեղներուն՝ զիլ ձայնով զանգակը, այլապէս հոգեւորականութիւնը աստիճան եւ արհեստի վերածուած պահուն, կարելի չէ հաւատքի վրայ խօսիլ, իսկ համոզում, նուիրում, ծառայութիւն անհասկնալի բաներ են աստիճանի եւ արհեստի մարդուն համար։

Բարեկարգութեան տեսակէտէն, իբրեւ գործնական քայլ, պէտք չէ եկեղեցական ըլլան անոնք որոնք կոչում չունին։

ՆԿԱՐԱԳԻՐ. — Եկեղեցական պաշտօնեային վրայ փնտռուելիք առաւելութիւններէն մէկն ալ նկարագիրն է: Այս բանը հոգեբանական եւ բարոյագիտական առումով կը նշանակէ անհատի մը բնաւորութիւնը, յատկութիւնը: Երբ կ'ըսենք թէ՝ այսինչ մարդը աննկարագիր է, ըսել կ'ուզենք թէ՝ այդ մարդուն բարոյական արժէքին գիծերը խաթարուած եւ խանդարուած են, կարելի չէ վստահիլ անոր ո՛չ խօսքին եւ ոչ ալ գործակերպին:

Քրիստոնէական բարոյականի սկզբունքն է, որ քրիստոնեայ մարդուն նկարագիրը պէտք է ըլլայ որոշ, յստակ, որ չվերցնէ որ եւ է մեկնութիւն եւ տեղի չտայ կասկածանքի: Ինչպէս որ Քրիստոս ալ կ'ըսէ՝ Ձեր այոն՝ այո՛ եւ ոչն ո՛չ ըլլայ: Եւ արդէն ճիշդ նկարագիրի պարզութեան եւ յստակութեան վրայ է խընդիրը, երբ կը խօսինք հոգեւոր պաշտօնեայի բնաւորութեան մասին: Նկարագիրի հաստատութիւնը չի նշանակեր երբեք յամառութիւն եւ կամակորութիւն. այս ալ ինքնին թերութիւն մըն է, եւ բարոյական մեծ թերութիւն. նկարագիրի արիութիւնը կը բացատրէ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու անվեհերութեամբ եւ ոչ թէ սին վիճաբանութեամբ: Ժողովուրդին վստահութիւնը դրաւելու, իր խօսքին եւ կենցաղին հեղինակութեամբ ժողովուրդը առաջնորդելու գաղտնիքը պէտք է փնտռել եկեղեցականին նկարագրին մէջ:

Տեսնուած է, որ յեղյեղուկ նկարագրով եւ կամ աննկարագիր եկեղեցականները վտանգաւոր եղած են եկեղեցիին համար, ամէն տեսակէտով. այդպիսինները վտանգած են նոյն իսկ իրենց անձնական կացութիւնը, չահը եւ պատիւը ոտնակոխած, դլորած են հոսանքէն

վար, դէպի անդունդը:

Հոգեւոր պաշտօնեան պէտք է ունենայ յստակ դիծերով, յղկուած եւ տաշուած մաքուր նկարագիր մը, անյեղլի եւ անշեղ, որովհետեւ ան է իր հարստութիւնը:

Ամէն գործի մէջ վստահութիւն ըսուածը մեծ դրամագլուխ մըն է մարդոց համար, որուն կը կոթնին իրենց գործառնութիւններուն ընթացքին. իսկ վստահութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ նկարագրի պարզ հարց մը:

Նկարագրի ամենէն ցայտուն ստորոգելիներէն մէկն է բարութիւնը. բարին միշտ բարի է, չար չի կրնար ըլլալ: Չար մարդը չի կրնար կրօնաւոր ըլլալ. կրնայ եկեղեցական աքեմ առնել վրան, եկեղեցական ձեւանալ, բայց չի նշանակեր թէ այդ մարդը հոգեւորական է բառին իսկական իմաստովը: Առակախօս Վարդան վարդապետին խօսքով՝ կատուին փիլոն տուեր են եւ կարծեր է որ կրօնաւոր եղաւ: Չար մարդը իր նկարագրին բերումով չի կրնար կրօնի ուսուցիչ ըլլալ, որովհետեւ կրօնքը հակառակ է չարութեան: Աւետարանի մէջ դեղեցիկ պատկեր մը կայ. երբ Յիսուս Նաթանայէլը կը տեսնէ, կը բացագանչէ. Ահա՛ մարդ մը, որուն ներսիդին ներգութիւն չկայ: Ամենէն սովորական եւ ամենէն աննշան պարագաներու տակ ինքնին կը յայտնուի մարդուն նկարագիրը. շատ անգամ աւելորդ են երկար բարակ քննութիւններ անձի մը մասին, ճանչնալու համար անոր ներքինը: Խօսք մը, տղեղ շարժում մը, ձեւ մը, արտայայտութիւն մը բաւական են ներքին մարդը երեւան հանելու:

ՈՒՍՈՒՄ. — Աւելորդ պիտի ըլլար ուսման կարեւորութիւնը եւ պէտքը բացատրել հոս. ան ամէն մարդու համար հաւասարապէս պիտանի բան մըն է,

մանաւանդ աւելի կչիռ եւ կարեւորութիւն կը ստանայ այն, երբ մարդը հանրային ծառայութեան կոչուած է: Մինչդեռ հոգեւոր պաշտօնեային համար ծառայութեան եւ պատասխանատուութեան գիտակցութենէն վեր բան մը կայ, որ նախ ինք պիտի հասկնայ եւ յետոյ ալ ուրիշներուն հասկցնէ: Ճշմարիտ կրօնքի գիտութիւնն է ասիկա:

Եթէ կարեւոր անհրաժեշտութիւն է հոգեւոր պաշտօնեային վրայ վերտռել կոչումը եւ նկարագիրը, աւելի անհրաժեշտութիւն է տեսնել զինք մտաւոր պատրաստութեամբ եւ գիտութեամբ: Այնուհետ ուսում եւ պատրաստութիւն ըսուածը չափ ու սահման չունի, մանաւանդ մեզի պէս ցրուած ժողովուրդի մը զաւակներուն համար անպատանելի դանձ մը եղած է հայեցի դաստիարակութիւնն ու ուսումը: Ուրեմն, մեզի նման դժբախտ ժողովուրդի մը հոգեւորականները պէտք է ինքզինքնին տան ինքնակրթութեան, ինքնօգնութեամբ տիրանալու համար բարձր ուսման մը՝ կարելիութեան սահմանին մէջ: Մենք, արտասահմանի հայութիւնս, ղրկուած ենք նախակրթարաններ, բարձրագոյն վարժարաններ ունենալու բախտաւորութենէն. ժամանակ մը հայ կեանքին մէջ խոշոր դեր կատարող մեր կրօնական թէ ազգային կրթական հաստատութիւններէն ի զատ ղրկուած ենք:

ԶԲ.

ԿԵՆՑԱՂ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ

Նկատելով որ այս հարցը կը չօշափէ Հայ Եկեղեցականութեան ստուար մեծամասնութեան կենցաղը,

պիտի արտայայտենք մեր ըմբռնումները այս խնդրոյն շուրջ, որովհետեւ մենք սրտանց կը փափաքինք տեսնել հայ եկեղեցականը իր պատուանդանին բարձրութեան վրայ:

Հոգեւորականները պէտք է զգուշանան մոլութեան սիրահար եւ առաքինութիւնը անարգող մարդոց ընկերութենէն, որոնց միակ զբաղումն է խաղալ, խնդալ, զուարճանալ եւ քամբասել աս ու ան. անբարեխառն կեանք վարելը իրենց համար պատիւ կը սեպեն. պաշտօնեայ մը, որ աստուածապաշտութեան եւ անոր էական կանոնները պահպանելու համար անձը ի սպառ զրած է, ի՞նչ պատճառներ կրնայ ունենալ այդ տեսակ մարդոց ընկերութեան մէջ դտնուելու: Մեծ զայթակղութիւն է քահանային ներկայութիւնը այսպիսի ընկերութեան մէջ. երբ տարաձայնուի, թէ եկեղեցականը մասնակցած է կերուխումի մը, ուր ամենէն աւելի զբաղարճացողը եւ արբեցողը նոյնինքն քահանան էր, պաշտօնին չափաւորութեան սահմաններէն դուրս ելլող կրօնաւորին վիճակը իսկապէս որ արդահատելի կը դառնայ: Աւելի ծանրակչիռն այն է, որ զբօսանք եւ զուարճութիւն փնտռող կրօնաւորները անոնք են որ հանդիսաւ պէտք չունին, զբօսնուլ սիրողները անոնք են՝ որ չեն ախորժիր իրենց պարտականութիւնով զբաղուելէ: Ըթերցանութիւնն է միայն հոգեւորականին հաճոյքն ու պարապմունքը:

Աչխարհական մարդիկ որքան ալ յոռի նկարագիր ունենան, կրօնաւորէն կը պահանջեն մաքուր եւ զգաստ կենցաղավարութիւն մը. ան՝ իրեն համար չատ ներողամիտ է, բայց խստապահանջ՝ կարգաւորին համար: Կրօնաւորին բոլոր շարժուձեւերը քննադատի աչքով կը

դիտուի. քահանային արժանիքը կը պահանջէ որ չարժումները, քալուածքը, խօսուածքը եւ արտաքին բոլոր երեւոյթները ծանրութիւն մը ունենան:

Մինչեւ այստեղ մենք խօսեցանք ընդհանուր կերպով եկեղեցականութեան վրայ: Մասնաւորելով մեր խօսքը կուսակրօն եկեղեցականութեան վրայ, պիտի ուզէինք աւելցնել, թէ ներկայ դարուս կուսակրօն եկեղեցականութիւնը ժողովուրդին մէջ չունի իր պաշտպանները: Առաջին ակնարկով եւ բնական կերպով ալ ամուրի կեանքը կը դիտուի իր վտանգաւոր կողմէն եւ անողոքօրէն կը քննադատուի չատերէն. բարեկարգութեան կողմնակից եղողները կ'ուզեն ընկուած տեսնել Հայ. Եկեղեցիէն կուսակրօնութիւնը, տեղը տալով ամուսնացեալ եկեղեցականութեան:

Արդեօք կուսակրօնութիւնը ընկելով՝ մեր եկեղեցին կը հասնի՞ բաղձացուած բարեկարգութեան: Ըսողներ կան, թէ մարդոց կեանքին մէջ, ամուսնութիւնը եւ ամուրիութիւնը, իրենց բարոյագիտական արժէքով, ո՛րչափ բնական, նո՛յնչափ ալ վարժութեան խնդիր մըն է: Պարզ խօսքով, սեռային կեանքի ղեղծումներուն առաջքը առնելու համար՝ ամուսնութիւնը բացարձակ ապահովութիւն չէ: Ինչպէս որ ամէն ամուսնացեալ մարդ՝ սեռային բարոյականի եւ առաքինութեան տիպար մարմնացումը չէ, այնպէս ալ, կուսակրօն մարդը անբարոյական մը չէ: Շատեր կան, որոնք ամուսնացած, տուն տեղ, զաւակներ ունենալով հանդերձ, կը դեգերին անհաւատարմութեան դիհներուն չուրջ, անճնտուր եղած վտանգաւոր հաճոյքներու. ասոր հակառակ, կան չատեր ալ, որոնք զոհ եւ երջանիկ են իրենց ամուրի կեանքին մէջ, ըլլան անոնք կուսակրօն թէ աչ-

խարհական: Կը հետեւցուի, ուրեմն, թէ ամուսնութիւնը պայման մը չէ պարկեշտ կենցաղի:

Տեղին է ըսելու, թէ ամուսնական խնդիրներու մէջ մեր ժողովուրդը պէտք ունի առողջ դաստիարակութեան, որպէսզի ամուսնութիւնը հասնի իր նպատակին եւ ըլլայ աղբիւր բարգաւաճման եւ տոկունութեան, որոնք կենսական պայման են ժողովուրդ մը չինելու եւ պահպանելու համար:

Հայ. Եկեղեցիի բարեկարգութեան տեսակէտէն դիտելով խնդիրը, կուսակրօնութեան հարցը կարելի է լուծել հետեւեալ կերպով. — Ազատ թողուլ եկեղեցական թեկնածուները, ուզեն ամուսնանան, ուզեն կուսակրօն ըլլան: Մէկը որ կուսակրօն է, պէտք չէ նկատել զայն անբարոյական. իսկ միւսը, որ ամուսնացած է՝ պարկեշտութեան եւ առաքինութեան տիպար մը: Այսպիսի հարեւացի դատաստան մը հակառակ է ողջմտութեան օրէնքին: Ուրեմն կը հասնինք հետեւեալ եզրակացութեան.—

Հարկ չկայ անպատճառ ջնջելու կուսակրօնութիւնը, այլ ազատ ձգելու է եկեղեցականութեան թեկնածուները իրենց կենցաղին ընտրութեան մէջ:

Այս բանաձեւը համաձայն է նաեւ Պօղոս առաքեալի մտքին: Առաքեալը ընդհանուր կերպով ազատ կը թողու մարդիկը. ո՛վ որ չի կրնար զիմանալ, թո՛ղ ամուսնանայ, վոխանակ տառապելու, եւ սակայն, կ՚աւելցնէ. կ՚ուզէի որ այսպիսիները ինծի պէս ամուրի ըլլային (Ա. Կորնթ. է. 1–9 եւ 25–35):

Այս ազատութեան չնորհիւ, ուրիշ կարեւոր խնդիր մըն ալ կը գտնէ իր լուծումը. այսինքն՝ եկեղեցիի մէջ հոգեւոր աստիճանները այս կերպով բաց կը մնան

միայն արժանաւորներու առջեւ, ըլլան անոնք ամուսնացեալ թէ կուսակրօն: Անարժան մը, որովհետեւ կուսակրօն է, չի կրնար բարձրանալ վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան աստիճաններուն, չի կրնար առաջնորդ ըլլալ, եւ ընդհակառակը, արժանաւոր մըն ալ՝ որովհետեւ ամուսնացած է՝ չի զրկուիր այդ աստիճաններէն: Եկեղեցիի պաշտօններուն մէջ յառաջացումներ եւ վարձատրութիւններ կը հիմնուին եւ պէտք է որ հիմնուին: Այսպիսով, ժամանակի ընթացքին, աստիճանաբար վերջ կը դրուի կուսակրօնութեան:

ՁԳ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԻՆ ԱՊՐՈՒՍՏԸ

Ներկայիս, մարդոց կեանքին առանցքը կազմողը դրամն է. մինչդեռ հին ժամանակները այսպէս չէր: Հայը նախնի շրջաններուն ըլլալով երկրագործ ժողովուրդ մը, իր եկեղեցականները կը վարձատրէր իր արտին եւ այգիին հասոյթներովը. այդ միջոցներուն դրամը քիչ էր, եւ մարդիկ տեսակ մը փոխանակութեամբ կը տեսնէին իրենց տնական առօրեայ գործերը. մինչդեռ ներկայիս կեանքը բոլորովին կերպարանափոխուած եւ նրբացած է:

Նախնի դարերու այդ սովորութիւնը ներկայիս տեղի տուած է դրամի գործածութեան. բայց նախնական սովորութիւնը մինչեւ այսօր մնացած է մեր ժողովուրդին հոգեբանութեան մէջ. այսինքն՝ ժողովուրդը կը վարձատրէ իր եկեղեցականը իր գնահատումին համաձայն, այսինքն իր կամքին համաձայն բան մը կու տայ որպէս ողորմութիւն, առանց անդրադառնալու կեանքի

դժուարութիւններուն եւ առանց խնայելու եկեղեցական-
նին արժանապատուութեանը: Ժամանակը եկած եւ ան-
ցած իսկ է վերջ տալու այս ստորնացուցիչ յոռի սովո-
րութեան. այս կերպը ոչ ժամանակի ոգիին կը համա-
պատասխանէ եւ ոչ ալ ազահով ձեւ մըն է, բացի ար-
ժանապատուութիւնը վիրաւորելէ ուրիշ առաւելութիւն
մը չի ներկայացներ:

Հայ. Եկեղեցիի պաշտօնէութեան վարձատրութեան
այս տղեղ եղանակը պէտք ունի հիմնական փոփոխու-
թեան, որ միայն կրնայ գործադրուիլ թոչակի հաստա-
տութեամբ: Այս դրութիւնն ալ կրնայ գործադրուիլ այն
ատեն միայն, երբ հայ ժողովուրդը իր ունեւորութեան
համաձայն իր տուրքի բաժինը կը ձգէ եկեղեցիի սըն-
տուկին մէջ արդար համեմատութեամբ: Այս կերպով
ժողովուրդը ինք պէտք է լուծէ այս ցաւոտ հարցը դի-
տակցութեամբ եւ սիրով:

Հոգեւոր պաշտօնեան պէտք չէ նայի ժողովուրդի
ձեռքին ամէն առթիւ երբ պաշտօն մը կամ պարտակա-
նութիւն մը կատարէ, անոր ամբողջ ուշադրութիւնը
պէտք է կեդրոնանայ իր կատարած պաշտօնին վրայ, եւ
որպէսզի վերջ տրուի այս սայթաքումներուն, պէտք է
որ ան իր թոչակը ստանայ եւ պատուաւոր կերպով ապ-
րի, ինչպէս կ'ապրի ժողովուրդը:

Մենք, հետեւելով Կիլիկիոյ երջանկայիշատակ
Բաբգէն Ա. Կաթողիկոսին տեսութեանց, ամփոփեցինք
հոս մեր ալ ըմբռնումները, եկեղեցական բարեկարգու-
թեան վերաբերմամբ, որպէսզի հայ ժողովուրդը եւ ա-
նոր ղեկավար բարձրագոյն իշխանութիւնները նկատի
առնեն եւ ըստ այնմ վարուին, բարձրացնելու համար
Հայ. Եկեղեցին եւ եկեղեցականութիւնը:

(Վ ե ր ջ)

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

		Էջ
	Յառաջաբան	5
	Մեր աղբիւրները	13
Ա.	Նախալուսաւորչեան շրջան Հայ. Եկեղեցիի ծագման պատմութիւնը	15
Բ.	Սկզբնական շրջան Հայ. Եկեղեցւոյ	19
Գ.	Հայաստան Աշխարհի ամբողջական դարձը	22
Դ.	Հայրապետութեան Հաստատումը Հայաստանի մէջ	28
Ե.	Եկեղեցին չորրորդ դարուն մէջ	31
Զ.	Գիրերու գիւտը	38
Է.	Հայ Գրականութեան սկիզբը	41
Ը.	Եկեղեցին հինգերորդ դարուն մէջ	45
Թ.	Հալածանք Քրիստոնեաներու դէմ եւ վարդանանց պատերազմը	49
Ժ.	Քաղկեդոնի ժողովը	59
ԺԱ.	Շարունակութիւն Քաղկեդոնական խնդրին	69
ԺԲ.	Դարձեալ Քաղկեդոնական խնդիրներ	69
ԺԳ.	Երուսաղէմի Պատրիարքութեան սկիզբը	76
ԺԴ.	Է. դարուն կաթողիկոսները եւ անոնց գործերը	84
ԺԵ.	Հայոց կաթողիկոսութիւն	91
ԺԶ.	ԺԱ. դարուն մէջ Հայ. Եկեղեցիին կացութիւնը Հայրապետանոցը Կիլիկիոյ մէջ	97
ԺԷ.	Միութենական խնդիրներու շարունակութիւնը	107
ԺԸ.	Ներսէս Լամբրոնացի	117
ԺԹ.	Դարձեալ Միութենական խնդիրներ	118
Ի.	Լեւոն Ե.ի թագաւորութիւնը	127
ԻԱ.	Խաչակրութեան ծագումը	133
ԻԲ.	Ֆրեդերիկ կը մեծարուի Լեւոնէն	140

ԻԳ.	Գերման Խաչակիր բանակին յառաջխաղացումը դէպի Արեւելք	143
ԻԴ.	Աքոռին Էջմիածին փոխադրութիւնը	147
ԻԵ.	Գրիգոր Մուսաբէկեան եւ Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսները	156
ԻԶ.	Խրիմեան Մկրտիչ՝ վարժապետ ի Կիլիկիա	165
ԻԷ.	Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը	168
ԻԸ.	Եկեղեցին ժ. դարուն Ունիթորները, Որոտնեցիք եւ Տաթեւացիք	170
ԻԹ.	Ձարթնումի դար	175
Լ.	Բողոքականութիւն, Մարտին Լուտեր	177
ԼԱ.	Ձարթնումի շրջան (Միջին Դար)	180
ԼԲ.	Մովսէս Գ. Տաթեւացի	182
ԼԳ.	Եկեղեցին տասներորդ դարուն մէջ	195
ԼԴ.	Մխիթար եւ հիմնարկութիւն Մխիթարեան Միաբանութեան	204
ԼԵ.	Կաթոլիկութեան մուտքը Հայոց մէջ	209
ԼԶ.	Յովհաննէս Կոլոտ եւ Գրիգոր Նեղոսեան Պատրիարքները	217
ԼԷ.	Գրիգոր Նեղոսեան Պատրիարք եւ կարգադրութիւնները	224
ԼԸ.	Ս. Յակոբ կ'ազատուի Մուրատեան Յարութիւն Ամիրայի եւ Շէյխ-իւլ-Իսլամին միջոցով	231
ԼԹ.	Վախճան Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի	235
Խ.	Վախճան Գրիգոր Նեղոսեանի	238
ԽԱ.	ԺԸ. դարու վերջին շրջանը	241
ԽԲ.	Եկեղեցին Տասներիններորդ դարուն մէջ	243
ԽԳ.	Աջապահեան Կիրակոս Ա. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ եւ կաթոլիկական վէճեր	251
ԽԴ.	Կաթոլիկական խնդիրներ	262

ԽԵ.	Մեծ կաթողիկոսի վախճանը	266
ԽԶ.	Եփրեմ Ջորագեղցի և Յովհ. Ը. Կարբեցի	268
ԽԷ.	Կաթոլիկութիւն եւ բողոքականութիւն Հայոց մէջ	270
ԽԸ.	Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Կաթողիկոս	274
ԽԹ.	Քաղկեդոնական խնդիրներ	279
Ծ.	Ժողովրդական շարժում Կ. Պոլսոյ մէջ	286
ԾԱ.	Հայ. Եկեղեցիին դաւանութիւնը	289
	Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքի դպրոցները	291
	Բ.— Կ. Պոլսոյ ժողով	293
ԾԲ.	Գ.— Եփեսոսի ժողով	294
ԾԳ.	Երեք Տիեզերական ժողովներու Ճգտումը	295
	Ողղափառ Միաբանութիւն	296
	Լուսաբանութիւն մը	299
ԾԴ.	Ներողամտութեան ոգին Հայ. Եկեղեցւոյ մէջ	300
ԾԵ.	Հայ. Եկեղեցւոյ Խորհուրդները	305
ԾԶ.	Վարդապետական նշդարաւնութիւն	210
ԾԷ.	Հայ. Եկեղեցիին կրօնական պաշտօնեաները	315
ԾԸ.	Տէրունական. Տօներ եւ Սուրբերու յիշատակներ	321
ԾԹ.	Հայ. Եկեղեցիին աւուրը	333
Կ.	Հայ. Եկեղեցիին գրականութիւնը	335
ԿԱ.	Ոսկեդարեան մատենագիրներ	341
ԿԲ.	Մովսէս Խորենացի (Պատմահայր)	346
ԿԳ.	Խորենացիի աշխատութիւնները	358
ԿԴ.	Ուրիշ մատենագիրներ	365
ԿԵ.	Թարգմանիչներ	369
ԿԶ.	Վեցերորդ դար	370
	Եօթներորդ դարու մատենագիրներ	371
	Մատենագրական ուրիշ դէմքեր	374
	Ութերորդ դարու մատենագիրներ	374

ԿԷ.	Իններորդ դարու մատենագիրներ	377
ԿԹ.	Տասներորդ դարու մատենագիրներ	380
Հ.	Տասնեւմէկերորդ դարու մատենագիրներ	383
ՀԱ.	ԺԲ. դարու մատենագիրներ և արձաթի շրջան	387
ՀԲ.	Ժամանակակից եկեղեցական մատենագիրներ	393
ՀԳ.	Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան	396
ՀԴ.	Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեան	398
ՀԳ.	Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ	401
ՀԴ.	Բարգէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ	416
ՀԵ.	Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան Պատրիարք Երուսաղէմի	425
ՀԶ.	Հայ. Եկեղեցիին բարերար ազդեցութիւնը Հայ ժողովուրդին վրայ	430
ՀԷ.	Ի՞նչպէս պահել համրաւիբ	436
ՀԸ.	Հայ. Եկեղեցիին բահանայութիւնը	445
ՀԹ.	Եկեղեցիին բեմը	449
Զ.	Հայ. Եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը	452
ԶԱ.	Բարեկարգութ. Եկեղեց. պաշտօնեային	462
ԶԲ.	Կենցաղ եկեղեցականին	468
ԶԳ.	Եկեղեցականին ապրուստը	472

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0026120

Կ.Հ. 054.

ЦЕНА
11
3911

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ.

1.– Հայ եկեղեցւոյ դերը ազգային կեանքին մէջ, էջ 53, *գին* 10 *Ֆր.*:

2.– Եկեղեցական Պատմութիւն Հայոց, *պատկերազարդ, գին*

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐԸ. —

3.– Լուսարձակ, *պատկերազարդ այբբենարան*

4.– Լուսարձակ, *պատկերազարդ ընթերցարան, Տարր. Ա.*

Վաճառման կեդրոնատեղին է՝

Գրատուն Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ, 46, Rue Richer, Paris - 9

Գրատուն ՀՐԱՆՏ ՍԱՄՈՒԷԼ, 51, Rue M.-le-Prince, Paris - 6e

Գրատուն ՀՐԱՆՏ ԲԱԼՈՒԵԱՆ, 43, Rue Richer, Paris - 9e

Ինչպէս նաեւ աշխատասիրողին մօտ՝

ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻ,

31-33, Rue du Parc, Arnouville-les-Gonesse (S.et O.)

Imp. Araxes - 46, Rue Richer, Paris.